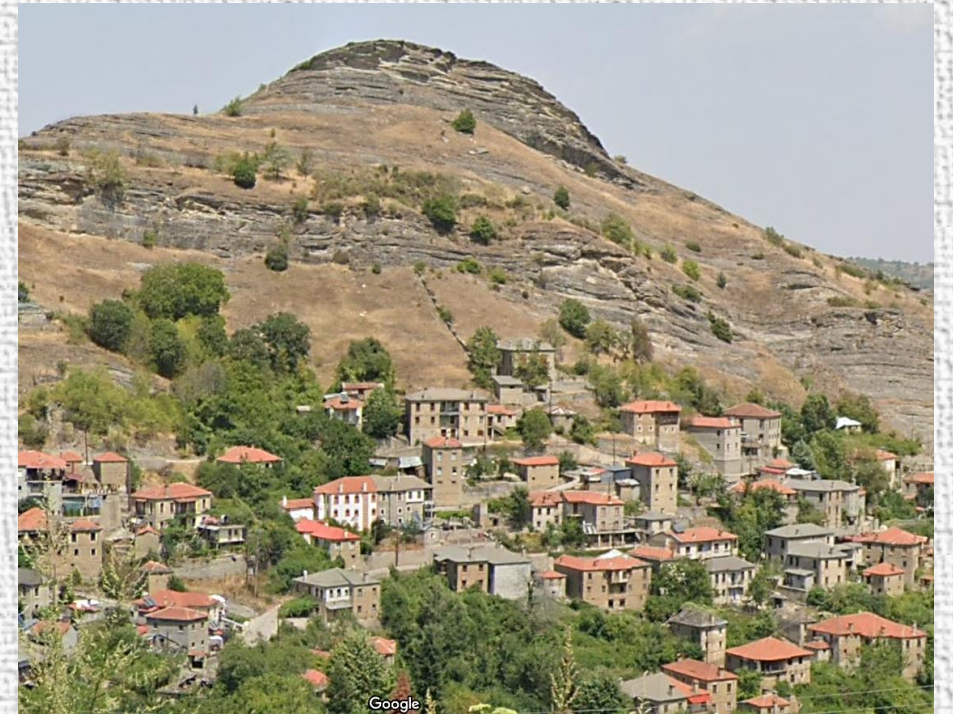

ἈΛΙΑΚΜΟΝΟΣ ῬΟΥΣ

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΔΥΤΙΚΟΜΑΚΕΔΟΝΙΚΩΝ ΜΕΛΕΤΩΝ

Ἀλιάκμονος
ῤοῦς

7

ISSN 2623-3770

7
2023

2023

Ἀλιάκμονος ῥοῦς

ΤΟΜΟΣ ΕΒΔΟΜΟΣ

WEST MACEDONIAN STUDIES SOCIETY

Haliakmonos rhous

VOLUME VII

2023

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΔΥΤΙΚΟΜΑΚΕΔΟΝΙΚΩΝ ΜΕΛΕΤΩΝ

Άλιάκμονος ροῦς

ΤΟΜΟΣ ΕΒΔΟΜΟΣ

2023

Εξώφυλλο: Ο Βυθός Πενταλόφου Κοζάνης.

Αλιάκμονος ροῦς / Haliakmonos rhous

Εταιρεία Δυτικομακεδονικών Μελετών / West Macedonian Studies Society
e-mail: edymme@gmail.com

© *Εταιρεία Δυτικομακεδονικών Μελετών*

© *Ανά εργασία έκαστος συγγραφέας*

ISSN 2623-3770

ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Γιάννης ΓΚΛΑΒΙΝΑΣ, *δρ. νεότερης & σύγχρονης ιστορίας, αρχαιονόμος ΓΑΚ/Κ.Υ.*
Βασιλική ΔΙΑΦΑ-ΚΑΜΠΟΥΡΙΔΗ, *δρ. ιστορίας του δικαίου*
Χαρίτων ΚΑΡΑΝΑΣΙΟΣ, *δ/ντής ερευνών Ακαδημίας Αθηνών*
Ζήσης ΜΠΕΛΛΟΣ, *ΜΑ θεολόγος, γραμματέας Ι. Μητροπόλεως Σερβίας & Κοζάνης*
Ιωάννης ΜΠΟΥΝΟΒΑΣ, *δρ. Παιδαγωγικών Πανεπιστημίου Ιωαννίνων*
Νικόλαος ΣΙΩΚΗΣ, *δρ. Θεολογικής Σχολής ΑΠΘ*

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΙ ΣΥΝΕΡΓΑΤΕΣ

Μαρίνα ΒΡΕΛΛΗ-ΖΑΧΟΥ, *καθηγήτρια Τομέα Λαογραφίας Πανεπ. Ιωαννίνων*
Lidia COTOVANU, *ερευνήτρια του Ινστιτούτου Ιστορίας «N. Iόργκα» της Ρουμανικής Ακαδημίας*
ας
Sokol CUNGA, *Αρχαιονόμος Κρατικών Αρχείων Τυράνων*
Αγγελική ΔΕΛΗΚΑΡΗ, *επίκ. καθηγήτρια Τμήματος Ιστορίας & Αρχαιολογίας ΑΠΘ*
Στράτος ΔΟΡΔΑΝΑΣ, *επίκ. καθηγητής Τμ. Βαλκανικών, Σλαβικών & Ανατολικών Σπ. Πανεπ.*
Μακεδονίας
Lora GERD, *διευθύντρια ερευνών Ινστ. Ιστορίας Ρωσικής Ακαδημίας Επιστημών, καθηγήτρια*
ιστορίας & παλαιογραφίας Πανεπ. Αγ. Πετρούπολης
Dorotei GETOV, *βυζαντινολόγος-παλαιογράφος, ερευνητής Βουλγαρικής Ακαδημίας Επιστημών*
Γεώργιος ΖΑΧΟΣ, *διευθυντής Κεντρικής Βιβλιοθήκης Πανεπιστημίου Ιωαννίνων*
Χριστίνα ΖΙΩΤΑ, *δρ. αρχαιολογίας, προϊσταμένη Εφορείας Αρχαιοτήτων Φλώρινας*
Παναγιώτης ΚΑΜΗΛΑΚΗΣ, *ομ. διευθυντής ερευνών ΚΕΕΛ Ακαδημίας Αθηνών*
Δημήτρης ΚΑΜΟΥΖΗΣ, *δρ. ιστορίας, ερευνητής Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*
Κώστας ΚΑΜΠΟΥΡΙΔΗΣ, *δρ. οθωμανικών σπουδών*
Ευάγγελος ΚΑΡΑΜΑΝΕΣ, *διευθυντής ΚΕΕΛ Ακαδημίας Αθηνών*
Χαρίτων ΚΑΡΑΝΑΣΙΟΣ, *διευθυντής ερευνών ΚΕΜΝΕ Ακαδημίας Αθηνών*
Αθηνά ΚΑΤΣΑΝΕΒΑΚΗ, *δρ. εθνομουσικολογίας, ΕΕΔΙΠ Τμήματος Μουσικής Επιστήμης & Τέχνης*
Πανεπιστημίου Μακεδονία
Αναστασία ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, *ερευνήτρια ΚΕΜΝΕ Ακαδημίας Αθηνών*
Έλσα ΚΟΝΤΟΓΩΡΓΗ, *διευθύντρια ερευνών ΚΕΙΝΕ Ακαδημίας Αθηνών*
Άννα ΜΑΝΔΥΛΑΡΑ, *επίκ. καθηγήτρια Τομέα Νεότερης & Σύγχρονης Ιστορίας Πανεπιστημίου*
Ιωαννίνων
Ίταρος ΜΑΝΤΟΥΒΑΛΟΣ, *ερευνητής ΚΕΜΝΕ Ακαδημίας Αθηνών*
Ζήσης ΜΕΛΙΣΣΑΚΗΣ, *κύριος ερευνητής ΠΕ/ΕΙΕ*
Γιάννης ΜΠΕΤΣΑΣ, *επίκ. καθηγητής Παιδαγωγικού Τμ. Δημοτ. Εκπαίδευσης ΑΠΘ*
Αικατερίνη ΜΠΡΕΠΙΑΝΝΗ, *διευθύντρια ερευνών ΚΕΙΝΕ Ακαδημίας Αθηνών*
Δημήτρης ΜΥΛΩΝΑΣ, *δρ. κλασικής αρχαιολογίας Πανεπιστημίου Mannheim*
Γεώργιος ΝΑΚΟΣ, *ομ. καθηγητής Νομικής Σχολής ΑΠΘ*
Γεώργιος ΝΙΚΟΛΑΟΥ, *αναπλ. καθηγ. Νεότερης & Σύγχρονης Ιστ. Πανεπ. Ιωαννίνων*
Βασιλική ΝΟΤΟΠΟΥΛΟΥ, *βιολόγος, δρ. νεότερης ιστορίας Πανεπ. Ιωαννίνων*
Κώστας ΝΤΙΝΑΣ, *καθηγητής γλωσσολογίας Πανεπιστημίου Δυτικής Μακεδονίας*
Αγνή ΠΑΠΑΚΩΣΤΑ, *δρ. νεοελληνικής φιλολογίας ΑΠΘ*
Συμεών ΠΑΣΧΑΛΙΔΗΣ, *καθηγητής Θεολογικής Σχολής ΑΠΘ*
Κώστας Θ. ΠΕΤΣΙΟΣ, *καθηγητής Τομέα Φιλοσοφίας Πανεπιστημίου Ιωαννίνων*
Σπυρίδων ΠΛΟΥΜΙΔΗΣ, *επίκ. καθηγητής Νεότερης Ελληνικής Ιστορίας ΕΚΠΑ*
Andi REMBECI, *Τμήμα Ιστορίας Πανεπιστημίου Τυράνων*
Γεώργιος ΣΑΛΑΚΙΔΗΣ, *καθηγητής Τμ. Γλώσσας, Φιλολογίας & Πολιτισμού Παρευξείνιων Χωρών*
ΔΠΘ
Δημήτρης ΣΚΡΕΚΑΣ, *δρ. βυζαντινής φιλολογίας Πανεπ. Οξφόρδης*
Ηλίας ΤΕΜΠΕΛΗΣ, *καθηγητής Φιλοσοφίας Σχολής Ναυτικών Δοξάμων*
Γεώργιος ΤΣΟΤΣΟΣ, *δρ. Πολεοδομίας Χωροταξίας, μεταδρ. Ιστορικής Γεωγραφίας*
Έλσα ΧΑΤΖΗΠΑΝΑΓΙΩΤΗ-SANGMEISTER, *καθηγήτρια Τμ. Βυζαντινών & Νεοελληνικών Σπου-*
δών Πανεπιστημίου Κύπρου

ΠΡΟΛΟΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

Η Εταιρεία Δυτικομακεδονικών Μελετών (Ε.ΔΥΜ.ΜΕ.) με χαρά δημοσιεύει τον 7ο τόμο του περιοδικού. Πέραν της έκδοσης του περιοδικού, η Ε.ΔΥΜ.ΜΕ., που ήδη διανύει το 12ο έτος από την ίδρυσή της (Δεκ. 2012), έχει προβεί στις ακόλουθες δημοσιεύσεις, που περιλαμβάνονται στη σειρά *Επιστημονικές Εκδόσεις* (1-5):

1. *Η Δυτική Μακεδονία στους Νεότερους Χρόνους*, [Πρακτικά Α' Συνεδρίου Ιστορίας Δυτικής Μακεδονίας, Γρεβενά 2-5 Οκτ. 2014], τ. Α'-Β', επιμ. Χαρίτων Καρανάσιος, Κ. Ντίνας, Δ. Μυλωνάς, [Εταιρεία Δυτικομακεδονικών Μελετών 1], Γρεβενά 2019, 1341 σελ.
(αναρτημένα από τον Ιούνιο του 2016 στον ιστότοπο <https://edymme.wordpress.com>). Τα Πρακτικά τυπώθηκαν από την Περιφερειακή Ενότητα Γρεβενών, με την υποστήριξη του Αντιπεριφερειάρχη Γρεβενών (2014-2019) κ. Ευάγγ. Σημανδράκου.
2. Γ. Χρ. Αλευράς, *Ο Κοζανίτης έμπορος Κωνσταντίνος Τακιατζής (1812-1896). Οι οικονομικές δραστηριότητές του την περίοδο 1840-1855 σύμφωνα με ανέκδοτα έγγραφα από το Αρχείο Τακιατζή*, [Εταιρεία Δυτικομακεδονικών Μελετών 2], Κοζάνη 2017.
3. Βασιλική Νοτοπούλου, *Ο Κοζανίτης ιατροφιλόσοφος Γεώργιος Σακελλάριος (1767-1838): ο βίος, το έργο και η συμβολή του στην εξέλιξη της ιατρικής κατά την εποχή του νεοελληνικού διαφωτισμού με βάση τα ανέκδοτα αυτόγραφα του*, [Εταιρεία Δυτικομακεδονικών Μελετών 3], Κοζάνη 2021.
4. Γ. Χρ. Αλευράς, *Έμποροι στη Δυτική Μακεδονία τον 19ο αιώνα: Εμπορικές και επενδυτικές στρατηγικές του Κωνσταντίνου Δ. Τακιατζή και Δημητρίου Κ. Κοεμτζή*, [Εταιρεία Δυτικομακεδονικών Μελετών 4], εκδ. Σταμούλη, Θεσσαλονίκη 2021.
5. *Ο διαρκής Αγώνας για την Απελευθέρωση στη Δυτ. Μακεδονία*, Πρακτικά Β' Συνεδρίου Ιστορίας Δυτικής Μακεδονίας, Κοζάνη 24-25.9.2021, επιμ. Χαρ. Καρανάσιος, Αγγελική Δεληκάρη, Βασιλική Διάφα-Καμπουρίδου, [Εταιρεία Δυτικομακεδονικών Μελετών 5], Κοζάνη 2021.

Επίσης, η Ε.ΔΥΜ.ΜΕ. κατά την περίοδο 2012-2023,

- οργάνωσε διάφορες επιστημονικές Ημερίδες
- ανέλαβε τη διοργάνωση του Γ' Συνεδρίου τοπικής Ιστορίας της Κοβενταρείου Βιβλιοθήκης, το οποίο και διεκπεραίωσε με μεγάλη επιτυχία, όπως βέβαια και την έκδοση των Πρακτικών του Συνεδρίου: *Η Κοζάνη και η περιοχή της από τους Βυζαντινούς στους Νεότερους Χρόνους*, [Πρακτικά Γ' Συνεδρίου Τοπικής Ιστορίας, Κοζάνη 7-9 Δεκ. 2018], επιμ. Χαρ. Καρανάσιος, Βασιλική Διάφα-Καμπουρίδου, Κοζάνη 2019.
- κατά το 2021 οργάνωσε σειρά διαδικτυακών διαλέξεων (συνολικά 12) σχετικά με την τοπική Ιστορία και την Επανάσταση, υπό τον τίτλο «Ψηφίδες Τοπικής Ιστορίας» (Απρίλιος-Μάιος 2021).

- ανέλαβε την επιστημονική οργάνωση του Δ' Συνεδρίου Ιστορίας του Δήμου Κοζάνης Από τη Μικρά Ασία, τον Πόντο και την Ανατολική Θράκη στη Δυτική Μακεδονία, 1922-2022, Κοζάνη 24-25 Σεπτεμβρίου 2022, καθώς και την έκδοση των Πρακτικών (έκδ. Κοζάνη 2023).
- ανέλαβε την επιστημονική οργάνωση του Ε' Συνεδρίου Ιστορίας του Δήμου Κοζάνης *Συναρθρώσεις ιδεών στον Νεοελληνικό Διαφωτισμό: κατοπτρισμοί στην Βιβλιοθήκη Κοζάνης*, Κοζάνη 24-25 Νοεμβρίου 2023, καθώς και την έκδοση των Πρακτικών (Κοζάνη 2024).

Στόχος γενικότερος της Ε.ΔΥΜ.ΜΕ. είναι η σοβαρή επιστημονική μελέτη της ιστορίας και του πολιτισμού της Δυτικής Μακεδονίας, όσον αφορά την ιστορική γεωγραφία, την κοινωνία και οικονομία, την πολιτιστική ταυτότητα, αφενός σε συλλογικό επίπεδο, αφετέρου ως προς τη δράση προσώπων. Ιδιαίτερο είναι, επίσης, το ενδιαφέρον τόσο για τη μικροϊστορία όσο και για τη μελέτη των σχέσεων και αλληλεπιδράσεων της Δυτικής Μακεδονίας με τις όμορες περιοχές αλλά και ευρύτερα στο πλαίσιο του ιστορικού γίνεσθαι στην Κεντρική και ΝΑ Ευρώπη.

Στο περιοδικό δημοσιεύονται πρωτότυπες επιστημονικές εργασίες –έκδοση σχολιασμένων πηγών, συνθετικές και συγκριτικές εργασίες– για ολόκληρο το φάσμα της ιστορίας της Δυτικής Μακεδονίας, με κέντρο βάρους τους Νεότερους Χρόνους. Περαιτέρω, γίνονται δεκτές και εργασίες που αναφέρονται σε θεματικές ευρύτερου ενδιαφέροντος, που αφορούν τη νεότερη εποχή, είτε από γεωγραφική είτε από ειδολογική άποψη. Στο περιοδικό μπορούν να δημοσιεύονται κείμενα σε ελληνικά και αγγλικά, ενώ κάθε εργασία κρίνεται από δύο κριτές. Το περιοδικό δέχεται κάθε άποψη, τεκμηριωμένη με επιχειρήματα. Απορρίπτονται όσα κείμενα περιέχουν προσβλητικές αναφορές ή προπαγανδιστικά μηνύματα.

Στον ιστότοπο της Ε.ΔΥΜ.ΜΕ (<https://edymme.wordpress.com>) ήδη έχουν αναρτηθεί πλήρεις οι τόμοι Α'-Ζ' (2017-2023), καθώς και τα Πρακτικά των Α' και Β' Συνεδρίων της Ε.ΔΥΜ.ΜΕ.

Η σύνταξη

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΚΟΤΣΙΚΑΣ

*Οι επιδράσεις του Σπανέα σε υστεροβυζαντινά κείμενα:
η περίπτωση των ιπποτικών μυθιστορημάτων* 13

ΗΛΙΑΣ ΣΠΥΡΙΔΩΝΙΔΗΣ

*Λεξικά και γραμματικές της ιταλικής γλώσσας
στη Δημοτική Βιβλιοθήκη Κοζάνης, 1499-1910* 27

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΑΛΕΥΡΑΣ

*Το ζήτημα της εικόνας του «άλλου» και των εθνικών στερεοτύπων
σε ελληνικά κείμενα της περιόδου της οθωμανικής κυριαρχίας* 47

ΚΑΛΛΙΝΙΚΗ ΩΤΤΑ

*Μαστοροχώρια Ανασελίτσας:
Κοινωνικό και οικονομικό πλαίσιο (15ος-20ός αι.)* 57

ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΜΠΟΝΤΑ

*Δημοσιεύματα Δυτικομακεδόνων στην εφημερίδα
της Σμύρνης «Αμάθεια» στα μέσα του 19ου αιώνα* 85

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Ι. ΚΑΜΗΛΑΚΗΣ

*Οί παραδοσιακοί ύλοτόμοι τῶν χωριῶν τοῦ Γράμμου (Καστοριάς):
ύλοτομήσεις, μετακινήσεις και ἐποικίσεις κυρίως στή Θεσσαλία
μετὰ τὰ μέσα τοῦ 19ου αἰῶνα* 103

† ΙΩΑΚΕΙΜ ΑΠΟΣΤΟΛΙΔΗΣ

Πού πρέπει να κατευθύνεται ἤδη το ελληνικόν ἔθνος; 139

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΣΤΑΜΚΟΠΟΥΛΟΣ

*Νέα στοιχεία για τον εμπρησμό της Άνω Κώμης και του Κρόκου
κατά τη διάρκεια της Γερμανικής Κατοχής* 149

ΧΑΡΙΤΩΝ ΚΑΡΑΝΑΣΙΟΣ

*Επιστολές του καθηγητή Αντωνίου Σιγάλα προς τον Έφορο
της Βιβλιοθήκης Κοζάνης Ν. Π. Δελιαλή, 1924-1976* 169

ΛΥΚΕΙΟ ΕΛΛΗΝΙΔΩΝ ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΦΛΩΡΙΝΑΣ

*Η 70χρονη δράση του Λυκείου Ελληνίδων**Παράρτημα Φλώρινας, 1952-2023* 193

Βιβλιοκρισίες:

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΥ

*Βιβλιοκρισία: Γ. Αλευράς, Έμποροι στη Δυτική Μακεδονία κατά τον 19ο αιώνα.**Εμπορικές και επενδυτικές στρατηγικές των Κ. Δ. Τακιατζή και Δ. Κ. Κοεμτζή,**[Εταιρεία Δυτικομακεδονικών Μελετών, Επιστημονικές Εκδόσεις 4], εκδ. Αντ. Σταμούλη,**Θεσσαλονίκη 2021* 227

ΗΛΙΑΣ ΣΠΥΡΙΔΩΝΙΔΗΣ

*Βιβλιοκρισία: Ευαγγελία Ι. Δαμουλή, Αρσανάδες και αρχονταρίκια,**εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα 2022 (σχ. 8ο, σελ. 602)* 237

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΔΙΑΦΑ-ΚΑΜΠΟΥΡΙΔΟΥ

*Βιβλιοπαρουσίαση: Από τη Μικρά Ασία, τον Πόντο και την Ανατολική Θράκη στη**Δυτική Μακεδονία, 1922-2022, [Δ' Συνέδριο Τοπικής Ιστορίας Δήμου Κοζάνης,**Κοζάνη 24-25.9.2022, Πρακτικά], επιστ. επιμ. Γιάννης Γκλαβίνας, [Δήμος Κοζάνης**- Εταιρεία Δυτικομακεδονικών Μελετών], Κοζάνη 2023, σ. 411* 243

ΓΙΑΝΝΗΣ ΓΚΛΑΒΙΝΑΣ

*Βιβλιοπαρουσίαση: Από τη Μικρά Ασία, τον Πόντο και την Ανατολική Θράκη στη**Δυτική Μακεδονία, 1922-2022, [Δ' Συνέδριο Τοπικής Ιστορίας Δήμου Κοζάνης,**Κοζάνη 24-25.9.2022, Πρακτικά], επιστ. επιμ. Γιάννης Γκλαβίνας, [Δήμος Κοζάνης**- Εταιρεία Δυτικομακεδονικών Μελετών], Κοζάνη 2023, σ. 411* 257

Οι επιδράσεις του Σπανέα
σε υστεροβυζαντινά κείμενα:
η περίπτωση των ιπποτικών μυθιστορημάτων

Το ποιητικό κείμενο, γραμμένο σε δημώδη γλώσσα, που γνώρισε τη μεγαλύτερη διάδοση στο βυζαντινό και μεταβυζαντινό κόσμο, με βάση τον αριθμό των σωζόμενων χειρογράφων,¹ είναι ο λεγόμενος Σπανέας.² Γραμματολογικά ανήκει στην κατηγορία των ηθικοδιδασκτικών-παραινετικών κειμένων, είδος ιδιαίτερα αγαπητό κατά τους μέσους χρόνους, με καταγωγή από την κλασική Αρχαιότητα. Το σύνολο του κειμένου, εξαιρουμένων του τίτλου και της εισαγωγής, αποτελείται από συμβουλές, απευθυνόμενες από έναν μεγαλύτερο σε ηλικία άνδρα προς ένα νεότερο συγγενή του, οι οποίες αφορούν όλο το φάσμα του δημοσίου και ιδιωτικού βίου. Στο παρόν άρθρο θα προσπαθήσουμε να διερευνήσουμε τις επιρροές που άσκησε το δημοφιλέστατο αυτό κείμενο του 12ου αιώνα σε ορισμένα μεταγενέστερα κείμενα της υστερομεσαιωνικής κατά βάση περιόδου. Η επιλογή των κειμένων έγινε με κριτήριο την παραγωγή τους σε έναν ευρύτερο του πολιτισμικού κέντρου του Βυζαντίου χώρο, σε διαφορετικές εποχές και σε διαφορετικό κοινωνικό και

1. Για μία πρώτη εικόνα της χειρόγραφης παράδοσης του κειμένου βλ. Γ. Σ. Αναγνωστόπουλος, *Η Χειρόγραφη Παράδοση του Σπανέα*, Διδακτ. διατριβή, Αθήνα 1993, σ. 22-45. Τα σωζόμενα χειρόγραφα είναι δεκαεννέα (19) και μπορούν να χωριστούν σε τρεις ομάδες: εκείνα που διασώζουν μία πιο πρώιμη μορφή του κειμένου και συμβατικά ονομάζουμε *Βυζαντινό Σπανέα*, μία ομάδα τεσσάρων χειρογράφων που ονομάζουμε *Προσθήκη*, καθώς περιέχει επιπλέον συμβουλές κυρίως όσον αφορά τη θέση της γυναίκας, ενώ τέλος ιδιαίτερη ομάδα συνιστούν πέντε χειρόγραφα των 15-16^{ου} αιώνα και δεν αποτελούν παρά προϊόντα συνειδητών διασκευών.

2. Γενικά για τον Σπανέα βλ. Η. G. Beck, *Ιστορία της Βυζαντινής Δημόδους Λογοτεχνίας*, μτφρ. Niki Eideneier, Αθήνα 2007, σ. 177-181.

πολιτισμικό περιβάλλον, με γνώμονα τη σφαιρικότερη, ει δυνατόν, προσέγγιση του ζητήματος και την εξαγωγή ασφαλέστερων συμπερασμάτων.

Ένα πρώτο γραμματειακό είδος στο οποίο παρατηρούνται επιδράσεις του Σπανέα είναι το ερωτικό-ιπποτικό μυθιστόρημα.³ Το κλασικίζον βυζαντινό μυθιστόρημα σχετίζεται άμεσα με τα μυθιστορήματα των ελληνιστικών χρόνων με κυριότερους εκπροσώπους τους τον Αχιλλέα Τάτιο, συγγραφέα τον 2ο μ.Χ. αιώνα του έργου *Τὰ κατὰ Λευκίππην καὶ Κλειτοφώντα*, τον Λόγγο, με το ευρέως διαδομένο *Τὰ κατὰ Δάφνιν καὶ Χλόην*, και τον επίσκοπο Τρίκκης Ηλιόδωρο, ο οποίος τον 4ο αιώνα γράφει τα *Αἰθιοπικά* του. Το μοτίβο όλων σχεδόν των μυθιστορημάτων είναι κοινό: ένα ερωτευμένο ζευγάρι χωρίζεται είτε από ανθρώπινη παρέμβαση είτε λόγω τύχης και περνά μία σειρά από τρομερές περιπέτειες, μέχρις ότου οι δύο νέοι κατορθώσουν να είναι και πάλι μαζί. Το είδος αυτό με τις τολμηρές ιστορίες, τις ευφάνταστες περιγραφές και τις ερωτικές σκηνές, αν και κατά τους πρώτους και μέσους αιώνες απουσιάζει από τα βυζαντινά γράμματα, τον 12ο αιώνα πραγματοποιεί δυναμική επάνοδο με τον Ευστάθιο Μακρεμβολίτη και το *Τὰ καθ' Ὑσμίνην καὶ Ὑσμινίαν*. Κατά την ίδια περίπου περίοδο ο Θεόδωρος Πρόδρομος, γνωστός περισσότερο για τα τέσσερα σατιρικά-επαιτικά ποιήματά του, συγγράφει το *Τὰ κατὰ Ροδάνθην καὶ Δοσικλέα* με πρότυπο τον Ηλιόδωρο, ενώ λίγο αργότερα ακολουθεί το *Τὰ κατὰ Δρόσιλλαν καὶ Χαρικλέα* του Νικήτα Ευγενειανού, ο οποίος μιμείται τον Πρόδρομο.⁴ Μία νέα εποχή εγκαινιάζεται τον 13ο αιώνα με τις κατακτήσεις μεγάλων περιοχών της αυτοκρατορίας από τους Φράγκους και την συνακόλουθη πνευματική επαφή με τον ελληνόφωνο κόσμο. Από εδώ και στο εξής μεγάλη επίδραση ασκεί το είδος των ιπποτικών ερωτικών μυθιστορημάτων, τα οποία γράφονται μεν σε πιο απλή από τα προγενέστερα γλώσσα, αλλά παράλληλα διατηρούν αρκετά στοιχεία από εκείνα των ελληνιστικών χρόνων, αντανακλώντας την ίδια στιγμή και το καινούργιο

3. Γενικά για το είδος των μυθιστορημάτων βλ. Ε. Κριαράς (επιμ.), *Βυζαντινά Ιπποτικά Μυθιστορήματα*, Αθήνα 1959, σ. 7-16· Beck, *Ιστορία της Βυζαντινής Δημόδου Λογοτεχνίας*, σ. 191-245· R. Beaton, *Η ερωτική μυθιστορία του ελληνικού μεσαίωνα*, μτφρ. Νίκη Τσιρώνη [από τη β' αγγλική αναθεωρημένη έκδοση], Αθήνα 1996, σ. 137-211.

4. Beck, *Ιστορία της Βυζαντινής Δημόδου Λογοτεχνίας*, σ. 41 κ.ε.

περιβάλλον που διαμορφώνεται υπό την επίδραση του δυτικού πολιτισμού. Στη μεταβατική ωστόσο περίοδο μέχρι τη συγγραφή των αμιγώς ιπποτικών μυθιστορημάτων⁵ εμφανίζονται έργα, όπως το *Καλλιμάχος και Χρυσορρόη*,⁶ *Βέλθανδρος και Χρυστάντζα*⁷ αλλά και *Λίβυστρος και Ροδάμνη*.⁸ Δύο αιώνες αργότερα περνάμε στην παραγωγή έργων με ευδιάκριτες τις δυτικές καταβολές: ενδεικτικότερα δείγματα αυτής της φάσης είναι ο Φλώριος με την αγαπημένη του Πλάτζια Φλώρα, και από την άλλη ο Ιμπέριος με την εκλεκτή της καρδιάς του Μαργαρώνα. Στο άρθρο μας θα επιχειρήσουμε μία πρώτη διερεύνηση τυχόν επιδράσεων του ηθικοδιδασκτικού ποιήματος του 12ου αιώνα στα δύο προαναφερθέντα μυθιστορήματα, πριν όμως από αυτό θεωρούμε σκόπιμο να αναφερθούμε εν τάχει στις υποθέσεις των δύο έργων, προκειμένου να αναδειχθούν τα καινούργια νοηματικά περιβάλλοντα εντός των οποίων αξιολογούνται στίχοι του Σπανέα.

Η περίπτωση του Φλώριου και της Πλάτζια Φλώρας

Η αρχή τοποθετείται στη Ρώμη, όπου ένας άκληρος ιππότης τάξει προσκύνημα στον Άγιο Ιάκωβο της Κομποστέλα στην Ισπανία, προκειμένου να αποκτήσει διάδοχο. Οι παρακλήσεις εισακούγονται και συνοδεία της γυναίκας του ξεκινούν το μακρύ ταξίδι, ώσπου ξαφνικά δέχονται επίθεση από τον σαρακηνό βασιλιά Φίλιππο της Ισπανίας, κατά την οποία ο ιππότης σκοτώνεται και η γυναίκα του όντας έγκυος αιχμαλωτίζεται, γίνεται σκλάβα της συζύγου του Φιλίππου και μεταξύ των δύο γυναικών αναπτύσσεται τελικά βαθιά φιλία. Οι δύο φίλες μάλιστα φέρνουν την ίδια μέρα στον κόσμο τα παιδιά τους, αλλά η άτυχη σκλάβα πεθαίνει στη γέννα και την ανατροφή της κόρης της αναλαμβάνει ταυτόχρονα με αυτή του γιου της, η σύζυγος του Φιλίππου. Τα δύο παιδιά, ο Φλώριος και η Πλάτζια Φλώρα,

5. Κριαράς, *Βυζαντινά Ιπποτικά Μυθιστορήματα*, σ. 14-16.

6. Για το μυθιστόρημα του Καλλιμάχου βλ. Κριαράς, *ό.π.*, σ. 19-83 αλλά και Beck, *Ιστορία της Βυζαντινής Δημόδους Λογοτεχνίας*, σ. 191-195 όπως και στον Beaton, *Η ερωτική μυθιστορία*, 141-142.

7. Περισσότερα για το μυθιστόρημα βλ. Κριαράς, *ό.π.*, σ. 89-130· Beck, *Ιστορία της Βυζαντινής Δημόδους Λογοτεχνίας*, σ. 195-198· Beaton, *Η ερωτική μυθιστορία*, σ. 142 κ.ε.

8. Για το συγκεκριμένο μυθιστόρημα βλ. περισσότερα στο Beck, *Ιστορία της Βυζαντινής Δημόδους Λογοτεχνίας*, σ. 198-201, και Beaton, *Η ερωτική μυθιστορία*, σ. 143-144.

μεγαλώνουν μαζί και δεν αργούν μεταξύ τους να αναπτυχθούν ερωτικά αισθήματα, ενώ ο πατέρας του Φλώριου, αντιλαμβανόμενος την κατάσταση, στέλνει τον γιο του για σπουδές στο Μοντόριον, ελπίζοντας πως η απόσταση θα αποξενώσει τους δύο νέους. Ο νεαρός πρίγκιπας δέχεται με δυσκολία και υπό τον όρο να τον ακολουθήσει αργότερα η Πλάτζια Φλώρα, ενώ τη στιγμή του αποχωρισμού εκείνη του χαρίζει ένα δαχτυλίδι, το οποίο θα ανάβει κάθε φορά που η ίδια κινδυνεύει. Ο Φίλιππος, εν τη απουσία του Φλώριου, στήνει σκευωρία, ότι δήθεν η νεαρή αποπειράθηκε να τον σκοτώσει, την καταδικάζει σε θάνατο, αλλά λίγο πριν την ρίξουν στην πυρά εμφανίζεται ο Φλώριος, ειδοποιημένος φυσικά από το δαχτυλίδι και τη σώζει. Ο νεαρός επιστρέφει στις σπουδές του και ο Φίλιππος τώρα πουλά την αγαπημένη του σε κάποιον δουλέμπορο, ώστε αυτή κατέληξε στην αιχλή του εμίρη της Αιγύπτου. Τα ίχνη της εντοπίζονται βέβαια από τον Φλώριο, που εισβάλλει στο κάστρο του εμίρη, συναντά την Πλάτζια Φλώρα, όμως γίνονται αντιληπτοί και καταδικάζονται σε διά πυρός θάνατο. Ένα μαγικό δαχτυλίδι σώζει τους δύο νέους από τις φλόγες, γεγονός που εκλαμβάνεται ως σημάδι αθωότητας, με αποτέλεσμα ο ηγεμόνας της Αιγύπτου να τους τιμά, ετοιμάζοντας τους γάμο και δίνοντάς τους πολλά δώρα. Το ζευγάρι επιστρέφει επιτέλους στην Ισπανία, όπου συνεχίζονται οι εορτασμοί, με αποκορύφωμα τη βάπτισμα των σαρακηνών γονιών του Φλώριου και όλων των υπηκόων τους καθώς και την αναγόρευση του τελευταίου σε βασιλιά της πρεσβυτέρας Ρώμης.⁹

Επιδράσεις του Σπανέα

Ο ποιητής του Φλώριου στη διήγησή του ενίοτε αρέσκεται να ηθικολογεί και να συμβουλεύει.¹⁰ Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση των στίχων στους οποίους ο πατέρας του ήρωα, αφού προηγουμένως έχει αντιληφθεί το ενδιαφέρον του γιου του για την Πλάτζια Φλώρα και με σαφή πρόθεση να τους απομακρύνει, τον συμβουλεύει να μεταβεί σε κάποια ξένη χώρα για σπουδές, επισημαίνοντας τα οφέλη που προκύπτουν από τη μόρφωση:¹¹

9. Σχετικά με την προέλευση, τις εκδόσεις και τη βιβλιογραφία γύρω από το μυθιστόρημα βλ. Beck, *Ιστορία της Βυζαντινής Δημόσιας Λογοτεχνίας*, σ. 227-230.

10. Στο ίδιο, σ. 228.

11. Κριαράς, *Βυζαντινά Ιπποτικά Μυθιστορήματα*, σ. 144, στ. 157-165.

Δεῦρο, υἱὲ παμφίλτατε, ἄκουσον τοῦ πατρός σου
τὴν ἐντολήν, τὸ θέλημα, καὶ τὴν βουλήν τὴν λέγω.
Πατέρων παῖδες εὐγενῶν εἰς τὴν γραφὴν σχολάζουν,
τὰ γράμματα σπουδάζουσι ν' ἀπέλθουν νὰ τὰ μάθουν,
νὰ ἴναι εἰς λόγον φρόνιμοι καὶ εἰς ἀξίαν μεγάλοι
καὶ εὐτυχεῖς εἰς τὰς βουλὰς, μᾶλλον καὶ ἂν βασιλεύουν,
τὰ πρέποντα τῆς βασιλείας φρονίμως νὰ ἔξηγοῦνται,
τοὺς εὐγενεῖς καὶ ἑνδοξοὺς ἀξίως νὰ δεξιοῦνται,
τοὺς εὐτελεῖς καὶ ταπεινοὺς πάλι νὰ ἀγαποῦσιν

Αν και δεν εντοπίζονται έντονες λεκτικές ομοιότητες στο απόσπασμα αυτό από τον Φλώριο, θεωρούμε ότι παραπέμπει στον Σπανέα και συγκεκριμένα στις ένότητες που αφορούν τη μόρφωση και τη συμπεριφορά απέναντι σε ισχυρούς και αδύναμους. Ένα επιχείρημα που ενδεχομένως ενισχύει την άποψη αυτή είναι το περιβάλλον μέσα στο οποίο διατυπώνονται οι συμβουλές, γεγονός που ασφαλώς θυμίζει το αυλικό περιβάλλον στο οποίο συνετέθη το βυζαντινό κείμενο του 12ου αι.: ένας νεαρός πρίγκιπας δέχεται συμβουλές που θα τον βοηθήσουν στην αποτελεσματικότερη άσκηση εξουσίας. Λίγο πιο κάτω ο πατέρας του Φλώριου επανέρχεται στο ίδιο θέμα, τονίζοντας για μία ακόμη φορά τη σημασία που έχει για έναν νεαρό της θέσης και της καταγωγής του η απόκτηση γνώσεων, που με τη σειρά της επιφέρει τη σύνεση:¹²

Θέλω εἰς τὸ Μοντόριον ν' ἀπέλθης εἰς τὴν σκόλαν
διὰ νὰ μάθης φρόνεσιν, ν' ἀναγινώσκῃς βίβλους.
Ἐκεῖ γὰρ ἔνι ἡ φρόνησις, ἐκεῖ καὶ ἡ σοφία,
ἐκεῖ πολλὰ ἐδιδάχθησαν παῖδες τῶν μεγιστάνων
καὶ φρόνιμοι ἐφάνησαν εἰς βουλήν καὶ εἰς ἔργον.

Μία άλλη περίπτωση στίχων, όπου παρατηρείται σχετική ομοιότητα, είναι και η ακόλουθη:¹³

οἱ πόνοι τὴν καρδίαν τοῦ ἑκαταμαράναν τὴν.
Ὅπισθεν ἐσυχνοβλέπεντου παραδρόμου ἐκείνου
Νὰ ἰδῆ τὴν παράξενον ἐκείνην τὴν ἀγάπα
τάχα νὰ λάβῃ ἀνασασμὸν, μικρὴν παρηγορίαν.

Στον Σπανέα συναντάμε τον στίχο:¹⁴

ἴνα σε εὖρω ἀνασασμὸν καὶ παρηγόρημά μου.

12. Στο ίδιο, σ. 145, στ. 225-229.

13. Στο ίδιο, σ. 147, στ. 296-299.

14. Παραπέμπουμε στην παλαιά έκδοση του Wagner η οποία βασίζεται σε έναν από τους σημαντικότερους κώδικες με κείμενα της δημόδους βυζαντινής γραμματείας, τον κώδ. Vind. Theol. gr. 244. Πιο συγκεκριμένα βλ. G. Wagner, *Carmina graeca Medii Aevi*, Λειψία 1874, σ. 2, στ. 9.

Το παραπάνω απόσπασμα εντάσσεται στην περιγραφή του πρώτου αποχωρισμού των δύο νέων. Ο Φλώριος, φεύγοντας για το Μοντόριον για να σπουδάσει, σύμφωνα με την επιθυμία του πατέρα του, θλίβεται έντονα λόγω της επικείμενης απομάκρυνσης από την Πλάτζια Φλώρα, ενώ την ώρα που αφήνει την πατρίδα του, γυρνά συνεχώς πίσω για να την δει και να βρει παρηγοριά στην όψη της. Ο τελευταίος ειδικά στίχος μοιάζει πράγματι πολύ στον στίχο της εισαγωγικής επιστολής του Σπανέα, όπου ο ποιητής εκφράζει τον πόνο του για τον χωρισμό από το νεαρό στον οποίο απευθύνεται. Φαίνεται, λοιπόν, ότι ο δημιουργός του Φλώριου δανείζεται από εκεί, για να περιγράψει τα παρόμοια συναισθήματα των δύο νέων. Η ομοιότητα γίνεται μάλιστα εμφανέστερη στον επόμενο στίχο:¹⁵

ἄς πάθη αὐτὴ καὶ οἱ μετ' αὐτῆς νὰ παιδευθοῦσιν ὄλοι

Στον Σπανέα διαβάζουμε:¹⁶

νὰ πάθη αὐτὸς καὶ οἱ μετ' αὐτοῦ νὰ παιδευθῶσιν ἄλλοι.

Στην περίπτωση αυτή διακρίνουμε ξεκάθαρη επιρροή από τον Σπανέα. Στο ηθικοδιδασκτικό ποίημα του 12ου αι. ο στίχος αυτός εντάσσεται στην ενότητα για τη συμπεριφορά απέναντι στον βασιλιά· συγκεκριμένα, ο ποιητής αναφέρεται στην υποχρέωση να φανερωθεί ο υπεύθυνος σε περίπτωση συνωμοσίας. Στον Φλώριο ο ήρωας επεμβαίνει, για να σώσει την αγαπημένη του από την πυρά, στην οποία έχει καταδικαστεί έπειτα από τη δήθεν απόπειρα δολοφονίας του βασιλιά, απευθύνοντας αυτά τα λόγια στους παριστάμενους άρχοντες, οι οποίοι προηγουμένως συναίνεσαν στην καταδίκη. Ο ποιητής του μυθιστορήματος δεν μιμείται βέβαια μηχανικά τον Σπανέα, αλλά μεταφέρει στίχους του προτύπου του σε διαφορετικά συμφραζόμενα, με νοηματική πάντως συνάφεια του συγκεκριμένου χωρίου στα νέα συμφραζόμενα. Μία ακόμη περίπτωση είναι η εξής:¹⁷

ὁ ἐμφανίζων τὰ κρυφά, ὁ τῶν κρυφίων γνώστης

15. Κριαράς, *Βυζαντινά Ιπποτικά Μυθιστορήματα*, σ. 152, στ. 578.

16. Βλ. Σπ. Λάμπρος, «Ο Σπανέας του Βατικανού Παλατινού Κώδικος 367», *Νέος Ελληνομνήμων* 14 (1917), 353-380 και συγκεκριμένα τον στίχο 86. Από τους πρώτους που έκαναν λόγο για τις επιδράσεις του Σπανέα στον Φλώριο ήταν ο G. Spadaro, «Spaneas e Glikas: Note Filologicue», *Δίπτυχα Εταιρείας Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών* 1 (1979), 282-290.

17. Κριαράς, *Βυζαντινά Ιπποτικά Μυθιστορήματα*, σ. 154, στ. 695.

Στον Σπανέα συναντούμε τους ακόλουθους στίχους:¹⁸

Πρὸ πάντων ἔχε τοῦ θεοῦ τὸν φόβον εἰς τὸν νοῦν σου
καὶ πρόσεχ' ὅτι τὰ κρυπτὰ γινώσκει τῶν ἀνθρώπων.
Ἐλέγχει μὲν τοὺς λογισμοὺς, δικάζει δὲ τὰς πράξεις
καὶ φανερώνει τὰ κρυπτὰ καὶ τοὺς κακοὺς κολάζει

Μάλιστα, σε ἕτερο χειρόγραφο του παραιναιτικού ποιήματος διαβάζουμε:¹⁹

καὶ πρόσεχ', ὅτι τὰ κρυπτὰ γινώσκει τῶν ἀνθρώπων,
ἐλέγχει δὲ τοὺς λογισμοὺς, δικάζει καὶ τὰς πράξεις,
καὶ φανερώνει τὰ κρυπτὰ καὶ τοὺς κακοὺς κολάζει.

Σε αυτήν την περίπτωση ο ποιητής του Φλώριου χρησιμοποιεί τον πρώτο και τον τελευταίο στίχο από δύο αποσπάσματα που στον Σπανέα εντάσσονται στην περί Θεού ενότητα. Πρόκειται, επομένως, για χρήση του χωρίου σε ομοειδές νοηματικό περιβάλλον, καθώς και στο μυθιστόρημα τονίζεται το ίδιο ακριβώς μοτίβο: η ιδιότητα του Θεού ως γνώστη ορατών και αοράτων. Ας σημειώσουμε πάντως ότι ενδεχομένως στο σημείο αυτό εμφανίζεται ένας κοινός θεολογικός τόπος, που πέρασε και στη λογοτεχνία. Οι ομοιότητες πάντως δεν σταματούν εδώ, όπως προκύπτει και από τον επόμενο στίχο του Φλώριου:²⁰

τοὺς ἀγαθοὺς ἀγάπα καὶ τοὺς κακοὺς μὴ θλίβῃς

Στον Σπανέα διαβάζουμε:²¹

να ἔχῃς φίλους τοὺς καλοὺς, τοὺς δὲ κακοὺς μὴ ἐχθραίνῃς

Στο σημείο αυτό της ιστορίας ο πατέρας του Φλώριου αποκαλύπτει στον γιο του ότι πώλησε την Πλάτζια Φλώρα σε μουσουλμάνους δουλεμπόρους, παροτρύνοντάς τον πάραυτα να την αναζητήσει. Το ταξίδι θα είναι δύσκολο: ο νεαρός θα έρθει σε επαφή με πολλών ειδών ανθρώπους και για το λόγο αυτό τον συμβουλεύει να συναναστρέφεται με τους αγαθούς, παράλληλα όμως να μην δυσαρεστεί και τους κακούς χάριν της

18. Λάμπρος, «Ο Σπανέας», σ. 373, στ. 57-60.

19. Βλ. σχετικά Spadaro, «Spaneas e Glikas», σ. 286-287 αλλά και Wagner, *Carmina*, σ. 3-4, στ. 55-57.

20. Κριαράς, *Βυζαντινά Ιπποτικά Μυθιστορήματα*, σ. 163, στ. 1130.

21. Βλ. Spadaro, «Spaneas e Glikas», σ. 287, αλλά και Λάμπρος, «Ο Σπανέας», σ. 372, στ. 19.

προσωπικής του ασφάλειας. Ο ποιητής του Φλώριου φαίνεται να δανείζεται στο σημείο αυτό από την ενότητα του Σπανέα που αφορά τη συναναστροφή με καλές και κακές παρέες· επομένως και εδώ έχουμε μεταφορά σε ένα παρόμοιο νοηματικό περιβάλλον. Μία διαφορετική αλλά εξίσου ενδιαφέρουσα περίπτωση στίχων είναι και η παρακάτω:²²

Υιέ μου παγγλυκύτατε, υιέ μου αγαπημένε,
υιέ, τὸ φῶς τὸ νοερὸν τῆς ὄλης μου καρδίας,
υιέ μου, ἀγάπη μου καλή, ἀπαντοχή, υιέ μου,
ἔλεγα εἰς ἀπαγκούπισμαν ἐσένα ναύρω εἰς γῆρας
καὶ κουφισμὸν εἰς τὰς πικριάς τοῦ παροπίσου χρόνου
κ' ἔδαρτε εὐρίσκω δίστομον μαχαίριν νὰ διχάζη
μέσα τὰ φυλλοκάρδια μου, υιέ μου, ὁ στερεμὸς σου.
Τὸ μίσσευμάν σου, τέκνον μου, θεωρῶ καὶ ἀναστενάζω
καὶ τὴν καρδίαν σφάζει με καὶ οὐδὲν τὲν ὑπομένω

Τον λόγο πλέον παίρνει η μητέρα του Φλώριου, εκφράζοντας με τα λόγια αυτά πόνο για την απόφαση του γιου της να φύγει προς αναζήτηση της αγαπημένης του. Η επίδραση από την εισαγωγική επιστολή του Σπανέα, τόσο από τον κώδικα που εξέδωσε ο G. Wagner²³ όσο και από έτερο που εκδίδει ο Σπ. Λάμπρος,²⁴ παρότι δεν αντλούνται αυτούσιοι στίχοι, θεωρούμε πως είναι εμφανής. Εξάλλου, και εδώ παρατηρείται μεταφορά στίχων σε ένα παρόμοιο νοηματικό περιβάλλον, σε μία σκηνή στην οποία εκφράζεται η θλίψη του γονέα για τα δεινά που προκαλεί η απομάκρυνση του παιδιού του. Νοηματική, τουλάχιστον, συνάφεια μπορεί να διακριθεί και στους επόμενους στίχους, καθώς η μητέρα του ήρωα συνεχίζει τις συμβουλές:²⁵

Ἔχε τὸ πρᾶον μετὰ σὲν ὄλοι νὰ σὲ ἀγαποῦσιν,
Ἔχε ταπεινώσιν πολλήν, υιέ μου, εἰς τοὺς πάντας

Στον Σπανέα διαβάζουμε:²⁶

σύννους ἄς ἦσαι καὶ πραῦς, καὶ φρόνιμον νὰ σ' ἔχουν

22. Κριαράς, *Βυζαντινά Ιπποτικά Μυθιστορήματα*, σ. 164, στ. 1166-1174.

23. Wagner, *Carmina*, σ. 2-3, στ. 5-53.

24. Λάμπρος, «Ο Σπανέας», σ. 372-73, στ. 13-55.

25. Κριαράς, *Βυζαντινά Ιπποτικά Μυθιστορήματα*, σ. 164, στ. 1177-1178.

26. Βλ. Spadaro, «Spaneas e Glikas», σ. 286 αλλά και τη βασισμένη στον κώδ. Parisinus gr. 396 έκδοση του E. Legrand, *Bibliothèque grecque vulgaire*, τ. 1, Παρίσι 1880, σ. 5, στ. 122.

Η μητέρα του Φλώριου, στο ίδιο πλαίσιο με όσα προαναφέρθηκαν, συνεχίζει τις συμβουλές για το επικείμενο ταξίδι που θα πραγματοποιήσει ο ήρωας, συστήνοντας σωφροσύνη και πραότητα:²⁷

τοὺς πάντας τίμα πρὸς χαρὰν καὶ ὄλοι νὰ σὲ τιμοῦσιν,
τοὺς πάντας προχαϊρέτιζε μετὰ περιχαρείας

Στον Σπανέα εντοπίζονται οι εξής στίχοι:²⁸

Τοὺς πάντας προχαϊρέτιζε μετὰ περιχαρείας
Καὶ δι' αὐτὸ νὰ ἐφέλκεσαι καὶ τὴν ἀγάπην πάντων,
ἂν ἦσαι εἰς πάντας πρόσχαρος κ' εὐόμιλος εἰς ὅλους

Καθώς λοιπόν οι συμβουλές της μητέρας του Φλώριου συνεχίζονται, τον προτρέπει, πλην όλων των άλλων, να αποδίδει τις ανάλογες τιμές στον καθένα, ώστε και ο ίδιος να χαίρει ανάλογης αντιμετώπισης:²⁹

στεῖλε τὸ διπλότερον, καὶ νὰ σὲ εὐχαριστήσῃ

Στο παραινετικό ποίημα του 12ου αι. υπάρχει ο στίχος:³⁰

καλῶς δίδε καὶ χάριζε ἵνα σ' εὐχαριστῶσι

Η μητέρα του Φλώριου αναφέρεται στην περίπτωση που θα δεχτεί ο γιος της κάποιο δώρο και στην ανάγκη να το ανταποδώσει εις διπλούν, ώστε να απολαμβάνει μεγαλύτερης ευγνωμοσύνης και τιμής. Το απόσπασμα από τον Σπανέα εντάσσεται στην ενότητα που αφορά την ευεργεσία, ώστε το νοηματικό περιβάλλον και εδώ δεν αλλάζει σε μεγάλο βαθμό. Κλείνοντας, μπορούμε να διακρίνουμε σχέση και στους παρακάτω στίχους:³¹

Ἐπεὶ γὰρ φίλος εἰς ἐμέν' γίνεσαι ἀφυρωμένος

Στον Σπανέα διαβάζουμε:³²

ἀφ' ὅτου φθάσης κι εὔρης τὸν ἐκεῖνον σου τὸν φίλον,
τότε προχείρου μετ' αὐτὸν μετὰ πολλῆς ἀγάπης
ἂς ἦσαι τὰ τὲ ἐλεύθερος, ἂς ἦσαι ἀφιερωμένος.

27. Κριαράς, *Βυζαντινά Ιπποτικά Μυθιστορήματα*, σ. 164, στ. 1182-1183.

28. Ενδεικτικά βλ. Spadaro, «Spaneas e Glikas», σ. 286, στ. 112-114.

29. Κριαράς, *Βυζαντινά Ιπποτικά Μυθιστορήματα*, σ. 164, στ. 1186.

30. Βλ. Spadaro, «Spaneas e Glikas», σ. 286· Legrand, *Bibliothèque grecque vulgaire*, τ. 1, σ. 5, στ. 120.

31. Κριαράς, *Βυζαντινά Ιπποτικά Μυθιστορήματα*, σ. 170, στ. 1503.

32. Βλ. Spadaro, «Spaneas e Glikas», σ. 286.

Το απόσπασμα προέρχεται από τη σκηνή στην οποία ο Φλώριος συνομιλεί με τον φύλακα του κάστρου όπου είναι κλεισμένη η Πλάτζια Φλώρα. Ο ήρωας κάνει μία επίκληση στη φίλια που αναπτύχθηκε μεταξύ τους και ζητεί από τον φύλακα να τον βοηθήσει, ενώ και το απόσπασμα του Σπανέα εντάσσεται στην ενότητα περί φιλίας· επομένως και εδώ μπορούμε να γίνει λόγος για δημιουργική αξιοποίηση του παραιναιτικού ποιήματος του 12ου αιώνα.

Ολοκληρώνοντας τα σχετικά με την περίπτωση του Φλώριου, θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι ο ποιητής του ερωτικού μυθιστορήματος βρίσκει την ευκαιρία σε διάφορες φάσεις να ηθικολογήσει μέσα στην ερωτική διήγηση, γεγονός το οποίο, όπως έχει υποστηριχθεί, δεν είναι ξένο κατά τη διαδικασία διασκευής ενός δυτικού κειμένου στα ελληνικά. Εντός αυτού του πλαισίου, επομένως, εμπνέεται από τον Σπανέα,³³ είτε πρόκειται για μεταφορά διδαχών σε νοηματικά ομοειδές περιεχόμενο, όπως συμβαίνει στη σκηνή του αποχωρισμού, είτε για μεταφορά παραινέσεων σε διαφορετικά συμφραζόμενα, όπου υπάρχει όμως έστω και κάποια νοηματική σύνδεση με αυτά.

Ιμπέριος και Μαργαρώνα

Η υπόθεση του έργου: ο βασιλιάς της Προβηγκίας πλησιάζει την ηλικία των 40 ετών, αλλά δεν έχει αποκτήσει ακόμη διάδοχο. Οι προσευχές του και της συζύγου του κάποια στιγμή εισακούονται και αποκτούν έναν γιο, ιδιαίτερα όμορφο, στον οποίο παρέχουν την καλύτερη δυνατή ανατροφή. Ο γιος συγκινείται από τις δημοφιλείς την εποχή κονταρομαχίες και αναμετράται με έναν ξένο ιππότη, εν αγνοία του πατρός, ο οποίος φυσικά δυσαρεστείται και του απαγορεύει τη συμμετοχή στο εν λόγω άθλημα εφεξής. Ο νεαρός, γεμάτος ζωντάνια και δίψα για περιπέτεια, μη μπορώντας να αντέξει την τιμωρία αυτή, αποφασίζει να ταξιδέψει, ενώ οι γονείς του περιορίζονται στο να του χαρίσουν τουλάχιστον ένα φυλαχτό. Φτάνοντας στην Ανάπολη, όπου ο τοπικός βασιλιάς έχει προκηρύξει αγώνες στο κονταροχτύπημα με έπαθλο το χέρι της πανέμορφης κόρης του Μαργαρώνας, ο Ιμπέριος νικά, παρά την ύπαρξη ενός φοβερού αντιπάλου, και παντρεύεται την πριγκίπισσα. Ο ήρωας, όπως είναι φυσικό, επιθυμεί να επισκεφθούν μαζί τους γονείς του, κάτι που ο

33. Βλ. Beaton, *Η ερωτική μυθιστορία*, σ. 183.

βασιλιάς-πεθερός δεν επιτρέπει, αναγκάζοντας τον Ιμπέριο να φύγει κρυφά μαζί με τη σύζυγο και τους και θησαυρούς του. Κατά τη διάρκεια ενός κυνηγιού όμως ένας αετός αποσπά το φυλαχτό του Ιμπέριου, το οποίο προηγουμένως ο ίδιος είχε εμπιστευτεί στη Μαργαρώνα. Στην προσπάθειά του να το επανακτήσει ο ήρωας βρίσκεται, έπειτα από μία σειρά τρομερών συγκυριών, σκλάβος στον ηγεμόνα του Καΐρου, ενώ η Μαργαρώνα σε μοναστήρι της Προβηγιάς. Στην Αίγυπτο ο Ιμπέριος αποκτά την εύνοια του ηγεμόνα, γίνεται μάλιστα και ο ίδιος άρχοντας, αλλά η νοσταλγία για την πατρίδα και την αγαπημένη του δεν τον αφήνει σε ησυχία, με αποτέλεσμα να φύγει για άλλη μία φορά κρυφά, έχοντας πρώτα κρύψει μεγάλη ποσότητα χρυσού στο πλοίο με το οποίο θα έφευγε. Σε κάποια στάση όμως ο ήρωας αποκοιμάται και το πλοίο αναχωρεί, εγκαταλείποντάς τον εκεί. Ο χρυσός πάντως του πλοίου παραδίδεται από τους ναύτες στο μοναστήρι όπου όλως τυχαίως ζει η Μαργαρώνα, και αποφασίζεται η ανέγερση ενός νοσοκομείου, στο οποίο θα μεταφερθεί σε πολύ άσχημη κατάσταση ο Ιμπέριος, ο οποίος εν τω μεταξύ είχε εντοπιστεί από το πλήρωμα ενός άλλου πλοίου. Η αναγνώριση δεν είναι πάντως εύκολη υπόθεση, καθώς όμως προχωρά η αφήγηση των περιπετειών τους συνειδητοποιούν πως βρίσκονται και πάλι μαζί, ενώ λίγο αργότερα στην πατρίδα του Ιμπέριου γίνονται εορτασμοί για την επανένωση του ζεύγους και ο πολυπαθής ήρωας αναλαμβάνει την διακυβέρνηση της χώρας του.³⁴

Οι επιδράσεις του Σπανέα

Η επίδραση του ηθικοδιδακτικού ποιήματος του 12ου αι. στο μυθιστόρημα του Ιμπέριου εντοπίζεται σε ένα μόνο τμήμα του μυθιστορήματος, όταν ο ήρωας, μετά από την τιμωρία που του επιβλήθηκε για τη συμμετοχή του στις κονταρομαχίες, αποφασίζει να πάρει τον δρόμο του ξενιτεμού, προκειμένου να αναζητήσει καινούργιες γνώσεις και περιπέτειες. Οι γονείς του ασφαλώς δυσανασχετούν με αυτήν την απόφαση, αλλά γνωρίζουν πως δεν μπορούν να κάνουν τίποτε για να τον αποτρέψουν,

34. Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με την υπόθεση και την παράδοση του μυθιστορήματος βλ. Κριαράς, *Βυζαντινά Ιπποτικά Μυθιστορήματα*, σ. 199-200· Beck, *Ιστορία της Βυζαντινής Δημόσιας Λογοτεχνίας*, σ. 230-235· Beaton, *Η ερωτική μυθιστορία*, σ. 183-185. Για πληρέστερη βιβλιογραφία και εκδόσεις βλ. Beck, *ό.π.*, σ. 234-235.

και έτσι το μόνο που τους μένει είναι να του δώσουν ορισμένες χρήσιμες συμβουλές. Αυτές ακριβώς οι συμβουλές είναι που απηχούν την επίδραση από τον Σπανέα, ενώ και το νοηματικό περιβάλλον μέσα στο οποίο μεταφέρονται είναι ομοειδές με αυτό του ηθικοδιδακτικού ποιήματος: οι γονείς, φορτισμένοι συναισθηματικά λόγω του επικείμενου αποχωρισμού, προσπαθούν να εμφυσήσουν στον νέο ορισμένες αρχές. Αρχικά, τον λόγο παίρνει ο πατέρας του ήρωα:³⁵

Υιέ μου, φῶς τῶν ὀμμάτων, υἱέ μου, ἡ ψυχὴ μου
καὶ τῆς ἀδυναμίας μου ἢ ἐλπίδα ὅπου εἶχα νὰ σ' ἔχω
εἰς τὸ γῆρας μου νὰ εἶσαι παρηγοριά μου·
καὶ ἐσέν' διώκει ἡ τύχη μου νὰ λείψῃς ἀπ' ἐμένα,
νὰ σὲ στεροῦμαι ζωντανός, νὰ κλαίω, νὰ βρυχοῦμαι,
καὶ ἔναι ἡ θλίψις μου πολλὴ καὶ θαυμαστὴ εἰς τὸν κόσμον·
νὰ λάβω καὶ κατηγοριὰν ἐκ τοῦς ἀφέντες ὄλους.
Πῶς νὰ ἔχω τὴν ὑστέρησιν, πῶς νὰ τὴν ὑπομένω;
Πῶς ν' ἀποθάνω ὄρφανός κ' ἐσὺ νὰ μηδὲν εἶσαι;
Νὰ ἀναντρανίσω ἀπάνω μου καὶ ἐσὲ νὰ μηδὲν ἴδω;
Τὸν χωρισμό σου φίλτατε, πῶς νὰ τὸν ὑπομείνω;
Λοιπόν, υἱέ μου, ἄπελθε, ποῖσον τὸ θέλημά σου
καὶ ἡ εὐχὴ μου μετὰ σὲν, νὰ σὲ διαφυλάττῃ·
νὰ εἶναι ὀμπρὸς καὶ ὀπίσω σου νὰ σὲ καταβοδῶνῃ.

Πέρα από τις τυχόν φραστικές ομοιότητες με τον Σπανέα που μπορούν σχετικά εύκολα να εντοπισθούν, θεωρούμε πως μεγαλύτερη απόδειξη της απήχησης του ηθικοδιδακτικού κειμένου στο μυθιστόρημα είναι η ένταξη των στίχων αυτών σε παρόμοια συμφραζόμενα. Ένας πατέρας, ακολουθώντας το ίδιο μοτίβο με τον Σπανέα, εκφράζει έντονο πόνο για την απομάκρυνση του γιου του, τον οποίο άλλωστε θεωρούσε στήριγμα για τα επικείμενα δικά του γεράματα. Ακολουθεί το κύριο σώμα των συμβουλών:³⁶

Ἄς εἶσαι εἰς τὴν ξενιτειὰν φίλος ἡγαπημένος.
Ἔχε ταπεινώσιν πολλήν, υἱέ μου, εἰς τοὺς ξένους.
Ἀλαζονεῖαν ἄπεχε, ποσῶς μηδὲν τὴν θέλεις·
πολλοὶ γὰρ ἀπωλέσθησαν ἐκ τὴν ἀλαζονεῖαν.

Παρατηρούμε ότι στο σημείο αυτό τίγονται, επιγραμματικά σε σχέση με τον Σπανέα, τα ζητήματα της ταπεινοφροσύνης, η οποία πρέπει να αποτελεί στάση ζωής ειδικά σε ξένα περιβάλλοντα, αλλά και της

35. Κριαράς, *Βυζαντινά Ιπποτικά Μυθιστορήματα*, σ. 218-219, στ. 191-204.

36. Στο ίδιο, σ. 219, στ. 205-208.

αλαζονείας, η οποία σε κάθε περίπτωση πρέπει να αποφεύγεται, καθώς δεν ήταν λίγοι όσοι χάθηκαν εξαιτίας της. Και λίγο πιο κάτω:³⁷

Τοὺς πάντας τίμα, πρόσεχε ὅλοι νὰ σ' ἀγαποῦσιν.
Τοὺς ἀγαθοὺς ἀγάπα τους, τοὺς δὲ κακοὺς μὴ θλίβῃς.
Διὰ τῆς ταπεινώσεως δύνασαι τούτους φίλους
ἐργάσαι καὶ εἰς ὑποταγὴν νὰ εἶναι τὴν ἐδικὴν σοῦ.

Οι δύο πρώτοι στίχοι απαντούν σχεδόν απaráλλακτοι και στον προγενέστερο Φλώριο, σε παρόμοιο πάντοτε νοηματικό περιβάλλον. Θα μπορούσε επομένως εδώ να υποστηριχθεί ότι ο δημιουργός του *Ιμπερίου* αντλεί μονάχα από το πρότερο ιπποτικό μυθιστόρημα και όχι από το ηθικοδιδασκτικό του 12ου αιώνα. Η διάδοση, ωστόσο, που γνώριζε ήδη ο Σπανέας κατά την εποχή της συγγραφής των μυθιστορημάτων, επιτρέπει την άποψη πως οι δημιουργοί και των δύο άντλησαν από την παράδοση του ηθικοδιδασκτικού ποιήματος, έστω και από την προφορική της διάσταση. Στη συνέχεια, τον λόγο παίρνει η μητέρα του *Ιμπερίου*, η οποία στο ίδιο θλιβερό μοτίβο του αποχωρισμού αποκρίνεται ως εξής:³⁸

Φῶς μου, ψυχὴ μου, ὀμμάτια μου, καρδιά μου, ἀνασασμός μου,
ἀπαντοχὴ καὶ ἐλπίδα μου, σύστασις ἐδικὴ μου,
ἐδὲ μαχαίριν δίστομον τὸ βάνεις στὴν καρδιά μου
νὰ σφάζῃ, νὰ διχοτομῇ ὅλα τὰ σωθικά μου!

Η μητέρα του ήρωα συνεχίζει, στο ίδιο πάντοτε κλίμα, να εκφράζει την θλίψη της για τον ξενитеμό του γιου της και στους επόμενους δέκα περίπου στίχους, ενώ στη συνέχεια του παραδίδει το περίφημο φυλαχτό, που θα τον προστατεύει από τους κινδύνους. Ασφαλώς λοιπόν εδώ, όπως και στις περιπτώσεις του πατέρα του *Ιμπερίου* αλλά και του Φλώριου, μπορούμε να μιλάμε για επίδραση του Σπανέα, πιο συγκεκριμένα των εισαγωγικών εκείνων στίχων, που από ό,τι φαίνεται υπήρξαν πολύ δημοφιλείς έκτοτε. Μάλιστα, αναδείχθηκαν σε ένα είδος συμβόλου για την περιγραφή παρόμοιων σκηνών και αξιοποιήθηκαν από αρκετούς μεταγενέστερους δημιουργούς.

Ένα πρώτο, επομένως, συμπέρασμα που προκύπτει από τη διερεύνηση των επιδράσεων του δημοφιλούς παραινετικού κειμένου στις δύο ενδεικτικές αυτές περιπτώσεις ιπποτικών μυθιστορημάτων είναι ότι η ταύτιση από παλαιότερους μελετητές στίχων σε κείμενα της

37. Στο ίδιο, σ. 219, στ. 212-215.

38. Στο ίδιο, σ. 219, στ. 219-222.

υστεροβυζαντινής γραμματείας, που φαίνεται να έχουν υποστεί την επίδραση του Σπανέα από διάφορες παραλλαγές, δεν σημαίνει –μάλλον είναι και πρακτικά αδύνατο– ότι ο κάθε μεταγενέστερος του Σπανέα ποιητής είχε υπόψιν του περισσότερες της μίας παραλλαγές. Ο εκάστοτε ποιητής πιθανότερα γνώριζε το κείμενο είτε στην αρχική μορφή του, προτού υποστεί αλλοιώσεις, είτε στη μορφή κάποιας από τις παραλλαγές του, και από εκεί αντλούσε στοιχεία που αξιοποιούσε άλλοτε πιο δημιουργικά και άλλοτε όχι, εντάσσοντάς τα, τις περισσότερες τουλάχιστον φορές, σε νοηματικά ομοειδή περιβάλλοντα. Η απόπειρα διερεύνησης των επιδράσεων του δημοφιλούς κειμένου και σε άλλα κείμενα της υστεροβυζαντινής-μεταβυζαντινής περιόδου θα αποτελέσει –θεωρούμε– ικανοποιητικότερη συνθήκη για μία πιο ολοκληρωμένη αποτίμηση των επιδράσεων του Σπανέα στη μεταγενέστερη γραμματεία.

Λεξικά και γραμματικές της ιταλικής γλώσσας στη Δημοτική Βιβλιοθήκη Κοζάνης, 1499-1910

Στις παλαιές συλλογές έντυπων εκδόσεων και χειρογράφων της Βιβλιοθήκης της Κοζάνης, οι οποίες είχαν διαμορφωθεί κατά τη διάρκεια της Οθωμανοκρατίας, θησαυρίζεται ένας αξιόλογος αριθμός λεξικών, γραμματικών και εγχειριδίων εκμάθησης της ιταλικής γλώσσας.¹ Χωρίς αμφιβολία, ένα μέρος των βιβλίων και των χειρογράφων προοριζόταν αρχικά για προσωπική χρήση των κτητόρων τους, οι οποίοι συνήθως ήταν δάσκαλοι του Γένους, κληρικοί, έμποροι, επιχειρηματίες ή μαθητές που ανήκαν στους πνευματικούς κύκλους των Σχολών της Κοζάνης. Από την άλλη πλευρά, ένα άλλος μέρος των βιβλίων και των χειρογράφων που υπήρχε στις συλλογές της τότε κοινοτικής Βιβλιοθήκης της Κοζάνης αποτελούσε υποστηρικτικό υλικό της εκπαίδευσης των νέων, με στόχο βέβαια την εκμάθηση της Ιταλικής, ως γλώσσας του εμπορίου, των μεταφορών και των συναλλαγών με τη Δύση. Εξάλλου, η Ιταλική και η Γαλλική –πέραν της Γερμανικής–, αποτελούσαν επίσης γλώσσες της διοίκησης της Αυτοκρατορίας των Αψβούργων, στις περιοχές της οποίας δραστηριοποιούνταν πλήθος Μακεδόνων αποδήμων. Αντικείμενο της παρούσας μελέτης είναι η περιγραφή και η λειτουργία ενός σώματος κειμένων, που αποτελείται από λεξικά, γραμματικές και εγχειρίδια εκμάθησης της ιταλικής γλώσσας, τα οποία θησαύριζε η κοινοτική Βιβλιοθήκη της Κοζάνης στις παλαιές συλλογές της.

1. Πρόκειται για έντυπα και χειρόγραφα τα οποία είχαν εισαχθεί στις συλλογές της Βιβλιοθήκης της Κοζάνης πολύ πριν από την απελευθέρωση της από τον οθωμανικό ζυγό (11.10.1912).

Η εκμάθηση της ιταλικής γλώσσας κατά την Οθωμανοκρατία

Μετά από το τέλος της Ανατολικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, η ιταλική γλώσσα είχε την τύχη –εξαιτίας των ναυτικών της δημοκρατιών και των ισχυρών πόλεων-κρατών της² που ήλεγχαν σε μεγάλο βαθμό το εμπόριο και τις μεταφορές– να αποτελέσει έως και τον 19ο αιώνα την *lingua franca* και τη *lingua commercialis* στη Μεσόγειο και στον ελληνικό γεωγραφικό χώρο. Επιγραμματικά, οι κύριοι λόγοι για τους οποίους οι Έλληνες μάθαιναν την ιταλική γλώσσα κατά τα χρόνια της Οθωμανοκρατίας ήταν:

- εμπορικοί και οικονομικοί, καθώς στο εμπόριο και στις μεταφορές η χρήση της ιταλικής γλώσσας ήταν εκτεταμένη, ενώ παράλληλα πολλοί Μακεδόνες μετακινήθηκαν για λόγους εργασίας στις ιταλικές πόλεις (σημαντικές ελληνικές κοινότητες υπήρχαν σε Βενετία, Τεργέστη, Πάδοβα, Μπολόνια, Ρώμη, Μιλάνο, Παβία, Λιβόρνο, κ.α.), αλλά και σε πόλεις της Αυστροουγγαρίας (Βιέννη, Βουδαπέστη, Τιμισοάρα κ.α.), όπου η ιταλική χρησιμοποιούνταν ευρύτατα στη διοίκηση της αυτοκρατορίας·
- πολιτικοί-διοικητικοί, καθώς πολλές περιοχές του ελληνικού χώρου βρισκόταν υπό ενετική, γενουατική ή φραγκική κατοχή (Ιόνια νησιά, Κρήτη, Αιγαίο, κ.α.)·
- εκπαιδευτικοί, δεδομένου ότι πολλοί Έλληνες κατέφευγαν για ανώτερες σπουδές στα Πανεπιστήμια της Ιταλίας (Βενετίας, Πάδοβα, Μπολόνια, Ρώμης, Μιλάνου, Παβίας κ.α.)·
- επιστημονικοί, καθώς αρκετοί Έλληνες λόγιοι μάθαιναν την ιταλική γλώσσα, για να αποκτήσουν πρόσβαση στη νέα επιστημονική γνώση·
- πνευματικοί και λογοτεχνικοί, είτε για να έρθουν σε επαφή με κείμενα της ιταλικής γραμματείας είτε για να τα μεταφράσουν και να τα εισαγάγουν ως κοινωφελή στο ελληνικό αναγνωστικό κοινό.

Οι ανωτέρω σχέσεις αποτυπώθηκαν βαθύτερα –όπως ήταν αναμενόμενο– σε περιοχές με έντονη την ιταλική επιρροή και παρουσία, όπως για παράδειγμα στη Χίο, στα Ιόνια νησιά, στην Κρήτη και αλλού.

2. Γαληνοτάτη Δημοκρατία της Βενετίας, Δημοκρατία του Αγίου Γεωργίου της Γένοβας, Δημοκρατία της Πίζας, Φλωρεντία κ.α.

Ωστόσο, δεν ήταν λίγοι οι Μακεδόνες που σπούδασαν στην Ιταλία ή δραστηριοποιήθηκαν εκεί επιχειρηματικά και οικονομικά, δημιουργώντας γέφυρες επικοινωνίας μεταξύ των ιταλικών πόλεων και του ελληνικού μακεδονικού χώρου.³ Μεταξύ των Μακεδόνων της Διασποράς στην Κεντρική και Δυτική Ευρώπη υπήρχαν και αρκετοί Δυτικομακεδόνες και Κοζανίτες. Ορισμένοι εξ αυτών έζησαν στις ανθούσες ελληνικές παροικίες Βιέννης, Βουδαπέστης, Τεργέστης, Βενετίας, Πάδοβας, Παβίας, Λιβόρνου, με αποτέλεσμα να μάθουν και την ιταλική γλώσσα. Ενδεικτικά παραδείγματα λογίων της Κοζάνης που γνώριζαν την ιταλική γλώσσα και διατηρούσαν ιταλικές εκδόσεις στις προσωπικές βιβλιοθήκες τους είναι οι: Γεώργιος Κονταρής εκ Σερβίων, Γεώργιος Σακελλάριος, Γεώργιος Παρακείμενος, Γεώργιος Ρουσιάδης, ο Θεσσαλονικεύς επίσκοπος Κοζάνης και Σερβίων Μελέτιος, ο επίσκοπος Βενιαμίν κ.ά. Επομένως, ορισμένοι λόγιοι, κληρικοί, έμποροι, τραπεζίτες ή εκπαιδευτικοί έγιναν φορείς και γνώστες των ιταλικών γραμμάτων. Αρκετοί δώρισαν τις ιδιωτικές βιβλιοθήκες τους στην κοινοτική βιβλιοθήκη της Κοζάνης, ενώ άλλοι μεταλαμπάδευαν τη γνώση της ιταλικής γλώσσας στις νεότερες γενιές. Μάλιστα, στη Σχολή της Κοζάνης, κατά τη σχολαρχία του Στέφανου Σταμκίδη (1808-1833), δίδαξε για κάποια χρόνια «ο Γεώργιος Σακελλάριος Γαλλικήν, Ιταλικήν και Λατινικήν».⁴

Σημειωτέον, η διδασκαλία της ιταλικής γλώσσας εντάχθηκε στα προγράμματα της ελληνικής δημόσιας εκπαίδευσης από την ίδρυση του νέου ελληνικού κράτους έως το 1940. Η Δρακούλη, μάλιστα, διακρίνει δύο βασικές χρονικές περιόδους: την περίοδο διακυβέρνησης του Καποδίστρια και του Όθωνα (1828-1862), την περίοδο από το 1862

3. Για τους Μακεδόνες σπουδαστές στη Ρώμη από τον 16ο αι. έως το 1650 βλ. Ζαχ. Τσιφτανλής, *Οι Μακεδόνες σπουδαστές του Ελληνικού Κολλεγίου της Ρώμης και η δράση τους στην Ελλάδα και στην Ιταλία (16ος αι. – 1650)*, [Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών], Θεσσαλονίκη 1971. Μια γενική θεώρηση του φαινομένου των Μακεδόνων της Διασποράς προσφέρει ο τόμος *Οι Μακεδόνες στη Διασπορά 17ος, 18ος και 19ος αιώνας*, επιμ. Ι. Κολιόπουλος – Ιάκ. Μιχαηλίδης, [Εταιρεία Μακεδονικών Μελετών], Θεσσαλονίκη 2011· βλ. και Στράτος Ηλιαδέλης, *Μακεδόνες απόδημοι στη Μεσευρώπη (1650-1950). Η συμβολή τους στην οικονομία και στον πολιτισμό*, [Υπουργείο Μακεδονίας-Θράκης], Θεσσαλονίκη 2005.

4. Π. Ν. Λιούφης, *Ιστορία της Κοζάνης*, Αθήνα 1924, σ. 208. Δεν πρόκειται για τον ιατροφιλόσοφο Γεώργιο Σακελλάριο, αλλά για τον ιερέα Γεώργιο, που κατείχε το αξίωμα του σακελλαρίου.

έως το 1940.⁵ Στην περίπτωση, λοιπόν, των Σχολών της Κοζάνης ή σε επίπεδο ιδιωτικών μαθημάτων στην Κοζάνη, η διδασκαλία της ιταλικής εντοπίζεται έναν αιώνα ενωρίτερα, συμπίπτοντας χρονικά με τον Νεοελληνικό Διαφωτισμό (μέσον 18ου με αρχ. 19ου αι.) έως και την περίοδο αρχιερατείας του Βενιαμίν (1815-1849),⁶ όπως αποδεικνύεται από το συνοδευτικό εκπαιδευτικό υλικό που εντοπίσαμε στην Βιβλιοθήκη Κοζάνης. Ειδικότερα, ο επίσκοπος Βενιαμίν πέρα από τη πρώτη δωρεά περισσότερων των 100 τόμων το 1818, πριν από τον θάνατό του δώρισε «την πλουσίαν αυτού βιβλιοθήκην συνισταμένην εκ 300 τόμων ποικίλων συγγραμμάτων υπέρ της Κοινοτικής Βιβλιοθήκης».⁷ Ουσιαστικά, η εκμάθηση ξένων γλωσσών και κυρίως γαλλικών, γερμανικών και ιταλικών, που ενδιέφεραν για ευνόητους οικονομικούς και εμπορικούς λόγους τον τοπικό πληθυσμό, εντασσόταν στο γενικότερο πλαίσιο άνθησης των γραμμάτων και της πνευματικής κίνησης στην Κοζάνη. Είναι κοινός τόπος ότι η κοινωνικο-οικονομική ανάπτυξη προωθεί την παιδεία, Έτσι, σε μητροπόλεις της Δυτ. Μακεδονίας, Κοζάνη, Καστοριά, Σιάτιστα, ιδρύθηκαν διάφορα σχολεία από το τέλος του 17ου αι. και εξής, ενώ ακολούθησε η ίδρυση και άλλων μικρότερων σχολείων σε διάφορες κωμοπόλεις.⁸

5. Αθανασία Γ. Δρακούλη, *Η διδασκαλία της ιταλικής γλώσσας στην ελληνική δημόσια εκπαίδευση, 1830-1950*, αδημ. διδακτ. διατριβή, [Τμήμα Ιταλικής Γλώσσας και Φιλολογίας ΕΚΠΑ], Αθήνα 2018.

6. Ο επίσκοπος Σερβίων και Κοζάνης Βενιαμίν Καρίπογλου γεννήθηκε στην Θεσσαλονίκη το 1781 και πέθανε στην Κοζάνη το 1851. Ανέλαβε την επισκοπή το 1815 έως το 1849, έτος κατά το οποίο παραιτήθηκε λόγω ηλικίας από τα καθήκοντά του· βλ. Λιούφης, *Ιστορία της Κοζάνης*, σ. 81-101.

7. Λιούφης, *Ιστορία της Κοζάνης*, σ. 100.

8. Για την εκπαίδευση και την πνευματική κίνηση στη Δυτ. Μακεδονία και την Κοζάνη κατά την Οθωμανοκρατία βλ. Χαρ. Καρανάσιος, «Η παιδεία ως παράγωγο και παραγωγός παραδοσιακού λόγου, ήθους και συλλογικής αυτοσυνείδησης στη Δυτική Μακεδονία (16ος-19ος αι.)», *Η Δυτική Μακεδονία στους Νεότερους Χρόνους*, [Πρακτικά Α΄ Συνεδρίου Εταιρείας Δυτικομακεδονικών Μελετών, Γρεβενά 2-5 Οκτ. 2014], τ. Α΄, επιμ. Χαρ. Καρανάσιος, Κ. Ντίνας, Δ. Μυλωνάς, Γρεβενά 2019, σ. 565-608· ο ίδιος, «Η Σχολή της Κοζάνης κατά τον 18ο αιώνα βάσει χειρογράφων, εγγράφων και εντύπων της Δημοτικής Βιβλιοθήκης Κοζάνης», *Πρακτικά Συνεδρίου “Νεοελληνικός Διαφωτισμός” του Ινστιτούτου Βιβλίου και Ανάγνωσης, Κοζάνη 8-10.11.1996*, Κοζάνη 1999, σ. 143-179.

Λεξικά, γραμματικές και εγχειρίδια
εκμάθησης της ιταλικής γλώσσας στη Βιβλιοθήκη Κοζάνης

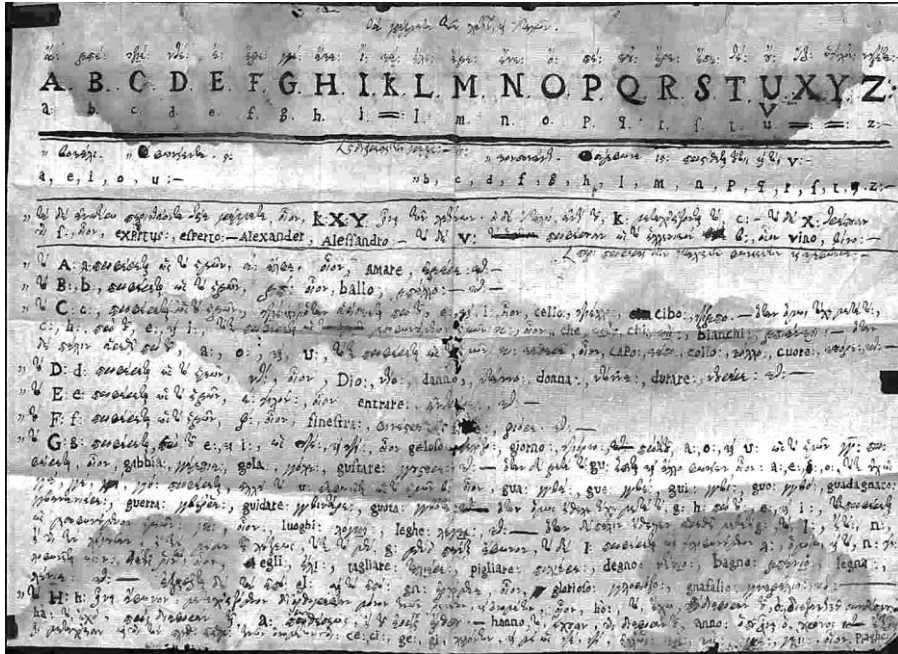
Στο εκπαιδευτικό και πνευματικό περιβάλλον που είχε δημιουργηθεί στην Κοζάνη αναπτύχθηκε παράλληλα και υποστηρικτικά και η κοινοτική της βιβλιοθήκη.⁹ Οι παλαιές συλλογές της Βιβλιοθήκης της Κοζάνης, εκτός από έναν σημαντικό αριθμό εκδόσεων ιταλικού ενδιαφέροντος, λεξικών και γραμματικών, θησαυρίζουν και χειρόγραφες σημειώσεις εκμάθησης της ιταλικής γλώσσας, όπως στην περίπτωση του κώδ. ΔΒΚ 311 (πρόκειται βέβαια για ένα απλό μονόφυλλο). Σε προηγούμενη ειδική μελέτη όσον αφορά το περιεχόμενο του παραπάνω κώδικα¹⁰ αναφέραμε ότι: «Ο σκοπός της σύνταξης του είναι η εκμάθηση του ιταλικού αλφαβήτου και των βασικών κανόνων φωνητικής και φωνολογίας της ιταλικής γλώσσας». Είχαμε προχωρήσει στην εκτίμηση ότι το συγκεκριμένο χειρόγραφο, ως τεκμήριο διδακτικού υλικού εκμάθησης της ιταλικής γλώσσας, αποτελούσε πιθανόν ένα σχέδιο εισαγωγικού μαθήματος.¹¹

«Οι σημειώσεις παρουσιάζουν δομή σχεδίου μαθήματος της φωνητικής και φωνολογίας της ιταλικής γλώσσας, δηλαδή αποτελούν σημειώσεις μίας εισαγωγικής εισήγησης (*lectio inauguralis*) σειράς μαθημάτων της ιταλικής. Δυστυχώς δεν υπάρχουν στοιχεία, τα οποία θα μπορούσαν να μας οδηγήσουν σε ασφαλές συμπέρασμα για το εάν το συγκεκριμένο χειρόγραφο είναι οι σημειώσεις ενός μαθητή ή αποτελούν τις σημειώσεις παράδοσης του μαθήματος ενός καθηγητή της ιταλικής γλώσσας της εποχής εκείνης. Παρόλα αυτά, ο σχεδιασμός, η δομή, η οργάνωση, η συστηματικότητα των σημειώσεων και το γεγονός ότι δεν εντοπίσαμε κανένα αξιόλογο ορθογραφικό ή φωνολογικό λάθος, μας οδηγεί στην εκτίμηση ότι το χειρόγραφο αποτελούσε σχέδιο μαθήματος ενός καθηγητή με τις απαραίτητες σημειώσεις για την εισήγησή του στην ιταλική φωνητική και φωνολογία».

9. Για τη Βιβλιοθήκη Κοζάνης βλ. Χαρ. Καρανάσιος, «Επισκόπηση ιστορίας της Βιβλιοθήκης Κοζάνης», *Κοζάνη, 600 χρόνια Ιστορίας. Γένεση και Ανάπτυξη μιας Μακεδονικής Μητρόπολης*, επιμ. Χαρ. Καρανάσιος κ.ά., Κοζάνη 2014, σ. 255-290.

10. Ηλίας Σπυριδωνίδης, «Το χειρόγραφο του 18ου-19ου αι. ‘Τα γράμματα των Λατίνων και Ιταλών’ της Βιβλιοθήκης της Κοζάνης: ανάλυση των σημειώσεων φωνητικής και φωνολογίας της ιταλικής γλώσσας», *Ελληνικά* 70 (Ιούνιος 2013), 78-85.

11. Στο ίδιο, σ. 81.

Εικ. 1. Το recto του μονόφυλλου του κώδ. ΔBK 311:
«Τα γράμματα των λατίνων και Ιταλών».

Μια ειδική παλαιογραφική μελέτη του μονόφυλλου του κώδ. ΔBK 311, ενδεχομένως, να προσέφερε περισσότερες πληροφορίες για τον συντάκτη των σημειώσεων του ανωτέρω τεκμηρίου.

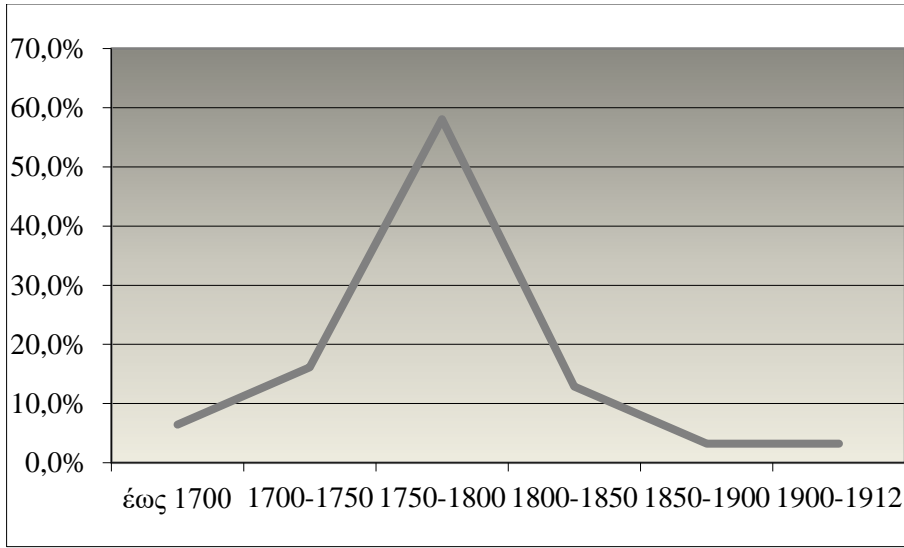
Οι χειρόγραφες σημειώσεις στην ιταλική γλώσσα και οι έντυπες εκδόσεις λεξικών, γραμματικών και εγχειριδίων εκμάθησης της ιταλικής ανάγονται κυρίως στην περίοδο μεταξύ 1750 και 1850.¹² Εξάλλου, οι περισσότερες από αυτές τις εκδόσεις είχαν δημοσιευθεί κατά τον 18ο και στις αρχές του 19ου αι. και είχαν εισαχθεί στην κοινοτική Βιβλιοθήκη της Κοζάνης κατά την ίδια περίπου χρονικά περίοδο.

Επίσης, είχαμε σημειώσει αλλού,¹³ «οι περισσότερες εκδόσεις που εντοπίστηκαν στην Βιβλιοθήκη Κοζάνης ανήκουν στο δεύτερο μισό του 18ου αιώνα, στην κορύφωση δηλαδή του Νεοελληνικού Διαφωτισμού».

12. Ηλίας Σπυριδωνίδης, *Η ιταλική πολιτισμική επιρροή των μεταφράσεων στην Κοβεντάρειο Δημοτική Βιβλιοθήκη της Κοζάνης*, αδημ. διδ. διατριβή, [Τμήμα Ιταλικής Γλώσσας και Φιλολογίας ΑΠΘ], Θεσσαλονίκη 2012, σ. 106.

13. Στο ίδιο, σ. 106, σημ. 11.

Οι έντυπες εκδόσεις ιταλικού ενδιαφέροντος είχαν μελετηθεί στη διδακτ. διατριβή μας, ενώ στη συνέχεια η έρευνα επεκτάθηκε και στην Μανούσειο Βιβλιοθήκη της Σιάτιστας.¹⁴

Πίν. 1. Διάγραμμα χρονολογικής κατανομής των 31 τίτλων της θεματικής κατηγορίας εκπαιδευτικού υλικού εκμάθησης της ιταλικής γλώσσας (λεξικά, γλωσσάρια, γραμματικές, εγχειρίδια) που θησαύριζε η παλαιά συλλογή ξενόγλωσσων εκδόσεων.

Στην παρούσα εργασία ο στόχος, όπως προαναφέρθηκε, είναι να εμβαθύνουμε στην κατανόηση του περιεχομένου και της λειτουργίας ειδικότερα του εκπαιδευτικού υλικού εκμάθησης της ιταλικής γλώσσας (λεξικά, γραμματικές, εγχειρίδια, βιβλία ιταλικού ενδιαφέροντος), μέσα από τη μελέτη του υλικού της Βιβλιοθήκης Κοζάνης, προσθέτοντας νέα στοιχεία.

Το εκπαιδευτικό υλικό εκμάθησης της ιταλικής γλώσσας μπορεί να ταξινομηθεί σε τρεις κατηγορίες: εκδόσεις που περιλαμβάνονται στην παλαιά ελληνική συλλογή (1494-1912) της Βιβλιοθήκης Κοζάνης, εκδόσεις που ανήκουν στην παλαιά ξενόγλωσση συλλογή (1514-1912),

14. Ηλίας Σπυριδωνίδης, «Έντυπες εκδόσεις της Ιταλικής Γραμματείας στις βιβλιοθήκες της Δυτικής Μακεδονίας», ITI 10/1 (2021) [<https://doi.org/10.26262/iti.v10i1.7956>].

υποστηρικτικό υλικό εκδόσεων ελληνο-ιταλικού εκπαιδευτικού ενδιαφέροντος.¹⁵

Όπως φαίνεται στον Πίνακα 2 (Παράρτημα), η παλαιά ελληνική συλλογή (1494-1912) Κοζάνης περιέχει λεξικά δίγλωσσα, τρίγλωσσα, πολύγλωσσα, γραμματικές της ιταλικής γλώσσας, εγχειρίδια ιταλο-ελληνικών διαλόγων, έργα διδακτικής, τίτλους εκμάθησης της ιταλικής άνευ διδασκάλου, ακόμη και γενικής ή ηθικής εκπαίδευσης κ.ά.

Το corpus των 34 τίτλων (Πίν. 2) από την παλαιά ελληνική συλλογή εκτείνεται χρονολογικά από τον 17ο αι. έως το 1906.¹⁶ Μεταξύ των εκδόσεων, αναφέρουμε το σπουδαίο ιταλο-ελληνικό λεξικό *Vocabolario italiano et greco* του Ιησουΐτη Ιερώνυμου Γερμανού (Girolamo Germano) του 1622¹⁷ και το τετράγλωσσο λεξικό του Γερασίου Βλάχου του 1659.¹⁸ Επίσης, είχαν εντοπισθεί μια ιταλική γραμματική και ένα ιταλο-ελληνικό λεξικό ακέφαλα, με αποτέλεσμα να μην έχουμε πληροφορίες ούτε για τον τίτλο ούτε φυσικά για τη χρονολογία έκδοσης.

Αξίζει να σημειωθεί εδώ η σπουδαιότητα του ιταλο-ελληνικού λεξικού του Ιησουΐτη από το Παλέρνο Girolamo Germano, δεδομένου ότι η πρώτη έκδοση του λεξικού της Ακαδημίας της Κρούσκας, η οποία είχε ιδρυθεί κατόπιν πρότασης του Ιταλού λογίου Pietro Bembo, είχε προηγηθεί μόλις κατά δέκα έτη (1612).¹⁹

Από άποψη περιεχομένου και λειτουργίας με μια στοιχειώδη θεματική κατηγοριοποίηση, έχουμε: 13 λεξικά, 5 γραμματικές, 1 εγχειρίδιο ιταλικών διαλόγων, 2 διδακτικές μεθόδους της ιταλικής, 1 οικονομική

15. Στη διδακτ. διατριβή μας (σ. 56-60 και σ. 81-88· βλ. παραπάνω, σημ. 12) είχαμε ονομάσει την πρώτη κατηγορία ως ιταλο-ελληνική συλλογή (COIG-collezione italogreca) και τη δεύτερη ξενόγλωσση ως ιταλική συλλογή (COIT-collezione italiane).

16. Η τελευταία χρονικά έκδοση: Xavier de Bouge – Γ. Αλεξάνδρου, *Η ιταλική άνευ διδασκάλου*, τυπογρ. Ι. Δ. Φέξης, Αθήνα 1906.

17. Girolamo Germano, *Vocabolario italiano et greco*, Per l'Herede di Bartolomeo Zanetti, Ρώμη 1622.

18. Γεράσιμος Βλάχος, *Θησαυρός της εγκυκλοπαιδικής βάσεως τετράγλωσσος / Thesaurus Encyclopaedicae Basis Quadrilinguis*, τυπογρ. Giovanni Pietro Pinelli, Βενετία 1659.

19. Περισσότερα για τον Girolamo Germano και το *Vocabolario italiano et greco* βλ. την ειδική μελέτη Ilias Spyridonidis – Magdalini Kritharidou, «Il vocabolario italo-greco di Girolamo Germano», *Les Cahiers du dictionnaire. Langues et cultures de la Méditerranée dans le dictionnaire*, dir. G. Dotoli, Classiques Garnier, Παρίσι 2015.

ορολογία, 1 βιβλίο για την Ιταλία, και στη συνέχεια διδακτικά βιβλία ευρύτερου ενδιαφέροντος: 3 θεολογικά, 2 φιλοσοφικά και 6 ιστορικά.

Το corpus των 44 τίτλων στον Πίνακα 3 (Παράρτημα) από την παλαιά ξενόγλωσση συλλογή εκτείνεται χρονολογικά επίσης από τον 17ο αι. (τα ηθικοδιδακτικά έργα του Pietro Messia²⁰ *Della selva rinovata* και *Ragionamenti dottissimi et curiosi* του 1638) έως το 1910 (εγχειρίδιο ιταλικών διαλόγων και γραμματικής *Italienische Konversations-Grammatik*).²¹

Εδώ παρατηρείται μια ξεκάθαρη διδακτική λειτουργία του ανωτέρω σώματος κειμένων δεδομένης της συντριπτικής πλειοψηφίας παρουσίας των διαφόρων λεξικών και γραμματικών. Αναλυτικότερα, υπάρχουν 17 λεξικά, 8 γραμματικές, 3 βιβλία μεθοδολογίας και διδακτικής της ιταλικής, 2 εγχειρίδια διαλόγων, ενώ τα ευρύτερου εκπαιδευτικού ενδιαφέροντος αφορούν: 2 φιλοσοφικά, 1 θεολογικό, 4 χημείας, 5 ιατρικά, 1 λογοτεχνικό και 1 που σχετίζεται με την οργάνωση και λειτουργία μιας ιταλικής αγροτικής σχολής.

Σε ένα ευρύτερο σώμα κειμένων ιταλο-ελληνικού ενδιαφέροντος θα μπορούσαν να ενταχθούν πολλοί τίτλοι από διάφορες θεματικές κατηγορίες, ακόμη και μεταφράσεις φιλοσοφικών ή λογοτεχνικών κειμένων. Ωστόσο, στο πλαίσιο της παρούσης εργασίας περιοριζόμαστε στο υποστηρικτικό υλικό εκδόσεων ελληνο-ιταλικού εκπαιδευτικού ενδιαφέροντος, δηλαδή σε έργα τα οποία θα μπορούσαν να έχουν άμεση εκπαιδευτική λειτουργία. Επομένως, με κριτήριο την πιθανή διδακτική-εκπαιδευτική λειτουργία τους, συλλέξαμε μια ομάδα τίτλων υποστηρικτικού χαρακτήρα στην εκμάθηση της ιταλικής γλώσσας και του ιταλικού πολιτισμού, όπως π.χ. εγκυκλοπαιδείες, χρήσιμες ενδεχομένως για την αναζήτηση πληροφοριών για κάποια ιταλική πόλη, ένα ιστορικό γεγονός ή πρόσωπο της Ιταλίας.

Το παραπάνω εκπαιδευτικό υλικό εγκυκλοπαιδικής κυρίως φύσης ξεκινά από μια σπάνια έκδοση του 1499 από το Μιλάνο του εγκυκλοπαιδικού λεξικού *Σουΐδα* έως το σχολικό εγχειρίδιο εκμάθησης της ιτα-

20. Πρόκειται για τον Ισπανό ουμανιστή της Αναγέννησης Pedro ή Pero Mexia (1497-1551), του οποίου τα έργα είχαν μεταφραστεί σε πολλές ευρωπαϊκές γλώσσες μεταξύ των οποίων και στην ιταλική.

21. Gustavo Sacerdote, *Italienische Konversations-Grammatik*, εκδ. Langenscheidt, Βερολίνο 1910.

λική γλώσσας με τίτλο *Il bambino italiano alla scuola*, έκδοση του Antonio Vallardi στο Μιλάνο και συγγραφείς τους παιδαγωγούς Siro Corti και Pietro Cavazzuti.

Συμπεράσματα

Η παρουσία αξιόλογου αριθμού λεξικών, γραμματικών και εγχειριδίων της ιταλικής γλώσσας στις παλαιές συλλογές (έως το 1912) της Βιβλιοθήκης της Κοζάνης, αποτελεί ισχυρή ένδειξη της διδασκαλίας της ιταλικής, τόσο σε επίπεδο Σχολών όσο και σε ιδιωτικό. Ανάμεσα στους 88 τίτλους βρίσκουμε σπάνιες και αξιόλογες εκδόσεις, ενώ οι τόμοι είναι πολύ περισσότεροι σε αριθμό. Πρόκειται, επομένως, για ένα κειμενικό υλικό με πρωτίστως εκπαιδευτικό χαρακτήρα, με στόχο την εκμάθηση της ιταλικής γλώσσας. Από άποψη περιεχομένου, υπερισχύουν σε αριθμό τα λεξικά και οι γραμματικές, των οποίων η χρήση είναι βασική και απαραίτητη σε μια διδακτική-εκπαιδευτική διαδικασία εκμάθησης μιας ξένης γλώσσας. Ωστόσο, το corpus χαρακτηρίζεται από μια ειδολογική ποικιλία, πέραν της πλειοψηφίας σε γραμματικές και λεξικά, δεδομένου ότι περιλαμβάνει: σχολικά εγχειρίδια εκμάθησης της ιταλικής, ιταλο-ελληνικούς και ελληνο-ιταλικούς διαλόγους, συλλογές κειμένων, ηθικοδιδασκικά εγχειρίδια, εγκυκλοπαιδικά λεξικά, νεωτερικές μεθόδους εκμάθησης της ιταλικής, ορολογίες, ιταλο-γερμανικούς ή ιταλο-γαλλικούς διαλόγους κ.ά. Ορισμένοι τίτλοι δεν έχουν άμεση σχέση με τη διδασκαλία της ιταλικής, αλλά συμπεριλήφθηκαν λόγω του ευρύτερου εκπαιδευτικού χαρακτήρα τους και εξαιτίας του γεγονότος ότι επρόκειτο για εκδόσεις στην ιταλική, όπως για παράδειγμα το *Trattato dell'antimonio* του Lemery, μια πραγματεία για το χημικό στοιχείο αντιμόνιο. Η συμπερίληψή τους σχετίζεται με την αναζήτηση της ευρωπαϊκής επιστημονικής γνώσης και της δυνατότητας πρόσβασης σε αυτήν, καθώς κατά την Τουρκοκρατία αρκετοί νέοι μάθαιναν ξένες γλώσσες, με σκοπό να συνεχίσουν τις σπουδές τους σε κάποιο ευρωπαϊκό Πανεπιστήμιο, για να αποκτήσουν εξειδικευμένες γνώσεις.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Πίν. 2. Εκπαιδευτικό υλικό της ιταλικής γλώσσας (34 τίτλοι)
από την παλαιά ελληνική συλλογή (1494-1912).

ΤΙΤΛΟΣ	ΕΤΟΣ	ΤΟΠΟΣ	ΕΚΔΟΤΗΣ	ΚΤΗΤΩΡ-ΔΩΡΗΤΗΣ	ΣΥΓΓΡΑΦΕΑΣ	ΜΕΤΑΦΡΑΣΤΗΣ
Vocabolario italiano et greco	1622	Ρώμη	Per l'Herede di Bartolomeo Zanetti		Girolamo Germano della compagnia di Giesu	
Θησαυρός	1659	Βενετία	Giovanni Pietro Pinelli	Θεόφιλος	Γεράσιμος Βλάχος	
Θησαυρός τετραγλωσσος	1723	Βενετία	Antonio Bortoli	Ρούσης Κοντορούσης	Γεράσιμος Βλάχος	
Λεξικόν τετραγλωσσον της ιταλικής, ρωμαϊκής, ελληνικής και λατινικής γλώσσας	1750	Βενετία	Antonio Bortoli		επιμέλεια Λάμπρου Μπούμπα	
Ραντισμού στηλίτευσις	1758	Λειψία	Breitkopf Johann Gottlob Emmanuel	Γεώργιος Σακελλάριος	Ευστράτιος Αργέντης	
Διδασκαλία περί του ιερού θρόνου του Ρώμης κατά την γνώμην των Φραντζέζων	1765	Αγία Πετρούπολη	Δημήτριος Θεοδοσίου	Θεόφιλος & Ευφρόνιος Ρ. Πόποβιτς		Αγάπιος Λοβέρδος
Grammatica italiana	1778	Βενετία	Νικόλαος Γλυκής	Θεόφιλος		
Γραμματική της ιταλικής γλώσσας	1779	Βιέννη	Joseph von Kurzbeck	Θεόφιλος	Θωμάς Δημητρίου	
Νουθεσία	1780	Βενετία	Νικόλαος Γλυκής		Samuel Auguste Tissot	Γεώργιος Βεντότης

Εισαγωγή προς την ευλαβή ζωή (Introduzione alla vita devota)	1782	Βερόνα	τυπογραφία κληρονόμων Καραττώνου	Θεόφιλος	Francois de Sales	Benedetto Credo
Θησαυρός της Εγκυκλοπαιδικής βάσεως τετράγλωσσος	1784	Βενετία	Νικόλαος Γλυκής	Κωνσταντίνος Τζηβίνης	Γεράσιμος Βλάχος	
Λεξικόν τριγλωσσόν	1790	Βιέννη	Josef Baumeister	Διάφας	Γεώργιος Βεντότης	
Νέον λεξικόν Ιταλικο-Γραικικόν	1792	Βενετία	Νικόλαος Γλυκής		Σπυρίδων Βλαντής	
Σκριττούρα Δόππια	1794	Βιέννη	Josef Baumeister	Δημήτριος Τσακατζής	Θωμάς Δημητρίου	
Λεξικόν τετράγλωσσον (Dictionarium quatuor linguarum)	1801	Βενετία	Πάνος Θεοδοσίου	Γεώργιος Πασχάλης & Κωννος Τιάλιος	Γεώργιος Κωνσταντίνου	
Ιστορικόν χαρτοπαίγιον	1808	Βιέννη	Γεώργιος Βεντότης	Γεώργιος Σακελλάριος & Μελέτιος ιεροδιάκονος	Αλέξανδρος Βασιλείου	
Σύνοψις γνωμών ηθικών του ινδού φιλοσόφου Σ ανάκχα	1825	Ρώμη	Φιλίππου & Νικόλα ντε Ρωμάνη		Chanakya	Νικόλαος Κομφόλας εκ Ζακύνθου
Εγχειρίδιον διαλόγων ιταλο-ελληνικών	1851	Ερμούπολη	Μ.Π. Περίδης & Π. Γ. Μέμος		Μ. Π. Περίδης	
Γραμματική της ιταλικής γλώσσας (Grammatica della lingua italiana)	1851	Βενετία	τυπογραφία Αγίου Γεωργίου		Σπυρίδων Βλαντής	
Λεξικόν της ιταλικής γλώσσας	1852	Βενετία	τυπογραφία Φοίνικος	Διάφας	Σπυρίδων Βλαντής	
Γραμματική της ιταλικής γλώσσας	1856	Ερμούπολη	Μ.Π. Περίδης	Παυσανίας Αρμενόπουλος & Διάφας	Μ. Π. Περίδης	
Βίος Λαυρεντίου του από Μεδίκων επικαλούμενου Μεγαλοπρεπούς	1858	Αθήνα	Χρ. Νικολαΐδης Φιλαδελφεύς		William Roscoe	Χρήστος Α. Παρμενίδης
Λεξικόν ιταλικόν και ελληνικόν	1862	Ερμούπολη	Μ. Π. Περίδης		Μ. Π. Περίδης	

Η εν Νεαπόλει ελληνική εκκλησία	1866	Ζάωνθος	Παρνασσός	μητροπ. Διονύσιος Ψαριανός	Νικόλαος Κατράμης	
Ελλήνων ορθόδοξων αποικία εν Βενετία	1893	Βενετία	τυπογραφείο Φοίνικος	μητροπ. Διονύσιος Ψαριανός	Ιωάννης Βελούδης	
Χρυσόβουλα	1893	Βενετία	τυπογραφείο Φοίνικος	μητροπ. Διονύσιος Ψαριανός	Ιωάννης Βελούδης	
Λεξιλόγιον ή τέλειος οδηγός προς ταχεία εκμάθησιν της Αραβικής και Ιταλικής γλώσσας	1900	Αλεξάνδρεια Αιγύπτου	Ευθύμιος Ελευθερόπουλος		Ευθύμιος Ελευθερόπουλος	
Ολλενδόρφου μέθοδος εφαρμοσμένη εις την Ιταλικήν γλώσσαν	1900	Αθήνα	Σ. Κ. Βλαστός		Μ. Π. Περίδης	
Η ιστορία της ιταλικής λογοτεχνίας	1903	Αθήνα	Π. Δ. Σακελλαρίου		Adolf Gaspar	Άγγελος Βλάχος
Νεώτατον πλήρες ιταλο-ελληνικόν λεξικόν	1903	Αθήνα	Αναστάσιος Φέξης		Μ. Π. Περίδης	
Η Ιταλία	1905	Αθήνα	Ραφτάνης-Παπαγεωργίου	Ζήσης Αγραφιώτης	Άννινος Χ.	
Η ιταλική άνευ διδασκάλου	1906	Αθήνα	Ιωάννης Φέξης	κληρονόμοι Ι. Κατσιά	Xavier de Bouge & Γ. Αλεξάνδρου	
[Γραμματική της ιταλικής γλώσσας]						
[Λεξικό ιταλο-ελληνικό]						

Πίν. 3. Εκπαιδευτικό υλικό της ιταλικής γλώσσας (44 τίτλοι)
από την παλαιά ξενόγλωσση συλλογή (1494-1912).

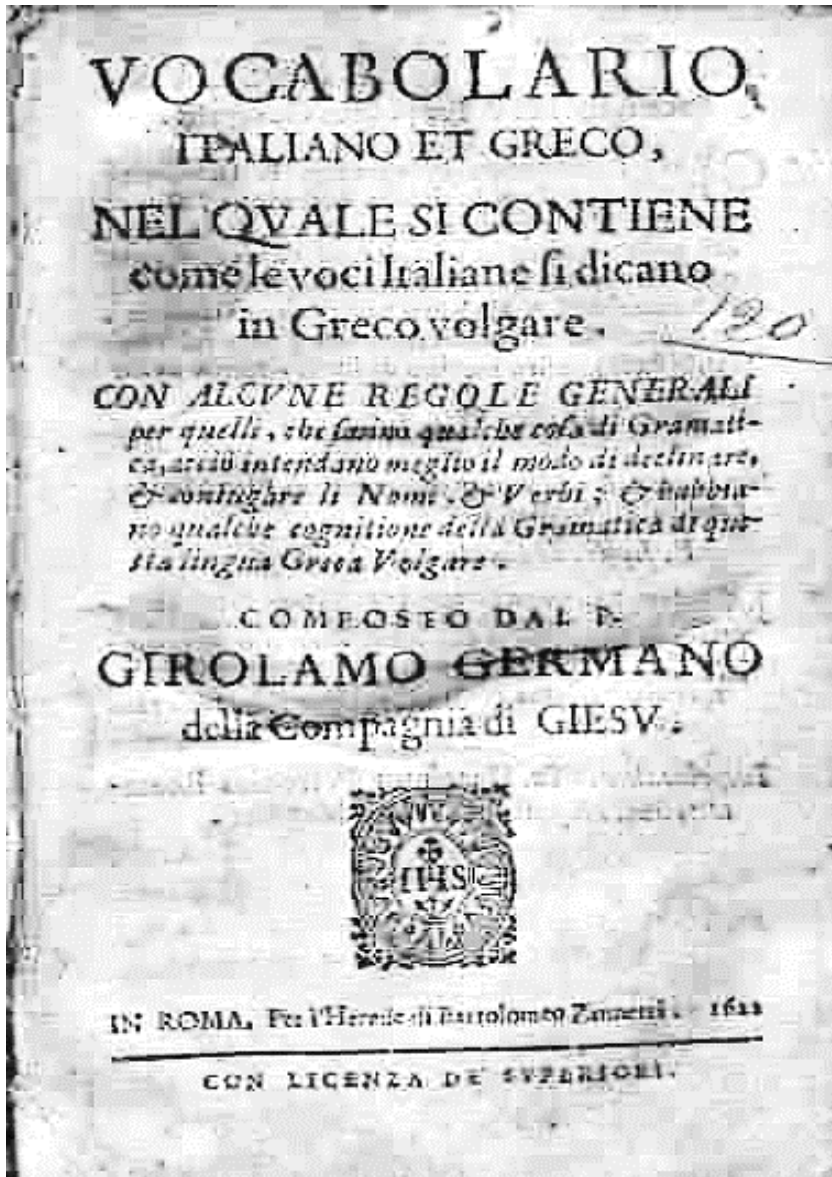
ΤΙΤΛΟΣ	ΕΤΟΣ	ΤΟΠΟΣ	ΕΚΔΟΤΗΣ	ΣΥΓΓΡΑΦΕΑΣ
Della selva rinovata	1638	Βενετία	Ghirardo Imberti	Pietro Messia
Ragionamenti dottissimi et curiosi	1638	Βενετία	Ghirardo Imberti	Pietro Messia
Dizionario italiano e francese	1703	Βενετία	Lorenzo Basegio	Giovanni Veneroni (1642-1708), Filippo Neretti
Lezioni di lingua toscana	1729	Βενετία	Bartolomero Giavarina	Girolamo Gigli (1660-1722)
Trattato dell' antimonio	1732	Βενετία	Gabriel Hertz	Niccolo Lemery (1645-1715)
Della lingua toscana	1735	Βενετία	Gasparo Girardi	Benedetto Buonmattei (1581-1647)
Vocabolario degli Accademici della Crusca	1741	Βενετία	Francesco Pitteri	Accademia della Crusca
Trattato delle malattie più frequenti e de' rimedi	1743	Βενετία	Luigi Pavini	Jean Andrien Helvetius (1662-1727)
Reggia Oratoria	1747	Βενετία	Stamperia Baglioni	Giovanni Margini
Vocabolario italiano e latino	1751	Νάπολη	Giuseppe- Antonio Elia	
Vocabula latini italiacque	1751	Νάπολη	Giuseppe- Antonio Elia	
Nuovo metodo per apprendere agevolmente la lingua latina	1752	Νάπολη	Serafino Porsile Regio Stampatore	
Ciclopedia ovvero dizionario universale delle arti e delle scienze	1754	Νάπολη		
Grammatica oder Sprach-Meister	1754	Δρέσδη - Βιέννη		Giovanni Veneroni (1642-1708)
Nuovo dizionario italiano tedesco e tedesco italiano, ed. seconda	1759	Λειψία	Weidmann	Niccolo Castelli (1661-)
Osservazioni concernenti varie importanti materie di medicina	1763	Βενετία	Zatta	
Grammatica	1763	Φαγκ- φούρτη - Λειψία	Andraische Buchhandlung	Giovanni Veneroni (1642- 1708) Giovanni Tomaso di Castelli

Vocabolario degli Accademici della Crusca	1763	Βενετία	Francesco Pitteri	Accademia della Crusca
Istituzioni di chimica	1774	Μιλάνο	Giuseppe Galeazi Regio Stampatore	Jacob Reinbold Spielmann (1722-1783)
[Grammatica]	1775			
Osservazioni sopra le malattie di armata	1781	Bassano - Βενετία	Remondini	Sir John Pringle (1707-1782), Gerard Freiherr van Swieten (1700-1772)
Nuovo dizionario italiano tedesco e tedesco italiano ed. seconda	1782	Λειψία	M. G. Weidmanns Erben und Reich	Niccolo Castelli (1661-)
Dizionario di chimica	1784-1786	Νάπολη	Giuseppe Maria Porcelli	Pierre Joseph Macquer (1718-1784)
Principi elementari delle Belle Lettere	1785	Βενετία	Stamperia di Giammaria Bassaglia	Sig. Formey
Nuova grammatica italiana e francese	1789	Βενετία	Carlo Palese	Lodovico Goudar
Des Herrn von Veneroni italienischer Sprachmeister ober Italienisch franzoesisch deutsche Grammatik	1789	Φραγκ-φοόρτη	Andreaeischen Buchhandlung	Giovanni Veneroni (1642-1708), Filippo Giacomo Flathe (1735-1810)
Nueva y completa gramatica italiana, explicada en espanol, dividida en dos tratados	1789	Μαδρίτη	Imprenta Real	Abate Don Pedro Tomasi
Elementi di chimica	1792	Νάπολη	Giuseppe Maria Porcelli Librajo, e Stampatore della R. Accad. Militare	Jean-Antoine-Claude Chaptal, Conte de Chanteloup (1756-1832)
Prelezioni anatomiche	1793	Βενετία	Silvestro Gatti	Edler Leber, Ferdinand Joseph (1727-1808)
Trattato di materia medicina	1793-1794	Πάδοβα	Stamperia del Seminario Presso Tommaso Bettinelli	William Cullen (1710-1790)
Trattato elementare di chimica	1796	Βενετία	Tipografia Pepoliana	Antoine Laurent Lavoisier (1743-1794)
Nouveau dictionnaire francois-italien	1796	Bassano - Βενετία	Remondini	M. Fabbe Francois D'Alberti de Villeneuve (1737-1801)

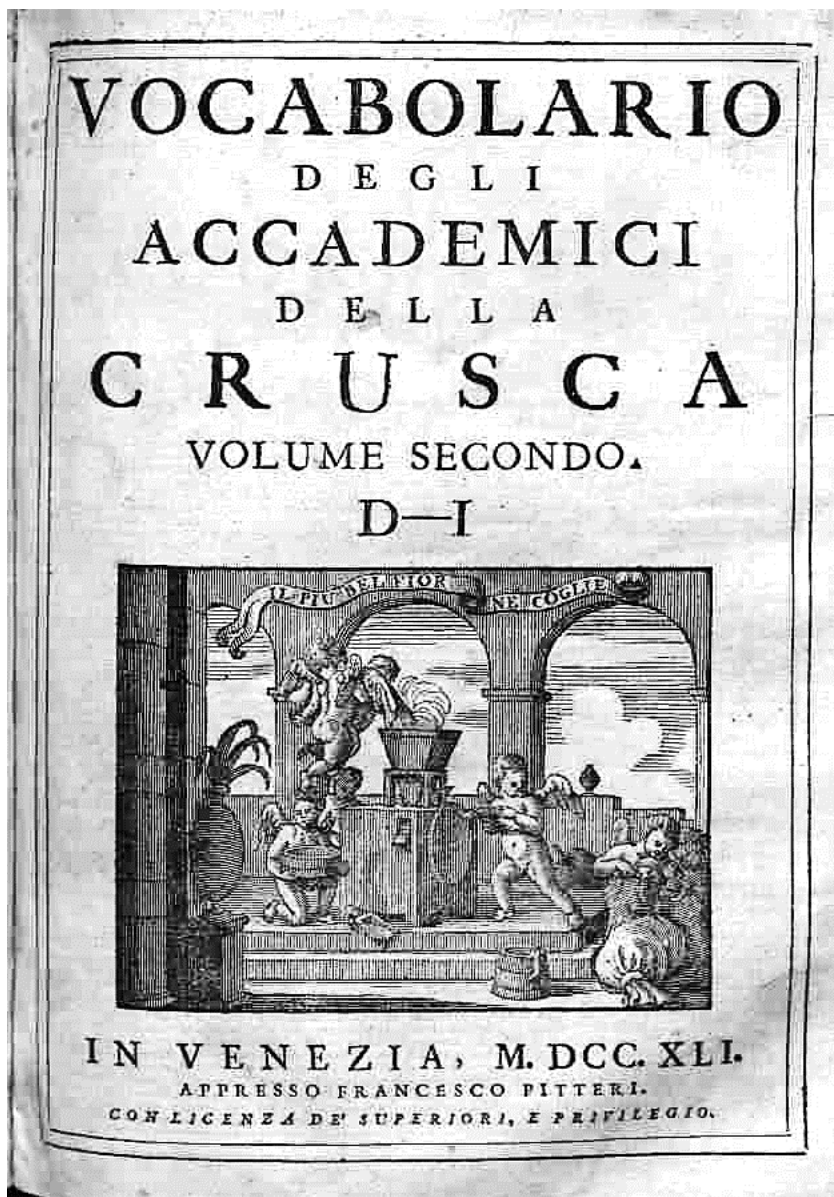
Nuovo dizionario italiano-francese	1796	Bassano - Βενετία	Remondini	abate Francesco de Alberti Di Villanuova (1737-1801)
Lettere amoroze scritte da una dama ad un cavaliere	1797	Φλωρεντία	Giuseppe Luchi	
Italienische Sprachlehre praktisch-theoretisch	1799	Νυρεμ- βέργη	Beh Johann Eberhard Zeh	Domenico Antonio Filippi
Italienische Sprachlehre	1806	Βιέννη	Camesinaische Buchhandlung	Domenico Antonio Filippi
Corso teorico-pratico della lingua tedesca	1837	Βιέννη	Federico Volke	Andrea Giuseppe Fornasari di Verce (1786-1865)
Der geschwinde italiener	1837	Βιέννη	Druck und Verlag von Leopold Grund	J. Valentini
Dictionnaire portatif francais-italien et italien-francais	1843	Παρισι - Λυών	Ancienne Maison Cormon et Blanc	S. H. Blanc
Vocabolario della lingua italiana	1865	Φλωρε- ντία	Felice Le Monnier	Pietro Fanfani (1815-1879)
Dictionnaire Francais-Italien [dizionario]				Niccolo Castelli
La Reale Scuola Superiore d'Agricoltura di Portici	1903	Portici	Stabilimento tipografico vesuviano	Scuola superiore d'Argocoltura di Portici
Italienische Konversations-Grammatik	1910	Βερολίνο	Langenscheidtsche Verlagsbuchhandlung	von Gustavo Sacerdote (1867-1948)

Πίν. 4. Υποστηρικτικό εκπαιδευτικό υλικό (10 τίτλοι).

ΤΙΤΛΟΣ	ΕΤΟΣ	ΤΟΠΟΣ	ΕΚΔΟΤΗΣ	ΣΥΓΓΡΑΦΕΑΣ
ΣΟΥΪΔΑ	1499	Μιλάνο	impensa et dexteritate D. Demetrii Chalcondyli Ioannis Bissoli Benedicti Mangii Carpressium	
ΣΟΥΪΔΑ	1514	Βενετία	Aldus Manutius	
Romani Grammaticae	1515	Βενετία	Aldus Manutius	
Μέγα Ετυμολογικόν	1549	Βενετία	Federico Torresani	
ΣΟΥΪΔΑ	1619	Γενεύη	Petrum de la Rouiere	
Tesoro della lingua greca volgare ed italiana	1709	Παρίσι	Guignard	padre Alessio da Somavera, επιμ. padre Tomaso da Parigi
Vocabolario di quattro lingue italiana, greca volgare, latina e greca litterale	1764	Βενετία	Antonio Bortoli	
Εγκυκλοπαιδεία φιλολογική	1780	Βενετία	Νικόλαος Γλωκός	Ιωάννης Πατούσας (1677-1712)
Λεξικόν ιστορικομυθικών και γεωγραφικών	1834	Βενετία	Francesco Andreola	Δανιήλ Δημήτριος Μάγγης (1769-1856)
Il bambino italiano alla scuola	1895	Μιλάνο	Antonio Vallardi	Siro Corti & Pietro Cavazzuti

Εικ. 2. Το ιταλο-ελληνικό λεξικό του Ιησουίτη
Girolamo Germano σε έκδοση του 1622 στη Ρώμη.

Εικ. 3. Το σπουδαίο ιταλικό λεξικό της Ακαδημίας της Κρούσκας [Accademia della Crusca] σε έκδοση του 1741 στη Βενετία (τ. Β': D-I).

Το ζήτημα της εικόνας του «άλλου» και των εθνικών στερεοτύπων σε ελληνικά κείμενα της περιόδου της οθωμανικής κυριαρχίας

Η παράσταση του «ξένου», του «άλλου», και γενικά της ετερότητας, θεωρείται ως αφετηρία για μια βαθύτερη μελέτη της αποτύπωσης των νοοτροπιών σε μία δεδομένη ιστορική περίοδο.¹ Οι πολιτισμικοί τρόποι που υποστηρίζουν τη θεώρηση του «άλλου», εμπλέκουν κριτήρια ως προς την αξιολόγηση του «δύνασθαι είναι» πολιτισμικά, καθώς ο «άλλος» και «εγώ ο ίδιος» αποτελούν δύο όψεις του ίδιου νομίσματος. Η επιχειρηματολογία αυτή κινείται στο πλαίσιο της αντικειμενικότητας και της αλήθειας, όταν ο «άλλος» ενσαρκώνει την πλέον α-

1. Για την εικόνα του «άλλου» βλ. ενδεικτικά: Ph. Senac, *L' image de l'autre: histoire de l'Occident face a l'islam*, εκδ. Flammarion, Παρίσι 1983· Aug. Redondo (επιμ.), «Les representation de l'autre dans l'espace iberique et ibero-americaïn», *Actes des Colloques organisé à la Sorbone par le GRIMESREP (1990 et 1992)*, τ. II, Presses de la Sorbonne Nouvelle, Παρίσι 1991-1993· Marc Auge, *Le sens des Autres. Auctualité de l'anthropologie*, εκδ. Fayard, Παρίσι 1994 (στην εξαιρετική αυτή μελέτη εξετάζεται από ανθρωπολογικής σκοπιάς η διαδικασία δημιουργίας της εικόνας του «άλλου» και η έννοια της ετερότητας)· Maria Todorova, «Image de l'autre», *Actes de la conference «Les Sud-Est Européen, Carrefour de civilisations»* [Unesco, Paris 9 et 10 février 1998], *Bulletin de l'AIIESEE* 28 (1998-1999), 185-191. Επίσης, για μια κοινωνιολογική και ανθρωπολογική προσέγγιση της εικόνας του «άλλου», βλ. Έφη Αβδελά, «“Ετερότητα” και “ταυτότητα”»: ιστοριογραφικές προσεγγίσεις», *Σύγχρονα θέματα* 54 (Ιαν. -Μάρτ. 1995), 17-20, όπου τονίζεται ο ρόλος των ταυτοτήτων και των ετεροτήτων· Ν. Ιντζεσίλογλου, «Περί της κατασκευής συλλογικών ταυτοτήτων. Το παράδειγμα της εθνικής ταυτότητας», «Εμείς» και οι «άλλοι». Αναφορά στις τάσεις και τα σύμβολα, επιμ. Χρ. Κωνσταντοπούλου – Λ. Μαράτου-Αλιπράντη, κ.ά., [ΕΚΚΕ], εκδ. Τυπωθήτω, Αθήνα 1999, σ. 177-182, και Margaret Wetherell, «Ιστορίες ζωής / κοινωνικές ιστορίες», *Ταυτότητες, ομάδες και κοινωνικά ζητήματα*, επιμ. Margaret Wetherell, εκδ. Μεταίχμιο, Αθήνα 2004, σ. 412-413.

κράια ετερότητα, αυτόν με τον οποίο δεν μπορεί κανείς να επικοινωνήσει, τον «βάρβαρο».²

Υπό αυτή την έννοια, ο τρόπος με τον οποίο παρουσιάζονται οι Τούρκοι μέσα σε αυτά τα ελληνικά κείμενα των Απομνημονευμάτων³ της Επανάστασης του 1821⁴ θα μπορούσε ταυτόχρονα να αποτελέσει ένα από τα σημεία αναφοράς για μια μελέτη των νοοτροπιών και των αντιλήψεων της ίδιας της ελληνικής κοινωνίας του 18ου και του αρχομένου 19ου αιώνα, καθώς παρουσιάζει πληθώρα ιστορικών, οικονομικών, κοινωνικών και λογογραφικών στοιχείων.⁵

Ο κεντρικός άξονας όλων των αναφορών στον τουρκικό λαό σε όλες τις λαϊκού τύπου πηγές της Τουρκοκρατίας συνοψίζεται στο αντιθετικό σχήμα και στο δίπολο «εμείς» (οι Έλληνες) και οι «άλλοι» (οι Τούρκοι).⁶ Η αναπαράσταση του «άλλου» παραπέμπει ιδιαίτερα στις σχέσεις με τους εν γένει «άλλους»,⁷ οι οποίοι παρουσιάζουν δύο αντιφατικές και μεταβλητές φύσεις

2. Ας σημειωθεί πως ο όρος «βάρβαρος» αποτελεί ένα μυθολογικό εργαλείο, που θα χρησιμοποιηθεί ως συντελεστής προσανατολισμού ως προς τη σύνθεση των δομών που συνιστούν την ταυτότητα των ανθρώπων του 15ου αιώνα, και τις παραστάσεις που έχουν για την ετερότητα. Πιο συγκεκριμένα, βλ. την εξαιρετική μελέτη Αντώνης Ζωγράφος, «Η παράσταση του «Τούρκου» στους ιστορικούς της Άλωσης», *Τα Ιστορικά* 8/14-15 (Δεκ.1991), 27-28.

3. Ν. Ροτζώκος, «Τα Απομνημονεύματα του '21 ως υλικό της ιστοριογραφίας», *Δοκίμες*, έκδοση Μεταπτυχιακών φοιτητών, Τμήμα Κοινωνιολογίας του Παντείου Πανεπιστημίου, Β' (Σεπτέμβριος 1994), 3-11.

4. Για την Ελληνική Επανάσταση βλ. τις ξενόγλωσσες μελέτες Thomas Gordon, *Ιστορία της ελληνικής επανάστασης*, τ. 1, μτφρ. Φρίξος Βράνας, Αθήνα χ.χ.· D. Brewer, *The Greek War of Independence: The Struggle for Freedom from Ottoman Oppression and the Birth of the Modern Greek Nation*, Woodstock 2001· G. J. Bass, *Freedom's Battle: The Origins of Humanitarian Intervention*, Νέα Υόρκη 2009· Eric J. Hobsbawm, *Η εποχή των επαναστάσεων 1789-1848*, Αθήνα 2015.

5. Γ. Β. Νικολάου, *Μελέτες ιστορίας του Πελοποννησιακού χώρου – Από τα μέσα του 17ου αιώνα ως τη δημιουργία του Νεοελληνικού κράτους*, εκδ. Ηρόδοτος, Αθήνα 2006, σ. 298.

6. Σπ. Ι. Ασδραχάς, *Ιστορικά απεικασματα*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1995, σ. 73-76.

7. Για την εικόνα του «άλλου» σε άλλες γεωγραφικές περιοχές και αυτοκρατορίες· βλ. τις εξαιρετικές μελέτες H. R. Isaacs, *Scratches on our Minds. American Images of China and India*, Νέα Υόρκη 1958· D. J., Boorstin, *America and the Image of Europa. Reflections on American Thought*, Νέα Υόρκη 1960· J. Allen, *The British Image of India. A Study in the Literature of Imperialism 1880-1960*, Λονδίνο 1969· H. R. Isaacs, *Sources for Images of Foreign Countries. Public Opinion and Historians. Interdisciplinary Perspectives*, Detroit 1970· Eugene Anshel, *The American Image of Russia 1775-1917*, Νέα Υόρκη 1974· Alenius Kari, *Hardworking, progressive, arrogant. The Image of Finland in the eyes of the Estonians from the period of national awakening to the end of the Tsarist era*

–ανάλογα με τις εκάστοτε ιστορικές συγκυρίες, αλλά και με τις κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες–, αυτή του «γείτονα», του «φίλου», και από την άλλη αυτή του «ξένου», του «τυράννου», του «βαρβάρου» και του «εχθρού».⁸

Η διάκριση των «άλλων» από τους Έλληνες στους Νεότερους χρόνους υπήρξε διαδικασία περίπλοκη, καθώς τα στοιχεία για τη διάκριση αυτή δεν ήταν σαφή και καθορισμένα. Οι «άλλοι», ως εκ τούτου, παρέμεναν μία ευρεία έννοια αδιευκρίνιστη και ρευστή.⁹ Η απομόνωση των ανθρώπων της υπαίθρου, η καχυποψία και ο φόβος του παραδοσιακού ανθρώπου απέναντι στον ξένο και στον διαφορετικό, η μισαλλοδοξία που καλλιέργησε η Εκκλησία απέναντι στους ετεροδόξους και στους αλλοθρήσκους, καθώς και η αδυναμία επικοινωνίας που προκαλεί η ετερογλωσσία, εξηγούν σε μεγάλο βαθμό τις πολυσχιδείς ταυτότητες και διακρίσεις στην πολύδοξη αυτοκρατορία του οθωμανού σουλτάνου.¹⁰

Από τα στοιχεία ταυτότητας των ανθρώπινων κοινοτήτων εκείνης της εποχής, όπως ο τόπος, το θρήσκευμα και η γλώσσα, μόνον το τελευταίο αποτέλεσε χαρακτηριστικό γνώρισμα των Ελλήνων, στοιχείο που τους διέκρινε από τους άλλους λαούς και εν πολλοίς καθόρισε την ταυτότητά τους,¹¹ αφού οι χριστιανοί ορθόδοξοι ήταν και άλλοι σύνοικοι λαοί, και όλοι μοιράζονταν τον ίδιο τόπο.¹² Έτσι, το διπολικό σχήμα που δημιουρ-

(*approx. 1850-1917*), [Studia Historica Septentrionalia 27], Jyväskylä 1996· McLeod Wil-son, *Divided Gaels, Gaelic Cultural Identities in Scotland and Ireland 1200-1650*, Λονδίνο 2004· Paris Gounaridis, «L'image de l'autre: Les croisésvus par les Byzantins», G. Ortalli – G. Ravegniani – P. Schreiner (επιμ.), *Quarta crociata Venezia – Bisanzio – Impero Latino*, Βενετία 2006, σ. 81-95· Thomas M. Hugh, *The English and the Normans: Ethnic Hostility, Assimilation, and Identity 1066 – c.1220*, Οξφόρδη 2010.

8. Αλκμήνη Κηρύκου, *Η εικόνα των Τούρκων της Πελοποννήσου μέσα από ελληνικές πηγές (μέσα περ. 18ου αι. – 1821)*, Μεταπτυχ. διπλωματική εργασία, Ιωάννινα 2016, σ. 30-32.

9. Αγγελική Κωνσταντακοπούλου, «Εθνικισμός και εθνοτικός λόγος: Συγκλήσεις και αποκλίσεις», στο *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας 1833-2002*, τ. Β', [ΚΝΕ/ΕΙΕ], Αθήνα 2004, σ. 273-314.

10. Ιωάν. Σ. Κολιόπουλος, *Η «πέραν» Ελλάς και οι «άλλοι» Έλληνες. Το σύγχρονο Ελληνικό κράτος και οι ετερόγλωσσοι σύνοικοι χριστιανοί (1800-1912)*, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2003, σ. 141-143.

11. Για το θέμα της ταυτότητας των Ελλήνων βλ. Αλεξάνδρα Σφοίνη, «Άληθεις Έλληνες – Ανάξιοι του ελληνικού ονόματος. Οι ταυτότητες των Ελλήνων στην Επανάσταση του 1821», *Έλλην – Ρωμηός – Γραικός: Συλλογικοί προσδιορισμοί και ταυτότητες*, επιμ. Όλγα Κατσιαρδής-Hering κ.ά., εκδ. Ευρασία, Αθήνα 2018, σ. 515-530.

12. Θάνος Βερέμης – Ιωάν. Σ. Κολιόπουλος, *Ελλάς. Η σύγχρονη συνέχεια. Από το 1821 μέχρι σήμερα*, εκδ. Καστανιώτης, Αθήνα 2006, σ. 99-100.

γήθηκε, ως «Εμείς» και οι «άλλοι», αναδεικνύει τις διαπολιτισμικές και διαφυλετικές διαφορές, οι οποίες συνιστούν αιτίες ρήξης και αντιπαλότητας, εφόσον ο «άλλος», αποτελεί μια ετερότητα, δηλαδή ένα άτομο ή ένα σύνολο ατόμων, που είναι πολύ διαφορετικό από ένα άλλο, με το οποίο έρχεται σε σύγκρουση.¹³

Παρά τη σχέση κατακτητή-κατακτημένου, οι δύο λαοί επικοινωνούσαν και συμβίωναν στα αστικά κέντρα και στα χωριά με μικτό πληθυσμό. Οι διαφορές δεν απέκλειαν την επικοινωνία έως και την ειρηνική συνύπαρξη των δύο λαών, οι οποίοι σε πολλές περιπτώσεις μοιράζονταν παρόμοια ή και ίδια προβλήματα, ώστε η εικόνα του ενός στον άλλο να βελτιώνεται.¹⁴ Τις περισσότερες φορές όμως η υποδεέστερη (νομικά) θέση των χριστιανών υπηκόων, με όλες τις αρνητικές της συνέπειες στην καθημερινή τους ζωή, καθώς και η θρησκευτική ετερότητα, συνιστούν τους δύο καθοριστικούς παράγοντες βάσει των οποίων σχηματίζεται η εικόνα των Οθωμανών Τούρκων ως «άλλων», «ξένων» και «εχθρών».¹⁵

Με την πάροδο του χρόνου και τις αξιοσημείωτες οικονομικοκοινωνικές καταστάσεις που λαμβάνουν χώρα στο πλαίσιο της οθωμανικής αυτοκρατορίας, οι διαφορές των υπηκόων αμβλύνονται με αποτέλεσμα τη δημιουργία εθνικών στερεότυπων.¹⁶ Πρόκειται για τις σταθερές και προκατειλημμένες εικόνες ενός εθνοτικού συνόλου για έναν άλλο.¹⁷ Τα

13. Πρβλ. Δ. Νικολαΐδης, *Από την μία Ελλάδα στη Άλλη. Αναπαράσταση των νεο-Ελλήνων από τη Γαλλία της Επανάστασης*, πρόλ. Β. Βασιλικός, μτφρ Γ. Καυκιάς, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1998, σ. 15-19, 253-255· Γ. Β. Νικολάου, «“Εμείς” και οι “Άλλοι”. Η παράσταση του Τούρκου στα απομνημονεύματα των Ελλήνων αγωνιστών του Αγώνα της ανεξαρτησίας (18ος – πρώτες δεκαετίες του 19ου αι.)», *Πρακτικά Α΄ Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών Βερολίνο, 2-4 Οκτωβρίου 1998, Ο ελληνικός κόσμος ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση 1453-1981*, τ. Β΄, επιμ. Αστ. Αργυρίου – Κ. Α. Δημάδης, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1999, σ. 422-423· Ρ. Καπισίνσκι, *Ο Άλλος*, εκδ. Μεταίχμιο, Αθήνα 2009, σ. 13-28, 59-68.

14. Γιάν. Κουμπουρλής, «Εθνική ταυτότητα, εθνικός χαρακτήρας και εθνικό αφήγημα: Ζητήματα ερμηνείας της ιστορίας του ελληνικού έθνους κατά τη μετάβαση από τον Διαφωτισμό στον ιστορισμό», *Έλλην – Ρωμηός – Γραικός: Συλλογικοί προσδιορισμοί και ταυτότητες*, σ. 615-631.

15. Νικολάου, *Μελέτες ιστορίας του Πελοποννησιακού χώρου*, σ. 299.

16. Φωκίων Κοτσαγεώργης, «Αναζητώντας τους Έλληνες μέσα σε οθωμανικές διοικητικές πηγές (15ος-17ος αι.)», *Έλλην – Ρωμηός – Γραικός: Συλλογικοί προσδιορισμοί και ταυτότητες*, σ. 181-197.

17. Κηρύκου, *Η εικόνα των Τούρκων*, σ. 30-32.

στερεότυπα απαντούν σε όλες τις ιστορικές περιόδους, προσδίδοντας συνήθως στον «άλλο» μόνο αρνητικά χαρακτηριστικά.¹⁸

Κατά συνέπεια, η στερεοτυπική απεικόνιση του «άλλου» όχι μόνο δεν επιτρέπει την επικοινωνία των ατόμων ή των λαών μεταξύ τους, αλλά συχνά καλλιεργεί και εχθρικές-συγκρουσιακές διαθέσεις με τον «άλλο». Τα στερεότυπα για τους «άλλους» δημιουργούνται με δύο τρόπους: είτε χωρίς να έχει προϋπάρξει καμία επικοινωνία του ενός λαού με τον άλλον, είτε κατά τη διάρκεια της συμβίωσης δύο ή περισσότερων λαών.¹⁹

Στο σημείο αυτό θα ήταν ορθό να αναφέρουμε πως τα εθνικά στερεότυπα και οι προκαταλήψεις δεν σχηματίστηκαν τα προεπαναστατικά χρόνια,²⁰ αλλά προέρχονται από τη βυζαντινή περίοδο και ιδίως από την Άλωση της Πόλης,²¹ καθορίζοντας σε μεγάλο βαθμό την εικόνα που είχαν οι Ελλήνων για τους Οθωμανούς Τούρκους, όπως την συναντούμε σε ελληνικά κείμενα της περιόδου της οθωμανικής κυριαρχίας.²² Ο Οθωμανός παρουσιάζεται ως «βάρβαρος και ασεβής», ως άτομο που δεν μπορεί να τιθασεύσει τις ορμές του, και γι' αυτό συχνά πα-

18. Βλ. Κατερίνα Στενού, *Η ετερότητα: από τον μύθο στην προκατάληψη*, μτφρ, Σάρα Μπενβενίστε – Μαρία Παπαδήμα, εκδ. Εξάντας, Αθήνα 1998, όπου εξετάζονται ζητήματα προκαταλήψεων, ξενοφοβίας και ρατσισμού εναντίον των άλλων λαών της Ευρώπης από την Αρχαιότητα έως την Αναγέννηση.

19. Βλ. για τα στερεότυπα R. Y. Bourhis – J. Ph. Leyens (επιμ.), *Stereotypes, discrimination et relations intergroupes*, εκδ. Mardaga, Λιέγη 1994, και J.-Fr. Dubost, «Les stereotypes nationaux a l'epoque moderne (vers 1500 – vers 1800)», *Melanges de l'Ecole Française de Rome Italie et Mediterranee* 111/2 (1999), 667-682. Επίσης, βλ. την εξαιρετική μελέτη Θάλεια Δραγώνα, *Στερεότυπα και προκαταλήψεις*, [εκδ. ΥΠΕΠΘ – Πανεπ. Αθηνών], Αθήνα 2007. Ακόμη, βλ. P. G. Devine, «Stereotypes and prejudice: Their automatic and controlled componets», *Journal of Personality and Social Psychology* 56 (1989), 5-18· Valota Bianca, *National stereotypes*, Ρώμη 2007.

20. Ζωγράφος, «Η παράσταση του «Τούρκου στους ιστορικούς της Άλωσης», σ. 17-44.

21. Ελένη Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη, «“Εμείς οι Έλληνες αφού χάσαμε τό βασίλειο, έχασαμε όλα”. Πώς αυτοπροσδιορίζονταν οι υπό ξένη κυριαρχία Έλληνες: η μαρτυρία των κειμένων», *Έλλην – Ρωμής – Γραϊκός: Συλλογικοί προσδιορισμοί και ταυτότητες*, σ. 247-265.

22. Οι Βυζαντινοί είχαν σχηματίσει εικόνες και για άλλους λαούς με τους οποίους ήρθαν σε επαφή, π.χ. για τους Σταυροφόρους. Όπως παρατηρεί ο Απ. Βακαλόπουλος, (*Ο χαρακτήρας των Ελλήνων: Ανιχνεύοντας την εθνική μας ταυτότητα, έρευνα πορίσματα, διδάγματα*, Θεσσαλονίκη 1983, σ. 86-89), οι στερεότυπες εικόνες της Τουρκοκρατίας προέρχονται από το Βυζάντιο.

ρομοιάζεται με «σαρκοβόρο-αιμοβόρο θηρίο»,²³ ενώ ο σουλτάνος παρομοιάζεται ως «τύραννος» και ως «ασεβής εχθρός των Χριστιανών».²⁴

Οι Τούρκοι, σύμφωνα με τον ιστορικό Δούκα, δεν είναι απλά διαφορετικοί, δεν είναι μόνο αντίπαλοι σε στρατιωτικό επίπεδο, αλλά «οντολογικοί» ανταγωνιστές. Η επικράτησή τους αντιστοιχεί στον «υπαρξιακό» υποβιβασμό, την αλλοτροίωση του κοινωνικού είναι των Ρωμαίων. Η κυριαρχία των Τούρκων πάνω στον «ευσεβή χριστιανικό λαό» αποτελεί προσβολή του συνολικού είναι, της ηθικής και θρησκευτικής ταυτότητας, τη μίανση, καθώς η αναίδεια και το μίasma με το οποίο περιβάλλονται οι Τούρκοι, θίγει την ίδια τους την ανθρώπινη φύση.²⁵ Ας σημειωθεί πως η εικόνα για τους Οθωμανούς δεν διαφέρει από την εικόνα που είχαν σχηματίσει οι άλλοι βαλκανικοί λαοί²⁶ την ίδια χρονική περίοδο.²⁷

23. Για το στερεότυπο του βαρβάρου σε πηγές της Αλώσεως βλ. Ζωγράφος, «Η παράσταση του “Τούρκου” στους ιστορικούς της Άλωσης», σ. 27-33.

24. Για το στερεότυπο του βασιλιά-τυράννου σε πηγές της Αλώσεως βλ. στο ίδιο, σ. 33-36.

25. Ζωγράφος, «Η παράσταση του “Τούρκου” στους ιστορικούς της Άλωσης», σ. 18-19.

26. Για την εικόνα του «άλλου» στα Βαλκάνια βλ. *Etudes Balcaniques* 30/1 (Σόφια 1994), όπου πολλές μελέτες για την εικόνα των Τούρκων στους λαούς των Βαλκανίων και του ενός βαλκανικού λαού για τον άλλον (κυρίως Vaselina Dimova, «L'image du vois in balkanique et extra balkanique dans la littérature des slaves méridionaux du XIXesiècle», σ. 3-13)· βλ. επίσης E. W. Said, *Οριενταλισμός*, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 1996· Fält K. Olavi, «Global History, Cultural Encounters and Images», Stein Tønnesson (εκδ.) *Between National Histories and Global History*. εκδ. Helsingfors, [Finnish Historical Society], 1997· N. Αρέτοφ, «Οριενταλισμός, Οξιντενταλισμός και η εικόνα του άλλου σε Βαλκανικό πλαίσιο», *Τα Βαλκάνια Εκσυγχρονισμός, Ταυτότητες, Ιδέες. Συλλογή κειμένων προς τιμήν της καθηγήτριας Νάντιας Ντάνοβα*, Πανεπ. Εκδ. Κρήτης, Ηράκλειο 2014, σ. 247-258.

27. Για την εικόνα των Τούρκων στους λαούς των Βαλκανίων και του ενός βαλκανικού λαού για τον άλλον βλ. Vaselina Dimova, «L'image du voisin balkanique et extrabalkanique dans la littérature des slaves méridionaux du XIXe siècle», *Études Balcaniques* 30 (1994), 3-13· για την εικόνα των Τούρκων σε άλλους λαούς βλ. Maria Kalicin, «The image of “Other” in 15th-16th century Ottoman narrative literature», *Études Balcaniques* 30 (1994), 22-27· Επίσης, για το ίδιο ζήτημα βλ. τις μελέτες της θεματικής ενότητας «Image de l'autre» στο *Actes de la conférence «Les Sud-Est Européen, Carrefour de civilisations»* [Unesco, Paris 9 et 10 février 1998], *Bulletin de l'AIÉSEE* 28 (1998-1999), 185, κ.ε. Βλ. επίσης, γενικά, την παλαιά αλλά χρήσιμη μελέτη V. Skaric «L'attitude des peuples balkaniques à l'égard des Turcs», *Revue Internationale des Études Balkaniques* 1/2 (Βελιγράδι 1935), 235-246· J.-L. Bacqué-Grammont, «Image du Turc, image du monde, ondoiement des images», *Actes de la conférence «Les Sud-Est Européen, Carrefour de civilisations»* [Unesco, Paris 9 et 10 février 1998], *Bulletin de l'AIÉSEE* 28 (1998-1999), 205-207, ο οποίος τονίζει ότι, προκειμένου να μιλήσουμε για την εικόνα των Τούρκων

Η εικόνα των Οθωμανών στη Δύση διαμορφώθηκε κυρίως υπό την επίδραση του Διαφωτισμού²⁸ και μέσα στο πλαίσιο του Οριενταλισμού.²⁹ Στην ουσία, ο Οριενταλισμός έχει ως αφετηρία και βάση την ιδιαίτερη θέση που κατέχει η Ανατολή μέσα στη δυτικοευρωπαϊκή εμπειρία. Η Ανατολή είναι η αντίθετη εικόνα της Ευρώπης,³⁰ είναι ο «άλλος», που βοηθεί στη σκιαγράφιση της ευρωπαϊκής ταυτότητας.³¹ Η Ευρώπη αποκτά εικόνες των Οθωμανών μέσω των περιηγητών,³² που ταξίδευαν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία (τέλη του 18ου – με αρχές 19ου αιώνα), χωρίς όμως απόλυτη αντικειμενικότητα, διότι πολλοί ξένοι ταξιδιώτες είχαν επηρεαστεί από την εικόνα που είχε σχηματιστεί για τους Οθωμανούς στη Δυτική Ευρώπη.³³ Η Δύση ήθελε να χειραγωγήσει την Ανατολή πολιτικά και ιδεολογικά, ώστε να αναδειχθεί η ίδια ανώτερη κοινωνικά και πολιτισμικά.³⁴ Οι περιηγητές συντέλεσαν στη δημιουργία αρνητικών κατά κανόνα

στους βαλκανικούς λαούς, είναι απαραίτητο να μελετήσουμε προηγουμένως την εικόνα που είχαν οι ίδιοι οι Τούρκοι για τους εαυτούς τους (σ. 205). Βλ. επίσης, πολύ σημαντικές παρατηρήσεις στη μελέτη του Χάγκεν Φλάσερ, «Οι Έλληνες απέναντι στους «Άλλους»: Εθνικά στερεότυπα και λεξιλογιαφικές ερμηνείες ταυτότητας», *Τα Βαλκάνια Εκσυγχρονισμός, Ταυτότητες, Ιδέες*, ό.π., σ. 382-387.

28. Για το θέμα αυτό βλ. Φίλ. Ηλιού, «Η πολιτική σκέψη του νεοελληνικού διαφωτισμού», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ. 2, επιμ. Β. Παναγιωτόπουλος, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003· Ιωάννα Κ. Γκοτόβα, *Η εικόνα των Οθωμανών τούρκων και της οθωμανικής εξουσίας στα έργα των Ελλήνων Διαφωτιστών*, Μεταπτυχ. διπλωματική εργασία, Ιωάννινα 2021, σ. 25-29.

29. Χάρης Εξερχζόγλου, *Εκ δυσμών το φως: Εξελληνισμός και Οριενταλισμός στην Οθωμανική Αυτοκρατορία (μέσα 19ου-20ού αιώνα)*, εκδ. Εικοστού πρώτου, Αθήνα 2015.

30. Στέφ. Πεσμαζόγλου, *Ευρώπη-Τουρκία. Αντανακλάσεις και Διαθλάσεις*, τ. 1, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1993, σ. 15.

31. Εισηγητής της θεωρίας του Οριενταλισμού είναι ο Λιβανέζος συγγραφέας Edward Said, με το έργο του *Οριενταλισμός*, μτφρ. Φώτης Τερζάκης, Αθήνα 1996, σ. 13.

32. Για τους ξένους ταξιδιώτες και περιηγητές· βλ. Κυρ. Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα*, τ. Β', Γ1, Γ2 (1700-1821) εκδ. Πιρόγα, Αθήνα 1975.

33. Suraiya Faroqhi, *Η Οθωμανική Αυτοκρατορία και ο κόσμος γύρω της*, μτφρ. Γ. Καραχρήστος, εισαγ. Ελένη Γκαρά, εκδ. Εικοστού πρώτου, Αθήνα 2009, σ. 35-37.

34. Μελέτες για το πως οι Δυτικοί λαοί είδαν τους Οθωμανούς περιλαμβάνονται στο αφιέρωμα του περιοδικού *Journal of Mediterranean Studies* 5/2 (1995). Τα άρθρα που δημοσιεύτηκαν στο τόμο αυτό καλύπτουν ένα μεγάλο εύρος χωρών και χρονικής περιόδου. Βλ., κυρίως για την εικόνα που σχημάτισαν οι Ιταλοί για τους Οθωμανούς, Fleet Kate, «Italian Perceptions of the Turks in the 14th and 15th Centuries», *Journal of Mediterranean Studies* 5/2 (1995), 159-172. Για την εικόνα που σχημάτισαν οι Άγγλοι για τους Οθωμανούς βλ. Artemel Suheyta, «The Great Turk's Particular Inclination to Red

εικόνων για τους Οθωμανούς Τούρκους,³⁵ με πλήθος αρνητικών πληροφοριών προς τους αναγνώστες τους, στο πλαίσιο του Οριενταλισμού.³⁶

Όσον αφορά τις ελληνικές πηγές,³⁷ εκείνες που προσφέρονται για να σχηματίσουμε την εικόνα του κατεξοχήν «άλλου», του Οθωμανού Τούρκου, είναι τα απομνημονεύματα των αγωνιστών του Εικοσιένα.³⁸ Στα κείμενα αυτά οι αναφορές στους Τούρκους είναι πάμπολλες.³⁹ Σε κάθε σχεδόν σελίδα τους παρέχουν τη δυνατότητα όχι μόνο να ανιχνεύσουμε την παράσταση του Τούρκου, αλλά ταυτόχρονα και τη διαδικασία σχηματισμού της· με άλλα λόγια, της πρόσληψης του «άλλου».⁴⁰

Συμπερασματικά, για να αξιολογήσουμε ορθά τις ιστορικές πηγές πρέπει να λάβουμε υπόψιν και άλλους παράγοντες, που επηρέασαν την ανάπτυξη της εικόνας για τους «άλλους», όπως η καταγωγή του κάθε συγγραφέα, η κοινωνική ομάδα στην οποία ανήκε, οι σχέσεις που ανέπτυξε με

Herring': The Popular Image of the Turk during the Renaissance in England», *Journal of Mediterranean Studies* 5/2 (1995), 188-208. Για την εικόνα που σχημάτισαν οι Ούγγροι βλ. Bellér-Hann Ildikó, «The Turks in Nineteenth-Century Hungarian Literature», *Journal of Mediterranean Studies* 5/2 (1995), 222-238.

35. Κηρύκου, *Η εικόνα των Τούρκων*, σ. 30-32.

36. Δ. Σταματόπουλος, «Οριενταλισμός και Αυτοκρατορία», *Οριενταλισμός στα όρια. Από τα οθωμανικά Βαλκάνια στη σύγχρονη μέση Ανατολή*, επιμ. Φωτεινή Τσιμπιρίδου – Δ. Σταματόπουλος, εκδ. Κριτική, Αθήνα 2008, σ. 239-265.

37. Απ. Δασκαλάκης, *Κείμενα – Πηγαί της ιστορίας της ελληνικής επανάστασης*, τ. 1, Αθήνα 1966-1968, σ. 34.

38. Για τα απομνημονεύματα· βλ. Γ. Κουρνούτος, *Τα απομνημονεύματα (1453-1953)*, τ. 1-2, [Βασική Βιβλιοθήκη], Αθήνα 1953. Ειδικά για τα απομνημονεύματα των αγωνιστών του 1821 βλ. Αντ. Κοντάκης, *Απομνημονεύματα*, Σειρά Απομνημονευμάτων αγωνιστών του 1821», επιμ. Εμμ. Πρωτοφάλης, Αθήνα 1957· Παν. Παπατσώνης, *Απομνημονεύματα από των Χρόνων της Τουρκοκρατίας μέχρι της Βασιλείας Γεωργίου Α΄*, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 1960 (ανατύπ. 1993)· Τάσος Α. Γριτσόπουλος, «Η ιστοριογραφία του Αγώνος», *Μνημοσύνη* 3 (1970-71), 33-253 [επανέκδ.: Αθήνα 2005]· ο ίδιος, «Απομνημονεύματα των αγωνιστών του '21», *Ελληνικά* 16 (1958-59), 300-320 (βιβλιοκρισία). Βλ. επίσης Νικολάου, *Μελέτες ιστορίας του Πελοποννησιακού χώρου*, σ. 14.

39. Bacqué - Grammont Jean - Louis, «Image du Turc, image du monde, ondoisement des images», *Actes de la conférence «Les Sud-Est européen, Carrefour de civilisations»* [Unesco, Paris 9 et 10 février 1998], *Bulletin de l'AIÉSEE* 28 (1998-1999), σ. 205-207.

40. Γ. Χρ. Αλευράς, «Η εικόνα των Οθωμανών Τούρκων στα απομνημονεύματα του Κοζανίτη αγωνιστή Νικολάου Κασομούλη», *Αλιάκμονος Ρους* 1 (2017), 111-128.

τους κατακτητές πριν από την Επανάσταση, καθώς και τα γεγονότα που έζησε προεπαναστατικά ή κατά τη διάρκεια της Ελληνικής Επανάστασης του 1821. Ακόμη, να διακρίνουμε αν το άτομο που γράφει είχε την ίδιες πεποιθήσεις για τους Οθωμανούς Τούρκους πριν από την Επανάσταση, κατά την διάρκειά της ή μετεπαναστατικά.

Επομένως, η παράσταση του «άλλου» καθορίζεται σε μεγάλο βαθμό από τον χρόνο συγγραφής των απομνημονευμάτων. Στα χρόνια του πολέμου για την Ανεξαρτησία και τα αμέσως επόμενα, μέσα στη σκληρή πολεμική σύγκρουση, εκδηλώθηκαν βέβαια πιο έντονα και βιαιότερα τα συναισθήματα για τον κατακτητή. Η εικόνα του άλλου εξαρτάται και από την κοινωνική προέλευση των απομνημονευμάτων και τον ρόλο που διαδραμάτισαν πριν και μετά τον Αγώνα της Ανεξαρτησίας.

Μαστοροχώρια Ανασελίτσας: Κοινωνικό και οικονομικό πλαίσιο (15ος-20ός αι.)

Οκαζάς Ανασελίτσας, μετέπειτα επαρχία Βοΐου, συμπίπτει περίπου ως προς τα όριά της με τον σημερινό Δήμο Βοΐου της Περιφερειακής Ενότητας Κοζάνης που βρίσκεται στην Περιφέρεια Δυτικής Μακεδονίας (εικ. 1, 2). Καταλαμβάνει το κεντρικό τμήμα της κοιλάδας του Άνω Αλιάκμονα, που αποτελούσε στην Αρχαιότητα τμήμα του κρατιδίου της Ορεστίδας της ορεινής Άνω Μακεδονίας, η οποία διαχωριζόταν από την πεδινή Κάτω Μακεδονία, τμήμα της οποίας καλύπτει σήμερα η Κεντρική Μακεδονία.¹ Ορίζεται από τους ορεινούς όγκους του Βοΐου, της Βόρειας Πίνδου στα δυτικά και του Ασκίου-Βέλλιας στα ανατολικά,² ανάμεσα στους οποίους σχηματίζεται κοιλάδα, που διαρρέεται από τον ποταμό Αλιάκμονα.³ Στα βόρεια συνορεύει με την περιοχή της Καστοριάς και στα νότια με την περιοχή των Γρεβενών, από τις οποίες δεν χωρίζεται με κάποιο διακριτό γεωμορφολογικό στοιχείο. Το ανατολικό και το δυτικό τμήμα της επαρχίας παρουσιάζουν μεταξύ τους αρκετές διαφορές ως προς τη φυσική γεωγρα-

1. Γεωργία Καραμήτρου-Μεντεσιδή, «Η Άνω Μακεδονία. Ιστορικό και γεωγραφικό πλαίσιο», *Ελμειακά* 60-61 (2008), 10-16. Γενική θεώρηση της αρχαίας Άνω Μακεδονίας και των επαρχιών της στο Γεωργία Καραμήτρου-Μεντεσιδή, *Βόιον Νότια Ορεστίς: Αρχαιολογική έρευνα και ιστορική τοπογραφία*, Θεσσαλονίκη 1999, σ. 57-101.

2. Η Δυτική Μακεδονία ορίζεται στα ανατολικά από τις οροσειρές Βόρα – Βερμίου – Περίων, καθώς και της Βόρειας Πίνδου στα δυτικά, ενώ στο κέντρο διασχίζεται από την οροσειρά Βαρνούντα – Βέρνου – Ασκίου (Σινιάτσικου) – Μουρικίου – Μπούρινου. Ανάμεσα στις τρεις σχεδόν παράλληλες (με διεύθυνση ΒΔ-ΝΑ) οροσειρές, σχηματίζονται δύο υψίπεδα, της Φλώρινας-Εορδαίας στα ανατολικά και της κοιλάδας του Άνω Αλιάκμονα στα δυτικά· βλ. Γ. Τσότσος, *Ιστορική Γεωγραφία της Δυτικής Μακεδονίας. Το οικιστικό δίκτυο 14ος-17ος αιώνας*, εκδ. Αντ. Σταμούλη, Θεσσαλονίκη 2011, σ. 56-76.

3. Μαρία-Χριστίνα Χατζηωάννου, *Η ιστορική εξέλιξη των οικισμών στην περιοχή του Αλιάκμονα κατά την Τουρκοκρατία. Ο κώδικας αρ. 201 της μονής Μεταμορφώσεως του Σωτήρος Ζάβορδας*, Αθήνα 2000, σ. 16-19· Ν. Θ. Σχινάς, *Οδοιπορικά σημειώσεις Μακεδονίας Ηπείρου Νέας Οροθετικής Γραμμής και Θεσσαλίας*, Α', Αθήνα 1886, σ. λη'–μδ'.

φία τους.⁴ Στο δυτικό τμήμα βρίσκονται οι κωμοπόλεις Τσοτύλι και Νεάπολη και ένα πυκνό σύνολο περίπου 65 ημιορεινών και ορεινών οικισμών, με μεγαλύτερο τον Πεντάλοφο, ενώ στο ανατολικό τμήμα, περισσότερο αραιοκατοικημένο, βρίσκονται η Σιάτιστα, η Εράτυρα, η Γαλατινή και περίπου δέκα ακόμη μικρότεροι οικισμοί.⁵ Κατά την περίοδο 1926-28 έγινε η μετονομασία της επαρχίας, από επαρχία Ανασελίτσας σε επαρχία Βοΐου, καθώς και των περισσότερων οικισμών της.⁶ Η παρούσα εργασία αφορά στο τμήμα δυτικά του Αλιάκμονα, οι ορεινότεροι οικισμοί του οποίου αναδείχθηκαν σε κατεξοχήν μαστοροχώρια.

Μετά την οθωμανική κατάκτηση η περιοχή της σημερινής Δυτικής Μακεδονίας εντάχθηκε στη διοικητική περιφέρεια (μπεηλερμπεηλίκι ή εγιαλέτι) της Ρούμελης.⁷ Κατά τη διάρκεια του 15ου και 16ου αιώνα η παραπάνω περιοχή ανήκε διοικητικά κυρίως στην επαρχία (καζά) Αστίνο-Χρούπιστας (Άργους Ορεστικού),⁸ ενώ περί το 1666 αναφέρεται ως ανεξάρτητος καζάς Ανασελίτσας.⁹ Διοικητικό κέντρο της επαρχίας ήταν η

4. Ευάγγ. Π. Δημητριάδης – Γ. Π. Τσότσος, «Μεθοδολογία διερεύνησης ιστορικής γεωγραφίας: το παράδειγμα της επαρχίας Ανασελίτσας Δυτικής Μακεδονίας κατά τον 19ο – αρχές 20ού αι.», *Πόλεως Λόγος. Τιμητικός τόμος στον καθηγητή Α.-Φ. Λαγόπουλο*, επιμ. Ευάγγ. Π. Δημητριάδης, Γρ. Καυκαλάς, Κυριακή Τσουκαλά, [ΑΠΘ, Πολυτεχνική Σχολή, Τμ. Αρχιτεκτόνων], Univ. Studio Press, Θεσσαλονίκη 2010, σ. 227· Ευάγγ. Π. Δημητριάδης – Γ. Π. Τσότσος, «Άνω και Κάτω Βόιο ή Δυτικό και Ανατολικό Βόιο: Γεωγραφική προσέγγιση», *Όψεις πολιτισμού της Δυτικής Μακεδονίας. Μέρη γιορτών Βοΐου Πέλεκον*, [Πρακτικά Ημερίδων 2016, 2017, 2018], επιμ. Θεοδώρα Λειψιστινού, Θεσσαλονίκη [2022], σ. 167-190.

5. Δημητριάδης – Τσότσος, «Μεθοδολογία διερεύνησης ιστορικής γεωγραφίας», σ. 225-227.

6. Στην πρώτη απογραφή του ελληνικού κράτους στη Μακεδονία, το 1913, καταγράφονται οι οικισμοί με τις παλιές ονομασίες τους· βλ. Μ. Χουλιαράκης, *Γεωγραφική, διοικητική και πληθυσμιακή εξέλιξη της Ελλάδος, 1821-1971*, τ. 2, [Εθνικόν Κέντρον Κοινωνικών Ερευνών], Αθήνα 1975, σ. 88.

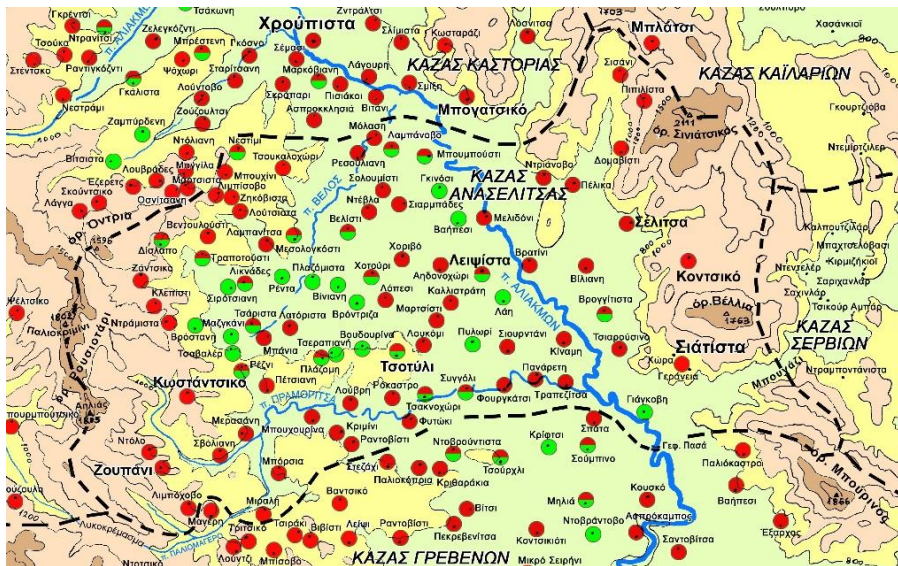
7. Σάκης Γκέκας – Στέργ. Ζήκας, *Το Βόιο και η περιοχή του Άργους Ορεστικού της Δυτικής Μακεδονίας κατά την οθωμανική περίοδο 16ος-17ος αι. (1500-1700 μ.Χ.), Οικισμοί, φορολογία και αγροτική οικονομία*, εκδ. Ερωδιός, Θεσσαλονίκη 2014, σ. 17-18. Σχετικά με τη διαίρεση σε εδαφικές διοικητικές μονάδες βλ. Δ. Παπασταματίου – Φωκίων Κοτζαγεώργης, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού κατά τη διάρκεια της Οθωμανικής Πολιτικής Κυριαρχίας*, Αθήνα 2015, σ. 84-85 [ηλεκτρ. βιβλίο, διαθέσιμο στο <http://hdl.handle.net/11419/4721>, ημερ. πρόσβ. 20.1.2024].

8. Γ. Π. Τσότσος, «Το οικιστικό δίκτυο των περιοχών Καστοριάς-Βοΐου το 1530», *Κοζάνη, 600 χρόνια ιστορίας, Γένεση και Ανάπτυξη μιας Μακεδονικής Μητροπόλης, Πρακτικά Β' Συνεδρίου Τοπικής Ιστορίας, Κοζάνη 27-30 Σεπτ. 2012*, [Δήμος Κοζάνης], Κοζάνη 2014, σ. 55-66· Γκέκας – Ζήκας, *Το Βόιο και η περιοχή του Άργους Ορεστικού*, σ. 25-167.

9. Γκέκας – Ζήκας, *Το Βόιο και η περιοχή του Άργους Ορεστικού*, σ. 205.

Εικ. 1. Χάρτης Δημοτικής Ενότητας Βοίου.

Εικ. 2. Χάρτης επαρχίας Ανασελίτσας με τα παλαιά ονόματα και την πληθυσμιακή σύσταση των οικισμών στις αρχές του 20ού αιώνα. Με κόκκινο χρώμα οι μικτοί πληθυσμιακά οικισμοί, με πράσινο οι μουσουλμανικοί, με διχρωμία οι μικτοί πληθυσμιακά οικισμοί. [πηγή: Γ. Τσότσος, «Οι οικισμοί των Βαλαάδων Ανασελίτσας: Προσέγγιση οικονομικής γεωγραφίας». Αλιάκμονας ρους 6 (2022), 108].

Λειψία (σημερινή Νεάπολη). Κατά τον 19ο και τις αρχές του 20ού αιώνα ο καζάς Ανασελίτσας υπήχθη διοικητικά κατά το μεγαλύτερο μέρος του στο βιλαέτι Μοναστηρίου και εκκλησιαστικά στη μητρόπολη Σισανίου και Σιατίστης.¹⁰

Κατά την πρώτη περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας το τιμαριωτικό σύστημα εδραιώθηκε και στη Δυτική Μακεδονία, διαμορφώνοντας έναν ομοιογενή κοινωνικοοικονομικό χώρο.¹¹ Σύμφωνα με αυτό, η γη ανήκε στον σουλτάνο και διαιρούνταν σε μικρότερες εκτάσεις (τιμάρια), τις οποίες νέμονταν οι σπαχήδες, τοπικοί μουσουλμάνοι αξιωματούχοι, με την υποχρέωση να προσφέρουν στρατιωτική υπηρεσία σε καιρό πολέμου.¹² Ο οικισμός Ζουπάνι εμφανίζεται ως τιμάριο με 22 εστίες σε οθωμανικά φορολογικά κατάστιχα του έτους 1445, υπαγόμενος στο βιλαέτι Καστοριάς.¹³ Τιμάρια φαίνεται ότι αποτελούσαν, κατά τα φορολογικά κατάστιχα του 15ου αιώνα, και άλλοι ορεινοί οικισμοί της περιοχής, μετέπειτα κεφαλοχώρια, όπως η Σιάτιστα, το Βογατσικό, το Κωσταράζι, η Εράτυρα,¹⁴ το οποίο σημαίνει ότι δεν απολάμβαναν κάποιες προνομιακής μεταχείρισης.

Σημαντική ιστορική πηγή για την περιοχή αποτελούν τα φορολογικά κατάστιχα του καζά Αστίν των ετών 1530 και 1568,¹⁵ όπου αναφέρονται

10. Δημητριάδης – Τσότσος, «Μεθοδολογία διερεύνησης ιστορικής γεωγραφίας», σ. 227· Τσότσος, «Ανω και Κάτω Βόιο», σ. 169.

11. Αριάδνη Αντωνιάδου – Σάκης Γκέκας – Στέργ. Ζήμας, *Δαμασκησιά (Βιντελούστι) της Δυτικής Μακεδονίας στο χώρο και στο χρόνο*, εκδ. Ερωδίας, Θεσσαλονίκη 2011, σ. 23-32.

12. Σχετικά με το τιμαριωτικό σύστημα βλ. Ν. Σβορώνος, *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1994, σ. 40-42· D. Quataert, *Η Οθωμανική Αυτοκρατορία. Οι τελευταίοι αιώνες, 1700-1922*, μτφρ. Μ. Σαρηγιάννης, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2006, σ. 48-51. Σχετικά με την οργάνωση της οθωμανικής κεντρικής και επαρχιακής διοίκησης βλ. Παπασταματίου – Κοτζαγεώργης, *Ιστορία Νέου Ελληνισμού*, σ. 79-86.

13. Τσότσος, *Ιστορική Γεωγραφία της Δυτικής Μακεδονίας*, σ. 136.

14. Στο ίδιο, σ. 138-140.

15. Τσότσος, «Το οικιστικό δίκτυο των περιοχών Καστοριάς-Βοίου το 1530», σ. 49-72· Τσότσος, *Ιστορική Γεωγραφία της Δυτικής Μακεδονίας*, σ. 126-161· Β. Γούναρης, «Δημογραφικές παρατηρήσεις», *Όψεις του Άργους Ορεστικού (Χρούπιστας) κατά την Τουρκοκρατία (1400-1912)*, επιμ. Ι. Κολιόπουλος, Θεσσαλονίκη 2013, σ. 48-72· Γκέκας – Ζήμας, *Το Βόιο και η περιοχή του Άργους Ορεστικού*, σ. 25-164. Το 1530 μεγαλύτεροι οικισμοί σε αριθμό εστίων (χριστιαν. + μουσουλμ.) είναι το Βιντελούστι (Δαμασκησιά) (186+1) και το Ζουπάνι με συνοικία Ντόλο (Πεντάλοφος και Βυθός) (173+0), ενώ ακολουθούν η Μπόρσια (Κορυφή) (136+0), το Βαίπεσι (Χειμερινό) (112+0), το Λαμπάνοβο (Σήμαντρο) (103+13), το Ντίσλαπο (Δραγασιά) (102+4), η Λαμπανίτσα (Πλακίδα) (104+0), η Πλάζομη (Ομαλή) (92+3), το Λόπεσι (Απιδέα) (88+0), το Κωστάντισκο (Αυγερινός) (87+0), το Τραποτούστι

οι περισσότεροι από τους οικισμούς της περιοχής με τα ονόματα που διατηρούσαν έως το 1927. Οι χρονολογίες αυτές θεωρούνται σήμερα terminus ante quem για την ίδρυση των οικισμών.

Άλλη ιστορική πηγή αποτελεί η Παρρησία της μονής Ζάβορδας (κώδ. 201), και συγκεκριμένα η α' γραφή του κώδικα, από το έτος ιδρύσεως της μονής 1534 έως το 1692, όπου αναφέρονται αρκετοί από τους οικισμούς της περιοχής με τα ονόματα των αφιερωτών τους, υπαγόμενοι στην επαρχία Σισανίου. Οι αναφορές αυτές έχουν χρησιμοποιηθεί στην παλαιότερη βιβλιογραφία (πριν από την πρόσφατη αξιοποίηση των προαναφερθέντων κατάστιχων του 16ου αι.) ως οι παλαιότερες για την ύπαρξη των οικισμών.¹⁶ Μεταγενέστερη σημαντική πηγή αποτελεί ο κατάλογος του Νεοφύτου της Μητροπόλεως Σισανίου του 1797, όπου αναφέρονται τα ονόματα των περισσότερων οικισμών της Ανασελίτσας με προσδιορισμό μεγέθους (πολιτεία, κωμόπολις ή χωρίον) και σημειώσεις σχετικά με τη σύσταση του πληθυσμού τους.¹⁷ Ως πολιτείες της επαρχίας αναφέρονται η Σιάτιστα και το Μπογατζικόν και ως κωμοπόλεις η Σέλιτζα (Εράτυρα), το Πλάτζι (Βλάστη), το Κωνστανζικον (Αυγερινός), το Ζουπάνι με μαχαλάν Ντόλον (Πεντάλοφος με συνοικία Βυθό) και το νέο Κρυμμίνι. Αναφέρονται ως καθαρά τουρκοχώρια το Σηγκόλι (Παρόχθιο), το Πυλωρί, το Λάι (Πεπονιά), το Βαϊπεσι (Χειμερινό), το Γκινόσι (Μολόζα), η Πλαζόμιστα (Σταυροδρόμι) και η Τζεραπιανή (Γλυκοκερασιά), ως κυρίως τουρκικά χωριά με λίγους χριστιανούς το Μπουμπούστι (Πλατανιά), η Βορόδριζα (Βροντή), και ως μικτά η Γιάγκοβη (Μεσοπόταμος), η Βρογγίστα (Καλονέρι), το Χοτούρι (Λευκοθέα), η Πλάζομη (Ομαλή) και το Ρέσνι (Ανθούσα).¹⁸

Η αύξηση του μουσουλμανικού πληθυσμού, παρατηρούμενη ήδη από το τελευταίο τέταρτο του 16ου αι.,¹⁹ σχετίζεται με το φαινόμενο των

(Κλεισώρεια) (87+5), το Τσοτύλι (86+0) και η Μιραλή (Χρυσαιγή) (80+0): Τσότσος, «Το οικιστικό δίκτυο των περιοχών Καστοριάς-Βοΐου το 1530», σ. 49-72.

16. Χατζηγιωάννου, *Η ιστορική εξέλιξη των οικισμών στην περιοχή του Αλιάκμονα κατά την Τουρκοκρατία*, σ. 174-179· Μιχ. Καλινδέρης, *Σημειώματα ιστορικά εκ της Δυτ. Μακεδονίας*, Πτολεμαΐδα 1939, σ. 3-7.

17. Καλινδέρης, *Σημειώματα ιστορικά*, σ. 41-47.

18. Στο ίδιο.

19. Η αύξηση είναι φανερή από τη σύγκριση των προαναφερθέντων καταστίχων των ετών 1530 και 1568 (από ποσοστό 1,8% σε 6,2% του πληθυσμού): Γκέκας - Ζήκας, *Το Βόιο και η περιοχή του Άργους Ορεστικού*, σ. 170.

εξισλαμισμών που έλαβαν χώρα στην περιοχή της Ανασελίτσας και των Γρεβενών και από τους οποίους προέκυψε η πληθυσμιακή ομάδα των ελληνόφωνων Βαλα(χ)άδων.²⁰ Οι εξισλαμισμοί συντελέστηκαν κυρίως κατά τον 16ο και τον 17ο αι.,²¹ ενώ συνεχίστηκαν σποραδικά έως και τον 19ο αι.²² Συνδέονται με την οικονομική καταπίεση των χριστιανών μέσα από τη δυσβάσταχτη φορολογία και την επιθυμία τους για εξασφάλιση ευνοϊκότερων συνθηκών μέσω της εξωμοσίας· για τον λόγο αυτόν είναι πιθανόν ότι συντελέστηκαν χωρίς την επιβολή βίας.²³ Χαρακτηριστική είναι η ενθύμηση που βρέθηκε σε περιθώριο ευαγγελίου από το χωριό Λόπεσι (Απιδέα): «... Άνδρα μου γένου Τούρκος να μην πληρώνεις χαράτζη».²⁴ Οι

20. Σχετικά με τους εξισλαμισμούς και τους Βαλαάδες βλ. Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία της Μακεδονίας 1354-1833*, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη ³1992, σ. 317-327· Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ. 4: *Τουρκοκρατία 1669-1812*, Θεσσαλονίκη 1973, σ. 89-92 (κεφ. «Η οικονομική άνοδος και ο φωτισμός του Γένους»· Μιχ. Καλινδέρης, «Συμβολή εις την μελέτην του θέματος των Βαλαάδων», *Μακεδονικά* 17 (1977), 315-366· Ph. Kotzageorgis, «Conversions to Islam in Ottoman Rural Societies in the Balkans: The cases of Vallahades and Pomaks», *Πρακτικά Συμποσίου Ottoman Rural Societies and Economies, Halcyon Days in Crete VIII, Rethymno, 13-15 January 2012*, επιμ. Ε. Kolovos, Crete University Press, Ρέθυμνο 2015, σ. 131-162· Γ. Τσότσος, «Οι οικισμοί των Βαλαάδων Ανασελίτσας: Προσέγγιση οικονομικής γεωγραφίας», *Αλιάκμονος ρους* 6 (2022), 79-108· Αθανασία-Μαρίνα Τσέτλακα, «Πραγματικότητα και μύθοι. Δύο χαρακτηριστικά παραδείγματα σχετιζόμενα με τους ελληνόφωνους μουσουλμάνους της Δυτικής Μακεδονίας», *Πρακτικά ΚΘ' Πανελληνίου Ιστορικού Συνεδρίου, 16-18 Μαΐου*, επιμ. Φωτεινή Τολούδη, [Ελληνική Ιστορική Εταιρεία], Θεσσαλονίκη 2009, σ. 188-197· Η ίδια, «Η αντίστροφη πορεία: οι μουσουλμάνοι πρόσφυγες», Α. Λιάκος – Ε. Γαζή (επιμ.), *Το 1922 και οι πρόσφυγες. Μια νέα ματιά*, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 2011, σ. 171-190· Athanasia-Marina Tsetlaka, *Les musulmans hellénophones de Macédoine occidentale: un exemple de conversion massive à l'islam (16e-19e siècles) dans l'espace balkanique ottoman*, διδακτ. διατριβή, [Univ. d'Aix-Marseille 1], Aix-en-Provence 2011 (μη προ-σβάσιμο)· Γιάν. Γκλαβίνας, «Οι Βαλαάδες του Βοΐου Κοζάνης την περίοδο 1912-1924 μέσα από εκθέσεις του υποδιοικητή της επαρχίας», *Βαλκανικά Σύμμεικτα* 12-13 (2001-2002), 145-169· Γιάν. Γκλαβίνας, *Οι μουσουλμανικοί πληθυσμοί στην Ελλάδα (1912-1923). Από την ενσωμάτωση στην ανταλλαγή*, εκδ. Αντ. Σταμούλη, Θεσσαλονίκη 2013, σ. 25-28, 401-403. Γενικά για τους εξισλαμισμούς στην Οθωμανική Αυτοκρατορία βλ. Ελένη Γκαρά – Γ. Τζεδόπουλος, *Χριστιανοί και μουσουλμάνοι στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Θεσμικό πλαίσιο και κοινωνικές δυνάμεις*, σ. 149-194 [ηλεκτρ. βιβλίο, διαθέσιμο στο <http://hdl.handle.net/11419/2882>, ημερ. πρόσβασης 20.1.2024].

21. Kotzageorgis, «Conversions to Islam», σ. 136-143.

22. Τσότσος, «Οι οικισμοί των Βαλαάδων Ανασελίτσας», σ. 80.

23. Kotzageorgis, «Conversions to Islam», σ. 142.

24. Καλινδέρης, *Γραπτά μνημεία από τη Δυτ. Μακεδονία χρόνων Τουρκοκρατίας*, Πτολεμαΐδα 1940, σ. 48. Ο κεφαλικός φόρος (χαράτσι) επιβάρυνε τους χριστιανούς.

Βαλαάδες είχαν επίγνωση της καταγωγής τους και διατήρησαν χριστιανικά έθιμα και λατρευτικά αντικείμενα, όπως εικόνες αγίων.²⁵ Οι εξισλαμισμοί συνοδεύτηκαν οπωσδήποτε από μετακινήσεις πληθυσμών σε τοπικό επίπεδο,²⁶ εφόσον οι Βαλαάδες, που στις αρχές του 20ού αι. αποτελούν πλέον περίπου το ένα τέταρτο του συνολικού πληθυσμού,²⁷ εντοπίζονται –πριν από την ανταλλαγή των πληθυσμών– συγκεντρωμένοι στις πεδινότερες και ευφορότερες περιοχές δυτικά του Αλιάκμονα,²⁸ με κύρια ενασχόληση τη γεωργία, ενώ ο χριστιανικός πληθυσμός εντοπίζεται στους ορεινότερους οικισμούς, ασχολούμενος με την κτηνοτροφία και την οικοδομική τέχνη.²⁹ Ο Ζώτος Μολοσσός (1837-1912) αναφέρει για τους Βαλαάδες ότι³⁰

«είναι ευάγαθοι, φιλόξενοι δε εις το άκρον και φιλόκαλοι ως Έλληνες, κρύπτουσι μόνον τας γυναίκας ως Τούρκοι, και φέρουσι πάντες κεφολοδέτη επί του φεσίοντα χωρία των διακρίνονται μόνον εκ του ύψους των παραθύρων και των κιγκλίδων, καφασίων δι' ων περιορίζουσι τας γυναίκας να μη βλέπωσι τους δρόμους· όχι από τούς μνηραρέδες των τζαμίων τους οποίους δεν έχουν· απάσας σχεδόν τας γαίας της επαρχίας κατέχουσιν οι εξομώται Βαλαάδες, εκτός ολίγων αμπελών και χωραφίων εις τα άκρα των πεδιάδων, ως εκ τούτου οι χριστιανοί αποδημούσιν εις την αλλοδαπήν μετερχόμενοι προ πάντων την αρχιτεκτονικήν· η καθαρά ελληνική γλώσσα των επαρχίων τούτων του Αλιάκμονος ην ομιλούσι χριστιανοί μωαμεθανοί αποδεικνύει ότι εισίν Έλληνες αρχαιότατοι, μηδέν άλλο από το Βαλαά των Μωαμεθανών γνωρίζοντες άλλο μαρτύριον...».

25. Παπαϊωάννου, «Οι Βαλαάδες», *Πρακτικά Συμποσίων Ιστορίας, Λαογραφίας, Γλωσσολογίας, Αρχιτεκτονικής Δυτικομακεδονικού χώρου*, τ. 1, [Βοϊακή Εστία Θεσσαλονίκης], Θεσσαλονίκη 1976, σ. 85-86.

26. Καλινδέρης, *Σημειώματα ιστορικά*, σ. 45-47· Τσότσος, «Οι οικισμοί των Βαλαάδων Ανασελίτσας», σ. 84-85. Λόγω μετακινήσεων, μεταβλήθηκε η πληθυσμιακή σύσταση ορισμένων οικισμών, όπως συνέβη με το Χουτούρι (Λευκοθέα), το οποίο από μικτό κατέληξε χριστιανικό, και με το Φυτώκι, το οποίο από χριστιανικό κατέληξε μουσουλμανικό.

27. Δημητριάδης – Τσότσος, «Μεθοδολογία διερεύνησης ιστορικής γεωγραφίας», σ. 230.

28. Τσότσος, «Οι οικισμοί των Βαλαάδων Ανασελίτσας», σ. 105-106.

29. Γ. Τσότσος – Ιφιγένεια Βαμβακίδου, «Η καταφυγή στα ορεινά της Δυτικής Μακεδονίας κατά την πρώτη Οθωμανοκρατία (15ος-16ος αι.): Γεωγραφική επισκόπηση», *Η Δυτική Μακεδονία στους Νεότερους Χρόνους, Πρακτικά Α΄ Συνεδρίου Ιστορίας Δυτικής Μακεδονίας, Γρεβενά 2-5 Οκτωβρίου 2014*, επιμ. Χαρ. Καρανάσιος, Κ. Ντίνας, Δ. Μυλωνάς, [Εταιρεία Δυτικομακεδονικών Μελετών, Επιστημονικές εκδόσεις 1], Γρεβενά 2019, σ. 39-66.

30. Β. Δ. Ζώτος Μολοσσός, *Μακεδονικά Μελέται. Δρομολόγιον της Ελληνικής Χερσονήσου*, τ. 4, τχ. 3: *Μακεδονία και Σερβία*, Αθήνα 1887, σ. 252.

Η βαθμιαία αποδυνάμωση της κεντρικής εξουσίας και η επικράτηση κατά τον 17ο αι. του καθεστώτος φοροεκμίσθωσης διαμόρφωσαν νέα οικονομικοκοινωνικά δεδομένα στην Οθωμανική Αυτοκρατορία.³¹ Κατά τον 18ο παγιώθηκε ο θεσμός της μεγάλης ιδιωτικής γαιοκτησίας (τσιφλίκια) και αναδύθηκε μια νέα τάξη αξιωματικών-ιδιοκτητών των τσιφλικιών και εκμισθωτών των γαιών.³² Μουσουλμάνοι γαιοκτήμονες, διάδοχοι του παρηκμασμένου τιμαριωτικού συστήματος, έλεγχαν σχεδόν το σύνολο της γης.³³ Οι ισχυροί τοπικοί ηγεμόνες (αγιάνηδες) διατήρησαν διττό ρόλο, άλλοτε συντασσόμενοι με την κεντρική εξουσία και άλλοτε αντιτιθέμενοι με αυτή, σύμφωνα με το προσωπικό τους συμφέρον.³⁴ Ένας από τους πλέον ισχυρούς αγιάνηδες των Βαλκανίων, ο Αλή πασάς, έθεσε υπό τον έλεγχό του μία εξαιρετικά μεγάλη περιοχή που εκτείνεται από την Αλβανία, την Ήπειρο, τη δυτική και νότια Μακεδονία, μέχρι τη Θεσσαλία και τη Στερεά Ελλάδα.³⁵ Κατά τον 19ο αι. οι πηγές αναφέρουν τους οικισμούς της περιοχής που εξετάζουμε και της κτηματικής τους έκτασης, ιδιαίτερα των εύφορων πεδινών περιοχών της επαρχίας, ως τσιφλίκια μουσουλμάνων Αλβανών αξιωματούχων, ευνοουμένων του Αλή πασά.³⁶ Εκτός από τους πεδινούς, πολλοί από τους ορεινούς οικισμούς υποχρεώθηκαν στην πληρωμή πρόσθετου «φόρου προστασίας» (αγαλίι), όπως συνέβη με τα Ζουπάνια, εννέα χωριά με κέντρο το Ζουπάνι, που από κεφαλοχώρια έγιναν αυθαιρέτως τσιφλίκια.³⁷

Από τον 17ο αι. και εξής η περιοχή του δυτικομακεδονικού χώρου πλήττονταν από ληστρικές επιδρομές, φαινόμενο που συνεχίστηκε έντονα και κατά τους επόμενους αιώνες, έως τα τέλη του 19ου αι. (περίοδος

31. Αντωνιάδου – Γκέκας – Ζήκας, *Δαμασκηιά*, σ. 71-82.

32. B. McGowan, «Η εποχή των Αγιάνηδων, 1699-1812. Οι ελίτ και οι ακολουθίες τους», Η. Inalcik – D. Quataert (επιμ.), *Οικονομική και Κοινωνική Ιστορία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας*, τ. Β': 1600-1914, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2011, σ. 276-282.

33. McGowan, «Η εποχή των Αγιάνηδων, 1699-1812», σ. 310.

34. Παπασταματίου – Κοτζαγεώργης, *Ιστορία Νέου Ελληνισμού*, σ. 62.

35. Μιχαηλάκης, «Αλή Πασάς των Ιωαννίνων, τα όρια της περιφερειακής αυτονομίας», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ. 1, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σ. 259-272· Παπασταματίου – Κοτζαγεώργης, *Ιστορία Νέου Ελληνισμού*, σ. 62-64· McGowan, «Η εποχή των Αγιάνηδων, 1699-1812», σ. 286-287· Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ. 4, σ. 691-697, 728-734.

36. Α. Αδαμίδης, *Μπέηδες και τσιφλίκια στην Ανασελίτσα στα χρόνια της τουρκοκρατίας*, Θεσσαλονίκη 1987, σποράδην Βαρσαμίδης, *Ανασελίτσα*, σ. 45.

37. Αδαμίδης, *Μπέηδες και τσιφλίκια στην Ανασελίτσα*, σ. 9-11.

αρβανιτοκρατίας).³⁸ Ιδιαίτερα έντονη ήταν η παρουσία και η καταστροφική δραστηριότητα των διερχόμενων από την ύπαιθρο άτακτων αλβανικών στρατευμάτων.³⁹ Μετά τη λήξη πολέμων και τη διάλυση των στρατών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ομάδες ενόπλων στρέφονταν στη ληστεία για λόγους επιβίωσης.⁴⁰ Λόγω της αδυναμίας της κεντρικής εξουσίας να αντιμετωπίσει το πρόβλημα της ληστείας, η τήρηση της τάξης ανατέθηκε σε *δερβεντζήδες*, συνήθως μουσουλμάνους, και *αρματωλούς*, συνήθως χριστιανούς, οι οποίοι χρησιμοποιούσαν τις ίδιες πρακτικές με τους αντιπάλους τους, εναλλάσσοντας συχνά ρόλους με τους ληστές.⁴¹ Στην περιοχή της Ανασελίτσας, ιδιαίτερα στους ορεινούς οικισμούς της, μαρτυρούνται σε ενθυμήσεις οι βιαιότητες των ομάδων αυτών.⁴² Από τον ιερομόναχο Νεόφυτο της μονής Αγίας Τριάδας αναφέρεται χαρακτηριστικά:⁴³

«... έτος 1771 θύμισι ... έκαψαν τό Ζουπάνη ... μάς πάτησαν οι Αρβανίτες τη χώρα», «... έτος αφσδ (1774) ... εκατέβηκαν Αρβανίτες τρης χηληάδες και επήγαν οι Ζηοπανότες στό Δημπόχοβον και τους έδωσαν γρόσια αρ. (1100) και δεν εσέβησαν εις τη χώρα τους (Ζουπάνι) και κατεβένοντας ης το μηρασάν (Μόρφη) εκεί ετεργιάστηκεν και το Κωστάντζικον (Αυγερινός) και έδωσαν γρόσια οκτακόσια ... Άλλη πείγαν κατά το Κριμίν και άλλη κατά το Λούβρο και έκαψαν το μισό το Λούβρο έπειτα πείγαν όλοι στο Κριμίν και έκαμαν ακόμα πόλεμον τρις ημέρες και έκαψαν τα σπίτια 0(70) τις αχερόνες όλες ... και πείγαν σε όλα τα χοργιά και πείραν βιος αναριθμιτον ...».

38. Π. Στάθης, «Ο αρματολισμός. Χριστιανοί ένοπλοι στην υπηρεσία των Οθωμανών», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ. 2, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, σ. 339-360. Για τη δράση των κλεφτών στη Μακεδονία βλ. Ι. Βασιλαράκη, *Αρματολοί και κλέφτες εις την Μακεδονίαν*, [Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Μακεδονική Βιβλιοθήκη], Θεσσαλονίκη 1948, σ. 18-23.

39. Παπασταματίου –Κοτζίτζεωργής, *Ιστορία Νέου Ελληνισμού*, σ. 55-56.

40. Στο ίδιο, σ. 130-132.

41. Στάθης, «Ο Αρματολισμός», σ. 340· Σβορώνος, *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, Θεμέλιο, Αθήνα 1994, σ. 47-48· Απ. Ε. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ. 2: *Τουρκοκρατία 1453-1669*, Θεσσαλονίκη 1976, σ. 364-374 (κεφ. «Οι ιστορικές βάσεις της Νεοελληνικής Κοινωνίας και Οικονομίας»).

42. Γ. Τσάρας, «Το ανέκδοτο ημερολόγιο του Παπα-Νικόλα Κουκόλη απ' το Λιμπόχοβο της Δυτικής Μακεδονίας (1817-1926)», *Μακεδονικά* 8 (1968), 262-268· Σ. Τζιούφας *Το Δίλοφο Βοΐου*, Θεσσαλονίκη 1977, σ. 17-31· Φ. Παπανικολάου, *Ιστορία του Κριμινίου*, Θεσσαλονίκη 1959, σ. 12-22· Α. Αδαμίδης, *Η Περιστέρα Βοΐου Κοζάνης*, Θεσσαλονίκη 1995, σ. 24-25· Καλινδέρης, *Σημειώματα ιστορικά*, σ. 50-51· Π. Ι. Καμηλάκης, «Το φαινόμενο της ληστείας στην Ανασελίτσα (Επαρχία Βοΐου) Κοζάνης, κυρίως κατά τον 18ο-19ο αιώνα και μέχρι τον Μεσοπόλεμο. Οι ιστορικές, κοινωνικές και πολιτισμικές του διαστάσεις», *Επετηρίς Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας* 35-36 (2014-2019) Β', Αθήνα 2021, σ. 725-833.

43. Τζιούφας, *Το Δίλοφο*, σ. 21.

Στο ημερολόγιο του παπα-Νικόλα Κουκόλη από το Λιμπόχοβο (Δίλοφο) αναφέρεται:⁴⁴

«Το 1821, Άνοιξις. Εξερράγη η Ελληνική γνωστή Επανάστασις και διήρκεσεν μέχρι του 1828. Οκτώ έτη κατά σειράν οι κάτοικοι του χωρίου έφευγον εις τα δάση, εις σπήλαια. Εκεί ήτον η κατοικία των. Απερνούσαν στρατεύματα αλβανικά και δεν είχαν πειθαρχία ... έκαναν μεγάλες καταχρήσεις, έκλεβον, εφόνευαν, αιχμαλωτίζαν, επρόσβαλναν και πολλά άλλα».

Άλλοτε αποτυπώνεται η έριδα μεταξύ καπεταναίων:⁴⁵

«Το 1832, άνοιξη. Πάλιν ο Τζώρτζιος αρχιληστής εξητούσεν το αρματολίκι (νεροβεγανλίκι) και εξητούσεν χαράτσι από το χωρίον μας ... Έπειτα ήλθεν ο Ισοφ βής από Λιαψίσι και εφώναζεν τον καπετάν Γεωργάκη από το Τζέρον το χωρίον και τον έδωσε το καπιτανίλι / επειδή ήτον πατρογονικός καπιτάνιος και ο καπιτάν Γεωργάκης εκ Τζέρου εφώναξεν τας οπαδούς του Τζώρτζη και τους επήρην αυτός και ο Τζώρτζιος έμεινε με δυό-τρεις εκλεκτούς του. Και έπειτα το καλοκαίριον το ίδιον έτος επήγαν και τον εφόνευσαν.... Και ελευθερώθησαν τα χωρία μας από έναν τύραννον ... 1833 ... Απερνώντας ο καιρός, ο καπιτάν Γεωργάκης εκ του χωρίου Τζέρου, βαθμηδόν άρχιζαν και αυτοί να κάνουν πολλές καταχρήσεις, από ντυβεναγάδες άρχιψαν να κάνουν και τους κλέφτας».

Σε άλλη πηγή αναφέρεται:⁴⁶

«1836 ... ήλθεν ο καπετάν Γεωργάκης με παληκάρια 120 ... Ξημερώνοντας το μέγα Σάββατον έκαμαν ριζιλίγια εις το χωριό και έδεσαν τους πρωεστούς της χώρας ... και τους εδώσαμε και 3 χιλιάδες γρόσια».

Ενίοτε, οι ληστές έπαιρναν στα μάτια του λαού διαστάσεις ήρωα και εξυμούνταν από τη λαϊκή μούσα.⁴⁷ Άλλοτε γίνονταν ευεργέτες, προβαίνοντας σε κοινωφελή έργα,⁴⁸ όπως ο κλέφτης Νικόλαος Ζάμπρος, που χρηματοδότησε το γεφύρι της Μοιραλής (Χρυσουγής) το 1854.⁴⁹

44. Τσάρας, «Το ανέκδοτο ημερολόγιο του Παπα-Νικόλα Κουκόλη», σ. 262-263.

45. Στο ίδιο, σ. 263-264.

46. Βλ. Κατάστιχο Παπαδημήτρη Τζηρέλλα από το Ζουπάνι έτους 1778, στο Καλινδέρης, *Σημειώματα ιστορικά*, σ. 50-51.

47. Τζιούφας, *Το Δίλοφο*, σ. 23.

48. Και σε άλλες περιοχές δραστήριοι κλεφταρματολοί επιδίδονταν σε ευεργεσίες με την κατασκευή σημαντικών κοινωφελών έργων, όπως εκκλησίες, κρήνες, κ.λπ., όπως ο Στέργιος Μπασιδέκης στη Μακρινίτσα Πηλίου· βλ. Μιλτ. Δ. Πολυβίου, *Η εκκλησιαστική αρχιτεκτονική στο Πήλιο κατά τον 18ο και 19ο αιώνα (1700-1881)*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας, Βόλος 2019, σ. 46-47· Μιλτ. Δ. Πολυβίου, «Οι φορείς της ναοδομικής δραστηριότητας στο Πήλιο κατά τον 18ο και 19ο αιώνα (1700-1881)», *Εκκλησίες* 6 (2002), 165-172.

49. Α. Αδαμίδης, *Η Χρυσουγή Βοΐου Κοζάνης*, Θεσσαλονίκη 1993, σ. 50-52.

Ένα φαινόμενο που συνδέεται άμεσα με τη δράση των ληστών στην Ανασελίτσα είναι οι ερημώσεις οικισμών που σημειώθηκαν κατά τη διάρκεια του 17ου και 18ου αλλά και τον 19ο αιώνα, έπειτα από λεηλασίες και καταστροφές.⁵⁰ Παρατηρείται ότι πολλές ερημώσεις οικισμών συνέβησαν μετά τα Ορλωφικά (1770),⁵¹ όταν ομάδες ένοπλων Αλβανών επιδόθηκαν σε μεγάλης κλίμακας καταστροφές σε πόλεις και χωριά.⁵² Στον κατάλογο του Νεοφύτου του 1797⁵³ αναφέρονται ορισμένα ήδη ερημωμένα την εποχή αυτή παλαιοχώρια, όπως το Παλαιοκρομμίνι, η Καλογερίτσα, το Ζάλτζι και τα Καλύβια.⁵⁴ Άλλοι οικισμοί, αναφερόμενοι στον ίδιο κατάλογο ως «χωριά», ερημώθηκαν στη συνέχεια, όπως η Κουτσούφλιανη, ο Τζέρος και η Κιάφα.⁵⁵ Ιδιαίτερα για τον Τσέρο, αξίζει να σημειωθεί ότι ήταν πολυπληθής οικισμός με έντονη εμπορική κίνηση και δέχτηκε πολλές επιδρομές (1700, 1770, 1830), καθώς βρισκόταν επάνω σε σημαντική οδική αρτηρία.⁵⁶ Επίσης, το Παλαιοκρομμίνι ερημώθηκε το 1722, ενώ στη συνέχεια δημιουργήθηκε το σημερινό Κριμίνι.⁵⁷ Η έξαρση των επιδημιών (πανώλης κ.ά.) έπαιξε ρόλο στην ερήμωση ορισμένων οικισμών, όπως αναφέρεται για το Τσιατίβι⁵⁸ και την Κιάφα.⁵⁹ Η τελευταία ερημώθηκε πριν από το 1806, αφού ο Πουκεβίλ κατά την επίσκεψή του στην περιοχή την αναφέρει ως «χωριό άλλοτε προκομμένο», το οποίο «ξεπάστρεψαν οι εμφύλιοι πόλεμοι και η πανούκλα».⁶⁰

Ερημώσεις οικισμών σημειώθηκαν και στις αρχές του 20ού αιώνα, όπως στη Μπάνια (Αγία Παρασκευή), στη Γιάγκοβη (Μεσοπόταμο), στη Βουδουρίνα (Νέα Σπάρτη), στο Σιγκόλι (Παρόχθιο), στο Ρόκαστρο.⁶¹ Οι ερημω-

50. Α. Αδαμίδης, *Παλιοχώρια Βοΐου Κοζάνης*, Θεσσαλονίκη 1990 σ. 9-46.

51. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ. 4, σ. 397-404.

52. Αδαμίδης, *Παλιοχώρια Βοΐου*, σ. 16, 18, 22, 36, 38, 39, 46.

53. Καλινδέρης, *Σημειώματα ιστορικά*, σ. 41-47.

54. Αδαμίδης, *Παλιοχώρια Βοΐου*, σ. 30-31, 12-13.

55. Καλινδέρης, *Σημειώματα ιστορικά*, σ. 41-47· Τζιούφας, *Το Δίλοφο*, σ. 11-17· Αδαμίδης, *Παλιοχώρια Βοΐου*, σ. 23-24, 28, 37-38.

56. Τζιούφας, *Το Δίλοφο*, σ. 11-12.

57. Καλινδέρης, *Σημειώματα ιστορικά*, σ. 43-44· Παπανικολάου, *Ιστορία του Κριμίνιου*, σ. 6-7· Αδαμίδης, *Παλιοχώρια Βοΐου*, σ. 26, 30-31.

58. Αδαμίδης, *Παλιοχώρια Βοΐου*, σ. 13.

59. Αδαμίδης, *Παλιοχώρια Βοΐου*, σ. 23.

60. Φρ. Πουκεβίλ, *Ταξίδι στη Δυτική Μακεδονία (Άνοιξη του 1806)*, εισ.-μτφρ.-σχολ., εκδ. Άφρι Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1983, σ. 40.

61. Α. Βαρσαμίδης, *Η περιοχή Βοΐου (Ανασελίτσα) της Δυτικής Μακεδονίας κατά τον 19ο - αρχές 20ού αιώνα. Οικονομικός βίος και επαγγελματική σύνθεση. Από άγνωστες*

μένοι οικισμοί διατηρούν τα τοπωνύμιά τους, ενώ μέχρι πριν λίγες δεκαετίες διέσωζαν οικοδομικά κατάλοιπα με ερείπια ναών και νεκροταφεία.⁶² Σε ορισμένους οικισμούς μάλιστα αναφέρεται ότι υπήρχαν μεγάλα και καλοκτισμένα σπίτια.⁶³ Μετά την ερήμωση κάποιου οικισμού οι κάτοικοί του μετακινούνταν σε κοντινούς ή πιο μακρινούς ασφαλέστερους οικισμούς. Παλαιохώρια αναφέρονται γύρω από καθέναν από τους σημερινούς οικισμούς.⁶⁴ Η προφορική παράδοση διασώζει τον τόπο προέλευσης των οικογενειών των σημερινών οικισμών,⁶⁵ πολλές από τις οποίες προέρχονται μάλιστα από τη γειτονική Ήπειρο, όπου σημειώθηκαν αντίστοιχες καταστροφές. Οι εποικήσεις αυτές επέδρασαν στη μορφή και το μέγεθος των σημερινών οικισμών,⁶⁶ όπως και στην οικονομία τους, καθώς οι κτηματικές εκτάσεις των παλαιохωρίων ενσωματώθηκαν στις δικές τους. Για παράδειγμα, η κτηματική έκταση του Τσέρου, τόπου άφθονης βοσκής, εξαγοράστηκε από τους κατοίκους του Διλόφου, πολλοί από τους οποίους προήλθαν από αυτόν,⁶⁷ και ενοικιαζόταν σε μεγαλοκτηνοτρόφους.⁶⁸

Ο 18ος αι. χαρακτηρίζεται από τη δραματική αύξηση της φορολογίας που συνεχίστηκε και στον επόμενο αιώνα,⁶⁹ αλλά και από την αύξηση του

αρχαιακές πηγές της τοπικής ιστορίας, εκδ. Αντ. Σταμούλης, Θεσσαλονίκη 2007, σ. 29-30· Αδαμίδης, *Παλιохώρια Βοΐου*, σ. 44-45.

62. Γ. Τζούλης κ.ά. (επιμ.), *Αυγερινός, Το γραφικό κεφαλοχώρι, απαστράπτουσα κορωνίδα του Βοΐου (1630-2010)*, Θεσσαλονίκη 2010, σ. 32-40.

63. Όπως στο Ζάλτσι κοντά στον Αυγερινό· βλ. Τζούλης κ.ά., *Αυγερινός*, σ. 34.

64. Αδαμίδης, *Παλιохώρια Βοΐου*, σ. 9-46.

65. Τζιούφας, *Το Δίλοφο*, σ. 5-10· Λ. Παπαϊωάννου, *Η Κορυφή Βοΐου (το χωριό μου)*, Θεσσαλονίκη 1973, σ. 13-18· Παπανικολάου, *Ιστορία του Κριμινίου*, σ. 5-7· Δ. Γκαβανάς, *Ροδοχώριον Βοΐου*, Θεσσαλονίκη 1974, σ. 9-18· Σ. Κάσσος, *Ζουπανιώτες Κουδαραίοι*, Θεσσαλονίκη 2015, σ. 32· Τζούλης κ.ά., *Αυγερινός*, σ. 27-40· Αδαμίδης, *Η Χρυσσαυγή Βοΐου*, σ. 15· Α. Αδαμίδης, *Η Αγία Σωτήρα Βοΐου Κοζάνης*, Θεσσαλονίκη 1984, σ. 11-14· Α. Αδαμίδης, *Ιστορικά Δάφνης Βοΐου*, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 21-24· Αδαμίδης, *Η Περιστερά Βοΐου*, σ. 14-18· Α. Αδαμίδης, *Ιστορικά Λικνάδων Βοΐου. Γνωριμία με μία αρχαία νεκρόπολη της Δυτικής Μακεδονίας*, Θεσσαλονίκη 1979, σ. 58-59· Α. Αδαμίδης, *Η Λούβρη Βοΐου Κοζάνης*, Θεσσαλονίκη 1990, σ. 8-9, 17· Α. Αδαμίδης, *Η Ασπρούλα Βοΐου Κοζάνης*, Θεσσαλονίκη 1991, σ. 11-13.

66. Τζιούφας, *Το Δίλοφο*, σ. 106, 118.

67. Αναφέρεται: «Εις τα 1858 οι χωριανοί μας (ενν. Διλοφίτες) έγιναν οκτώ αδερφοί ... και αγόρασαν το παλαιόν χωρίον Τζέρον ...» Τσάρας, «Το ανέκδοτο ημερολόγιο του Παπα-Νικόλα Κουκόλη», σ. 268.

68. Τζιούφας, *Το Δίλοφο*, σ. 13-16.

69. Βαρσαμίδης, *Η περιοχή Βοΐου (Ανασελίτσα)*, σ. 109-110. Για τα είδη των φόρων βλ. Βαρσαμίδης, *Η περιοχή Βοΐου (Ανασελίτσα)*, σ. 213-263· Αδαμίδης, *Μπέηδες και*

πληθυσμού.⁷⁰ Εκτός από τις ληστείες, τις επιδρομές και τις καταχρήσεις των μπέηδων, ο πληθυσμός υπέφερε από τη μεγάλη ακρίβεια. Σε ενθύμηση από τον Άγιο Αχιλλίο Πενταλόφου αναφέρεται:⁷¹

«Έτος 1740 ... ήρθε μεγάλη ακρίβεια εις την Ρούμελη καιείχε το κοιλό το σιτάρι άσπρα τετρακόσια είκοσι ... και έγινε μεγάλη λίμα εις τον κόσμον έως ότου εκινδύνευαν ο κόσμος εις θάνατον από την πείναν».

Η περιορισμένη καλλιεργήσιμη γη και το άγονο του εδάφους, ιδιαίτερα των ορεινών οικισμών, ώθησαν τους κατοίκους να στραφούν σε άλλες ασχολίες, όπως στην κτηνοτροφία και, ιδιαίτερα, στη μαστορική τέχνη.⁷²

Η ανάπτυξη της κτηνοτροφίας στους ορεινούς οικισμούς δημιούργησε κατά τον 18ο και 19ο αι. ευνοϊκότερες οικονομικές συνθήκες. Η μειωμένη φορολογία που επιβαλλόταν από τον κρατικό μηχανισμό στην κτηνοτροφία σε σχέση με τη γεωργία, με τη βοήθεια της απόκρυψης του κτηνοτροφικού κεφαλαίου⁷³ και τα προνόμια που χορηγούσε το κράτος στους ορεινούς κτηνοτροφικούς οικισμούς με αντάλλαγμα τη φύλαξη των δερβενιών, φαίνεται ότι έπαιξαν καθοριστικό ρόλο προς την κατεύθυνση αυτή. Σε ολόκληρο τον ορεινό ελληνικό (αλλά και βαλκανικό) χώρο η επεξεργασία και μεταποίηση του πλεονάσματος των κτηνοτροφικών προϊόντων οδήγησε στον εκχρηματισμό της οικονομίας και στην ανάπτυξη των ανταλλαγών και του διαμετακομιστικού εμπορίου,⁷⁴ που ευνοήθηκε ιδιαίτερα από τις συνθήκες του Κάρολιτσι (1699) και του Πασάροβιτσι (1718).⁷⁵ Πολλοί Ηπειρώτες και Μακεδόνες ανέπτυξαν το εμπόριο μέσω χερσαίων μεταφορών, ταξιδεύοντας στη Βόρεια Βαλκανική, την Κεντρική Ευρώπη και τη Νότια Ρωσία.⁷⁶ Γνωστά παραδείγματα στην περιοχή ανατολικά του Αλιάκμονα οικισμών που αναδείχθηκαν μέσω του εμπορίου και

τσιφλίκια στην Ανασελίτσα, σ. 5-6· Β. Τζώρτζης, *Μόρφη το χωριό μου*, Θεσσαλονίκη 1979, σ. 59-62.

70. Αντωνιάδου – Γκέκας – Ζήκας, *Δαμασκησιά*, σ. 83-93.

71. Καλινδέρης, *Γραπτά μνημεία*, σ. 37.

72. Βαρσαμίδης, *Η περιοχή Βοΐου (Ανασελίτσα)*, σ. 125.

73. Βαρσαμίδης, *Η περιοχή Βοΐου (Ανασελίτσα)*, σ. 361.

74. Ασδραχάς, «Το κοινωνικοοικονομικό πλαίσιο της παραδοσιακής αρχιτεκτονικής», *Ελληνική Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική*, τ. 1, εκδ. Μέλισσα, Αθήνα 1982, σ. 14-20· Tr. Stoianovich, «Ο κατακτητής ορθόδοξος Βαλκάνιος έμπορος», Σπ. Ασδραχάς (επιμ.), *Η Οικονομική Δομή των Βαλκανικών Χωρών (15ος-19ος αιώνας)*, εκδ. Μέλισσα, Αθήνα 1979, σ. 309-313.

75. Παπασταματίου – Κοτζαγεώργης, *Ιστορία Νέου Ελληνισμού*, σ. 200, 202.

76. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ. 4, σ. 205-236.

αστικοποιήθηκαν αποτελούν η Σιάτιστα, η Καστοριά, η Σέλιτσα (Εράτυρα), η Κλεισούρα, το Μπογατσικό (Βογατσικό) και το Μπλάτσι (Βλάστη).⁷⁷

Η κτηνοτροφία αναπτύχθηκε στους ορεινούς οικισμούς της Ανασελίτσας, ιδιαίτερα στις περιοχές όπου υπήρχαν μεγάλα βοσκοτόπια, όπως στο Δίλοφο.⁷⁸ Το μοίρασμα των βοσκοτόπων συμφωνούνταν ενίοτε με έγγραφα, ενώ αναφέρονται ονόματα αρχιτσελιγκάδων από τον 18ο αι.⁷⁹ Συγχρόνως, αναπτύχθηκε η οικοτεχνία και ορισμένοι οικισμοί, όπως για παράδειγμα το Κριμίνι, εξελίχθηκαν τον 19ο αι. σε βιοτεχνικά και εμπορικά κέντρα.⁸⁰ Σημαντικό κεφάλαιο της τοπικής οικονομίας διακινούσαν οι αγορές και οι εμποροπανηγύρεις, σημαντικότερη των οποίων ήταν η εβδομαδιαία αγορά του Τσοτυλίου, όπου συνέρρεε πλήθος κόσμου από τις γύρω περιοχές.⁸¹

Με παράλληλο τρόπο και από τα ίδια μονοπάτια πραγματοποιήθηκαν οι αποδημίες των μαστόρων οικοδόμων, καθιστώντας την τέχνη τους εξαγωγίμο προϊόν. Οι ορεινοί οικισμοί της επαρχίας Ανασελίτσας αναδείχθηκαν κατά τους τελευταίους αιώνες της οθωμανικής κυριαρχίας ως κατεξοχήν μαστοροχώρια, μεγαλύτερο των οποίων ήταν το Ζουπάνι, ο σημερινός Πεντάλοφος. Ενδεικτική εικόνα σχετικά με την κυριαρχία του επαγγέλματος του οικοδόμου σε πολλούς από τους οικισμούς της Ανασελίτσας παρέχει ο ανέκδοτος Εκλογικός Κατάλογος Ανασελίτσης του 1915.⁸²

77. Βακαλόπουλος, *Ιστορία της Μακεδονίας*, σ. 272-274, 349-355, 401-419· Γ. Λάος, *Εμπορικοί οίκοι, Η Σιάτιστα και οι εμπορικοί οίκοι Χατζήμηχαήλ και Μανούση (17ος-19ος αι.)*, [Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών], Θεσσαλονίκη 1982, σποράδην.

78. Βαρσαμίδης, *Η περιοχή Βοΐου (Ανασελίτσα)*, σ. 200-203.

79. Τζιούφας, *Το Δίλοφο*, σ. 62-66.

80. Παπανικολάου, *Ιστορία του Κριμινίου*, σ. 28-32.

81. Βαρσαμίδης, *Η περιοχή Βοΐου (Ανασελίτσα)*, σ. 200-203· Αδαμίδης, *Το Τσοτύλι Κοζάνης*, Θεσσαλονίκη 1992, σ. 18-22· Μιχ. Καλινδέρης, *Ο βίος της κοινότητος Βλάστης επί τουρκοκρατίας*, [Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών], Θεσσαλονίκη 1982, σ. 28-29.

82. Ανέκδοτος, αποκείμενος στη Μανούσεια Δημόσια Βιβλιοθήκη Σιάτιστας. Για τη διασπορά των οικοδόμων μαστόρων ανά οικισμό στις περιοχές Ανασελίτσας και Γρεβενών βλ. Βαρσαμίδης, *Η περιοχή Βοΐου (Ανασελίτσα)*, σ. 346-353, και Γ. Τσότσος, «Δυτικομακεδόνες μαστοροί: Γεωγραφική Επισκόπηση των τόπων προέλευσής τους», *Περί Πετρογέφυρων, Μαστοροί και Γεφύρια, Πρακτικά Γ' Επιστημονικής Συνάντησης Κέντρου Μελέτης Πέτρων Γεφυρών*, Αθήνα 25 Νοεμβρίου 2006, επιμ. Σπ. Μαντάς - Γ. Ψιλόπουλος, [Κέντρο Μελέτης Πέτρων Γεφυρών], Αθήνα 2009, σ. 252-254.

Οι Δυτικομακεδόνες μάστορες οικοδόμοι (κουδαραίοι), οργανωμένοι σε συντροφιές (παρέες),⁸³ με άγραφους αυστηρούς κανονισμούς και υπό τη διεύθυνση ενός επικεφαλής μάστορα, ταξίδευαν στα πέρατα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, κατασκευάζοντας δημόσια και ιδιωτικά κτήρια, οικίες, ναούς, σχολεία, τζαμιά, γεφύρια, κ.ά.⁸⁴ Κάθε παρέα περιλάμβανε, εκτός από τον πρωτομάστορα, τεχνίτες διαφόρων ειδικοτήτων, όπως νταμαρτζήδες, κτίστες, πελεκάνους, σοβατζήδες, μαραγκούς και, σε ειδικές περιπτώσεις ζωγράφους και ξυλογλύπτες (ταλιαδόρους).⁸⁵ Το μέγεθος του συνεργείου ποίκιλλε ανάλογα με το είδος και το μέγεθος του έργου. Συνήθως αποτελούνταν από 10 έως 20 άτομα, κάποιες φορές και περισσότερα, ενώ διέθετε αρκετά υποζύγια για τη μεταφορά των υλικών.⁸⁶ Στην παρέα εργάζονταν και μαθητευόμενα παιδιά (τσιράκια), επιφορτισμένα με το κουβάλημα της λάσπης και του ασβέστη, αλλά και με άλλες εργασίες, όπως το μαγείρεμα, το πλύσιμο των ρούχων και τη φροντίδα των ζώων.⁸⁷ Τη συμφωνία –συνήθως

83. Η λέξη *μπουλούκι* δεν χρησιμοποιήθηκε στην περιοχή βλ. Ν. Γ. Μπαζάκας, *Λεξιλόγιο Χρυσανγής (Μιραλής) – Βοΐου – Κοζάνης (Ανασελίτσας)*, επιμ. Κ. Τσώνης, [Φιλοπροδευτικός Σύλλογος Χρυσανγής «Ο Άγιος Αθανάσιος»], εκδ. iWrite, Θεσσαλονίκη 2020, σ. 100, 200.

84. Ν. Μουτσόπουλος, «Οι πρόδρομοι των πρώτων Ελλήνων τεχνικών επιστημόνων. Κουδαραίοι Μακεδόνες και Ηπειρώτες μαΐστορες», *Πρώτοι Έλληνες τεχνικοί επιστήμονες περιόδου Απελευθέρωσης*, επιμ. Π. Κυριαζής, Αθήνα 1976, σ. 356-360 (εφεξής: «Κουδαραίοι»). Ν. Μουτσόπουλος, *Μαθήματα Αρχιτεκτονικής Μορφολογίας. Μακεδονική Αρχιτεκτονική. Συμβολή στην μελέτη της Ελληνικής οικίας*, Θεσσαλονίκη 1971, σ. 97-121. Π. Ι. Καμηλάκης, «Επισημάνσεις για τα μαστοροχώρια και τους μαστόρους της επαρχίας Βοΐου Κοζάνης», *Κοζάνη, 600 χρόνια Ιστορίας, ό.π.*, σ. 497-526. Βαρσαμίδης, *Η περιοχή Βοΐου (Ανασελίτσα)*, σ. 316-346. Τσότσος, «Δυτικομακεδόνες μαστόροι», σ. 243-261. Γ. Τσότσος, «Μαστόροι από τον Ντόλο (Βυθό) Ανασελίτσας (Βοΐου) στην Πελοπόννησο», *Το Αρμολόι. Χαριστήριο στον καθηγητή Αργύρη Π. Π. Πετρονάτη*, επιμ. Π. Ανδρούδης – Δ. Δρακούλης, εκδ. Κ. & Μ. Σταμούλης, Θεσσαλονίκη 2021, σ. 417-437.

85. Ν. Μουτσόπουλος, «Κουδαραίοι», σ. 358. Χ. Κωνσταντινόπουλος, *Η μαθητεία στις κομπανίες των χτιστών της Πελοποννήσου*, [Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας], Αθήνα 1987, σ. 53. Σπ. Μαντάς, *Γεφυρογραφία της Πίνδου και των όμορων περιοχών*, τ. 1: *Υστεροι μαΐστορες. Από την ιστορία στο παραμύθι*, [Περιφερειακό Ταμείο Ανάπτυξης Ηπείρου, Αρχείο Γεφυρών Ηπειρώτικων], Ιωάννινα 2020, σ. 26-32 (εφεξής: *Υστεροι μαΐστορες*).

86. Μουτσόπουλος, «Κουδαραίοι», σ. 358. Εκτιμάται ότι το συνεργείο του Δήμου Ζηπανιώτη για την ανέγερση του ναού Αγίας Παρασκευής Ζαγοράς αποτελούνταν από 40-45 άτομα. βλ. Πολυβίου, *Η εκκλησιαστική αρχιτεκτονική στο Πήλιο*, σ. 50.

87. Κάσος, *Ζουπανιώτες Κουδαραίοι*, σ. 147-155. Κωνσταντινόπουλος, *Η μαθητεία στις κομπανίες των χτιστών της Πελοποννήσου*, σ. 53-92. Μαντάς, *Υστεροι μαΐστορες*, σ. 95-108.

προφορική– έκλεινε ο πρωτομάστορας ως υπεύθυνος του έργου.⁸⁸ Από τις αρχές του 19ου αι. και εξής πληθαίνουν τα γραπτά συμφωνητικά,⁸⁹ ιδιαίτερα όταν επρόκειτο για μεγάλα έργα, όπως εκκλησίες.⁹⁰ Η συγκρότηση των παρεών παρουσίαζε κοινά χαρακτηριστικά με τη δομή των συντεχνιακών συσσωματώσεων που συναντώνταν στα αστικά κέντρα, διέφερε όμως στο ότι είχε πρόσκαιρο χαρακτήρα και υπερέβαινε τα γεωγραφικά όρια ενός τόπου.⁹¹ Οι μαστόροι χρησιμοποιούσαν τη δική τους μυστική επαγγελματική γλώσσα, τα *κουδαρίτικα* ή *μαστόρικά*.⁹² Η αναχώρηση των μαστόρων για τον τόπο εργασίας τους γινόταν την άνοιξη και η επιστροφή τους το φθινόπωρο, ενώ, όταν ο προορισμός ήταν μακρινός, η αποδημία διαρκούσε περισσότερα έτη.⁹³ Με ιδιαίτερη τελετουργία γινόταν το ξεπροβόδισμα (*φευγιό*) και ο αποχαιρετισμός τους έως τα όρια του χωριού, στον *κλαψόδεντρο*.⁹⁴ Η απουσία των ανδρών για το μεγαλύτερο διάστημα του έτους λόγω της μετανάστευσης στους οικισμούς της

88. Αγγελική Χατζημυχάλη, «Μορφές από τη σωματειακή οργάνωση των Ελλήνων στην Οθωμανική Αυτοκρατορία: Οι συντεχνίες – Τα ισνάφια», *L'Hellenisme Contemporain, Η πεντακοσιοστή επέτειος από της αλώσεως της Κωνσταντινουπόλεως: 1453-1953, Αναμνηστικός τόμος*, Αθήνα 1953, σ. 279-303.

89. Μουτσόπουλος, «Κουδαράιοι», σ. 366-368· Βαρσαμίδης, *Η περιοχή Βοΐου (Ανασελίτσα)*, σ. 343-346· Κάσσο, *Ζουπανιώτες Κουδαράιοι*, σ. 173-196.

90. Πολυβίου, *Η εκκλησιαστική αρχιτεκτονική στο Πήλιο*, σ. 50 και σημ. 240.

91. Κωνσταντινόπουλος, *Η μαθητεία στις κομπανίες των χριστών της Πελοποννήσου*, σ. 53-62· Χατζημυχάλη, «Μορφές από τη σωματειακή οργάνωση των Ελλήνων», σ. 279-303.

92. Α. Ταρνανάς, *Η Ζουπανιώτικη γλώσσα και τα κουδαρίτικα*, [Πολιτιστικός Σύλλογος Πενταλόφου], Κοζάνη 2004· Κάσσο, *Ζουπανιώτες Κουδαράιοι*, σ. 557-572· Ε. Λαζόγκας, «Συνθηματικό γλωσσάριο των μαστόρων», *Πρακτικά Συμποσίων Ιστορίας, Λαογραφίας, Γλωσσολογίας, Αρχιτεκτονικής Δυτικομακεδονικού χώρου*, τ. 2, [Βοϊακή Εστία Θεσσαλονίκης], Θεσσαλονίκη 1979, σ. 193-202· Μουτσόπουλος, «Κουδαράιοι», σ. 360-366· Κάσσο, *Ζουπανιώτες Κουδαράιοι*, σ. 557-572· εφημ. *Πεντάλοφος Βοΐου* 96 (2018), 13-14.

93. Αλ. Μπακαΐμης, *Μάστοροι και καλφάδες της Δ. Μακεδονίας και η συμβολή τους στην πνευματική και εθνική αφύπνιση των συμπατριωτών τους*, [Σύλλογος Δυτικομακεδόνων Ν. Τρικάλων], Τρίκαλα 1982, σ. 6-10.

94. Φ. Παπανικολάου, *Γλώσσα και λαογραφία επαρχίας Βοΐου*, Θεσσαλονίκη 1973, σ. 180-181· Κ. Παπαγεωργίου, «Ηθθ και έθιμα του λαού μας στην αναχώρηση και επιστροφή των ξενιτεμένων μας», *Πρακτικά Συμποσίων Ιστορίας, Λαογραφίας, Γλωσσολογίας, Αρχιτεκτονικής Δυτικομακεδονικού χώρου*, τ. 2, [Βοϊακή Εστία Θεσσαλονίκης], Θεσσαλονίκη 1979, σ. 157-164· Μουτσόπουλος, «Κουδαράιοι», σ. 358· Μαντάς, *Ύστεροι μαστορες*, σ. 32, 69-73. Βλ. και το ντοκιμαντέρ «Το φευγιό» (1974) του Άρη Καραϊσκάκη, <https://www.youtube.com/watch?v=qho0AJLP4Ng&t=93s>.

δυτικής Ανασελίτσας ήταν τόσο αισθητή, ώστε η αγορά του Τσοτυλίου ονομάστηκε *kari pazar* (γυναικοπάζαρο).⁹⁵

Τόπους προέλευσης μαστόρων οικοδόμων αποτέλεσαν και άλλοι ορεινοί και άγονοι τόποι,⁹⁶ οι κάτοικοι των οποίων στράφηκαν στη μαστορική τέχνη και τη μετανάστευση για λόγους πάντοτε οικονομικούς.⁹⁷ Σημαντικά μαστοροχώρια αποτελούν, στη δυτική πλευρά της Ανασελίτσας, η Σέλιτσα (Εράτυρα), το Κοντσκό (Γαλατινή)⁹⁸ και το Τσιαρούσινο (Μικρόκαστρο), στην περιοχή της Καστοριάς,⁹⁹ το Κωσταράζι, το Μπογατζικό (Βογατσικό) και το Μπουρμπουτσικό (Επταχώρι), πολλά από τα χωριά της Ηπείρου, όπως η Πυρσόγιαννη, η Βούρμπιανη, η Καστάνιανη, το Κεράσοβο και η Ζέρμα στην Κόνιτσα,¹⁰⁰ επίσης, τα Χουλιαροχώρια, τα Άγναντα και τα Πράμαντα στα Τζουμέρκα, ακόμη, η περιοχή της Κορυτσάς, της Κολώνιας και του Αργυροκάστρου στην Αλβανία, στην περιοχή της Φλώρινας η Νεγοβάνη (Φλάμπουρο) και η Μπελκαμένη (Δροσοπηγή),¹⁰¹ ορισμένα χωριά της Θράκης, όπως η Μάδυτος και το Ζαλούφι, ενώ στην Πελοπόννησο, τα Λαγκάδια και η Δημητσάνα,¹⁰² αλλά και ορισμένα νησιά, όπως η Άνδρος.¹⁰³

95. Βαρσαμίδης, *Η περιοχή Βοΐου (Ανασελίτσα)*, σ. 201.

96. Μαντάς, *Ύστεροι μαιΐστορες*, σ. 33-46· Μουτσόπουλος, «Κουδαραίοι», σ. 356, 358 (και ένθετος Χάρτης Μαστοροχωρίων).

97. Κωνσταντινόπουλος, *Η μαθητεία στις κομπανίες των χτιστών της Πελοποννήσου*, σ. 33-52.

98. Γ. Τσότσος, *Γαλατινή Βοΐου Κοζάνης. Ανθρωπογεωγραφική-λαογραφική προσέγγιση Δυτικομακεδονικού χώρου*, Θεσσαλονίκη 1998, σ. 124-134.

99. Α. Πετρονώτης, *Μάστοροι και καλφάδες Καστοριανοί και οι άλλοι ξενικοί σύντεχνοι στα μέρη τους*, εκδ. Αντ. Σταμούλη, Θεσσαλονίκη 2017.

100. Α. Πετρονώτης – Β. Παπαγεωργίου, *Μάστοροι χτίστες από τα Μαστοροχώρια της Κόνιτσας*, [Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Ιωαννίνων Ήπειρος Α.Ε.], Ιωάννινα 2008, σποράδην· Β. Παπαγεωργίου – Α. Πετρονώτης, «Ο Πυρσογιαννίτης πρωτομάστορας Ζιώγας Φρόντζος και τα έργα του (Μαστόροι και γεφύρια)», *Η επαρχία Κόνιτσας στο χώρο και στο χρόνο (Εισηγήσεις Α΄ Επιστ. Συμποσίου)*, Κόνιτσα 1996, σ. 219-327.

101. Μουτσόπουλος, «Κουδαραίοι», σ. 358.

102. Μαντάς, *Ύστεροι μαιΐστορες*, σ. 86-94· Χ. Κωνσταντινόπουλος, *Οι παραδοσιακοί χτίστες της Πελοποννήσου*, εκδ. Μέλισσα, Αθήνα 1983, σ. 20-48· Κωνσταντινόπουλος, *Η μαθητεία στις κομπανίες των χτιστών της Πελοποννήσου*, σ. 13-32.

103. Π. Ι. Καμηλάκης, «Οι παραδοσιακοί μαστόροι της Άνδρου και η προσφορά τους στη νεοελληνική αρχιτεκτονική», *Άνδρος: από το χθες στο σήμερα και οι προοπτικές για το αύριο*, 23ο Συνέδριο – Συνάντηση, Άνδρος 15-17 Ιουνίου 2018, επιμ. Α. Τζιώτης – Γ.-Θ. Μαγκανιώτης, [Ένωση Κυκλαδικού Τύπου], Αθήνα 2018, σ. 66-78.

Οι Δυτικομακεδόνες μάστορες¹⁰⁴ εργάστηκαν στη Μακεδονία,¹⁰⁵ στο Άγιον Όρος,¹⁰⁶ στη Θεσσαλία,¹⁰⁷ στην Ήπειρο,¹⁰⁸ στη Στερεά Ελλάδα,¹⁰⁹ στην Πελοπόννησο,¹¹⁰ στη Θράκη,¹¹¹ στη Μικρά Ασία. Στο Πήλιο¹¹² Ζουπανιώτικα συνεργεία, με σημαντικότερο αυτό του πρωτομάστορα Δήμου Ζηπανιώτη,¹¹³ έκτισαν τις περισσότερες εκκλησίες του 18ου αι.,¹¹⁴ ενώ η πρώτη εμφάνισή τους τεκμηριώνεται στο 1739.¹¹⁵ Πολλοί Ανασελιτσιώτες μαστόροι εργάστηκαν σε έργα του Αλή πασά.¹¹⁶ Σε τεφτέρι εργασίας από το κάστρο των Ιωαννίνων του 1801 καταγράφεται μεγάλο ποσοστό Ανασελιτσιωτών ανάμεσα στους εξειδικευμένους κτίστες.¹¹⁷ Αναφέρεται ότι ο κάλφας Σιώμος από τη Μερασάνη (Μόρφη), τέθηκε από τον Αλή επικεφαλής σε ομάδα μαστόρων που εργάστηκαν με αγγαρεία στο κάστρο.¹¹⁸ Από τα τέλη του 19ου αι. οι Δυτικομακεδόνες μάστορες επέκτειναν τις δραστηριότητές τους στις ΗΠΑ¹¹⁹ και σε άλλες μακρινές χώρες,

104. Για τους τόπους εργασίας των Ανασελιτσιωτών μαστόρων βλ. Καμηλάκης, «Επισημάνσεις για τα μαστοροχώρια και τους μαστόρους της επαρχίας Βοΐου Κοζάνης», σ. 503-514.

105. Κάσσοι, *Ζουπανιώτες Κουδαραίοι*, σ. 301-354.

106. Β. Παπαγεωργίου – Α. Πετρονώτης, «Ο απογραφικός κατάλογος του 1885 του Αγίου Όρους και οι τεχνίτες του, κυρίως οικοδόμοι», *Εκ Χιονιάδων* 8 (2005), 13-27.

107. Κάσσοι, *Ζουπανιώτες Κουδαραίοι*, σ. 396-458.

108. Στο ίδιο, σ. 495-498.

109. Στο ίδιο, σ. 459-466, 499-501.

110. Τσότσος, «Μαστόροι από τον Ντόλο (Βυθό)», σ. 417-437· Α. Ταχαλιός, «Μάστοροι Ζουπανιώτες στο Μοριά», *Πελοποννησιακά* 30/2 (2011), 697-704· Κάσσοι, *Ζουπανιώτες Κουδαραίοι*, σ. 487-494.

111. Κάσσοι, *Ζουπανιώτες Κουδαραίοι*, σ. 354-362.

112. Κάσσοι, *Ζουπανιώτες Κουδαραίοι*, σ. 363-395· Γ. Κίζης, *Πηλιορείτικη Οικοδομία. Η αρχιτεκτονική της κατοικίας στο Πήλιο από τον 17ο στον 19ο αιώνα*, Αθήνα 2007, σ. 136· Κ. Μακρής, *Η λαϊκή τέχνη του Πηλίου*, Μέλισσα, Αθήνα 1976, σ. 61-71.

113. Μακρής, *Αρχιτέκτων Δήμος Ζηπανιώτης*, *Μακρινίτσα* 2007 (αναδημ. από *Επιθεώρηση Τέχνης* 25 (1957), σ. 15-23· Μακρής, *Ο καπετάν Στέργιος Μπασδέκης και ο γλύπτης Μίλιος*, *Μακρινίτσα* 32007, σ. 13-25 και πίν. 1-4 [αναδημ. από *Αγγλοελληνική Επιθεώρηση* 7/7 (1955), 206-222].

114. Πολυβίου, *Η εκκλησιαστική αρχιτεκτονική στο Πήλιο*, σ. 47-54 και σημ. 220.

115. Στο ίδιο, σ. 47.

116. Τζιούφας, *Το Δίλοφο*, σ. 69· Εφημ. *Πεντάλοφος* 100 (2019), 12-15· Αδαμίδης, *Ιστορικά Δάφνης Βοΐου*, σ. 72· Μαντάς, *Ύστεροι μαΐστορες*, σ. 157-160.

117. Κάσσοι, *Ζουπανιώτες Κουδαραίοι*, 523-526.

118. Τζώρτζης, *Μόρφη*, σ. 34.

119. Κάσσοι, *Ζουπανιώτες Κουδαραίοι*, σ. 467-480· Αντωνιάδου – Γκέκας – Ζήκας, *Δαμασκηνιά*, σ. 144-153.

όπως στην Αφρική, την Περσία, τη Ρωσία,¹²⁰ τη Χιλή,¹²¹ συμμετέχοντας στην κατασκευή μεγάλων δημόσιων έργων.

Αξιοσημείωτη υπήρξε η κίνηση των Ανασελιτσιωτών προς την Κωνσταντινούπολη.¹²² Ο Μ. Γεδεών αναφέρει ότι, ενώ μέχρι περίπου τα μέσα του 19ου αι. στην Κωνσταντινούπολη επτά ήταν οι κύριοι καλφάδες (αρχιτέκτονες) και «παρ' αυτοίς εργάζοντο οι λοιποί», «έκτοτε κατασκευάσθησαν αρχιτέκτονες όχι επτά αλλ' εβδομηκοντάκις επτά (εννοεί πολλοί περισσότεροι από πριν), ολίγιστοι μεν εκ Ζαγοράς, οι πλείστοι δε εκ των επαρχιών Γρεβενών, Καστορίας και Σιατίστης»,¹²³ εννοώντας, βεβαίως, τους Ανασελιτσιώτες μαστόρους. Η κίνησή τους αυξήθηκε από τα μέσα του 19ου αι. και εξής με τις ελευθερίες που εισήγαγαν οι μεταρρυθμίσεις του Τανζιμάτ (1839, 1856).¹²⁴ Το 1869 ο Βυζάντιος Σκαρλάτος αναφέρει ότι από τους Τούρκους «ουδείς επαγγέλλεται τον αρχιτέκτονα, ... όλα δε σχεδόν τα εν Κωνσταντινουπόλει Σουλτανικά τζαμιά αρχιτεκτονήθησαν υπό Γραικών».¹²⁵ Το 1873 οι Δυτικομακεδόνες μαστορες κτίστες στην Κωνσταντινούπολη αριθμούν πάνω από δύο χιλιάδες.¹²⁶

Η συντεχνία των μαστόρων οικοδόμων στην Κωνσταντινούπολη έχαιρε της εύνοιας του σουλτάνου, καθώς οικοδομούσε τα παλάτια, σύμβολα της εξουσίας του, και τα δημόσια κτήρια. Οι συντεχνίες (ρουφέτια),¹²⁷ λόγω του

120. Κάσσοι, Ζουπανιώτες Κουδαραίοι, 509-522.

121. Μαντάς, Ύστεροι μαϊστορες, σ. 203-213.

122. Κάσσοι, Ζουπανιώτες Κουδαραίοι, σ. 503-508· Τζιούφας, *Το Δίλοφο*, σ. 71-75· Αδαμίδης, *Η Περιστέρα Βοΐου*, σ. 19-23, 25-29· Α. Αδαμίδης, *Η Τριάδα Βοΐου Κοζάνης*, Θεσσαλονίκη 1992, σ. 12· Α. Αδαμίδης, *Η Αγία Παρασκευή Βοΐου*, Θεσσαλονίκη 1981, σ. 19-23· Τζούλης κ.ά., *Αυγερινός*, σ. 27-40· Αντωνιάδου – Γκέκας – Ζήκας, *Δαμασκησιά*, σ. 88, 98-99· Παπανικολάου, *Ιστορία του Κρμινίου*, σ. 26.

123. Μ. Ι. Γεδεών, *Αρχιτέκτονες Έλληνες του ΙΘ' και ΙΗ' αιώνας (1760-1860)*, Κωνσταντινούπολη 1935, σ. 7.

124. Αντωνιάδου – Γκέκας – Ζήκας, *Δαμασκησιά*, σ. 105. Για τις μεταρρυθμίσεις του Τανζιμάτ βλ. Α. Βερέμης, «Οι Οθωμανικές Μεταρρυθμίσεις (τανζιμάτ)», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. 13, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1975, σ. 168-171· Γκαρά – Τζεδόπουλος, *Χριστιανοί και μουσουλμάνοι*, σ. 75-76, 111-112.

125. Σκαρλάτος Βυζάντιος, *Η Κωνσταντινούπολις*, τ. 3, Αθήνα 1869, σ. 416. Πρβλ. Σάββας Τσιλένης, «Ρωμιοί αρχιτέκτονες παρά τη Υψηλή Πύλη», *Πρακτικά Γ' επιστημονικής ημερίδας με θέμα Ρωμιοί στην υπηρεσία της Υψηλής Πύλης*, [Εταιρεία Μελέτης της καθ' ημάς Ανατολής], Αθήνα 2002, σ. 183-236.

126. Μπακαΐμης, *Μάστοροι και καλφάδες της Δ. Μακεδονίας*, σ. 12.

127. Για τις συντεχνίες βλ. Χατζημιχάλη, «Μορφές από τη σωματειακή οργάνωση των Ελλήνων», σ. 279-303· Μαρία Ευθυμίου, «Οι συντεχνίες. Η κρατική

κύρους που απολάμβαναν, καθίσταντο δυνάμει ρυθμιστές της πολιτικής ζωής των πόλεων.¹²⁸ Ειδικά στην Κωνσταντινούπολη, λόγω της εγγύτητάς τους με τα κέντρα εξουσίας, οι συντεχνίες λειτουργούσαν ως εκφραστές των αιτημάτων των συντεχνιών των επαρχιών.¹²⁹ Συγχρόνως, «τα ευλογημένα ρουφέτια»¹³⁰ επιτελούσαν κοινωνικό έργο, προβαίνοντας σε αγαθοεργίες και φιλανθρωπικά έργα.¹³¹ Τα εισοδήματα του ταμείου (κοινό ταμείο, σακκούλα, κάσσα, κορβανάς) προέρχονταν από εισφορές των μελών της συντεχνίας και δωρεές, καθώς επίσης από την επενδυτική διαχείριση του κεφαλαίου του.¹³²

Οι Δυτικομακεδόνες μάστορες ανέπτυξαν αξιόλογη κοινωνική δραστηριότητα μέσω των Αδελφοτήτων που ίδρυσαν στην Κωνσταντινούπολη,¹³³ συμβάλλοντας αποφασιστικά στην πρόοδο του τόπου τους. Οι Αδερφότητες των Ανασελιτισωτών απέκτησαν στην Πόλη σημαντική ακίνητη περιουσία, τα λεγόμενα ακαρέτια,¹³⁴ τα έσοδα των οποίων επενδύθηκαν σε κοινωφελή έργα στους τόπους προέλευσής τους, όπως στην

οργάνωση τεχνών και επαγγελεμάτων», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ. 2, σ. 325-338· Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ. 2, σ. 357-363· Ν. Πανταζόπουλος, *Ελλήνων συσσωματώσεις κατά την τουρκοκρατία*, Αθήνα 1958, σ. 18-19.

128. Ευθυμίου, «Οι συντεχνίες», σ. 335.

129. Ευθυμίου, «Οι συντεχνίες», σ. 328.

130. Σκαρλάτος, *Η Κωνσταντινούπολις*, σ. 418.

131. Χατζημιχάλη, «Μορφές από τη σωματειακή οργάνωση των Ελλήνων», σ. 279-303· Ευθυμίου, «Οι συντεχνίες», σ. 333.

132. Ευθυμίου, «Οι συντεχνίες», σ. 333.

133. Τζιούφας, *Το Δίλοφο*, σ. 102· Σ. Κάσσο, *Η εκπαίδευση στο Ζουπάνι κατά την Τουρκοκρατία*, [Πολιτιστικός Σύλλογος Πενταλόφου], Κοζάνη 2019, σ. 75-91· Τζούλης κ.ά., *Αυγερινός*, σ. 153-157, 159-160· Παπανικολάου, *Ιστορία του Κριμινίου*, σ. 43-45· Παπαϊωάννου, *Η Κορυφή Βοΐου*, σ. 59· Αδαμίδης, *Η Χρυσασυγή Βοΐου*, σ. 24-25· Α. Αδαμίδης, *Η Ανθούσα Βοΐου Κοζάνης*, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 38· Αδαμίδης, *Η Τριάδα Βοΐου*, σ. 12· Αδαμίδης, *Ιστορικά Λικνάδων Βοΐου*, 96-98· Α. Αδαμίδης, *Το Δασύλλιο νομού Γρεβενών*, Θεσσαλονίκη 1989, σ. 64· Αδαμίδης, *Η Λούβρη Βοΐου*, σ. 36· Τζώρτζης, *Μόρφη*, σ. 68-69· Α. Αδαμίδης, *Ομαλή και Γλυκοκερασιά*, Θεσσαλονίκη 1991, σ. 56· Α. Αδαμίδης, *Το Ανθοχώρι Βοΐου Κοζάνης*, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 49.

134. Παπανικολάου, *Ιστορία του Κριμινίου*, σ. 44, 50· Γκαβανάς, *Ροδοχώριον Βοΐου*, σ. 65· Καλογερόπουλος, *Ροδοχώρι*, σ. 79-80· Τζούλης κ.ά., *Αυγερινός*, σ. 158-160· Τζιούφας, *Το Δίλοφο*, σ. 72-74· Β. Αποστόλου, *Οι οικισμοί της Ανασελίτισης το 1922. Εκθέσεις του Υποδιοικήτη της Υποδιοικήσεως Ανασελίτισης Γ. Χαρισίου*, [Δήμος Ασκίου], Κοζάνη 2006, σ. 25, 86.

κατασκευή δρόμων και κρηνών,¹³⁵ στην ανέγερση και συντήρηση σχολείων¹³⁶ και εκκλησιών,¹³⁷ στη μισθοδοσία δασκάλων και στη χορήγηση υποτροφιών σε μαθητές. Με πρωτοβουλίες των μαστόρων και καλφάδων και πρωτεργάτες τον ιεροδιάκονο Στέφανο Νούκα από τη Δάφνη, τον μητροπολίτη Νικαίας Ιωαννίλιο Κωνσταντινίδη (Ραγκαβά) από το Ροδοχώρι και τον έμπορο Κωνσταντίνο Θωμαΐδη από τη Βλάστη, ιδρύθηκε το 1871 στην Κωνσταντινούπολη η *Μακεδονική Φιλεκπαιδευτική Αδελφότης* (Μ.Φ.Α.),¹³⁸ με σκοπό τη διάδοση της ελληνικής παιδείας στη Δυτ. Μακεδονία. Καρπός της υπήρξε η ίδρυση το ίδιο έτος, με αυτοκρατορικό φερμάνι, της Τσοτυλείου Σχολής, με την ανέγερση του ομώνυμου διδακτηρίου,¹³⁹ που μαζί με το Τραμπάτζειο Γυμνάσιο της Σιάτιστας¹⁴⁰ αποτέλεσε φάρο της παιδείας στη Μακεδονία, συμβάλλοντας στην εθνική αφύπνιση των Ελλήνων. Όχι τυχαία, στις αρχές του 20ού αι. ο στρατάρχης Νεσέτ πασάς¹⁴¹

135. Παπανικολάου, *Ιστορία του Κριμινίου*, σ. 47-48· Γκαβανάς, *Ροδοχώριον Βοΐου*, σ. 67.

136. Παπανικολάου, *Ιστορία του Κριμινίου*, σ. 76-79· Τζιούφας, *Το Δίλοφο*, σ. 72· Κάσσος, *Η εκπαίδευση στο Ζουπάνι*, σ. 74-96.

137. Παπαϊωάννου, *Η Κορυφή Βοΐου*, σ. 46-49· Αδαμίδης, *Το Δασύλλιο Γρεβενών*, σ. 27-28· Αδαμίδης, *Η Περιστέρα Βοΐου*, σ. 37.

138. Χ. Τσώτσης, *Μακεδονική Φιλεκπαιδευτική Αδελφότης και το Γυμνάσιον Τσοτυλίου. Μία εκατονταετής ιστορική πορεία 1871-1971*, Θεσσαλονίκη 1971, σ. 63-65· Π. Παπανικολάου, *Η Μακεδονική Φιλεκπαιδευτική Αδελφότης και τα Εκπαιδευτήρια Τσοτυλίου*, Θεσσαλονίκη 1971, σ. 9-29· Α. Γιομπλάκης, *Μακεδονική Φιλεκπαιδευτική Αδελφότης. Κωνσταντινούπολη 1871-1924*, Θεσσαλονίκη 1924-1977, Θεσσαλονίκη 1978, σποράδην· Π. Παπαδόπουλος, *Η Μακεδονική Φιλεκπαιδευτική Αδελφότης και τα Εκπαιδευτήρια Τσοτυλίου. Συνοπτική μελέτη και αξιολόγηση των στοιχείων της ιστορίας του, Βοϊακή Εστία*, Θεσσαλονίκη 1971, σποράδην· Αναστ. Δάρδας, «Η Μακεδονική Φιλεκπαιδευτική Αδελφότητα και τα εκπαιδευτήρια στη Δυτική Μακεδονία στα τέλη του 19ου αι.», *Πρακτικά Επιστημονικού Συμποσίου Η ελληνική παιδεία από τον 18ο ως τον 20ό αι. Ερευνητικές συνιστώσες*, [Παιδαγωγική Σχολή Φλώρινας, Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας], Φλώρινα 2005, σ. 483-491.

139. Παπανικολάου, *Η Μακεδονική Φιλεκπαιδευτική Αδελφότης*, σ. 48-53· Τσώτσης, *Μακεδονική Φιλεκπαιδευτική Αδελφότης*, σ. 63-70· Μυροφόρα-Ευαγγελία Θεοδωρίδου-Σωτηρίου, *Αρχιτέκτονες και Αρχιτεκτονική πρακτική στο Βορειοελλαδικό χώρο (1870-1912)*, διδακτ. διατριβή, [Τμ. Αρχιτεκτόνων ΕΜΠ, Αθήνα 2016], σ. 104-110.

140. Αναστ. Δάρδας, *Ίδρυση και λειτουργία του Τραμπάντζειου Γυμνασίου Σιατίστης με την εποπτεία της εκκλησίας. Συμβολή στην εκκλησιαστική και εκπαιδευτική ιστορία της Δυτικής Μακεδονίας*, [Ανάλεκτα Βλατάδων 61, Πατριαρχικόν Ίδρυμα Πατερικών Μελετών], Θεσσαλονίκη 1997, σ. 97-209.

141. Αποστόλου, *Οι οικισμοί της Ανασελίτσας το 1922*, σ. 76.

«... ηκούσθη λέγων: Αφήσατε αυτούς να κτίζωσι ναούς μεγαλοπρεπείς, διότι οι ναοί δεν φέρουσιν την καταστροφήν ημών. Τα βραδέως μεν αλλ' ασφαλώς καταστρέφοντα ημάς είναι αι σχολαί των. Θα επολλαπλασιάζον τους ναούς των Χριστιανών ευχαρίστως, όπως θα εμβομβάρδιζον μετά πάθους όλας τας σχολάς και προ πάντων εκείνην εκεί επάνω την σχολήν Τσοτύλιου».

Η Μ.Φ.Α απέκτησε σημαντική κτηματική περιουσία στην Κωνσταντινούπολη,¹⁴² ενώ διαχειριζόταν το ιδιαίτερης σημασίας Αγίασμα του Βεφά Μειδάν.¹⁴³ Το 1873 ιδρύθηκε στην Κωνσταντινούπολη από την Μ.Φ.Α. το *Κυριακόν Σχολείον του Λαού*, το οποίο λειτουργούσε τις Κυριακές, με σκοπό την επιμόρφωση των μαστορόπουλων της Δυτικής Μακεδονίας που εργαζόταν εκεί σε οικοδομικά συνεργεία συντοπιτών τους.¹⁴⁴ Στο πρόγραμμά του περιλαμβανόταν η διδασκαλία «Πρακτικών γνώσεων γεωμετρίας και αρχιτεκτονικής».¹⁴⁵ Η δυναμική παρουσία των Δυτικομακεδόνων μαστόρων στην Πόλη μνημονεύεται μέχρι σήμερα από το όνομα *Μακεδονίτικα* ή *Ντουβαρτζίδικα* μιας συνοικίας του Πέραν.¹⁴⁶

Εξέχουσα μορφή ανάμεσα στους Δυτικομακεδόνες καλφάδες της Κωνσταντινούπολης και μέλος της Μ.Φ.Α. υπήρξε ο Θεοχάρης Γεωργίου ή Θεοχαρίδης από τη Βουχωρίνα, γνωστός ως Θεοχάρ-κάλφας,¹⁴⁷ ο οποίος ανέλαβε την ανέγερση πολλών μεγάλων κτηρίων στην Κωνσταντινούπολη, για την εργολαβία των οποίων συνάντησε αυτοπροσώπως μέχρι και τον σουλτάνο. Αναφέρεται μάλιστα ότι έκτισε και δικό του κονάκι («ολόκληρον σεράι εις το Πέραν»), όπου εκατοντάδες συμπατριώτες του προσέφευγαν προς εύρεση εργασίας.¹⁴⁸

142. Τσώτσης, *Μακεδονική Φιλεκπαιδευτική Αδελφότης*, σ. 27-31.

143. Οικονόμος Κωνσταντίνος Βαφειάδης, *Ιστορία του εν Βεφά Μειδάν Βυζαντινού Ιερού Αγιάσματος της Κοιμήσεως της Θεοτόκου και των συναφών αυτώ Σωματείων*, Κωνσταντινούπολη 1918, σ. 12-19· Τσώτσης, *Μακεδονική Φιλεκπαιδευτική Αδελφότης*, σ. 41-62· Παπανικολάου, *Η Μακεδονική Φιλεκπαιδευτική Αδελφότης*, σ. 34-35.

144. Παπανικολάου, *Η Μακεδονική Φιλεκπαιδευτική Αδελφότης*, σ. 29-31· Γιουλιάκης, *Μακεδονική Φιλεκπαιδευτική Αδελφότης*, σ. 39-42.

145. Αλ. Μπακαϊμής (επιμ.), *Η Μακεδονική Φιλεκπαιδευτική Αδελφότης και η τηλελαυγής Τσοτύλειος Σχολή*, Θεσσαλονίκη 1999, σ. 18.

146. Μπακαϊμής, *Μάστοροι και καλφάδες της Δ. Μακεδονίας*, σ. 28-29.

147. Ι. Μ. Ζηκόπουλος, «Θεοχάρης Θεοχαρίδης: Ο Θεοχάρ-κάλφας της Κωνσταντινουπόλεως», *Χρονικά Μακεδονικής Φιλεκπαιδευτικής Αδελφότητας* 3 (1981), 76-79.

148. Ζηκόπουλος, «Θεοχάρης Θεοχαρίδης», σ. 77.

Με την επιρροή που ασκούσαν οι μάστορες και καλφάδες στα ανάκτορα του σουλτάνου πέτυχαν πολλές φορές την έκδοση σουλτανικών φερμανιών για την ίδρυση σχολείων και την ανέγερση εκκλησιών στα χωριά τους.¹⁴⁹ Βοήθησαν, επίσης, στην απαλλαγή από τις πιέσεις ληστών,¹⁵⁰ συχνά με καταβολή λύτρων, και τις αυθαιρεσίες των τοπικών μπέηδων,¹⁵¹ στην απαλλαγή από δυσβάσταχτους φόρους¹⁵² και στην εξαγορά τσιφλικιών.¹⁵³ Χαρακτηριστικό παράδειγμα της επιρροής τους στην κρατική εξουσία είναι η απαλλαγή των Ζουπανιών, εννέα χωριών με κέντρο το Ζουπάνι (Ζουπάνι, Κωστάντσικο, Λιμπόχοβο, Μιραλή, Κριμίνι, Μιρασάνι, Σβόλιανη, Μαγέρη, Μπόρσια), από το γαιοκτητικό καθεστώς στο οποίο είχαν περιέλθει από την εποχή του Αλή πασά, όταν είχαν αυθαιρέτως καταστεί από κεφαλοχώρια που ήταν, τσιφλίκια του Αλή, υποχρεούμενα στην πληρωμή πρόσθετου φόρου προστασίας (αγαλίκι).¹⁵⁴ Μετά την πτώση του Αλή, τα χωριά καταχωρίστηκαν στο αυτοκρατορικό κτηματολόγιο ως «δημόσια κτήματα» (ιμλάκια). Έπειτα από ενέργειες των καλφάδων της Κωνσταντινούπολης, απευθυνόμενες στον σουλτάνο Μαχμούτ Β΄, και με τη συμβολή των Καρακίτσου-κάλφα από τη Μαγέρη και κάλφα Γκρόζιου από τη Μπάνια,¹⁵⁵ πέτυχαν πριν από το 1839 την έκδοση σχετικού αυτοκρατορικού διατάγματος.¹⁵⁶ Ο κάλφας Γκρόζος πρωτοστάτησε, επίσης, στην απαλλαγή της Μοιραλής από τον ειδικό «φόρο αίματος» που της είχε επιβληθεί,¹⁵⁷ αλλά και στην έγκριση λειτουργίας της εβδομαδιαίας αγοράς του Τσοτυλίου με σουλτανικό φερμάνι.¹⁵⁸ Αδελφότητες και σύλλογοι ιδρύθηκαν επίσης, από τις αρχές

149. Παπανικολάου, *Ιστορία του Κριμινίου*, σ. 76-79· Τζιούφας, *Το Δίλοφο*, σ. 72· Κάσσο, *Η εκπαίδευση στο Ζουπάνι*, σ. 74-96· Παπαϊωάννου, *Η Κορυφή Βοΐου*, σ. 46-49· Αδαμίδης, *Το Δασύλλιο Γρεβενών*, σ. 27-28· Αδαμίδης, *Η Περιστερά Βοΐου*, σ. 37.

150. Τσάρας, «Το ανέκδοτο ημερολόγιο του Παπα-Νικόλα Κουκόλη», σ. 276.

151. Αδαμίδης, *Η Περιστερά Βοΐου*, σ. 19-23· Καλινδέρης, *Ο βίος της κοινότητας Βλάστης επί τουρκοκρατίας*, σ. 28-29.

152. Αδαμίδης, *Μπέηδες και τσιφλίκια στην Ανασελίτσα*, σ. 11.

153. Καλινδέρης, *Σημειώματα ιστορικά*, σ. 54-55.

154. Βαρσαμίδης, *Η περιοχή Βοΐου (Ανασελίτσα)*, σ. 34-35· Καλινδέρης, *Σημειώματα ιστορικά*, σ. 52-54.

155. Αδαμίδης, *Το Δασύλλιο Γρεβενών*, σ. 25-26.

156. Τζώρτζης, *Μόρφη*, σ. 35-38.

157. Αδαμίδης, *Μπέηδες και τσιφλίκια στην Ανασελίτσα*, σ. 11.

158. Καλινδέρης, *Ο βίος της κοινότητας Βλάστης επί τουρκοκρατίας*, σ. 28-29.

του 20ού αι.,¹⁵⁹ από Ανασελιτσιώτες μετανάστες στις ΗΠΑ, με στόχο τη χρηματοδότηση κοινωφελών έργων στην πατρίδα γη (ίδρυση σχολείων, ανέγερση διδασκαστηρίων και ναών, κ.ά.).¹⁶⁰

Το έργο των Αδελφοτήτων συμπλήρωναν οι κοινότητες των οικισμών.¹⁶¹ Οι κοινότητες αποτελούσαν συλλογικά όργανα, αναγνωρισμένα επίσημα από την οθωμανική διοίκηση, και αναπτύχθηκαν ιδιαίτερα κατά το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα.¹⁶² Κάθε κοινότητα είχε πενταμελές κοινοτικό συμβούλιο (μουχτάρη και αζάδες).¹⁶³ Ανάμεσα στους ρόλους της, εκτός από την κατανομή και είσπραξη των φόρων, ήταν η διαχείριση των εσόδων και εξόδων της κοινότητας, η εκτέλεση κοινωφελών έργων και η οργάνωση και λειτουργία των σχολείων.¹⁶⁴ Σε πολλούς οικισμούς σώζεται αρχείο με τις αποφάσεις της μουχταροδημογεροντίας έως την απελευθέρωση της Μακεδονίας (1912).¹⁶⁵

Από το β' μισό του 19ου αι. και εξής, και λόγω του ανταγωνισμού που επέφερε η ανάπτυξη της βιομηχανίας και του εμπορίου, το συντεχνιακό σύστημα άρχισε να υποχωρεί.¹⁶⁶ Περί το 1884 ιδρύθηκε η Σχολή Καλών Τεχνών της Κωνσταντινούπολης και σταδιακά αναδεικνύονταν αρχιτέκτονες.¹⁶⁷ Στην παροικία των Δυτικομακεδόνων της Κωνσταντινούπολης εμφα-

159. Κάσσο, *Η εκπαίδευση στο Ζουπάνι*, σ. 74· Αδαμίδης, *Ιστορικά Λικνάδων Βοΐου*, σ. 98-99· Αδαμίδης, *Η Αγία Σωτήρα Βοΐου*, σ. 41· Τζούλης κ.ά., *Αυγερινός*, σ. 159-160· Αδαμίδης, *Ιστορικά Δάφνης Βοΐου*, σ. 115-119.

160. Παπανικολάου, *Ιστορία του Κριμινίου*, σ. 46-48· Αντωνιάδου – Γκέκας – Ζήκας, *Δαμασκησιά*, σ. 149-153· Τζούλης κ.ά., *Αυγερινός*, σ. 226, 196· Παπαϊωάννου, *Η Κορυφή Βοΐου*, σ. 55-58· Τζώρτζης, *Μόρφη*, σ. 70· Αδαμίδης, *Ιστορικά Λικνάδων Βοΐου*, σ. 84· Αδαμίδης, *Η Χρυσανγή Βοΐου*, σ. 39-41.

161. Παπανικολάου, *Ιστορία του Κριμινίου*, σ. 57-60· Τζιούφας, *Το Δίλοφο*, σ. 32-37· Γκαβανάς, *Ροδοχώριον Βοΐου*, σ. 52-54· Τζώρτζης, *Μόρφη*, σ. 56-59· Αδαμίδης, *Ιστορικά Δάφνης Βοΐου*, σ. 26-29· Αδαμίδης, *Η Λούβρη Βοΐου*, σ. 19-20· Αδαμίδης, *Η Ανθούσα Βοΐου*, σ. 14-15· Τζούλης κ.ά., *Αυγερινός*, σ. 173-174.

162. Για τον κοινοτισμό βλ. Ευτυχία Λιάτα, «Οι κοινότητες. Ένας θεσμός με πολλές όψεις», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ. 2, σ. 309-338.

163. Παπανικολάου, *Ιστορία του Κριμινίου*, σ. 57· Λιάτα, «Οι κοινότητες», σ. 312, 316-317.

164. Παπανικολάου, *Ιστορία του Κριμινίου*, σ. 57· Λιάτα, «Οι κοινότητες», σ. 320-322.

165. Χ. Καζαρίδης, *Ο Πεντάλοφος Βοΐου*, Θεσσαλονίκη 1991, σ. 319-367, όπου δημοσιεύονται πρωτότυπα έγγραφα της Μουχταροδημογεροντίας Ζουπανίου.

166. Θεοδωρίδου-Σωτηρίου, *Αρχιτέκτονες και Αρχιτεκτονική πρακτική*, σ. 125-129.

167. Σάββας Τσιλένης, *Η διαμόρφωση του χώρου στην Κωνσταντινούπολη. Ο ρόλος των ομογενών αρχιτεκτόνων στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα*, διδακτ. διατριβή, [Γμ. Αρχιτεκτόνων Μηχανικών ΕΜΠ], Αθήνα 2009, σ. 178-206· Θεοδωρίδου-Σωτηρίου, *Αρχιτέκτονες και Αρχιτεκτονική πρακτική*, σ. 129-135.

νίστηκε μία γενιά εκπαιδευμένων αρχιτεκτόνων, όπως ο Χρήστος Γκότσιος από το *Κωνσταντίτικο*,¹⁶⁸ ο Μιχαήλ Παπαβασιλείου από τη Δάφνη, ο Αθανάσιος Γιάκας,¹⁶⁹ ο Θεόδωρος Μπίσιμπος και ο Ζήσης Αντωνίου από το *Λιμπόχοβο* (Δίλοφο), ο Ευθ. Κοτζαμπασούλης από το *Ζάντισκο* (Ζώνη), ο Κωνσταντίνος Δελιβός¹⁷⁰ και ο Παναγιώτης Βασιλειάδης από το Κριμίνι, οι οποίοι έλαβαν τη σκυτάλη από τους παραδοσιακούς καλφάδες, συνεχίζοντας το έργο τους.¹⁷¹ Ο τελευταίος από αυτούς, ο Παναγιώτης Βασιλειάδης, υπήρξε και ο αρχιτέκτονας της Τσοτυλείου Σχολής.¹⁷² Η ανερχόμενη πορεία της γενιάς αυτής των αρχιτεκτόνων της Κωνσταντινούπολης διακόπηκε αιφνιδώς το 1922 με τα γεγονότα της Μικρασιατικής Καταστροφής. Τότε πολλοί από τους αρχιτέκτονες και καλφάδες της Πόλης μετακινήθηκαν στη Θεσσαλονίκη, ιδρύοντας περί το 1924 τον Σύλλογο Αρχιτεκτόνων Κωνσταντινούπολης.¹⁷³

Στις αρχές του 20ού αι. η περιοχή της Δυτικής Ανασελίτσας βίωσε τα γεγονότα της ένοπλης φάσης του Μακεδονικού Αγώνα (1904-1908).¹⁷⁴ Σε πολλούς από τους οικισμούς σχηματίστηκαν τοπικές επιτροπές,¹⁷⁵ ενώ οργανώθηκαν αντάρτικα σώματα, ιδιαίτερα στην περιοχή των Καστανοχωριών.¹⁷⁶ Η ουσιαστική συνεισφορά του λαού της Ανασελίτσας στον Μακεδονικό Αγώνα αποτυπώνεται στις σημειώσεις του παπα-Νικόλα Κουκόλη

168. Τζούλης κ.ά., *Αυγερινός*, σ. 369-370.

169. Τζιούφας, *Το Δίλοφο*, σ. 70, 97· Τσιλένης, *Η διαμόρφωση του χώρου στην Κωνσταντινούπολη*, σ. 202.

170. Παπανικολάου, *Ιστορία του Κριμίνιου*, σ. 88.

171. Μυροφόρα-Ευαγγελία Θεοδωρίδου-Σωτηρίου, «Οι Δυτικομακεδόνες καλφάδες και αρχιτέκτονες στην Κωνσταντινούπολη που δεν επέστρεψαν μετά το 1924. Το έργο τους στην Πόλη», *Η Δυτική Μακεδονία: Από την ενσωμάτωση στο ελληνικό κράτος έως σήμερα, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Φλώρινα 7-9 Νοεμβρίου 2012*, επιμ. Κ. Φωτιάδης – Σοφία Ηλιάδου-Τάχου – Βλ. Βλασιδής, εκδ. Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2014, σ. 85-115, Θεοδωρίδου-Σωτηρίου, *Αρχιτέκτονες και Αρχιτεκτονική πρακτική*, σ. 104-106.

172. Θεοδωρίδου-Σωτηρίου, *Αρχιτέκτονες και Αρχιτεκτονική πρακτική*, σ. 107-109.

173. Θεοδωρίδου-Σωτηρίου, «Οι Δυτικομακεδόνες καλφάδες», σ. 87.

174. Αναστ. Δάρδας, «Η Δυτική Μακεδονία στο Μακεδονικό αγώνα», *Δυτική Μακεδονία. Ιστορία και πολιτισμός*, [Περιφέρεια Δυτικής Μακεδονίας], Αθήνα 2008, σ. 165-186· Ν. Γηράσης, *Ο Μακεδονικός Αγώνας στο Βόιο. Οι Μακεδονομάχοι του Βυθού*, Θεσσαλονίκη 1910, σ. 15-19, 24-43.

175. Α. Αδαμίδης, *Η προσφορά της Ανασελίτσας στο Μακεδονικό Αγώνα*, Θεσσαλονίκη 1987, σ. 10-20.

176. Με αρχηγούς τους Γ. Τσόντο (Βάρδα), Στέφανο Δούκα (Μάλλιο), Πέτρο Μάνο (Βέργα), Αντ. Βλαχάκη (Νάκη Λίτσα) και Γρ. Φαληρέα (Ζάκα)· Αδαμίδης, *Η προσφορά της Ανασελίτσας στο Μακεδονικό Αγώνα*, σ. 28-30.

από το Δίλοφο.¹⁷⁷ Λίγα χρόνια αργότερα ξέσπασε ο Α΄ Βαλκανικός πόλεμος (1912-13). Οι πρώτες πολεμικές επιχειρήσεις οδήγησαν στην απελευθέρωση (1912) και την ένταξη της περιοχής, όπως και ολόκληρης της Μακεδονίας, στο ελληνικό κράτος. Σε αρκετούς οικισμούς σημειώθηκαν πυρπολήσεις.¹⁷⁸ Ακολούθησε ο Α΄ Παγκόσμιος πόλεμος (1916-18), κατά τον οποίο υπήρξε προσωρινή κατάληψη της περιοχής από συμμαχικά (γαλλικά) στρατεύματα. Τα παραπάνω γεγονότα δεν επηρέασαν ουσιαστικά την κοινωνική δομή και τους οικισμούς της περιοχής. Ιστορική τομή για την εθνολογική σύνθεση της Ανασελίτσας, όπως και ολόκληρου του βορειοελλαδικού χώρου, συνιστά η ανταλλαγή των πληθυσμών (1923-24), κατά την οποία αποχώρησαν για την Τουρκία οι περίπου 7.600 ελληνόφωνοι μουσουλμάνοι (*Βαλαάδες*).¹⁷⁹ Στις οικίες τους εγκαταστάθηκαν οικογένειες προσφύγων από τη Μικρά Ασία, κυρίως από τον Πόντο και την Καππαδοκία και λιγότερες από την Ανατολική Θράκη.¹⁸⁰ Το 1927 έγινε η μετονομασία των οικισμών και η επαρχία Ανασελίτσας μετονομάστηκε σε επαρχία Βοΐου.¹⁸¹

Κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου, και ιδιαίτερα κατά τη δεκαετία του 1930, η περιοχή γνώρισε μία σύντομη οικονομική ανάκαμψη έως την έναρξη του Β΄ Παγκόσμιου πολέμου (1939). Στο διάστημα αυτό πολλοί από τους ξενιτεμένους της Αμερικής επέστρεψαν στα πάτρια εδάφη, κτίζοντας εντυπωσιακά σπίτια. Η ιταλογερμανική κατοχή (1943-44), και συγκεκριμένα οι εκκαθαριστικές επιχειρήσεις των γερμανικών στρατευμάτων τον Αύγουστο του 1943 και τον Ιούλιο του 1944, επέφεραν σημαντικές καταστροφές σε πολλούς από τους οικισμούς της περιοχής.¹⁸² Ορισμένοι από αυτούς πυρπολήθηκαν ολοκληρωτικά ή σχεδόν ολοκληρωτικά, όπως το

177. Τσάρας, «Το ανέκδοτο ημερολόγιο του Παπα-Νικόλα Κουκόλη», σ. 284-298.

178. Τσάρας, «Το ανέκδοτο ημερολόγιο του Παπα-Νικόλα Κουκόλη», σ. 300· Γκλαβίνας, «Οι Βαλαάδες του Βοΐου Κοζάνης», σποράδιον.

179. Γκλαβίνας, «Οι Βαλαάδες του Βοΐου Κοζάνης», σ. 169.

180. Στάθης Πελαγίδης, *Η Αποκατάσταση των Προσφύγων στη Δυτική Μακεδονία (1923-1930)*, εκδ. Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 76-77, 82-85· Νέτας, «Οι πρόσφυγες στο Βοίο», *Πρακτικά Συμποσίων Ιστορίας, Λαογραφίας, Γλωσσολογίας, Αρχιτεκτονικής Δυτικομακεδονικού χώρου*, τ. 1, [Βοϊακή Εστία Θεσσαλονίκης], Θεσσαλονίκη 1976, σ. 68-74.

181. Χουλιάρακης, *Γεωγραφική, διοικητική και πληθυσμιακή εξέλιξις της Ελλάδος*, τ. 2, σ. 88.

182. Από τους περίπου 63 οικισμούς της επαρχίας καταστράφηκαν οι 25· βλ. Αντωνιάδου – Γκέκας – Ζήκας, *Δαμασκηνιά*, σ. 191.

Ροδοχώρι, η Μόρφη, το Κρμίνι, η Περιστέρα, η Δαμασκησιά, κ.ά. Οι υπόλοιποι οικισμοί διατηρήθηκαν αλώβητοι από τις γερμανικές επιδρομές, ιδίως οι ορεινοί, όπως ο Πεντάλοφος, ο Βυθός, το Δίλοφο, η Αγία Σωτήρα, η Ανθούσα, κ.ά.

Μετά τη λήξη της Κατοχής ακολούθησαν τα γεγονότα του Εμφυλίου πολέμου (1946-49), που αποδυνάμωσαν οικονομικά και δημογραφικά την περιοχή, χωρίς όμως να επιφέρουν ερημώσεις οικισμών, όπως αυτές που σημειώθηκαν σε άλλες ορεινές περιοχές της Δυτ. Μακεδονίας (Γράμμους, Πρέσπες, κ.ά.). Στο δεύτερο μισό του 20ού αιώνα σημειώθηκαν σημαντικές αλλαγές. Η μαζική μετανάστευση κατά τη δεκαετία 1960-70 των κατοίκων της περιοχής σε αστικά κέντρα του εσωτερικού (κυρίως στη Θεσσαλονίκη), αλλά και σε χώρες του εξωτερικού, όπως η Δυτ. Γερμανία, η Αυστραλία και δευτερευόντως οι ΗΠΑ, είχε ως αποτέλεσμα τη μερική ερήμωση των οικισμών. Πολλά από τα σπίτια εγκαταλείφθηκαν και εν συνεχεία κατέρρευσαν, ιδιαίτερα κατά τις δύο τελευταίες δεκαετίες. Επίσης, μετά τον σεισμό του 1995, πολλά παλαιά σπίτια κατεδαφίστηκαν, ιδιαίτερα στους πεδινούς οικισμούς κοντά στον Αλιάκμονα, και αντικαταστάθηκαν με σύγχρονες, επιχορηγούμενες από το κράτος, κατασκευές.

Στα τέλη του 20ού αιώνα, το Τσοτύλι και η Νεάπολη αποτελούσαν μικρές κωμοπόλεις και έδρες τοπικών Υπηρεσιών, με εμπορικά καταστήματα, ενώ όλοι οι υπόλοιποι οικισμοί, εκτός από τον Πεντάλοφο, με πληθυσμό που κυμαίνεται για τον καθένα από λίγες μονάδες μέχρι λίγες δεκάδες και φθίνουσα πρωτογενή παραγωγή, αποτελούσαν τόπους παραθερισμού των αποδήμων που κατάγονται από αυτούς. Λόγω της συνεχιζόμενης μετανάστευσης, με μείωση του πληθυσμού της τάξεως του 17% στην τελευταία απογραφή, προοιωνίζεται η πλήρης ερήμωση των περισσότερων οικισμών και η περαιτέρω συρρίκνωση του εναπομείναντος κτηριακού αποθέματος. Ενδεικτική είναι και η μείωση του αριθμού των σχολείων. Ενώ το 1960 υπήρχαν δημοτικά σχολεία σε όλους τους οικισμούς δυτικά του Αλιάκμονα, σήμερα παραμένουν σε λειτουργία τα δημοτικά σχολεία μόνο των τριών κωμοπόλεων (Νεάπολης, Τσοτυλίου, Πενταλόφου).

Εικ. 3. Πενταλοφίτες μάστορες το 1903 (φωτ. αρχείο Κ. Κογιόπουλου).

Εικ. 4. Οι μαθητές της Α' (3) τάξεως του Ελληνικού Γυμνασίου Τσουλιού, 1906-1907 (φωτ. αρχείο Αλ. Αλεξόπουλου).

Δημοσιεύματα Δυτικομακεδόνων
στην εφημερίδα της Σμύρνης «Αμάλθεια»
στα μέσα του 19ου αιώνα

Η εφημερίδα *Αμάλθεια* της Σμύρνης ήταν η πιο μακροχρόνια εφημερίδα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Εκδόθηκε το 1838 από τον Ελληνοσουηδό επιστήμονα και αποτυχημένο τυπογράφο Κωνσταντίνο Ροδέ, με τη συνδρομή και υποστήριξη ορισμένων πλουσίων της Σμύρνης. Ο Ροδές περίπου δύο χρόνια αργότερα διαφώνησε με τους υποστηρικτές του, παραιτήθηκε και έφυγε, για να εκδώσει την εφημερίδα *Άργος*, η οποία όμως, δεν κατάφερε να πάρει άδεια και έκλεισε. Έτσι, η *Αμάλθεια* άρχισε να εκδίδεται από τον Περάκη Βερνάρδο και τον Λαμπρύλο Χατζηνικολάου, που ήταν μεταξύ αυτών που βοήθησαν τον Ροδέ να εκδώσει την εφημερίδα. Το 1844 η ιδιοκτησία της *Αμάλθειας* άλλαξε χέρια και πάλι και πέρασε στον Ιάκωβο Σαμιωτάκη, έναν δικηγόρο που ήταν βοηθός αρχισυντάκτη στην *Αμάλθεια* από το 1840. Αυτός πούλησε την *Αμάλθεια* το 1882, λίγο πριν πεθάνει, στον Σωκράτη Σολωμονίδη που την κράτησε έως το τέλος της, το 1922. Μάλιστα, η έκδοσή της συνεχίστηκε για ένα μικρό διάστημα και στην Ελλάδα μετά τη Μικρασιατική καταστροφή.¹

Η εφημερίδα διακινούνταν με τη μέθοδο της προεγγραφής συνδρομητών. Για τον σκοπό αυτό ορίζονταν επιστάτες, μέσω των οποίων γινόταν η εγγραφή και η διακίνηση. Συχνά, σε φύλλα της εφημερίδας δημοσιεύονται οι πόλεις στις οποίες υπήρχαν επιστάτες και τα ονόματα των επιστατών. Τέτοιες δημοσιεύσεις υπάρχουν π.χ. στα φύλλα της 19.12.1852 και 26.12.1852, από τις οποίες πληροφορούμαστε πως επιστάτες υπήρχαν στην Κωνσταντινούπολη, στο Ιάσιο και στο Γαλάτσι, στο Βουκουρέστι, στη

1. Λαίδη Μαρίνα Μαρκς, «Οι ελληνικές εφημερίδες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (1830-1862)», *Ο ελληνικός Τύπος, 1784 έως σήμερα Ιστορικές και θεωρητικές προσεγγίσεις*, Αθήνα 2005, σ. 446.

Θεσσαλονίκη, στις Σέρρες, στη Μυτιλήνη, στη Σμύρνη, στη Χίο, στην Κύπρο, στη Βηρυτό, στην Αλεξάνδρεια, στη Σύρο και στην Αθήνα. Από τα παραπάνω φαίνεται πως η εφημερίδα έφτανε σχεδόν παντού όπου υπήρχε Ελληνισμός. Οι Μακεδόνες και οι Θεσσαλοί, για να αποκτήσουν την εφημερίδα, μπορούσαν να απευθυνθούν στον επιστάτη της Θεσσαλονίκης, που ήταν ο Ιωάννης Δημητριάδης. Η ετήσια συνδρομή σύμφωνα με τη δημοσίευση στα παραπάνω φύλλα ανερχόταν στα 100 γρόσια για τους εν Σμύρνη και 130 για τους εκτός Σμύρνης. Η τιμή καταχώρισης για κάθε γραμμή ήταν 1 γρόσι, ωστόσο για μεγάλα άρθρα γινόταν μια καλύτερη τιμή. Οι επιστάτες άλλαζαν, όταν δεν ανταποκρινόταν στις υποχρεώσεις τους ή μετακόμιζαν σε άλλη πόλη. Το 1856 επιστάτες υπήρχαν και στη Φιλιππούπολη, Αδριανούπολη, υο Μοναστήρι (Βιτώλια) και την Καστοριά. Στην Καστοριά επιστάτης ήταν ο Ι. Καραμπίνας.²

Στη συνέχεια, θα παρουσιάσουμε δημοσιεύματα από τα φύλλα των ετών 1852-57, τα οποία είναι αναρτημένα στον ιστότοπο της Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων. Παλαιότερα φύλλα δεν εντοπίσαμε, είναι όμως βέβαιο πως η Αμάλθεια από τα πρώτα χρόνια κυκλοφορίας της δημοσίευε ανταποκρίσεις από πόλεις της Δυτικής Μακεδονίας. Μια αναδημοσίευση στην εφημερίδα Αθηνά φ. 24.5.1839 ενός δημοσιεύματος της εφημ. Αμάλθεια, που αναφέρεται στον «Σκοτωμό», ένα γεγονός που επισυνέβη στη Σιάτιστα το Πάσχα του 1839, μας βεβαιώνουν για το παραπάνω. Τα φύλλα της Αμάλθειας με ανταποκρίσεις από πόλεις της Δυτικής Μακεδονίας, αγγελίες, «διατριβές», νεκρολογίες και διαφημίσεις Δυτικομακεδόνων είναι τα εξής:

A. ΕΤΟΣ ΙΕ' (1852)

1. Αριθμ. 680, 29 Φεβρουαρίου 1852

Έκ Σιατίστης τῆς Μακεδονίας, τῆ α΄ Φεβρ. 1852

Οι έφοροι των σχολείων της Σιάτιστας αποστέλλουν επιστολή στην Αμάλθεια, με την οποία ευχαριστούν τον «εὐκλεῶς Ἄρχιερατεύσαντα» πρώην

2. Ο Ιωάννης Καραμπίνας διετέλεσε επί πολλά χρόνια έφορος των σχολείων Καστοριάς και συμπεριλαμβάνεται στον κατάλογο των ευεργετών των σχολείων Καστοριάς. Σύμφωνα με τον Κ. Α. Βακαλόπουλο (Ιστορία του Βόρειου Ελληνισμού. Μακεδονία, εκδ. Αφοί Κυριακίση, Θεσσαλονίκη 1998, σ.148), ήταν Φιλικός και πρώτος εξάδελφος του Γεωργίου Θεοχάρη, συνεργάτη του Ρήγα.

Σερβίων και Κοζάνης Βενιαμίν Θεσσαλονικέα για μια προσφορά 3.000 γροσίων προς τα σχολεία της Σιάτιστας. Από την ίδια επιστολή μαθαίνουμε πως η εφημερίδα είχε υμνήσει πολλές φορές τις γενναίες και φιλομαθείς προσφορές του Βενιαμίν, γεγονός που αποδεικνύει πως οι Δυτικομακεδόνες δημοσίευαν και διάβαζαν την εφημερίδα και πριν από το 1852.

Λίγες ημέρες αργότερα, στο φ. 683/21.3.52, η *Αμάλθεια* δημοσιεύει ευχαριστήρια επιστολή των εφόρων των σχολείων της Τσαρίτσανης προς τον Βενιαμίν, επειδή ο Βενιαμίν έκανε δωρεά και στα σχολεία της Τσαρίτσανης. Παράλληλα, η εφημερίδα δημοσιεύει και την επιστολή την οποία είχε στείλει ο Αρχιερέας μαζί με τη δωρεά του στις 30.1.1852 προς τους προκρίτους της Τσαρίτσανης με τον δάσκαλο της Κοζάνης Θεόδωρο Παπαναστασίου. Από την επιστολή προκύπτει πως οι πρόκριτοι της Τσαρίτσανης είχαν ζητήσει παλαιότερα τη βοήθεια του Βενιαμίν, ο οποίος δεν μπόρεσε να ανταποκριθεί άμεσα, καθώς «περιπετεΐαι τοιχορουχιών και άρπαγών» απασχολούσαν τον νου του και την καρδιά του, και, όταν πλέον ξέφυγε από αυτή τη νοσηρή κατάσταση, θυμήθηκε εκείνη την προ καιρού παράκληση των προκρίτων της Τσαρίτσανης.³

2. Αριθμ. 691, 16 Μαΐου 1852

Η εφημερίδα αναφέρεται στον θάνατο του Βενιαμίν, του οποίου, όπως γράφει, μέχρι χθες δεν έπαιψαν να διακηρύττουν τις εθνοφελείς ευεργεσίες. Ακολουθεί επιστολή, «Εκ Κοζάνης τήν 28 Ἀπριλίου», όπου περιγράφονται λεπτομερώς οι τελευταίες στιγμές του εκλιπόντος, ο θάνατός του στις 17 Απριλίου 1852 και η κηδεία του. Κατά την κηδεία του μίλησε από τον άμβωνα της εκκλησίας ο σχολάρχης Δημήτριος Αργυριάδης, ενώ στο μήμα του εκφώνησε λόγο ο δάσκαλος Θεοδ. Σαρχατλίδης. Η εφημερίδα στο ίδιο φύλλο δημοσιεύει τον λόγο του Αργυριάδη (βλ. εικ. 1-2). Από τα παραπάνω δημοσιεύματα προκύπτει πως ο Βενιαμίν δεν πέθανε το 1851, όπως γράφει ο Λιούφης,⁴ ούτε το 1854, όπως ισχυρίζεται ο Γουναρόπουλος,⁵ αλλά το 1852.

3. Για τις ευεργεσίες του Βενιαμίν βλ. και Π. Ν. Λιούφης, *Ιστορία της Κοζάνης*, Αθήνα 1924, σ. 100.

4. Λιούφης, *Ιστορία της Κοζάνης*, σ. 100.

5. Κ. Α. Γουναρόπουλος, «Κοζανικά», *Πανδώρα ΚΒ* (15.3.1872, φ. 528), σ. 556.

3. Αριθ. 700, 18 Ιουλίου 1852

Δημοσιεύεται επιστολή από τη Σιάτιστα με ημερομηνία 28 Ιουνίου 1852, η οποία αναφέρεται στην υποδοχή του μητροπολίτη Σισανίου και Σιατίστης Μελετίου στη Σιάτιστα. Η επιστολή έφτασε στην Αμάλθεια διά του ανταποκριτή της στην Κωνσταντινούπολη. Σύμφωνα με την επιστολή, ο Μελέτιος αφίχθη στη Σιάτιστα στις 19 Ιουνίου 1852, ενώ οι κάτοικοι της πόλης του επιφύλαξαν θερμή υποδοχή. Πλήθος λαού εξήλθε στην είσοδο της πόλης, για να τον προϋπαντήσει, ενώ πάνω από τετρακόσιοι μαθητές των Αλληλοδιδασκτικών Σχολείων και της Ελληνικής Σχολής, παρατεταγμένοι σε γραμμές, έψελναν αρμονικά ένα άσμα της υποδοχής. Μετά την τελετή της υποδοχής, ο κόσμος με τους ιερείς προπορευόμενους, έφτασε στη «Μητρόπολη του Αγίου Δημητρίου», όπου τον περιέμενε και εκεί πλήθος κόσμου. Στον ναό ο «Ποιμενάρχης έξεφώνησε λόγον κατάλληλον εις τήν περίστασιν ταύτην και κατανουκτικώτατον, πλήρη πατρικών νουθεσιών και προτροπών».

4. Αριθμ. 703, 8 Αυγούστου 1852

Έκ Κοζάνης, (τής Μακεδονίας) τήν 21 Ιουλίου.

Το δημοσίευμα αναφέρεται σε δύο τρομερά δεινά που εμάστιζαν την πόλη της Κοζάνης και όλες τις μακεδονικές πόλεις μεταξύ Καμβουνίων, Πιερίων και Βερμίου όρους.

Ως πρώτο κακό αναφέρονται οι σεισμοί, που ξεκίνησαν στις 14 του μήνα (Ιούλιος 1852) και συνεχίζονταν μέχρι την ημέρα που γράφτηκε το άρθρο. Δύο μάλιστα από τους σεισμούς που συνέβησαν την προηγούμενη ημέρα ήταν ιδιαίτερα δυνατοί και συνοδεύονταν από υποχθόνιο κρότο και ρεύμα αέρα, όπως ο τυφώνας, από αριστερά. Οι κάτοικοι Αναρωτώνται μήπως η εστία βρίσκεται στο εντός της «Ορεστιάδος λίμνης (Καστορίας) βουνόν». Όπως λένε οι ντόπιοι άλλοτε κατά οκταετία, άλλοτε κατά πενταετία και άλλοτε κατά διετία τα νερά της λίμνης λιγοστεύουν, πάντα δε το φαινόμενο αυτό συνοδεύεται από κάποιον υπολίμνιο κρότο στη θέση της αρχαίας πόλης Ορεστιάδος που τώρα ονομάζεται Κραιπινή, από την οποία προκύπτει και η εγχώρια έκφραση «Φωνάζει τὸ στοιχὶ τῆς Κραιπινῆς», η οποία και εκφράζει τον υπολίμνιο αυτό κρότο.

Το δεύτερο δεινό είναι η μάστιγα των ληστών, ενώ το πρόβλημα είχε φθάσει στο απροχώρητο. Συμμορίες, άλλοτε από 50-60 και άλλοτε από

100 άνδρες, καταφρονούν τις αρχές και περιφέρονται άφοβα μέρα μεσημέρι, ξεγυμνώνουν και ακρωτηριάζουν τους άοπλους και κατασφάζουν απάνθρωπα τους οπλισμένους. Μάλιστα χθες, αφού ξεγύμνωσαν κάποιον Σιατιστέα και τον καταπλήγωσαν, του έκοψαν τα αυτιά και μετά τον ελευθέρωσαν σε αξιολύπητη κατάσταση. Ως εκ τούτου, οι κάτοικοι της περιοχής αντιμετωπίζουν προβλήματα επιβίωσης, αφού δεν μπορούν να πάνε από χωριό σε χωριό και να εξασφαλίσουν τα προς το ζην και περιμένουν από την Κυβέρνηση να φροντίσει για την αντιμετώπιση του φαινομένου.

Β. ΕΤΟΣ ΙΣΤ'

5. Αριθμ. 733, 6 Μαρτίου 1853

Στο φύλλο αυτό δημοσιεύεται νεκρολογία για τον Αργύριο Παπά Ρίζου. Σύμφωνα με τη νεκρολογία αυτή, ο σεβαστός δάσκαλος απεβίωσε γαλήνια πλήρης ημερών στις 31 Ιανουαρίου 1853, μετά από τετραήμερη ασθένεια. Στον τάφο του τον συνόδευσαν όχι μόνο οι μαθητές των σχολείων της Σιάτιστας αλλά και όλοι οι πολίτες. Επικήδειο λόγο εκφώνησε ο δάσκαλος της πόλης Δούκας Σακελλαριάδης. Ο Αρχιερέας, αν και απουσίαζε στη Σέλιτσα (Εράτυρα) και παρά την κακοκαιρία, πήγε στη Σιάτιστα, για να τιμήσει με την αρχιερατική του παρουσία την εκφορά του αιοδιδίμου Αργυρίου.

Οι πληροφορίες για τον θάνατο του Παπαρίζου επαληθεύονται και από την αλληλογραφία Δ. Αργυριάδη – Κ. Τακιατζή.⁶ Η πληροφορία που είχαμε από άλλες πηγές πως ο Αργύριος πέθανε το 1851 στην Καστοριά, μακριά από την οικογένειά του, μόνος και καταφρονημένος,⁷ βάσει της νεκρολογίας της Αμάλθειας αλλά και της αλληλογραφία Αργυριάδη-Τακιατζή φαίνεται πως δεν ισχύει.

Γ. ΕΤΟΣ ΙΖ'

6. Αριθμ. 819, 29 Οκτωβρίου 1854

Έκ Σιατίστης, 10 Σεπτεμβρίου 1854

Το δημοσίευμα αποτελεί επιστολή του Δημητρίου Αργυριάδη προς τον συντάκτη της Αμάλθειας. Με αυτή ο Αργυριάδης επαινεί τον αρχιερέα Κοζάνης Ευγένιο για τον ακάματο ζήλο που καταβάλλει υπέρ της παιδείας και

6. Καλλιόπη Μπόντα-Ντουμανακη, Η ζωή και το έργο του σιατιστινού λογίου Δημητρίου Αργυριάδη, Σιάτιστα 2015, σ.43-44.

7. Έτσι ο Γρ. Βέλκος, Αργύριος Παπαρίζου (1764-1851), Ο μεγάλος Σελιτωτής διδάσκαλος του γένους, Αθήνα 1953, σ. 89-90.

των Σχολείων. Ο Αργυριάδης γράφει πως παρευρέθηκε την τελευταία ημέρα των ετήσιων εξετάσεων της μαθητιούσης νεολαίας. Η ημέρα ήταν λαμπρή, η ίδια ομήγυρη όπως επί σχολαρχίας του και ο ίδιος ζήλος του φιλόμουσου και διακεκριμένου αρχιερέα, και ή ίδια προσπάθεια των φιλόμουσων εφόρων, και η ίδια προφιλεστάτη σε αυτόν νεολαία «ὄργωσα πρὸς τὰ καλὰ καὶ τὴν μάθησιν». Παράλληλα, επαινεί τα πνευματικά παιδιά τού αρχιερέα και τις οικογένειες που του συμπαραστέκονται. Τέλος, συνιστά στους συναδέλφους του που είναι στην Κοζάνη να μιμηθούν τον αρχιερέα και τους αξιότιμους Εφόρους, ενώ τους πληροφορεί πως, αν και ενέδωσε στην πρόσκληση της πατρίδος του και έφυγε από κοντά τους, νοερώς είναι και θα είναι κοντά τους.

Δ. ΕΤΟΣ ΙΗ΄

7. Αριθμ. 845, 30 Απριλίου 1855

«Αυτοσχέδιος διατριβή περί Σιατίστης, υπό Αθ. Αργυριάδου»

Στη διατριβή του αυτή ο Αργυριάδης δίνει πληροφορίες για τη γεωγραφική θέση της Σιάτιστας, την χρονολογία ίδρυσης, τα σχολεία, τους δασκάλους, τους ευεργέτες της. Παράλληλα με τη δική του διατριβή, επισυνάπτει και διατριβή την οποία έστειλαν από τη Σιάτιστα στις 17 Μαρτίου 1855, για να εκφράσουν τις ευχαριστίες τους προς τον συμπολίτη τους Μάρκον Γ. Ζήση, ο οποίος διέμενε τότε στο Βαλκνέστι της Βλαχίας, για τη δωρεά κεντρικότατου οικοπέδου προς ανέγερση Αλληλοδιδασκτικής Σχολής καθώς και χρηματικού ποσού για τα δίδακτρα του δασκάλου. Ο ίδιος αφιέρωσε 2.500 γρόσια στον νεόδμητο ναό του Αγίου Αθανασίου.

Οι πληροφορίες από το δημοσίευμα αυτό είναι πολύ σημαντικές, ενώ ορισμένες από αυτές δεν αναφέρονται από άλλες πηγές. Έτσι, δεν γνωρίζαμε τις πολλές ευεργεσίες του Μάρκου Γ. Ζήση, συζύγου της Αναστασίας, θυγατέρας της Ελένης Ζουπάν-Μωραΐτη. Από εντοιχισμένη πλάκα που υπήρχε στη παλιά Αστική Σχολή και μεταφέρθηκε και εντοιχίστηκε στο 1ο Δημοτικό Σχολείο, ήταν γνωστό πως ο Μάρκος Γ. Ζήση δώρισε τόπο για να κτιστεί η Αστική Σχολή, αλλά δεν γνωρίζαμε τις άλλες δωρεές του. Επίσης, δεν διαθέτουμε πληροφορίες από άλλες πηγές για τη χρονολογία ανέγερσης του ναού του Αγίου Αθανασίου, παρά μόνο από την επιστολή αυτή. Στον κώδικα Ζωσιμά, σε έγγραφη της 17ης Απριλίου του 1719, υπάρχει αφιέρωση σε εκκλησίες της Σιάτιστας, μεταξύ των οποίων είναι και ο Άγιος

Αθανάσιος.⁸ Επομένως, ο ναός στον οποίο ο Μάρκος Γεωργίου Ζήση αφιέρωσε 2.500 γρόσια είναι δεύτερος ναός. Για τον ναό αυτό ο ιερέας Νικόλαος Δάρδας πληροφορεί ότι ήταν ευρύτατος, μεγάλων διαστάσεων και τρισυπόστατος, προς τιμήν του Αγίου Αθανασίου, των Αγίων Αναργύρων και του Αγίου Αντωνίου.⁹ Ο δεύτερος ναός έχει κατεδαφιστεί και στη θέση του υπάρχει νεότερος μικρότερος ναός, στον οποίο το τέμπλο, οι δεσποτικές εικόνες και κάποιες φορητές προέρχονται από τον παλιό ναό και μαρτυρούν την αρχοντιά ενός πλούσιου παρελθόντος.

8. Αριθμ. 850, 5 Ιουνίου 1855

Σύμφωνα με γραπτή πληροφορία από το Μοναστήρι (Βιτώλια), ο εκεί πρόξενος της Γαλλίας έστρεψε την προσοχή του στην εκπαίδευση των γυναικών. Για τον σκοπό αυτό κάλεσε από την Κοζάνη την κυρία Ελένη Ρουσιάδου (άλλοτε δασκάλα στη Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία Αθηνών) με ετήσιο μισθό 8.000 γρόσια. Η κυρία αυτή μόλις έφτασε στη πόλη, σύστησε σχολείο, του οποίου ο αριθμός των μαθητριών καθημερινά αυξάνεται.

Η Ελένη Ρουσιάδου, σύζυγος του Γεωργίου Ρουσιάδη, μετά τον θάνατο του συζύγου της πήγε στην Κοζάνη, κοντά στην οικογένεια του Κ. Δ. Τακιατζή, η μητέρα του οποίου, Θεοδώρα Ρούση Κοντορούση, ήταν αδελφή του Γεωργίου Ρουσιάδη. Ο Δημήτριος Αργυριάδης, σε επιστολές του προς τον Κ. Δ. Τακιατζή, αναφέρεται με σεβασμό στην Ελένη Ρουσιάδου.¹⁰ Πληροφορίες για τη σύσταση σχολείου από τη Ρουσιάδου στο Μοναστήρι προέρχονται και από επιστολή που έστειλε από την Αθήνα τον Ιούνιο του 1856 κάποιος Ραΐσης στον Κ. Τακιατζή στη Κοζάνη, από την οποία φαίνεται πως η Ελένη Ρουσιάδου μετά το πέρας της σχολικής χρονιάς πήγε στην Αθήνα, για να κάνει την ανακομιδή των οστών του συζύγου της.¹¹ Μαζί της έφερε και επιστολή του Κ. Δ. Τακιατζή προς τον Ραΐση, στην

8. Ν. Δάρδας, *Ιεροί ναοί και παρεκκλήσια της Σιατίστης*, Αθήνα 1964.

9 Ν. Πανταζόπουλος Νικόλαος, συνεργασία Δεσποίνης Τσούρκα-Παπαστάθη, *Κώδιξ Μητροπόλεως Σισανίου και Σιατίστης 17ος-18ος αι.*, στη σειρά Δικαιϊκά Μεταβιζαντικά Μνημεία, εκδιδόμενα υπό του καθηγητού Ν. Ι. Πανταζοπούλου, τεύχος Α', Θεσσαλονίκη 1974, σ.95.

10. *Ἄξιότιμε φίλε μοι Κύριε Κώτσιο. Τὴν 5ῃ Ἰανουαρίου 1855. Τῆ Κ. Ρουσιάδου προσφέρατε τὰ σεβάσματά μου ὡς καὶ τὰ τῆς συζύγου μου καὶ ὅτι ὑπολειπόμεθα τὴν εὐγενεῖαν τῆς ἐξόχως καὶ ἰδιατέρως διὰ τὰ πολλὰ προτερήματα, σύνθετον ἀνατροφῆς καὶ παιδείας ΔΒΚ/Λ22146.*

11. Για την ανακομιδή βλ. *Αμάλθεια* φ. 918/20.9.1856.

οποία, όπου μεταξύ άλλων, ο Τακιατζής πληροφορούσε τον Ραΐση για τον θάνατο του γιού του Ιωάννη και της πεθεράς του. Εκτός όμως από τα δυσάρεστα αυτά γεγονότα, ο Τακιατζής πληροφορεί τον Ραΐση και για τα διδασκαλία της θείας του στο Παρθεναγωγείο Βιτωλίων, γι' αυτό ο Ραΐσης απαντά:¹²

Πρὸς τούτοις, μετὰ προσοχῆς ἀνέγνων καὶ τὰ διὰ τὴν Σεβ. Θεῖαν Σας ἐκθετόμενα, ἰδίως ὡς πρὸς τὸ ἀποτέλεσμα τοῦ μόχθου καὶ τῆς ἐπιμελείας τῆς καὶ τὰ παρὰ αὐτῆς διδαχθέντα ἄχρι τοῦδε κοράσια τῶν κατοίκων Βιτωλίων τὸ ὅποιον ἐν τῇ ἡμέρᾳ τῶν ἐξετάσεων αὐτῶν ἔδοκεν ἐνώπιον τῆς ἐφορίας τοῦ Παρθεναγωγείου τῶν Σεβασμίων κληρικῶν καὶ ἄλλων παμπόλλων διαφόρων καὶ τῶν γονέων των.

Ο Ραΐσης συνεχίζει με επαίνους για την Ελένη Ρουσιάδου αλλά και για τον σύζυγό της Γεώργιο Ρουσιάδη, τον οποίο και γνώριζε.

9. Αριθμ. 854, 1 Ιουλίου 1855

Επιστολή των εφόρων των Σχολείων Κοζάνης, με την οποία ευχαριστούν την «κυρίαν Εὐθυμίαν», σύζυγο του «ἐν μακαρία τῇ λήξει γενομένου Ἰωάννου Θεοχάρους τοῦ ἐκ Βεῤῥοίας», η οποία συνέδραμε τα σχολεία της Κοζάνης με τη γενναία συνδρομή «ἐκ φλωρίων καισαροβασιλικῶν τεσσαράκοντα». Η ευεργέτης αυτή, σύμφωνα με άλλο δημοσίευμα της εφημ. *Αμάλθεια*, φ.925/8.11.1856, πρόσφερε χρήματα για το Παρθεναγωγείο Θεσσαλονίκης αλλά και για σχολεία άλλων πόλεων.

Ευεργέτης σχολείων ήταν και ο σύζυγος της Ευθυμίας, ο «Ἰωάννης Θεοχάρου ἐκ Βεῤῥοίας», ο οποίος μνημονεύεται στο «Βιβλίον των μνημονευομένων τεθνηκότων (κεκοιμημένων) Αδελφῶν ημῶν, των συντρεξάντων εις το Φούντος του της των εν Ζέμωνι Ρωμαίων και Μακεδονοβλάχων Αδελφότητος Ελληνικού Σχολείου, τω Σαββάτω της αποδώσεως της αγίας Πεντηκοστῆς, καθ' ἣν γίνονται αι προς Θεόν υπέρ αὐτῶν Παρακλήσεις». Επίσης ο *Ιωάννης Θεοχάρης «ἐκ ζήμονος Βεῤῥοιαῖος»* και η σύζυγός του Ευφημία συμπεριλαμβάνονται μεταξύ των δωρητῶν και αφιερωτῶν των σχολείων της Βέροιας.¹³ Το παραπάνω δημοσίευμα της *Αμάλθεια* σχολιάζει ο Δ. Αργυριάδης.¹⁴

12. ΔΒΚ/Λ21905.

13. Γ. Χ. Χιονίδης, «Τα σχολεία της Βέροιας κατά τα έτη 1849-1912 βάσει ανεκδότων εγγράφων», *Μακεδονικά* 11 (1971), 3.

14. ΔΒΚ/Λ22155.

διατριβή τις ἐν τῇ Ἀμαλθείᾳ ὡς ἐκ τῆς Πατρίδος Σας μ' ἐφάνη λίαν ἀγράμματος καὶ κακοσυνεταγμένη καὶ μὲ θλίβει νὰ δημοσιεύωνται τοιαῦτα ἀσύντακτα. Κηρύττομεν αὐτὰ πλήρους ἡμῶν εὐγνωμοσύνης· πρῶτον τὸ ἡμῶν περιττεύει (δυσανάγνωστη λέξι) διότι εἶναι τὸ πρόσωπόν μας πλήρους εὐγνωμοσύνης δὲν λέγεται, ἢ εὐγνωμοσύνη δὲν εἶναι πλήρης, ἡμεῖς εἴμεθα πλήρεις εὐγνωμοσύνης, ἀλλὰ τί πρῶτον τί δ' ὕστατον ὅλα εἶναι παιδαριώδη, ἀγράμματα καὶ δὲν ἐπιθυμῶ ἐκ Κοζάνης νὰ δημοσιεύωνται τοιαῦτα μάλιστα ἐνδεδυμένα τὸ ὄνομα τῆς ἐφορείας ὑμῶν. Αἰτιατικὰς εἰς τὴν ἀρχὴν εἶδον μίαν κατόπιν τῆς ἄλλης. γυνή, γυνή τρίς κ.λπ., κ.λπ..

Ε. ΕΤΟΣ ΙΘ'

10. Αριθμ. 897, 27 Απριλίου 1856

Στο φύλλο αυτό δημοσιεύεται επιστολή την οποία έστειλαν από την Κοζάνη την 1η Μαρτίου 1856 ο Ν.Δ.Μ και ο Κ.Γ.Κ. προς τον συντάκτη της Αμάλθειας. Η επιστολή απευθύνεται «πρὸς τὴν Α.Π. τὸν Ἅγιον Καστοριάς Κ. Νικηφόρον», με τον οποίο οι δύο παραπάνω φαίνεται πως είχαν κάποιες διαφορές για ένα «τόπον» (οικόπεδο), το οποίο, όπως γράφουν, ήταν ιδιοκτησία τους και το σφαιτερίστηκαν άλλοι, από τους οποίους στη συνέχεια τον αγόρασε ο αρχιερέας Καστοριάς Νικηφόρος, αν και γνώριζε τις διαφορές τους. Ο Ν.Δ.Μ είναι ο Καστοριανός Ναούμ Δημητρίου Μώραλης, ενώ ο Κ.Γ.Κ. είναι ο Κων. Γεωργίου Κοεμτζόπουλος, γαμβρός στην ανιψιά του Μώραλη. Στην κατάσταση περιπλέχθηκαν πολλοί Καστοριανοί αλλά και οι αρχιερείς Σισανίου Μελέτιος και Σερβίων και Κοζάνης Ευγένιος. Τα αίτια που περιέπλεξαν την κατάσταση ήταν «ἡ ῥαδιουργία, τὸ φιλέκδικόν καὶ τὰ κατὰ τοῦ Ναοῦ Δ. Μώραλη πάθη ἐνὸς ἐξ ὑμῶν». Η επιστολή τελειώνει με απειλές κατά του αρχιερέα. Οι αποστολείς της επιστολής γράφουν πως δεν φοβούνται πλέον, καθώς πέρασαν οι καιροί των καταχρήσεων, υπάρχουν άλλοι καιροί και θα υπάρχουν καλύτεροι, χάρη στα μέτρα της Κυβέρνησης και του «Φιλολάου καὶ Ευεργετικωτάτου Ἐνακτος ἡμῶν Σουλτὰν Ἄπτοῦλ Μετζιτ ἐφέντι». Με υστερόγραφο στέλνουν ειρωνικούς χαιρετισμούς στον γραμματέα του αρχιερέα, κ. Ιωάννη Παπαμάντζιαρη, και παράλληλα τον πληροφορούν πως η τόσο περιέργη και άξια λόγου επιστολή του είναι στα χέρια τους με πολλές άλλες γνωστές στο αρχιερέα.

Στην παραπάνω επιστολή απαντούν άπαντες οι Καστοριείς όπως φαίνεται παρακάτω, στο φ.12.7.1856.

11. Αριθμ.901, 24 Μαΐου 1856

Γράφουσι πρὸς ἡμᾶς ἐκ Κοζάνης

«Ἡ πατρις εὐγνωμονοῦσα τῷ τέκνῳ αὐτῆς»

Εκ μέρους του κοινού της Κοζάνης εκφράζονται ευχαριστήρια προ τον Δημήτριο Λακοβά εκ Κοζάνης της Μακεδονίας, ο οποίος, αν και ήταν εγκατεστημένος πριν από καιρό στη Χαλκίδα, ουδέποτε ξέχασε την πατρίδα του, αλλά ως αγαθός, ενάρετος και φιλόμουσος άνδρας, γνωρίζοντας πως κάθε πόλη αναγεννάται από τα φώτα της παιδείας, παλαιότερα είχε δωρίσει βιβλία που κοσμούν τη βιβλιοθήκη αλλά και πριν από λίγο. Δικαίως ο άνδρας αυτός ελκύει τον σεβασμό των συμπατριωτών του, οι οποίοι όχι μόνο τον έχουν πάντα στο νου τους, τόσο αυτόν όσο και τη σύζυγό του Αναστασία, αλλά μνημονεύουν το όνομά του και της συζύγου του την 20η Μαΐου, ημέρα κατά την οποία εκφωνούνται τα ονόματα των δωρητών του σχολείου από άμβωνος. Παράλληλα, ευχαριστούν και τον μητροπολίτη Θεσσαλονίκης Καλλίνικο, ο οποίος σε ομιλία προς το ποίμνιό του, αναφέρθηκε και στο όνομα της Κοζάνης.

Στο αρχείο Τακιατζή υπάρχουν επιστολές του Λακοβά από τη Χαλκίδα, από τις οποίες αντλούμε σημαντικές πληροφορίες για πολλά θέματα. Σε κάποιες από αυτές αναφέρεται σε βιβλία που έστειλε στην Κοζάνη με τον Κ. Κανατζιούλη και τους γιούς του Δημ. και Γ. Κανατζιούλη, οι οποίοι ήτανπραματευτές και πήγαιναν για εμπορικές υποθέσεις στην Χαλκίδα.¹⁵

12. Αριθμ. 902, 31 Μαΐου 1856

Γράφουσι πρὸς ἡμᾶς ἐκ Κοζάνης τὴν 11η Μαΐου

Οι Κοζανίτες απαντούν σε μία επιστολή που δημοσιεύτηκε στο φύλλο 898, την οποία έστειλε από τη Λάρισα στις 8 Απριλίου 1856 ο Α... σε ένα φίλο του στις Σέρρες, τον Γ..., με την οποία τον πληροφορεί πως, πραγματοποιώντας ένα ταξίδι στη Μακεδονία, πέρασε και από την Κοζάνη που είναι η πατρίδα τού Γ..., γνώρισε τον μητροπολίτη Ευγένιο τον οποίον επαινεί, αλλά βρήκε σε άσχημη κατάσταση το Ελληνικό σχολείο και τη Βιβλιοθήκη της Κοζάνης.¹⁶ Από την Κοζάνη «οί φιλαλήθεις τῶν πατριωτῶν» απαντούν πως γνωρίζουν ποιος είναι ο Α... και ο Γ..., ο Α... ποτέ δεν πέρασε από την Κοζάνη και όσα γράφει δεν αληθεύουν, γνωρίζουν δε και οι ίδιοι πως είναι

15. ΔΒΚ/Λ21824, ΔΒΚ/Λ21834.

16. Για τη Βιβλιοθήκη Κοζάνης βλ. Χαρ. Καρανάσιος, «Επισκόπηση ιστορίας της Βιβλιοθήκης Κοζάνης», *Κοζάνη, 600 χρόνια Ιστορίας, Πρακτικά Β' Συνεδρίου Τοπικής Ιστορίας, Κοζάνη 27-30.9.2012*, επιμ. Χαρ. Καρανάσιος κ.ά., [Δήμος Κοζάνης], Κοζάνη 2014, σ. 255-290.

σε καλή κατάσταση τα σχολικά και η βιβλιοθήκη, και καταλήγουν: «ἀλλ' εἶναι τὰ τὸν Νασρεδὶν Χοτζάν “τὸ πάπλωμα”».

13. Αριθμ. 902, 31 Μαΐου 1856

Γράφουσι πρὸς ἡμᾶς ἐκ Καστορίας

Το δημοσίευμα αναφέρεται στη ληστεία που εμάστιζε τις επαρχίες Καστοριάς, Ἄνω Σέλιτσας και Χρούπιστας. Ο διορισμένος για την καταπολέμηση της ληστείας Δερβέναγας δεν έχει τόσους ανθρώπους ὅσοι εἶναι οἱ ληστές. Δεν γνωρίζουν τι συμβαίνει στα περίχωρα, διότι η επικοινωνία εἶναι διακεκομμένη.

Εἶναι γνωστό και ἀπὸ ἄλλες πηγές πως την περίοδο εκείνη η περιοχή αντιμετώπιζε σοβαρό πρόβλημα με τη ληστεία. Ο Δ. Αργυριάδης σε επιστολή του προς τον Τακιατζή στις 11 Ιουλίου 1855 γράφει:¹⁷ Ὑ.Γ. Ἄχ, ἡ ἀλήθεια εἶναι φίλτατέ μοι ὅτι καὶ γὼ Σᾶς ἀποθύμησα ἀλλὰ τὰ περιστοιχοῦντα δεινά καὶ ἡ τρομερὰ ληστεία θέλει μοὶ ὑστερήσουν καὶ φέτος τῶ δυστυχεῖ νά Σᾶς ἐπανίδω.

Σε ἄλλο δημοσίευμα στο φ. 941, 8 Μαρτίου 1857, θα δούμε πως αντιμετωπίστηκε η ληστεία στην περιοχή.

Το 1852 ο Δημήτριος Αργυριάδης, σχολάρχης στην Ελληνική Σχολή Κοζάνης ἀπὸ το 1849 ἔως το 1852, ἀναλαμβάνει τη σχολαρχία της Ελληνικής Σχολῆς Σιάτιστας.¹⁸ Με τον τρόπο και τα μαθήματα διδασκαλίας του Αργυριάδη δεν συμφωνούσαν ὅλοι, και ειδικά αυτοὶ που γνώριζαν τα μαθήματα που διδάσκονταν στην ελεύθερη τότε Ελλάδα. Αποτέλεσμα ἦταν να ξεκινήσει μια διαμάχη μεταξύ του σχολάρχου Αργυριάδη και του ἀλληλοδιδάκτη Δούκα Σακελλαριάδη, ο οποίος εἶχε εκπαιδευτεῖ στην Ελλάδα, πίσω ἀπὸ τον οποιόν κρυβόταν και ἄλλα πρόσωπα και κυρίως ο εκπαιδευτικός Κ. Γ. Οικονόμου.¹⁹ Η Εφορία της Σχολῆς ἔλαβε τότε το μέρος

17. ΔΒΚ/Λ22149.

18. ΔΒΚ/Λ22149. Για το μαθήματα που δίδασκε βλ. Καλλιόπη Μπόντα-Ντουμανάκη – Μάριος-Κυπαρίσσης-Μώρος – Χρ. Τσανασίδης, Το μαθητικό τετράδιο Κωνσταντίνου Δ. Χριστίδου, μαθητῆ της Ελληνικῆς Σχολῆς Σιάτιστας ἐπὶ σχολαρχίας Δημ. Αργυριάδου (1852-1856)», [Δ.Κ.Ι.Β.Σ.], Σιατίστα 2021.

19. Ο Κωνσταντίνος Οικονόμου, σύμφωνα με τον Φίλ. Ζυγούρη (Ιστορικά σημειώματα περὶ Σιατίστης και λαογραφικά αὐτῆς, σ.369-270), ἦταν γόνος της οικογενείας των Παπασουλιωτῶν. Γεννήθηκε στη Σιάτίστα, ὅπου και ἔλαβε τα ἐγκύκλια μαθήματα,

του Αργυριάδη και ο Δούκας αναγκάστηκε να παραιτηθεί.²⁰ Η διαμάχη μεταφέρθηκε και στον Τύπο της εποχής. Ο Παύλος Ιωάννου²¹ από την Καστοριά δημοσίευσε μια διατριβή στο φύλλο 2.387/15.3.1856) φύλλο της εφημερίδας *Αθηνά*, με την οποία επαινεί τον δάσκαλο Δούκα Σακελλαριάδη. Ο δάσκαλος αυτός, σύμφωνα με τον αποστολέα της διατριβής, εκπαιδεύτηκε για τέσσερα χρόνια στο διδασκαλείο της Αθήνας, υπό την προστασία του αγίου Μαντινείας Θεοφάνη Σιατιστέα, δίδαξε δεκατρία χρόνια στη Σιάτιστα, αλλά, επειδή πριν ένα χρόνο δυσαρεστήθηκε «διά τὰς μικρορραδιουργίας ἀνθρωπαρίων τινῶν ἐν Σιατίστη», παραιτήθηκε και στην πορεία οι φιλόμουσοι ἔφοροι των σχολείων της Καστοριάς τον κάλεσαν να διευθύνει τη δημοτική σχολή της πατρίδας τους. Στην παραπάνω διατριβή απαντούν οι Σιατιστινοί με επιστολή που δημοσιεύτηκε στην *Αμάθεια*.

14. Αριθμ.905, 21 Ιουνίου 1856

Ἐκ Σιατίστης τῆς Μακεδονίας, τὴν 30 Ἀπριλίου 1856

Προς τον συντάκτην

Κύριε Συντάκτα τῆς ἐφημερίδος ἡ *Ἀμάθεια*

Με την επιστολή αυτή οι Σιατιστινοί απαντούν σε διατριβή του Π.Ι. από την Καστοριά, η οποία δημοσιεύτηκε στο φύλλο 2.387 της εφημ. *Αθηνά*. Πληροφορούν τον Π.Ι. ότι η πατρίδα τους φρόντισε και φροντίζει να έχει δασκάλους διακεκριμένους στην ελληνική και αλληλοδιδασκτική σχολή της και ότι ο Δούκας Σακελλαριάδης δεν είναι αυτός τον οποίο περιγράφει ο Π.Ι. Σπούδασε στην Αθήνα, αλλά δεν καταρτίστηκε, όπως λέει ο Π.Ι., στα ήθη και ως προς τα γράμματα. Επέστρεψε τριτοβάθμιος δημοδιδάσκαλος, αλλά ατελής στην ορθογραφία, άγευστος στην ετυμολογία και σύναξη και καθ' ολοκληρία άπειρος. Ως προς την ηθική δε, εκ φύσεως αχάριστος και

ενώ διδάχθηκε τα ανώτερα στη Θεσσαλονίκη και στο Εθνικό Πανεπιστήμιο, όπου παρακολούθησε μαθήματα θεολογικά και αναγορεύθηκε διδάκτορας, «προλύτης», όπως αποκαλούνταν οι διδάκτορες θεολογίας. Δίδαξε επί αρκετά έτη στην πατρίδα του Σιάτιστα και, επίσης, πολλά έτη στη Θεσσαλονίκη. Από τον Οκτώβριο του 1882 έως τον Ιούλιο του 1884 είχε τη θέση του σχολάρχη και διευθυντή της κεντρικής Ιερατικής σχολής Χάλκης.

20. Μπόντα-Ντουμανακη, *Η ζωή και το έργο του Δ. Αργυριάδη*, σ. 83-90.

21. Ο Παύλος Ιωάννου γεννήθηκε το 1823 στη Καστοριά. Σπούδασε ιατρική στο Πανεπιστήμιο Αθηνών και μετά την αναγόρευσή του σε διδάκτορα μετέβη το 1858 στη Γερμανία και στο Παρίσι για ανώτερες σπουδές. Το 1868 διορίστηκε έκτακτος και αργότερα τακτικός καθηγητής του Πανεπιστημίου Αθηνών. Πέθανε το 1897.

ακραία συκοφάντης, και το απέδειξε αυτό πρώτα στον συγγενή του και ευεργέτη του αοίδιμο έφορο των σχολείων της Σιάτιστας Δ. Χρηστίδη, που τελικά αναγκάστηκε να του ζητήσει συγνώμη σε συνέλευση. Οι Σιατιστείς με την επιστολή τους αυτή, με πολλά παραδείγματα που δίνουν, περιγράφουν τον Δούκα «σατυριστή» ζωντανών και νεκρών, άξεστο, βωμολόχο κ.ά. και όχι άριστο δημοδιδάσκαλο, όπως τον περιγράφει ο Π.Ι. Οι Σιατιστείς διαφωνούν και με τον Π.Ι και ως προς τον αριθμό των δασκάλων που εκπαιδεύτηκαν από τον Δούκα.²² Δεν είναι πολλοί, όπως αυτός γράφει, αλλά μόνο 2-3, τους οποίους εκπαιδευσε υποτυπωδώς σε διάστημα τριών μηνών, χωρίς εξετάσεις, μόνο για να πάρει 200-300 γρόσια. Επίσης, γράφουν πως αγνοούν ποιες, εκτός από δύο, είναι οι γύρω κωμοπόλεις που έχουν μαθητές του Δούκα ως δημοδιδασκάλους, καθώς στα Σέρβια, την Κορυτσά, το Βογατσικό, το Καταφύγιο, τη Βλάστη, το Βελβεντό, την Ελασσώνα, τον Κολινδρό κ.τ.λ. διευθύνουν τα σχολεία μαθητές του Θ. Παπά Άναστασίου,²³ καταρτισμένοι στα Ελληνικά, που διδάσκονταν ολόκληρο χρόνο την αλληλοδιδασκτική μέθοδο και έδωσαν και εξετάσεις και απέκτησαν αποδεικτικό με πιστοποίηση του Ποιμενάρχη, των Εφόρων, του Σχολάρχη και των λοιπών διδασκάλων.

Κατόπιν των παραπάνω, καταλήγουν οι Σιατιστινοί πως «μικροῦρα-διοῦργοι καὶ ἀνθρωπάρια» είναι ο Δούκας και όσοι τον εγκωμιάζουν. Η αποστοροφή προς τον εγκωμιάζόμενο είναι γενική και ο Π.Ι. να μη τους συλλυπείται, ως τάχα υποκεινόμενοι από πάθη και όχι για το κοινό καλό, στέρησαν την νεολαία από τόσο καλό δάσκαλο, και τον πληροφορούν πως έχουν ήδη αξιότιμον δάσκαλο τον κ. Δημ. Βενιαμίν. Η επιστολή έχει τις σφραγίδες της κοινότητας, και υπογράφουν «Άπαντες οί Σιατιστείς». Τον Δούκα υπερασπίζεται με επιστολή του προς την Αμάλθεια φ. 912, 9 Αυγούστου 1956 ο φίλος και συμπατριώτης του Κ. Γ. Οικονόμου.

22. Στα «σύμμεικτα» του περιοδικού Μακεδονικά 2 (1953), 686, δημοσιεύεται αποδεικτικό το οποίο χορήγησε ο Δούκας Σακελλαριάδης στον ιερέα Δημήτριο Παπά Θεοδωρίδη, με το οποίο βεβαιώνει πως ο Δημήτριος Παπά Θεοδωρίδης εξασκήθηκε σε αυτόν, όταν αυτός δίδασκε στη Γεράνεια, απέκτησε τις απαιτούμενες γνώσεις και εγκρίθηκε από αυτόν να μετέρχεται το επάγγελμα του Δημοδιδασκάλου. Ο Δημήτριος Παπά Θεοδωρίδης έκτοτε εξασκούσε το επάγγελμα του αλληλοδιδάκτη, όπως φαίνεται σε έγγραφο που δημοσιεύτηκε σε συνέχεια του παραπάνω εγγράφου στο ίδιο περιοδικό, καθώς και από πλήθος άλλων πηγών.

23. Ο Θεόδωρος Παπά Αναστασίου ήταν αλληλοδιδάκτης στη Σχολή της Κοζάνης· βλ. ΔΒΚ/Λ22194.

15. Αριθμ. 908, 12 Ιουλίου 1856

Με επιστολή τους με ημερομηνία 22 Ιουνίου 1856 άπαντες οι Καστοριείς διά του επιτρόπου τους Μουχπήρη Καστορίας Αθ. Τζίμκα απαντούν στη διατριβή των Ν.Δ.Μ και Κ.Γ.Κ., που εν είδει επιστολής δημοσιεύτηκε στο φύλλο 897 της Αμάλθειας. Οι Καστοριείς στηρίζουν τον Αρχιερέα τους καθώς και τον Αρχιερέα Σιατίστης και τους απαντούν πως υπάρχουν πολιτικά και εκκλησιαστικά δικαστήρια στα οποία μπορούν να απευθυνθούν, στα οποία όμως απαιτούνται επίσημα έγγραφα, τα οποία δεν διαθέτουν. Στρέφονται κυρίως κατά του Ναούμ Μώραλη, ο οποίος ως επίτροπος επί πολλά έτη της μητροπολιτικής εκκλησίας Καστορίας, ούτε λογαριασμό, ούτε πλεονάσματα της εκκλησίας παρουσίασε. Μάλιστα, ο Ναούμ αδίκησε τα ορφανά του αδελφού του και με συκοφαντίες και ραδιουργίες κατόρθωσε να διαστρέψει τον άρρωστο σε νου και σώμα πεθερό του, με αποτέλεσμα να αποκληρώσει αυτός τον γιο του και να αδικήσει τον αδελφό του Κώτσιο. Στη συνέχεια στρέφονται στον κύριο Κώτια (Κοεμτζόπουλο), ο οποίος λησμόνησε τον άξιο μνήμης πατέρα του και τόσους άλλους ευυπόληπτους συγγενείς του και προσαρτήθηκε στον Μώραλη.

Από το δημοσίευμα αυτό, σε συνδυασμό με πληροφορίες από την αλληλογραφία Αργυριάδη-Τακιατζή, προκύπτει πως ο Ναούμ Μώραλης ήταν ο ένας από τους δύο γαμβρούς του περίφημου Γ. Νιόπλιου και αυτός που με ραδιουργίες τον έπεισε να αποκληρώσει τον γιό του. Τα σχετικά με την αρρώστια του Νιόπλιου, τον θάνατό του, τη διαθήκη του και τα όσα επακολούθησαν τα περιγράφει σε επιστολές του ο Δ. Αργυριάδης προς τον Κ. Δ. Τακιατζή.²⁴

16. Αριθμ. 918, 20 Σεπτεμβρίου 1856

Στις 26 Αυγούστου τελέστηκε στην Κοζάνη μνημόσυνο του καθηγητή Γ. Ρουσιάδη, ο οποίος είχε πεθάνει στην Αθήνα το 1854. Το μνημόσυνο έγινε από τον ανεψιό τού Ρουσιάδη Κ. Δ. Τακιατζή, με αφορμή τη μεταφορά των οστών τού Ρουσιάδη από την Αθηνά όπου ετάφη στην Κοζάνη, την οποία έκανε η σύζυγός του Ελένη Ρουσιάδου. Η εφημερίδα δημοσιεύει τον επιτάφιο λόγο που εκφώνησε στο μνημόσυνο ο γιατρός Κ. Γουναρόπουλος, ο οποίος αναφέρθηκε στη ζωή και τη δράση του Ρουσιάδη. Ο Γουναρόπουλος

24. ΔΒΚ/Λ22159, ΔΒΚ/Λ22.175, ΔΒΚ/Λ22143, ΔΒΚ/Λ22176.

δήλωσε κατά την εκφώνηση του λόγου του πως θα αναφερθεί περιληπτικά στον βίο και τα έργα του καθηγητή Ρουσιάδη, καθώς εκτενέστερα θα αναφερθεί στη δημοσίευσή του στα προς έκδοση «Κοζανικά» του. Πράγματι, στα «Κοζανικά» ο Γουναρόπουλος αναφέρεται εκτενέστερα στη ζωή και το έργο του Ρουσιάδη.²⁵

Στ. ΕΤΟΣ Κ΄

17. Αριθμ. 941, 8 Μαρτίου 1857

Γράφουσι πρὸς ἡμᾶς ἐκ Καστορίας, Τὴν 11 Φεβρουαρίου

Σύμφωνα με το δημοσίευμα η ληστεία εξαφανίστηκε χάρη στα δραστήρια μέτρα της Κυβέρνησης, την ανδρεία και τη θαυμαστή τόλμη των χωρικών. Μόλις πήραν την άδεια να οπλοφορούν και να πυροβολούν κατά των ληστών (αυτό απαγορευόταν πριν· άδεια είχαν να συλλαμβάνουν τους ληστές χωρίς να πυροβολούν, και αν αυτό απαιτούνταν έπρεπε να καλέσουν τους Γκέκηδες), άλλους τραυμάτισαν, άλλους συνέλαβαν και τους υπόλοιπους διασκόρπισαν από τα μέρη τους. Τα στρατεύματα έφυγαν από Καστοριά για το Μοναστήρι πριν από είκοσι ημέρες. Η παρουσία τους και η ανώμαλη κατάσταση είχαν και λυπηρές συνέπειες: έφεραν υπερτίμηση των προϊόντων· π.χ. η τιμή του βουτύρου τετραπλασιάστηκε και ανήλθε στα 16 γρόσια την οκά. Από το Μοναστήρι έλαβαν την είδηση ότι κάποιος Μουστάμπεης από την Καράτζοβα ήταν μέλος ληστρικών συμμοριών και κλεπταποδόχος. Τον συνέλαβαν και τον πήγαν στο Μοναστήρι, όπου πριν από δύο μέρες εκτελέστηκε με απαγχονισμό.

18. Αριθμ. 943, 15 Μαρτίου 1857

Φιλολογία

Ο Α. Αργυριάδης θεωρεί πως ένα από δυσερμήνευτα χωρία του *Περί τοῦ Στεφάνου Λόγος* του Δημοσθένη είναι το παρακάτω:

«τὰ μὲν οὖν κατηγορημένα πολλά, καὶ περὶ ὧν ἐνίων μεγάλας καὶ τὰς ἐσχάτας οἱ νόμοι διδῶσι τιμωρίας, τοῦ δὲ παρόντος ἀγῶνος ἢ προαιρέσεις αὐτῆ ἐχθροῦ μὲν ἐπήρειαν ἔχει καὶ ὕβριν καὶ λοιδορίαν καὶ προπηλακισμόν ὁμοῦ καὶ πάντα τὰ τοιαῦτα, τῶν μέντοι κατηγοριῶν καὶ τῶν αἰτιῶν τῶν εἰρημένων, εἴπερ ἦσαν ἀληθεῖς, οὐκ ἔνι τῇ πόλει δίκην ἀξίαν λαβεῖν, οὐδ' ἐγγύς. οὐ γὰρ ἀφαι-

25. Πανδώρα τ. ΚΒ΄ (15.3.1872, φ. 528), σ. 559.

ρεισθαι δεῖ τὸ προσελθεῖν τῷ δήμῳ καὶ λόγου τυχεῖν, οὐδ' ἐν ἐπη-
ρείας τάξει καὶ φθόνου τοῦτο ποιεῖν· οὔτε μὰ τοὺς θεοὺς ὀρθῶς
ἔχον οὔτε πολιτικὸν οὔτε δίκαιόν ἐστιν, ὧ ἄνδρες Ἀθηναῖοι· ἀλλ'
ἐφ' οἷς κτλ.

Ο Αργυριάδης στη διατριβή που δημοσιεύει εδώ δίνει την δική του ερ-
μηνεία για το παραπάνω χωρίο.

Από το τυπογραφείο της Αμάλθειας πωλούνταν και βιβλία. Σε φύλλα της Αμάλθειας όλων αυτών των χρόνων υπάρχει αγγελία για την πώληση του βιβλίου *Χειραγωγία της εμπορικής διπλογραφίας*, το οποίο αποτελεί μετάφραση γερμανικού βιβλίου από τον Κοζανίτη Κ. Ιαντζούλη. Το βιβλίο που είχε εκδοθεί στη Βιέννη το 1849, αποτελείται από 200 σελίδες, ήταν κατάλληλο για την εκμάθηση της εμπορικής διπλογραφίας, βρισκόταν στο τυπογραφείο της Αμάλθειας και η τιμή του ήταν 20 γρόσια.

Συμπερασματικά, διαπιστώνουμε πως η Αμάλθεια από τα πρώτα χρόνια κυκλοφορίας της δημοσίευε ανταποκρίσεις από πόλεις της Δυτικής Μακεδονίας, –κυρίως από την Κοζάνη και τη Σιάτιστα– αγγελίες, «διατριβές», νεκρολογίες και διαφημίσεις Δυτικομακεδόνων. Μέσω της εφημερίδας Αμάλθεια οι Δυτικομακεδόνες εξέφραζαν τις ευχαριστίες τους προς τους ευεργέτες τους, αλλά και τις μεταξύ τους διαφωνίες τους. Από τις δημοσιεύσεις της Αμάλθειας πληροφορούμαστε γεγονότα τα οποία ξεχάστηκαν στην πορεία του χρόνου και για τα οποία μέχρι τώρα δεν εντοπίσαμε άλλες πηγές, ενώ επιβεβαιώνονται και γεγονότα γνωστά από άλλες πηγές.

Ὁ σεβασμιώτατος ἱεράρχης Ἡρ. Σερβίαν ἔ Κοζάνης, τοῦ ὁποῖαν τὰς ἐθνικὰς εὐεργεσίας δὲν ἐπαύσαμεν διακηρύττοντες ἕως χθές, ἀπεβίωσεν ἐν μέσῳ λαοῦ θρηνοῦντος ἔ ολοφύρομένου διὰ τὴν ἐξήρησιν τοιοῦτη πνευματικοῦ πατρὸς, τοιοῦτου φιλομούρου κηδεμόνος, τοιοῦτου γενναίου εὐεργέτου. Ἐτιμήθη δὲ ὁ μακαρίτης Βενιαμὴν ἀποθανὼν οὐχ ἤτερον ἢ ζῶν, ἀποδειχθεὶς ἀξιοζήλωτος διὰ τε τὸν βίον καὶ διὰ τὴν τελευτὴν αὐτοῦ. Τοιοῦτον βίον καὶ τοιοῦτο τέλος ἐπενχόμεθα τῷ ὄντι εἰς πάντας τοὺς πνευματικούς ποιμένας τοῦ λαοῦ. Κάλλιζον παράδειγμα καὶ χρησιμώτατον βιβλίον ἤθελε προσφέρει εἰς τὸ ἔθνος, ὅστις μαθὼν τὰ καθ' ἕκαστα αὐτοῦ ἤθελε συγγράψει

(1) Περὶ τῆς ἐκτάσεως καὶ διασκευῆς τῶν Σχολῶν ἐπιφυλαττόμεθα νὰ δημηλώσωμεν πρὸς γνώσιν τοῦ Κοινοῦ μετ' ὀλίγου, δεῖ θέλει τεθῆ ὁ ἀπρωγανίσιος λίθος, μὴπως τεθεὶς διὰ τὴν ἀνωμολίαν, εἰς τὴν ἢ περιεχθῆ εὐρίσκειται ἕνεκα τῶν βαθυτάτων ἀνασκαφῶν, ὅπου εὐρίσκονται ὕλαι ἡρειπωμένων προγενετέρων οἰκοδομῶν καὶ ἑμέλεια διαφόρων διασκευῶν.

Εἰκ. 1α-β. Εφημ. Αμάλθεια, φ. 691/16.5.1852.

Λόγος τοῦ Σχολάρχου Κ. Δ. Ἀργυριάδου.

Δίκαιος ὡς φοινῆ ἀνοθήσει καὶ εὖσει κέδρος ἢ ἐν τῷ Λιβάνῳ πληθυνθήσεται.

Τῆς Θεσσαλονίκης καὶ τῆς Κοζάνης τὸ κλέος, ὀλοκλήρου τῆς Μακεδονίας τὸ καύχημα καὶ τοῦ ἱεροῦ κλήρου τὸ ἀγλαΐσμα, ὁ Σεβασμιώτατος ἱεράρχης Ἡ. Σερβίαν καὶ Κοζάνης, ὁ περιώνυμος Βενιαμὴν ἐν ζῆ πλείον προχθὲς μετέβη ὡς πλανώμενον φῶς εἰς τὰς οὐρανίους ταχὺς καλύψας μ' ἀπαρηγόρητον πένθος τὰς δύο ταύτας πατρίδας, ὀλοκλήρους περὶ ἐπαρχίας, τὴν ἐν αὐταῖς διδασκομένην νεολαίαν καὶ τοὺς ἀπανταχοῦ δεομένους καὶ πτωγούς. Πενθεῖ ἢ Κοζάνη, θέλει πενθήσει μετ' ὀλίγον ἢ Θεσσαλονίκη καὶ πολλὰ πόλεις ἀφ' οὗ ὡς κεραυνὸς ἐπισκῆψῃ ἢ θλιβερὰ φήμη τοῦ θανάτου του, διότι ἢ μὲν στερεῖται ἐναρέτου, εὐεργετικοῦ καὶ φιλομαθεστατοῦ πατρὸς καὶ προστάτου, ἢ δὲ ἐξιδιασμένου συμπολίτου, ὅστις πολλάκις τῇ ἀπέδωκε τὰ τροφεῖα, ὀλοκλήρος δ' ἢ Μακεδονία καὶ λοιπαὶ περὶ ἐπαρχίας ἀνδρὸς ἱκανοῦ νὰ συνεργήσῃ εἰς τὴν εὐδαιμονίαν καὶ ἠθικὴν πρόοδόν της, ὡς συνήργει καὶ συνήργησε. Πενθεῖ ἢ νεολαία ἐπαισθητικῶς βλέπουσα, δεῖ σήμερον εὖσει ὁ διαυγέστατος ἀστὴρ τοῦ προορισμοῦ καὶ τῶν εὐχῶν της, ὀλοκλήρος δὲ ἢ πόλις αὕτη χθὲς καὶ σήμερον μετὰ τῶν ἐκπαιδευτικῶν αὐτῆς καταστημάτων καθηγῆς καὶ περιλυσος πενθεῖ ἐν ἀργίᾳ, διὰ νὰ παραστήσῃ μετὰ τὰ ἐξωτερικὰ ταῦτα φαινόμενα τὸ ὅποιον αἰσθάνεται βαρὺ ἄλγος διὰ τὸν θάνατον τοῦ πνευματικοῦ πάντων πατρὸς, τοῦ δαδούγου τῆς παιδείας καὶ εὐεργέτου τῶν Σχολείων της· ἀλλὰ διὰ νὰ κατανοήσωμεν τὸ μέγεθος τοῦ ἀγαθοῦ, ὅπερ ἔχασαμεν, νὰ ἐκτιμήσωμεν δὲ ἀξίως τὸν μακαρίτην, εἶναι χρεῖα νὰ ἀπομνησθῶμεν τὰς πράξεις του καὶ ἐν συνόψει τὴν βιογραφίαν του. Ἐγενήθη ὁ Σ. οὗτος νεκρὸς εἰς Θεσσαλονικὴν κατὰ τὸ 1775 ἀπὸ νοσήσεως τιμίου. εὖσεβῆς καὶ ἐναρέτου. Τὰ προτερήματα, τὰ ὅποια ἐκ

Η ΑΜΑΛΘΙΑ

...την βίαν του Βενιζέλου. Η δ' μνήμη του μακαρίου άνδρα... σφραγισμένης και διασημής γλυφ.

ΕΚ ΚΟΖΑΝΗΣ, τὴν 28^{ην} Ἀπριλίου. Ἦρθε ἡμεῖς, ἀπὸ ἀνατολῆς τῶν κολωνίων... ἡμεῖς τὴν 18 τοῦ μηνός... ἡμεῖς τὴν 18 τοῦ μηνός...

Ἡμεῖς τὴν 18 τοῦ μηνός... ἡμεῖς τὴν 18 τοῦ μηνός... ἡμεῖς τὴν 18 τοῦ μηνός...

Ἡμεῖς τὴν 18 τοῦ μηνός... ἡμεῖς τὴν 18 τοῦ μηνός... ἡμεῖς τὴν 18 τοῦ μηνός...

Ἡμεῖς τὴν 18 τοῦ μηνός... ἡμεῖς τὴν 18 τοῦ μηνός... ἡμεῖς τὴν 18 τοῦ μηνός...

Ἡμεῖς τὴν 18 τοῦ μηνός... ἡμεῖς τὴν 18 τοῦ μηνός... ἡμεῖς τὴν 18 τοῦ μηνός...

...κατακρίνει, ἀπὸ ἀνατολῆς κολωνίων... ἡμεῖς τὴν 18 τοῦ μηνός...

Ἡμεῖς τὴν 18 τοῦ μηνός... ἡμεῖς τὴν 18 τοῦ μηνός... ἡμεῖς τὴν 18 τοῦ μηνός...

ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΙΣ ΤΟΥ ΛΟΝΔΙΝΟΥ

ΟΣΑ ΕΙΔΟΣ, ΟΣΑ ΒΑΡΗ, ΟΣΑ ΜΕΛΛΑ ΝΑ ΙΔΩ. Η ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΣ ΕΚΘΕΣΙΣ ΤΟΥΤΩΝ.

(συνέχεια)

Ἡ μέση ἀποδοχὴ τῶν ἀγαθῶν τῆς Γαλλίας... ἡμεῖς τὴν 18 τοῦ μηνός...

Ἡμεῖς τὴν 18 τοῦ μηνός... ἡμεῖς τὴν 18 τοῦ μηνός... ἡμεῖς τὴν 18 τοῦ μηνός...

Ἡμεῖς τὴν 18 τοῦ μηνός... ἡμεῖς τὴν 18 τοῦ μηνός... ἡμεῖς τὴν 18 τοῦ μηνός...

Οί παραδοσιακοί ύλοτόμοι τῶν χωριῶν τοῦ Γράμμου (Καστοριάς): ύλοτομήσεις, μετακινήσεις καὶ ἐποικίσεις κυρίως στὴ Θεσσαλία μετὰ τὰ μέσα τοῦ 19ου αἰῶνα

Οἱ παραδοσιακοὶ ύλοτόμοι τῶν ὄρεινῶν –καὶ κατ’ ἐξοχὴν δασικῶν– περιοχῶν τῆς χερσαίας κυρίως Ἑλλάδος, οἱ ὅποιοι εἶναι γνωστοὶ στοὺς μελετητὲς τοῦ λαϊκοῦ ὕλικου βίου καὶ πολιτισμοῦ ὑπὸ διάφορες καὶ ποικίλες κατὰ περιοχὲς ὀνομασίες, ποὺ εἶναι σχετικὲς μὲ τοὺς τρόπους ἐργασίας τους, τὰ προϊόντα ποὺ παρήγαν, τὰ ἐργαλεῖα ποὺ χρησιμοποιοῦσαν κ.λπ., ὅπως *λοτόμοι* (δηλ. ὕλοτόμοι), ποὺ εἶναι καὶ ἡ κοινότερη καὶ πιὸ διαδεδομένη ἴσως ὀνομασία τους, *ξυλοκόποι*, *ξυλοφόροι*, *ξυλάδες*, *ροκόποι*, *πελεκάνοι*, *πριονάδες*, *σανιδάδες*, *σερτζῆδες* (ἢ *σ(ι)αρτζῆδες*) κ.ἄ.,¹ ὑπῆρξαν κατὰ τὴν προβιομηχανικὴ περίοδο (ἕως καὶ τὰ πρῶτα μεταπολεμικὰ χρόνια) μετακινούμενοι κυρίως τεχνίτες. Ἡ τέχνη δηλαδὴ τοῦ ὕλοτόμου ἀνήκει στὶς ἀπασχολήσεις, οἱ ὁποῖες κατ’ ἐξοχὴν χαρακτηρίζονται ἀπὸ ἐπαγγελματικὸ «νομαδισμό». Διότι ἡ συστηματικὴ ἐνασχόληση μὲ τὴν ὕλοτομία, σὲ πλαίσια ἐπαγγελματικά, ἀποτελώντας τὴν κύρια ἢ συχνὰ τὴν ἀποκλειστι-

* Ἡ παρούσα μελέτη παρουσιάστηκε ἀρχικὰ σὲ πολὺ συντομότερη μορφή στὸ Α’ Τοπικὸ Συμπόσιο τῶν Γιαννοχωριῶν τοῦ Γράμμου στὸ Νεστόριο Καστοριάς, 12-13 Αὐγούστου 1986, καὶ δημοσιεύθηκε γιὰ πρώτη φορὰ σὲ συντεταγμένη ἐπίσης μορφή στὸν τιμητικὸ τόμο: *Ἐγκώμιον Σταμάτη Ἀποστολάκη*, ἐπιμ. Χ. Στρατουδάκης, ἐκδ. Πυξίδα, Χανιά 2019, σ. 157-172. Στὴν περιοχὴ τῶν Γιαννοχωριῶν καὶ εὐρύτερα τοῦ μακεδονικοῦ Γράμμου πραγματοποιήσαμε ἐπιτόπια λαογραφικὴ ἔρευνα κατ’ ἀνάθεση τῆς Ακαδημίας Αθηνῶν γιὰ πρώτη φορὰ τὸν Αὐγούστο τοῦ 1985, ὅποτε ἐπισκεφθήκαμε καὶ τὰ ἐντελῶς ἔρημα τότε καὶ ἐγκαταλειμμένα ἀπὸ τὸν Ἰούλιο τοῦ 1947 τέσσερα ἀπὸ τὰ πέντε Γιαννοχώρια (πλὴν τῆς ἐντελῶς ἀπρόσιτης τότε ἀπὸ τὸν δασικὸ δρόμο τῆς Σλίμνιτσας, ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ Γράμμου, Καλῆς Βρύσης): Σλίμνιτσα (Τρίλοφο[ς]), Μονόπυλο, Γιαννοχώρι καὶ Λειβαδοτόπι.

1. Στέφ. Ἡμελλος – Αἰκατερίνη Πολυμέρου-Καμηλάκη, *Παραδοσιακὸς ὕλικὸς βίος τοῦ Ἑλληνικοῦ λαοῦ* (Ερωτηματολόγιο), [Κέντρον Ἐρεύνης τῆς Ἑλληνικῆς Λαογραφίας], Ἀθῆνα 1983, σ. 276.

κή σχεδόν πηγή εισοδήματος για τη διαβίωσή τους, υποχρέωνε τους ύλοτόμους επί αιώνες² να άπομακρύνονται από τὰ όρεινά χωριά τους, άναζητώντας σχεδόν κάθε χρόνο άλλου άνεκμετάλλευτα δάση για ύλοτόμηση. Έτσι, μετέβαιναν για έργασία σε γειτονικές άρχικά περιοχές με πλούσια δάση και στη συνέχεια σε μακρινές προπαντός περιοχές, προσιτές άλλοτε στο ένιαίο διοικητικό πλαίσιο τής Όθωμανικής Αυτοκρατορίας³ έως τὸ 1912-13 και τὴν άπελευθέρωση τών Νέων Χωρών (Μακεδονίας, Ήπειρου κ.λπ.). Διότι τὰ μεγάλα ταξίδια τών ύλοτόμων, όπως και όλων τών άλλων πλανόδιων έπαγγελματιών, κτιστών, ξυλογλυπτών, ζωγράφων, γανωτών κ.ά. μετὰ τὴν άπελευθέρωση περιορίστηκαν κυρίως έντός τής έλληνικής επικράτειας.

Η δασοπονία γενικά και ειδικότερα ή ύλοτομία άπαιτεϊ εύρὸ πεδίο για τὴν άσκησή της. Εϊναι δηλαδή ιδιαίτερα έκτατική μορφή οικονομικής δραστηριότητας, καθώς ύπαγορεύει τὴ συχνή μετακίνηση τών χωρικών ύλοτόμων μέσα σε έκτεταμένα γεωγραφικά πλαίσια.⁴ Έτσι οί ύλοτόμοι, ιδιαίτερα τής Μακεδονίας και προπαντός τής Δυτικῆς με τὴν πλούσια και μακρόχρονη ύλοτομική παράδοση, έχοντας ως «έστιες έξορμήσεως» τὰ όρεινά και έν πολλοῖς άγωνα και φτωχὰ χωριά τους, άνέπτυξαν –μεταξὺ τόσων άλλων παραδοσιακών τεχνών– έναν ένδιαφέροντα από πολλές άπόψεις και εύρύτατου γεωγραφικοῦ φάσματος

2. Όπως αναφέρει ὁ Άπ. Ε. Βακαλόπουλος, *Ίστορία τής Μακεδονίας 1354-1833*, Θεσσαλονίκη 1969, σ. 466: «Ανάμεσα στην Καστοριά και τὴν Έδεσσα υπήρχαν διάφορα χωριά γνωστά με τὸ όνομα σαλτζῆ. Οί κάτοικοί τους προμήθευαν τὴν Θεσσαλονίκη και γενικά τὴν Μακεδονία με τὴν άπαραίτητη οίκοδομική ξυλεία, τὴν όποία μετέφεραν μέσ' από τὰ ποτάμια». Πρόκειται για άνώνυμο περιηγητικό κείμενο, δημοσιευμένο τὸ 1816, τὸ όποιο προφανώς αναφέρεται ὄχι σε σαλτζῆδες (περαματάρηδες), αλλά σε σαρτζῆδες δηλ. ύλοτόμους, πιθανότατα τοῦ Γράμμου, γνωστοῦς τουλάχιστον από τὸν 19ο αἰ. για τὴ χρήση τών ποταμῶν στη μεταφορά τής ξυλείας, όπως αναφέρουμε παρακάτω.

3. Για τὴν ύλοτομία στὰ μέσα τοῦ 19ου αἰ. στην Όθωμανική Αυτοκρατορία, τὴς περιοχές της όπου ύλοτομοῦνταν «ξύλα τής οίκοδομῆς και τοῦ καυσίματος, παντός είδους και ποιότητας, κατάλληλα επίσης και στην κατασκευή τών πλοίων και πλοιαρίων» για «τὰς κυριώτερας ποιότητας τών δένδρων και ξύλων, διά τὰς όνομασίας αὐτῶν και διά τὰς ποικιλίας τών χρήσεων αὐτῶν ως ἔγγιστα», βλ. Άλέξ. Λεμονίδης, *Τὸ εμπόριον τής Τουρκίας, ἥτι έγγεμερίδιον περιέχον πρώτον τὰ κυριώτερα προϊόντα τοῦ Όθωμανικοῦ Κράτους κατ' Ασίαν και Ρούμελην, τὰς ποιότητας, τὰς πηγὰς και τὰς έποχὰς τών εισοδῶν, τὰς ως ἔγγιστα ποσότητας αὐτῶν, τὰ μέτρα ...*, Κωνσταντινούπολη 1849, σ. 121-131. Ό συγγραφέας άπαριθμεί (στὸ ἴδιο, σ. 121) πολυάριθμες και εύρύτατες περιοχές στη Μ. Ασία και τὰ Βαλκάνια, όπου «έκτελεῖται ή άκαταμέτρητος ξυλοτομία παντός είδους δένδρων επί τών πλουσίων δασῶν».

4. Πρβλ. Πάνος Γρίσπος, «Δασική λαογραφία», *Ήπειρωτική Έστία* 16 (1967), 525.

ἐπαγγελματικὸ νομαδισμό.⁵ Οἱ ύλοτόμοι μαζί με τοὺς ταλιαδόρους (ξυλογλύπτες), τοὺς μαραγκοὺς (ξυλουργοὺς καὶ λεπτουργοὺς), τοὺς βαρελάδες, τοὺς καρβουνιάρηδες καὶ τοὺς ξυλάδες (κατασκευαστὲς ξύλινων γεωργικῶν καὶ οἰκιακῶν ἐργαλείων, συχνὰ καὶ ύλοτόμους), ἀποτελοῦν τοὺς πλανόδιους τεχνίτες τοῦ ξύλου (τὸ ὅποιο ἀποτελεῖ τὴν πρώτη ὕλη ποὺ ἐπεξεργάζονται).⁶ Μετὰ τοὺς τεχνίτες τῆς πέτρας, δηλαδή τοὺς μαστόρους (κτίστες, σοβατζήδες, λατόμους, πελεκάνους κ.λπ.), οἱ ύλοτόμοι ἦταν οἱ πιὸ κινητικοὶ μετακινούμενοι τεχνίτες τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου.

Ὅπως ἔχει ἐπισημανθεῖ ἤδη ἀπὸ τὸν Μεσοπόλεμο καὶ ἐξῆς ἀπὸ λαογράφους⁷ καὶ δασολόγους,⁸ ὑπάρχουν στὴν Ἑλλάδα ὀλόκληρα χωριὰ ἢ καὶ ὀμάδες ὄρεινῶν χωριῶν, στὰ ὅποια ἀναδεικνύονταν κυρίως ἢ σχεδὸν ἀποκλειστικὰ ύλοτόμοι, σὲ ἄλλα (πολὺ λιγότερα) ξυλογλύπτες, ὅπως στὸ Τούρνοβο (σῆμ. Γοργοπόταμος)⁹ τῆς Κόνιτσας, μαραγκοί, ὅπως σὲ ὀρισμένα χωριὰ τοῦ Βοῖου¹⁰ καὶ τῶν Γρεβενῶν, βαρελάδες, ὅπως στὴ Σωπικῆ¹¹ προπα-

5. Γιὰ παράδειγμα, οἱ ὀνομαστοὶ ύλοτόμοι τοῦ Καταφυγίου Πιερίων (περιοχῆς Σερβίων Κοζάνης), εἰδικοὶ στὴν ύλοτόμηση καὶ κοπὴ οἰκοδομικῆς προπαντὸς ξυλείας, κατ' ἐξοχὴν ύλοτόμοι τῶν μακρινῶν ταξιδιῶν, ἐργάζονταν ὄχι μόνο σὲ ὀλόκληρη τὴν ἠπειρωτικὴ Ἑλλάδα καὶ τὴ Μ. Ἀσία, ἀλλὰ εἶχαν φθάσει μέχρι τὰ δάση τοῦ Ἰράκ, ὅταν αὐτὸ ἀνῆκε στὴν Ὀθωμανικὴ Αὐτοκρατορία. Γιὰ τοὺς ύλοτόμους τοῦ Καταφυγίου, γιὰ τοὺς ὁποίους ἔχουμε ἔτοιμη σχετικὴ μελέτη, βλ. ἐνδεικτικὰ Ν. Σόρμας, *Λαογραφικοὶ ἀπόηχοι τοῦ Καταφυγίου Πιερίων-Κοζάνης*, ἐκδ. Μάτι, Κατερίνη 2007, ἰδίως σ. 24-26 γιὰ τὰ ταξίδια τους.

6. Βλ. καὶ Κ. Φαλτάιτς, «Λοτόμοι, ταλιαδόροι, βαγενάδες», *Ἑλληνικὰ Γράμματα* 3 (1928), 181-184, ὅπου ἰδιαίτερη ἀναφορὰ στοὺς ύλοτόμους τοῦ Καταφυγίου (σ. 182).

7. Φαλτάιτς, «Λοτόμοι, ταλιαδόροι, βαγενάδες», σ. 182.

8. Βλ. κυρίως Πάνος Γρίσπος, *Δασικὴ ἱστορία τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος ἀπὸ τοῦ ΙΕ' αἰῶνος μέχρι τοῦ 1971*, [Αὐτοτελεῖς ἐκδόσεις τῆς Ὑπηρεσίας Δασικῶν Ἐφαρμογῶν καὶ Ἐκπαιδεύσεως], Ἀθῆνα 1973, προπαντὸς σ. 81 κ.έ., 105 κ.έ. Ἄν. Οἰκονομόπουλος, *Ἡ ἐξέλιξις τῆς δασοπονίας ἐν τῇ Νέᾳ Ἑλλάδι ἀπὸ τῆς ἀπελευθερώσεως αὐτῆς μέχρι τοῦ ἔτους 1940*, Θεσσαλονίκη 1942, σ. 14, 21 [Ἀθῆνα 21966].

9. Γιὰ τοὺς περιφέρημους «ταλιαδόρους» (ξυλογλύπτες) τοῦ Τυρνόβου βλ. Αἰκατερίνη Πολυμέρου-Καμηλάκη – Κ. Σκούρτης, *Ζωγραφικὴ καὶ ξυλογλυπτικὴ στὰ Μαστοροχώρια Χιονιάδες, Γοργοπόταμος*, [Νομαρχιακὴ Αὐτοδιοίκηση Ἰωαννίνων-Ἡπείρου Α.Ε., Ἰωάννινα 2008, σ. 3 κ.έ. καὶ κυρίως σ. 9-88.

10. Παν. Ι. Καμηλάκης, «Ἐπισημάνσεις γιὰ τὰ μαστοροχώρια καὶ τοὺς μαστόρους τῆς ἐπαρχίας Βοῖου Κοζάνης», *Κοζάνη, 600 χρόνια ἱστορίας: Γένεση καὶ ἀνάπτυξη μιᾶς μακεδονικῆς Μητροπόλης. Πρακτικὰ Β' Συνεδρίου Τοπικῆς Ἱστορίας, Κοζάνη, 27-30 Σεπτ. 2012*, [Δῆμος Κοζάνης], Κοζάνη 2014, σ. 497-526.

11. Βλ. ἐνδεικτικὰ Φαλτάιτς, «Λοτόμοι, ταλιαδόροι, βαγενάδες», σ. 182. Βλ. καὶ Χρ. Παπασταύρου, *Τ' ἀλειφάτικα, τὰ σώπικα καὶ τὰ μουτζούρικα, συνθηματικὰ γλωσσάρια Ἡπειρωτῶν τεχνιτῶν*, Ἀθῆνα 1945, σ. 23-31 [ἀνατύπ. Ἀθῆνα 2016].

ντὸς τῆς Βορείου Ἡπείρου, χωριά τῶν Φιλιατῶν, τῆ Σαντορίνη¹² καὶ τὴν Ἴο¹³ τῶν Κυκλάδων. Τὰ χωριά τῶν ὑλοτόμων εἶναι τὰ περισσότερα σὲ ἀριθμὸ –καθὼς καὶ σὲ ἀριθμὸ τεχνιτῶν– σὲ σχέση μετὰ τὰ χωριά ποὺ εἶχαν παράδοση στὰ ὑπόλοιπα ἐπαγγέλματα τῶν τεχνῶν τοῦ ξύλου. Πολλὰ ἀπὸ τὰ παραδοσιακὰ ὑλοτομικὰ κέντρα¹⁴ συχνὰ δὲν εἶναι γνωστὰ οὔτε εὐρύτερα, οὔτε στὴν ἐπιστημονικὴ λαογραφικὴ βιβλιογραφία, ὅπως ἄλλωστε συμβαίνει γενικότερα μετὰ πολλὰ ἐπαγγέλματα τοῦ ὄρειοῦ χώρου, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ αὐτὸ τοῦ ὑλοτόμου.¹⁵

Στὸν χώρο τῆς Μακεδονίας ἀναδείχθηκαν οἱ σημαντικότερες¹⁶ καὶ πιθανῶς ἀριθμητικὰ μεγαλύτερες ὁμάδες χωριῶν ἢ μεμονωμένα χωριά, τὰ

12. Δ. Β. Οἰκονομίδης, «Ἡ βαρελοποῖα εἰς τὴν Σαντορίνην», Μιχ. Δανέζης (ἐπιμ.), *Σαντορίνη*, Ἀθήνα 1971, σ. 231-236.

13. Βλ. Φαλτάιτς, «Λοτόμοι, ταλιαδόροι, βαγενάδες», σ. 182.

14. Αναφέρουμε ὀρισμένα κέντρα, τὰ γνωστότερα, παραδοσιακῶν ὑλοτόμων: Στὴν Πελοπόννησο ὄρεινὰ χωριά τοῦ Πάρνωνα (Κυνουρία) καὶ τοῦ Ταυγέτου (βόρεια Λακωνία), τῶν Καλαβρύτων καὶ προπαντὸς τῆς Γορτυνίας μετὰ ἐπίκεντρο τὰ Μαγούλιανα, τὸ ὄρεινότερο χωριὸ τῆς Πελοποννήσου, καὶ τὰ γειτονικά του χωριά Βυτίνα, Βαλτεσινίκο κ.ἄ. Στὴν μεγαλόνησο Κρήτη ἀπὸ τὴ βενετοκρατία τουλάχιστον ἀναπτύχθηκε ἡ ὑλοτομία στὰ Λευκὰ Ὅρη ἀπὸ τοὺς Σφακιανοὺς (μετὰ συναφῆ ἐπακόλουθα τὴν ἀνάπτυξη τῆς ναυπηγικῆς καὶ τῆς ναυτιλίας, μοναδικῆς τότε γιὰ τὴν Κρήτη), ἐπίσης χωριά στὸ Ὀροπέδιο Λασιθίου. Στὴ Στερεὰ Ἑλλάδα ὑλοτόμοι πολλοὶ προέρχονταν ἀπὸ χωριά κυρίως τῆς Εὐρυτανίας (Φουρνὰ κ.ἄ.), οἱ ὁποῖοι διδάχθηκαν πολλὰ ἀπὸ τοὺς παλαιότερους καὶ σημαντικότερους ὑλοτόμους τῆς Δυτικῆς Μακεδονίας καὶ Ἡπείρου. Στὴ Θεσσαλία χωριά τῆς Ἀγιάς, ὅπως ἡ Ἀθανάτη (σημ. Μελίβοια) καὶ τὸ Σκληῆτρο, χωριά τῆς Ἐλασσόνας, ὅπως ἡ Βερδικούσα (βλ. περιγραφή καλύβας ὑλοτόμων καὶ τοῦ ἐξοπλισμοῦ τῆς Θαν. Δήμος, *Ἰχνιλατῶντας τὴ γενέθλια γῆ: Βερδικούσα*, Λάρισα 2014, σ. 139), τοῦ Ἀσπροποτάμου καὶ τοῦ ὄρους Κόζιακα Τρικάλων προπαντὸς, τὰ Ἀμπελάκια Λάρισας κ.ἄ. ὄρεινὰ χωριά τοῦ Κισσάβου κ.λπ. Στὴν Ἡπειρο ὑπῆρχαν πολλῆς συστάδες ὑλοτομικῶν χωριῶν, ὅπως στὴν κοιλάδα τοῦ Ἀώου στὴν Κόνιτσα (χωριά Λάκκας Ἀώου, Δίστρατο (τ. Μπριάζα) κ.ἄ., καθὼς καὶ ἡ Φούρκα, τὸ Κεράσοβο, ἡ Ἄετομηλίτσα κ.ἄ.· βλ. Χαρ. Γκοῦτος, *Ἀπὸ τὴν ἱστορία τῆς ἐπαρχίας Κόνιτσας*, τ. Β', ἐκδ. Λεμῶν, Ἀθήνα 2021, σ. 41-42· βλ. καὶ ἐδῶ, σημ. 66), στὸ Ἄνατ. Ζαγόρι μετὰ ἐπίκεντρο τὸ Γρεβενίτι καὶ τὴ Βωβοῦσα, στὰ Τζουμερκοχώρια, τὸ Μέτσοβο (γιὰ τὸ Μέτσοβο εἰδικότερα βλ. Φάνης Δασούλας, *Ὁ αγροτικὸς κόσμος τῶν Βλάχων τῆς Πίνδου: «Χώρα» Μετσόβου*, 18ος-19ος αἰ., ἐκδ. Κ. & Μ. Σταμούλη κ.ἄ., Θεσσαλονίκη 2019, σ. 243-262, ἰδίως σ. 249 κ.ἄ.) καὶ ἡ Μηλιά, ἡ Παραμυθιά κ.ἄ., ἀλλὰ καὶ στὴ Βόρειο Ἡπειρο, ὅπως ἡ κωμόπολη Δάρδα καὶ τὸ Γράφι. Στὴ Θράκη ὑλοτόμοι ἦταν οἱ κάτοικοι ὄρειων χωριῶν τῆς Ἐάνθης καὶ τῆς Ροδόπης κυρίως, ὅπως ἡ Σαρακίνα κ.ἄ.

15. Βλ. καὶ Φάνης Δασούλας, «Ἡ ὑδροκίνηση στὴν ξυλουργικὴ βιοτεχνία τῆς Πίνδου», *Ἡπειρωτικὰ Χρονικά* 41 (2007), 295.

16. Οἱ ὑλοτόμοι τῆς Δυτικῆς Μακεδονίας, ὅπως καὶ τῆς Ἡπείρου, ἐνῶ εἶχαν ἀναπτύξει μεγαλύτερες δεξιότητες στὶς ὑλοτομικὲς ἐργασίες, συγχρόνως εἶχαν

ὅποια ἀσχολήθηκαν παλαιότερα σχεδὸν ἀποκλειστικὰ μὲ τὴν ύλοτομία. Τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ χωριά αὐτὰ διακρίθηκαν τόσο γιὰ τὴν τεχνικὴ ἀριότητα τῶν προϊόντων ύλοτομίας ποὺ παρήγγαν οἱ τεχνίτες τους, ὅσο καὶ γιὰ τὰ μεγάλα καὶ ὀργανωμένα ταξίδια τους γιὰ ύλοτόμηση στὰ δάση μακρινῶν –καὶ μάλιστα πολὺ μακρινῶν μὲ τὰ συγκοινωνιακὰ μέσα τότε– περιοχῶν. Περιορίζομαστε νὰ μνημονεύσουμε ὀρισμένα σημαντικὰ ύλοτομικὰ κέντρα μόνο ἀπὸ τὴ Δυτικὴ Μακεδονία.¹⁷

Στὸν νομὸ Κοζάνης τὸ Καταφύγι Πιερίων, μὲ τοὺς περίφημους –ὅπως προαναφέρθηκε– σὲ ὀλόκληρη τουλάχιστον τὴν Κεντρικὴ καὶ Βόρειο Ἑλλάδα «Καταφιῶτες (Καταφυγιώτες) πριονάδες» τῶν μεγάλων ταξιδιῶν,¹⁸ ἦταν τὸ πρῶτο ὀνομαστὸ καὶ γνωστὸ ύλοτομικὸ χωριὸ ἴσως ὀλόκληρου τοῦ στεριανοῦ ἑλληνικοῦ χώρου. Καὶ ἄλλα χωριά τῆς περιοχῆς Σερβίων κοντὰ

μεγάλῃ ἀπόδοση στὴν παραγωγὴ χρήσιμης ξυλείας ὄχι μόνο ἀπὸ ποιοτικὴ ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ποσοτικὴ ἀποψη, προφανῶς λόγω τῆς μακρᾶς, ἐπὶ αἰῶνες ἀπὸ τὴν τουρκοκρατία, ἐνασχόλησής τους μὲ τὸ σκληρὸ, δύσκολο καὶ ἐπικίνδυνο δασικὸ ἐπάγγελμα τους. Ὅταν μάλιστα ἑκατοντάδες ἔμπειροι Δυτικομακεδόνες ύλοτόμοι, ἀναζητώντας ἀνεκμετάλλευτα δάση γιὰ ἐργασία, κατῆλθαν πρὸς τὴν Κεντρικὴ καὶ Νότιο Ἑλλάδα στὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 19ου αἰῶνα, «ἐγένοντο ἀφορμὴ, ὅπως πολλοὶ τῶν ὀρεινῶν χωρικῶν ἡμῶν [τῆς πρὸ τοῦ 1912 ἐλεύθερης Ἑλλάδος], Εὐρυτᾶνες ἰδίως, ἐκμάθωσι καλύτερον τὴν τέχνην τοῦ ύλοτόμου καὶ οὕτω πολλοὶ ἐξ αὐτῶν ἤρχισαν κερδαίνοντες δι' αὐτῆς τὸν ἄρτον των» (Κ. Μ. Σάμιος, *Τὸ μέλλον τῶν ἑλληνικῶν δασῶν*, Ἀθήνα 1906, σ. 208). Προφανῶς νωρίτερα ἢ ύλοτομία ἀποτελοῦσε γιὰ τοὺς περισσότερους ύλοτόμους τῆς τότε («παλαιᾶς») Ἑλλάδος συμπληρωματικὴ ἀγροτικὴ ἀπασχόληση. Παρ' ὅλα αὐτά, οἱ ύλοτόμοι τῶν περιοχῶν αὐτῶν ὕστεροῦσαν ἀπὸ τεχνικὴ ἀποψη ἔναντι τῶν Μακεδόνων, ὅσο καὶ ἂν φαίνεται ἐκ πρώτης ὄψεως ἀπλὴ ἢ ἐργασία τους. Γι' αὐτὸ καὶ στίς μεγάλες ύλοτομίες χρησιμοποιοῦνταν στὴν ἐλεύθερη Ἑλλάδα ύλοτόμοι Μακεδόνες, Ἡπειρώτες καὶ Ἀρβανίτες (Σάμιος, ὁ.π., σ. 208-209).

17. Γιὰ τὰ δάση τῆς Μακεδονίας, τὰ εἶδη τῶν δένδρων τους ἀνὰ ὄρος καὶ περιοχὴ τίς ἐκτάσεις ποὺ ἐκάλυπταν στὸν Μεσοπόλεμο κ.λπ., βλ. ἐνδεικτικὰ Πέτρος Κοντός, *Δασικὴ πολιτικὴ ἰδίᾳ ἐν Ἑλλάδι μετὰ στοιχείων ἀγροτικῆς πολιτικῆς*, β' ἔκδ. ἐπιτηξημένη, Ἀθήνα 1929, σ. 321-336. Στὴ Δυτ. Μακεδονία εἰδικότερα ἀντιστοιχοῦσαν ἀνὰ κάτοικο 4,5 στρέμματα δασῶν, ἐνῶ τὰ περισσότερα (5,6 στρέμμ.) ἀντιστοιχοῦσαν στοὺς κατοίκους τοῦ τότε νομοῦ Φλώρινας-Καστοριάς (στὸ ἴδιο, σ. 325).

18. Βλ. ἐνδεικτικὰ Γρίσπος, *Δασικὴ ἱστορία τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος*, κυρίως σ. 105-Μιχ. Καλινδέρης, *Γραπτὰ μνημεῖα ἀπὸ τὴ Δυτ. Μακεδονία χρόνων τουρκοκρατίας*, Πτολεμαίδα 1940, σ. 23-24. Βλ. καὶ ἐδῶ, σημ. 5. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι, ἐνῶ οἱ Καταφιῶτες εἶχαν ξυλεμπορικὰ στίς μεγάλες πόλεις τῆς Θεσσαλίας (Λάρισα, Βόλο, Τρίκαλα), δὲν ύλοτομοῦσαν στὴν Ὅσσα, προνομακὸ πεδίο τῶν Γιαννοχωριτῶν ύλοτόμων τοῦ παρακαίμενου Συκουρίου (Κέντρον Ἐρεῖνης τῆς Ἑλληνικῆς Λαογραφίας [στὸ ἐξῆς ΚΛ], συλλ. Αἰκατερίνη Πολυμέρου-Καμηλάκη, 1985, ΚΛ χφ 4460, σ. 211).

στο Καταφύγι ανέπτυξαν την ύλοτομία χάρη στὰ πλούσια παρακείμενα δάση τῶν Πιερίων ὄρεων, ὅπως τὸ Παλαιογράτσανο¹⁹ κ.ἄ.

Στὸν νομὸ Γρεβενῶν πολλὰ χωριά τῆς Γρεβενιώτικης Πίνδου εἶχαν ἰδιαίτερη ἐπίδοση στὴν ύλοτομία, ὅπως τὰ Βλαχοχώρια καὶ ἰδίως ἡ Ἀβδέλλα καὶ τὸ Περιβόλι,²⁰ ποὺ ανέπτυξαν μεταγενέστερα καὶ τὴν ύλοτομία μὲ νεροπρίονα,²¹ ἢ Κρασιά, ὀρισμένα ἀπὸ τὰ Κοπατσαροχώρια κ.ἄ.

Στὸν νομὸ Φλώρινας ύλοτομικὴ παράδοση εἶχαν τὰ πολὺ ὄρεινὰ χωριά κυρίως στὸ ὄρος Βίτσι, ὅπως ἡ Κορυφή (τ. Τούρια²²), τὸ Τρίβουνο (τ. Τύρσια), χωριά ἐγκαταλελειμμένα καὶ ἐρειπωμένα σήμερα, το Πολυπόταμο κ.ἄ.²³ Οἱ ύλοτόμοι τοῦ Τρίβουνου ἐργάζονταν καὶ στὰ πλούσια δάση τῶν μονῶν τοῦ Ἁγίου Ὁρους, ὅπως ἄλλωστε καὶ οἱ ὁμότεχοι τους τῶν Γιαννοχωρίων τοῦ Γράμμου.²⁴

19. Τὸ Παλαιογράτσανο τὸ 1913 εἶχε 805 κατοίκους, ύλοτόμους, γεωργούς καὶ κτηνοτρόφους (Ἱστορικὸ Ἀρχεῖο Μακεδονίας, Ἀρχεῖο Γεν. Διοικήσεως Μακεδονίας, φάκ. 56, Δεκ. 1913, ὑποφάκ. Σχολείων, φ. 182). Τὸ Βελβεντὸ εἶχε ἀνεπτυγμένη ξυλοτεχνία, ὄχι ὅμως καὶ ἐπαγγελματίες ύλοτόμους.

20. Στὸ Περιβόλι (ὅπως καὶ σὲ ἄλλα βλαχοχώρια τῆς Πίνδου) στὴ θέση Πριόνια λειτουργοῦσαν νεροπρίονα. Καὶ ἡ Σαμαρίνα εἶχε ἀρκετοὺς ύλοτόμους, ὅπως καὶ ἐμπόρους προϊόντων ύλοτομίας (Χαρ. Γκαῦτος, *Ἡ ἐπαρχία Κόνιτσας καὶ δώδεκα ἀπὸ τὰ γύρω της χωριά στὸ παρελθόν*, ἐκδ. Λειμῶν, Ἀθήνα 2023, σ. 284).

21. Γιὰ τὰ νεροπρίονα γενικά βλ. Ἄν. Οἰκονομόπουλος, *Οἱ ὕδροπρίονες ἐν Ἑλλάδι*, Ἀθήνα 1926, καὶ ἀπὸ τὴν πρόσφατη βιβλιογραφία, ἡ ὁποία ἔχει ἐμπλουτισθεῖ σημαντικὰ τὶς τελευταῖες δεκαετίες, βλ. κυρίως Στέλιος Μουζάκης, «Τὰ νεροπρίονα στὴν Πίνδο, μιὰ ἐλάχιστη γνωστὴ ἐφαρμογὴ ὕδροκίνησης: ἔρευνα-διαπιστώσεις-προτάσεις», *Τεχνολογία* (περιοδ. τοῦ Π.Τ.Ι.-Ε.Τ.Β.Α.) 7(1994), 54-56· ὁ ἴδιος, «Συμπληρωματικὲς δραστηριότητες τῶν κτηνοτρόφων τῆς Πίνδου τὸ β' μισὸ τοῦ 19ου αἰῶνα», *Θεσσαλικὸ Ἡμερολόγιο* 25 (1994), 225-238 καὶ ἰδίως σ. 228 κ.ἑ.· ὁ ἴδιος, «Νεροπρίονα τῆς Πίνδου, μιὰ ἄγνωστη δραστηριότητα τῶν Βλάχικων κοινοτήτων», *Τὸ νερὸ πηγῆ ζωῆς, κίνησης, καθαρισμοῦ. Πρακτικὰ Ἐπιστημονικῆς Συνάντησης (12-14 Δεκ. 1997)*, [Μουσεῖο Ἑλληνικῆς Λαϊκῆς Τέχνης], Ἀθήνα 1999, σ. 105-115· Σταῦρ. Μαμαλοῦκος, «Τὰ νεροπρίονα τῆς Σιμωνόπετρας», *Τὸ νερὸ πηγῆ ζωῆς, ὅ.π.*, σ. 99-104· Δασούλας, «Ἡ ὕδροκίνηση στὴν ξυλουργικὴ βιοτεχνία τῆς Πίνδου», σ. 295-346· ὁ ἴδιος, «Παραγωγικὲς δραστηριότητες καὶ τεχνολογία των προβιομηχανικῶν κοινωνιῶν τῆς Πίνδου: Τα ὕδροκίνητα ἐργαστήρια στὶς πηγές τοῦ Μετσοβίτικου ποταμοῦ», *Τοπικὲς κοινωνίες στὸν θαλάσσιο καὶ ὄρεινὸ χῶρο στὰ Νότια Βαλκάνια, 18ος-19ος αἰ., Μνήμη Εὐῆς Ολυμπίου*, Πρακτικὰ Συμποσίου, Κέρκυρα 24-26 Μαΐου 2012, [Ἰνστιτούτο Πανεπ., Τμῆμα Ἱστορίας], Κέρκυρα 2014, σ. 69-90.

22. Ἄγγ. Σινάνης, *Κορέσσεια, τὰ χωριά τῆς λήθης*, Ἐλάτη Τρικάλων 2015, σ. 140.

23. Βλ. ἐνδεικτικὰ Δ. Μ. Μεκάσης, *Τὰ παλιὰ ἐπαγγέλματα τῆς Φλώρινας*, τ. Β', Πρέσπες 1996, σ. 135-138, ὅπου γίνεται λόγος καὶ γιὰ τὶς ἀποδημίες τους γιὰ ἐργασία στὰ Βαλκάνια καὶ κυρίως στὴ Ρουμανία, καθὼς καὶ στὸ Ἅγιον Ὁρος (στὸ ἴδιο, σ. 136).

24. Ἄγγ. Σινάνης, *Ὁ Γράμμος καὶ τὰ Μαστοροχώρια τῆς Κόνιτσας*, ἐκδ. Ἀνάβαση, Ἀθήνα 2010, σ. 114-145. Ὑπάρχει καὶ σήμερα Ἀναγκαστικὸς Δασικὸς Συνεταιρισμὸς

Στὸν νομὸ Καστοριάς²⁵ ἀναπτύχθηκαν ὀρισμένες συστάδες ύλοτομικῶν κοινοτήτων ἀπὸ τὶς σημαντικότερες τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου, κυρίως στὸ δυτικὸ τμῆμα του,²⁶ στὰ ὄρεινὰ χωριά τοῦ ὄρους Βοῖου καὶ τοῦ Γράμμου, ὅπως ἡ Λάγκια, ἡ Ζούζουλη τὸ Ἐπταχώρι,²⁷ τὰ ἑλληνόφωνα ἐπίσης Κατσαουνοχώρια τῆς Καστοριάς (Πεύκος,²⁸ Πευκόφυτο, Κοτύλη, Κυψέλη, Χρυσὴ κ.ἄ.) στῆ

Διαχειρίσεως Ἀδιαμέτου Δάσους Ἰδιοκτησίας Καλογερίτσας-Τρίβουνου, δάσους ἐκτάσεως 24.000 στρεμμάτων (στὸ ἴδιο, σ. 150).

25. Στὸν Μεσοπόλεμο οἱ δασικὲς ἐκτάσεις τῆς ἐπαρχίας Καστοριάς ἀνέρχονταν σὲ 260.000 περίπου στρέμματα καὶ περιλάμβαναν πεύκα, ἔλατα, ὄξυες, δρῦς, καστανιές, γαῦρους, λεπτοκαρυές, κέδρους, σφενδάμους, φράξους καὶ ἄλλα δασικὰ εἶδη. Ἡ ἐτήσια παραγωγή δασικῶν προϊόντων τῆς ἐπαρχίας ἦταν περίπου οἱ ἐξῆς: ξυλεία πεύκης 2.065 κυβ.μ., ξυλεία ὄξυᾶς 700 κυβ.μ., ἀγριολεύκης κυβ.μ., καθὼς καὶ ξυλάνθρακες (ξυλοκάρβουνα) 140.000 ὀκάδες, ἀνθρακες σιδηρουργίας 20.000 ὀκάδες, ἀσβέστης 3.000 καντάρια καὶ καυσόξυλα 300.000 ζύγια (Θεοφ. Φ. Παπακωνσταντίνου, «Καστορία», Μεγάλῃ Ἑλληνικῇ Ἐγκυκλοπαιδείᾳ, τ. 14, 1930, σ. 17 [«Δασικὰ προϊόντα»]). Οἱ ἐπαγγελματίες ύλοτόμοι ἐκτὸς δασικῶν συνεταιρισμῶν στὴν περιοχὴ τοῦ Δασαρχείου Καστοριάς τὸ 1929 ἦταν 240 (Μ. Λάζος, *Τὰ δημόσια δάση τῆς Ἑλλάδος...*, [Υπουργεῖο Γεωργίας], Ἀθῆνα 1929, σ. 339).

26. Καὶ στὸ βόρειο-βορειοανατολικὸ τμῆμα τῆς Καστοριάς, στὰ χωριά τῆς περιοχῆς Κορεστίων, στὸ ὄρος Βίτσι προπαντός, ὑπῆρχε συστηματικὴ ἐνασχόληση μὲ τὴν ύλοτομία, ὅπως στὸ Ποιμενικὸ (τ. Βαψῶρι), οἱ ύλοτόμοι τοῦ ὁποῖου ταξίδευαν γιὰ ἐργασία μέχρι τὴν Προύσα καὶ τὰ ἐκεῖ πλούσια δάση τοῦ Βιθυνικοῦ Ὀλύμπου (Σινάνης, *Κορεστεια*, σ. 96).

27. Δ. Τσίγκαλος, *Ὁ λαὸς μας μέσα ἀπὸ τὶς παροιμίες. Πευκοχώρια Ἐπταχωρίου (Βοῖου - Γράμμου - Πίνδου)*, Θεσσαλονίκη 1982, σ. 58, ὅπου καὶ γιὰ τὴ λαθραία ύλοτομία, τὰ πρῶτα κυρίως χρόνια μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση, ὅποτε οἱ ύλοτόμοι ἐργάζονταν συνήθως τὴ νύκτα, ἀποφεύγοντας νὰ πληρώσουν τοὺς σχετικοὺς δασομῶς, ὅπως ἔκαναν καὶ κατὰ τὴν τουρκοκρατία. Μεταπολεμικὰ τουλάχιστον τὸ Ἐπταχώρι, ὅπως τὰ περισσότερα ύλοτομικὰ χωριά τοῦ Γράμμου, εἶχε ύλοτομικὸ συνεταιρισμὸ, ὁ ὁποῖος ἀνελάμβανε τὴν πώληση τῆς ξυλείας σὲ ξυλεμπόρους, ὅπως τὸ 1964 πρὸς 1.010 δρχ. τὸ κυβικὸ ἐντὸς τοῦ δάσους. Ἡ μεταφορὰ τῆς ξυλείας στὰ κέντρα καταναλώσεως ἐπιβάρυνε τὸν ἐκάστοτε ξυλέμπορο («Νέα ἐξ Ἐπταχωρίου», ἐφημ. [Κοζάνης] *Δυτικὴ Μακεδονία*, 15, 1964-65, φ. 748/14.9.1964, σ. 3).

28. Στὴν «ἐλατομία» ἢ «ἐλουτομία» (ύλοτομία) ἀσχολοῦνταν οἱ κάτοικοι τοῦ Πεύκου καὶ μεταπολεμικὰ, περισσότερο ἀπὸ τὰ ἄλλα Κατσαουνοχώρια. Εἶχαν καὶ συνεταιρισμὸ ύλοτόμων ἀπὸ 120 μέλη (Κέντρον Ἐρεύνης τῶν Νεοελληνικῶν Διαλέκτων καὶ Ἰδιωμάτων - ΙΑΝΕ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, χφ 670 (Α'), σ. 36-37: συλλογέας Σταῦρος Μάνεσης, Πεύκος Καστοριάς, τέως Τούχουλη, 1952). Ἐπαγγελματίες ύλοτόμοι, οἱ ὁποῖοι ἔκοβαν τὴν ξυλεία στῆ γέμιση τοῦ φεγγαριοῦ, ὑπῆρχαν καὶ στὸ Πευκόφυτο, τὴν Κοτύλη καὶ τὴν Κυψέλη, ποὺ ἐπισκεφθῆκαμε. Αὐτὰ ἔχουν σὲ σημαντικὸ βαθμὸ ἐγκαταλειφθεῖ μεταπολεμικὰ καὶ οἱ κάτοικοί τους ἔχουν συνοικισθεῖ στὸ προάστειο τῆς Καστοριάς Μαινάκοι (ΚΑ χφ 4102, σ. 61, 75, 241, συλλ. Αἰκατερίνη Πολυμέρου-Καμηλάκη, Πευκόφυτο 1978). Ἡ ἔλλειψη ὁδῶν ἕως τὶς 2-3 πρῶτες μεταπολεμικὲς δεκαετίες καθιστοῦσε δύσκολη τὴ μεταφορὰ τῆς ξυλείας καὶ σχεδὸν ἀσύμφορη τὴν ύλοτομία (ἰ.π., σ. 514). Στὸ ἴδιο χειρόγραφο περιέχονται ποικίλες εἰδήσεις ύλοτομίας, ὅπως γιὰ τὰ μέρη τοῦ χειροπρίονου, μὲ τὸ ὁποῖο ἔσχιζαν τοὺς κορμούς δένδρων σὲ σανίδια (σ. 7-8), γιὰ τοπωνύμια

δεξιά πλευρά του άνω ρου του Αλιάκμονα ποταμού, που πηγάζει από τον Γράμμο, και προπαντός τα δίγλωσσα (έλληνόφωνα και σλαβόφωνα) Γιαννοχώρια²⁹ του ΒΑ Γράμμου, δηλ. ή Σλίμνιτσα (σήμ. Τρίλοφος, ονομασία που έλάχιστα χρησιμοποιείται), το Πελλάτι (σήμ. Μονόπυλο), το Γιαννοχώρι (τ. Γιαννοβένι ή ή Γιαννοβέ[αί]νη), από το οποίο και ή ονομασία των χωριών αυτών, και –το λιγότερο ύλοτομικό και μικρότερο σε πληθυσμό– Λειβαδοτόπι (τ. Όμοτσκο), καθώς και το μαστοροχώρι Καλή Βρύση (τ. Καλέβιστα). Και τα πέντε βρίσκονται στην άριστερη –ως προς την κάθοδό του– πλευρά του ρου του Αλιάκμονα, στον βραχίονά του που πηγάζει από τον ανατολικό (μακεδονικό) Γράμμο.³⁰ Τα Γιαννοχώρια, που βρίσκονται σε ύψόμετρο

Πριόνια (τά) τόσο στον Πεύκο (σ. 46), όσο και στο γειτονικό Πευκόφυτο (σ. 242), τα όποια μαρτυρούν έγκρατάσταση νεοπριόνων στην περιοχή των δύο αυτών Κατσαουνοχωριών παλαιότερα.

29. Χρησιμοποιούμε το τοπωνύμιο Γιαννοχώρια (από το Γιαννοχώρι, το μεγαλύτερο πληθυσμακά από τα 5 χωριά, με σχεδόν 500 κατοίκους κατά τον Μεσοπόλεμο), για να προσδιορίσουμε τα ύλοτομικά χωριά κοντά στην άριστερη πλευρά της κοίτης του Αλιάκμονα και όχι τον όρο *Γραμμοχώρια*, διότι το τελευταίο τοπωνύμιο αναφέρεται σε όλα τα χωριά του Γράμμου, έλληνόφωνα, σλαβόφωνα και τη βλάχικη άλλοτε Γράμμα(υ)στα (σήμ. χωριό Γράμμος). Ο Μιχ. Άλ. Ράπτης, *Τα μαρτυρικά Γραμμοχώρια της Καστοριάς (Σλίμνιτσα, Μονόπυλο, Γιαννοχώρι, Λειβαδοτόπι, Καλή Βρύση): Ιστορική και λαογραφική μελέτη*, Αθήνα 1997, χρησιμοποιεί συμβατικά, όπως γράφει, το δεύτερο τοπωνύμιο, το οποίο όμως προσδιορίζει όχι μόνο τα Γιαννοχώρια και τα χωριά των Κατσαουνηδων, αλλά και το μακρινότερο Νεστόριο κ.ά., συνολικά περι τα είκοσι χωριά, γεγονός που δημιουργεί σύγχυση. Το τοπωνύμιο Γραμμοχώρια χρησιμοποιεί στο ενδιαφέρον για τα χωριά του μακεδονικού και ήπειρωτικού Γράμμου βιβλίο του και ό Σινάνης, *Ο Γράμμος και τα Μαστοροχώρια της Κόνιτσας*, σ. 103 κ.έ., ενώ αναφέρει (σ. 119) και το τοπωνύμιο Γιαννοχώρια ως προσδιοριστικό των πέντε χωριών του ΒΑ Γράμμου.

30. Για τα Γιαννοχώρια του Γράμμου, την ιστορία, τη λαογραφία και γενικά τον πολιτισμό τους βλ. κυρίως τα βιβλία: Άναστ. Σιούκας, *Σύντομος Ιστορία Γιαννοχωριού, Μονοπύλου, Σλημνίτσης, Καλής Βρύσης και Λειβαδοτόπου του νομού Καστοριάς: Ήθη, έθιμα, έορταί και πανηγύρεις*, Θεσσαλονίκη 1970· Ράπτης, *Τα μαρτυρικά Γραμμοχώρια της Καστοριάς*, ό.π.· Σινάνης, *Ο Γράμμος και τα Μαστοροχώρια της Κόνιτσας*, ό.π., και ιδιαίτερα για την Καλή Βρύση βλ. Άχιλλ. Ι. Παπαϊωάννου, *Η Καλή Βρύση στο πέραςμα των αιώνων (14ος-20ός)*, Θεσσαλονίκη 1994, όπου (σ. 40) και για τους ύλοτόμους, *πριονάδες*, ειδικούς στην κατασκευή σανιδιών για οικοδομές με χειροπριόνα. Βλ. και Α. Α. Τσουκάς, *Το Συκούριο, πρώην Μέγα Κεσερλή του τέως Δήμου Νέσσωνας. Ιστορία – λαογραφία – αναμνήσεις*, Θεσσαλονίκη 1982, σ. 51, 83. Βλ. και Μ. Ι. Κωστόπουλος, *Γνωριμία με το Νεστόριο Καστοριάς (ανθρωπογεωγραφική μελέτη)*, [Δήμος Νεστορίου], Νεστόριο 1998, σ. 267, 308. Σποραδικές ειδήσεις για τα πέντε χωριά δημοσιεύονται σε βιβλία, έφημερίδες κ.λπ. από τον 19ο αιώνα κ.έ. Αναφέρουμε, ενδεικτικά, για τη Σλίμνιτσα τά άρθρα: «Εκ Γράφης», έφημ. [Αθήνας] *Ο Πύρρος*, έτ. ΣΤ' (1908-09), φ. 312/8.4.1909, σ. 6, όπου αναφέρεται ότι οι σλαβόφωνα κάτοικοι της Σλίμνιτσας ήταν όλοι έλληνόφρονες «πατριαρχικοί». Βλ. και φ. 315/29.4.1909, σ. 3, όπου έπιστολή διατράνωσης των έλληνικών

1.030-1.150 μ., κατὰ τὴν τουρκοκρατία ἀνῆκαν στὸν ναχιγιέ (δῆμο) τῆς Χρούπιστας (Ἄργους Ὀρεστικοῦ) τοῦ καζᾶ (ἐπαρχίας) Καστοριάς, ὁ ὁποῖος ὑπαγόταν στὸ σαντζάκι Κορυτσᾶς τοῦ βιλαετίου Μοναστηρίου (δηλ. Δυτικῆς καὶ ΒΔ Μακεδονίας). Καὶ στὴν ἄλλοτε ἀκμαία κωμόπολη Γράμμο(υ)στα τοῦ Γάμμου ἀρχικὰ οἱ περισσότεροὶ κάτοικοι ἦταν γεωργοκτηνοτρόφοι καὶ ύλοτόμοι, ἐνῶ μεταγενέστερα ἔγιναν κυρίως ἡμινομάδες κτηνοτρόφοι, τυροκόμοι κ.ἄ.³¹

Μετὰ τὴ σύντομη αὐτὴ καὶ ἀδρομερῆ εἰσαγωγικὴ ἀναφορὰ στὰ σημαντικότερα ύλοτομικὰ κέντρα τοῦ δυτικομακεδονικοῦ χώρου, θὰ ἀναφερθοῦμε στὴ συνέχεια κυρίως στὰ ἐπαγγελματικὰ ταξίδια καὶ τὶς ἐποικίσεις τῶν ύλοτόμων (καὶ λίγων ἄλλων ἐπαγγελματιῶν τους) τῶν τεσσάρων ἀπὸ τὰ πέντε χωριὰ ποὺ συναποτελοῦν τὰ Γιαννοχώρια τοῦ Γράμμου, ποὺ βρίσκονται ἀκριβῶς δίπλα στὰ σύνορα μὲ τὴν Ἀλβανία, στὸ δυτικότερο ἄκρο τοῦ νομοῦ Καστοριάς. Οἱ μετακινήσεις αὐτὲς τῶν ύλοτόμων κατὰ τὴν τουρκοκρατία ἦταν ἀρχικὰ περιοδικὲς καὶ ἐπαναλαμβανόμενες κάθε χρόνο ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς ἀνοιξῆς ἕως τὴν ἀρχὴ τοῦ χειμῶνα.³² Μὲ τὴν πάροδο τῶν χρόνων καὶ κυρίως μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς Θεσσαλίας (1881) ἐξελίχθηκαν σταδιακὰ σὲ μόνιμες ἐγκαταστάσεις-ἐποικισμοὺς προπαντὸς στὴ Θεσσαλία ἀλλὰ καὶ ἀλλοῦ, ὅπως θὰ ἀναπτύξουμε στὴ συνέχεια. Οἱ ἐγκα-

αίσθημάτων τῶν Σλμινισιωτῶν ποὺ ἔμεναν στὴν Μπίλιστα τῆς Ἀλβανίας, κωμόπολη μὲ τὴν ὁποία τὰ Γιαννοχώρια εἶχαν στενὲς σχέσεις καὶ μετέβαιναν τακτικὰ καὶ στὴν ἐβδομαδιαία ἀγορὰ τῆς γιὰ προμήθεια τροφίμων κ.λπ. Γιὰ τὸ Μονόπυλο βλ. τὰ ἄρθρα: Θ. Βράκας, «Μονόπυλον», ἐφημ. Καστορία, ἔτ. ΙΔ' (1936-37), φ. 688/24.1.1937, σ. 4, ὅπου ἀναφέρεται ὅτι στὰ 70 περίπου πετρόκτιστα σπίτια τοῦ μένουσαν κάτοικοι ποὺ ἀσχολοῦνται κυρίως μὲ τὴν ύλοτομία –καὶ πολὺ λίγο μὲ τὴ γεωργία καὶ κτηνοτροφία– στὰ ἀπέναντι δάση τοῦ Γράμμου (προφανῶς ὅσοι δὲν δούλευαν στὰ δάση τῆς ὑπόλοιπης Μακεδονίας, Θεσσαλίας καὶ Στερεᾶς Ἑλλάδας). Τὰ ύλοτομικὰ προϊόντα τους πούλουσαν στὶς ἀγορὰς Καστοριάς-Ἄργους Ὀρεστικοῦ. Πολλοὶ κάτοικοι, ἀναφέρει, εἶχαν ἀποδημήσει στὶς ἀρχὲς τοῦ 20οῦ αἰῶνα στὴν Ἀμερική καὶ τὴν Αὐστραλία, διατηρῶντας ὅμως στενοὺς δεσμοὺς μὲ τὸ χωριὸ τους, ὅπως καὶ οἱ ἀπόδημοι ἐκεῖ Γιαννοχωρίτες. Ἐπίσης, «Ἀπὸ τὰ πέριξ: Μονόπυλον», ἐφημ. Καστορία, ἔτ. ΙΕ' (1938), φ. 783/18.12.1938, σ. 2, ὅπου τονίζεται ὅτι «τὸ 1887 τὰ 2/3 τοῦ χωριοῦ μας, μὴ δυνάμενοι νὰ ὑποφέρουν τὰς ἐπιδρομὰς ἐνὸς Τουρκαλβανοῦ λεγομένου Σαλίκου, ἠναγκάσθησαν νὰ φύγουν ἀπὸ τὸ χωριὸ μας οἰκογενειακῶς καὶ ἀπὸ τότε ἐγκατεστάθησαν εἰς τὸ Μεγάλου Κεσερλί Λαρίσης, νῦν Συκούριον». Βλ. γενικὰ καὶ Χ. Δ[ασκαλάκης], «Μονόπυλον (γεωγρ.)», Μεγάλῃ Ἑλληνικῇ Ἐγκυκλοπαιδείᾳ, τ. 17, 1931, σ. 351.

31. Γκοῦτος, *Ἡ ἐπαρχία Κόνιτσας*, σ. 254· βλ. γιὰ τὸ Ἑπταχώρι σ. 272.

32. Ἡ ἴδια ἢ φύση, ὁ κυκλικὸς χρόνος στὴν ἐναλλαγὴ τῶν τεσσάρων ἐποχῶν, καθόριζε τὶς ἐτήσιες μετακινήσεις τῶν ύλοτόμων, ὅπως καὶ πολλῶν ἄλλων τεχνιτῶν καὶ ἐπαγγελματιῶν, ἰδίως τῶν πλανόδιων.

ταστάσεις αυτές παρουσιάζουν πολλαπλό ενδιαφέρον, ιστορικό, λαογραφικό, δημογραφικό, πολιτισμικό κ.λπ., όχι μόνο για τὰ ἀπομονωμένα αὐτὰ καὶ μεταπολεμικὰ ἐγκαταλελειμμένα καὶ ἐρειπωμένα ἐπὶ δεκαετίες χωριά τοῦ Γράμμου, ἀλλὰ καὶ γιὰ τοὺς τόπους ἐγκαταστάσεώς τους στὴν Κεντρικὴ Ἑλλάδα.³³ Ἦταν σημαντικὲς καὶ σὲ ἀριθμοὺς προσώπων-μετοίκων³⁴ σὲ σχέση μετὸν συνολικὸ πληθυσμὸ τῶν χωριῶν αὐτῶν, πρὶν ἐγκαταλειφθοῦν κατὰ τὸν Ἐμφύλιο, ὅταν εἶχαν οἰκονομικὴ καὶ δημογραφικὴ ἀκμὴ καὶ ἀνάπτυξη ἀπὸ τὴν τουρκοκρατία καὶ μέχρι τὸν Β΄ Παγκόσμιον πόλεμον.³⁵

33. Καὶ ἀπὸ τὰ ἄλλα χωριά τοῦ μακεδονικοῦ καθὼς καὶ τοῦ ἠπειρωτικοῦ Γράμμου εἶχαμε στὸ παρελθὸν σημαντικὲς ὁμαδικὲς ἐπαγγελματικὲς μετακινήσεις καὶ μόνιμες ἐγκαταστάσεις κατοίκων τους σὲ ἄλλους τόπους, κυρίως τῆς Μακεδονίας καὶ Θεσσαλίας. Γιὰ ἐγκαταστάσεις κτιστῶν, ὑλοτόμων καὶ ἄλλων ἐπαγγελματιῶν ἀπὸ τὸ Πευκόφυτο καὶ ἄλλα χωριά ὁλόκληρου τοῦ Γράμμου, ἀλλὰ καὶ τοῦ Βοῖου, τοῦ Σμόλικα κ.λπ., στὴν εὐρύτερη περιοχὴ Συκουρίου Λάρισας μετὰ τὸ 1881 βλ. Αἰκατερίνη Πολυμέρου-Καμηλάκη, «Ἐπιτόπιες ἔρευνες στὴ Θεσσαλία. Παρατηρήσεις σὲ ζητήματα τοῦ λαϊκοῦ πολιτισμοῦ», *Ἐπετηρὴς τοῦ Κέντρου Ἑρεῖνης τῆς Ἑλληνικῆς Λαογραφίας* 31-32 (2004-2008 [Ἀθήνα 2016]), 21-140, ἰδίως σ. 77 κ.έ., ὅπου καὶ πίνακες ἐπαγγελματιῶν κατὰ τόπους καταγωγῆς καὶ οἰκογενειῶν ποὺ ζήτησαν τὴν ἑλληνικὴ ἰθαγένεια κατὰ τὰ ἔτη 1889-1902 (στὸ ἴδιον, σ. 77-91).

34. Γιὰ παράδειγμα, τὸ ἔτος 1910 ἀπὸ τοὺς τουλάχιστον 59 ἐπαγγελματίες Μακεδόνες Ἕλληνες, Ὄθωμανοὺς ὑπῆκοους, ποὺ ἦταν μόνιμα ἐγκατεστημένοι μόνον στὴν πόλη τῶν Τρικάλων οἱ περισσότεροί (33 συνολικά) ἦταν ὑλοτόμοι ἀπὸ τὰ Γιαννοχώρια Σλίμνιτσα καὶ Γιαννοχώρι, ἐνῶ οἱ ὑπόλοιποι ἦταν κυρίως κεραμοποιοὶ ἀπὸ τὴ Ζηκόβιστα (σῆμ. ὁ Σπῆλιος) Καστοριάς, διγλωσσο ἐπίσης χωριὸ μὲ μεγάλη παράδοση στὴν κεραμοποιία. Συνολικὰ στὴν ἐπαρχία Τρικάλων ἦταν κυρίως μόνιμα ἐγκατεστημένοι στὶς ἀρχὲς τοῦ 20οῦ αἰῶνα, δύο χρόνια πρὶν ἀπὸ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς ἰδιαίτερης πατρίδας τους, 209 Μακεδόνες ἐπαγγελματίες, ποὺ ἦταν Ὄθωμανοὶ ὑπῆκοοι, ἀπὸ τοὺς ὁποίους 73 στὸν τότε δῆμο Πιαλίων, 41 στὸν Φαρχαδῶνος, 2 στὸν Παραλιθαίων, στὰ χωριά Ζάρκος 8, Παναγίτσα 7, Γριζάνο 8, στὴν Πύλη (τ. Πόρτα Παζάρ) 13, σύμφωνα μὲ ἔκθεση τῆς Ἀστυνομικῆς Διεύθυνσης Τρικάλων πρὸς τὸ Ὑπουργεῖο Ἐξωτερικῶν, τὸ ὁποῖο εἶχε ζητήσει, ἐν ὄψει ἐξελίξεων γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς Μακεδονίας, ἀπὸ τὶς ἀστυνομικὲς ἀρχὲς Θεσσαλίας καὶ Στερεᾶς Ἑλλάδος τὴν λεπτομερῆ καταγραφὴ ὅλων τῶν Ἑλλήνων Μακεδόνων, Ὄθωμανῶν ὑπῆκων, ποὺ ἦταν μόνιμα ἐγκατεστημένοι στὶς περιοχὲς αὐτές (οἱ σχετικὲς καταστάσεις ποὺ διαθέτουμε σὲ φωτοαντίγραφα προέρχονται ἀπὸ τὸ Ἱστορικὸ Ἀρχεῖο τοῦ Ὑπουργείου Ἐξωτερικῶν). Οἱ Μακεδόνες ποὺ εἶχαν ἐγκατασταθεῖ στὴ Θεσσαλία μετὰ τὸ 1881 ἦταν πολὺ περισσότεροι, οἱ ὁποῖοι εἶχαν πάρει στὴ συνέχεια ἀπὸ τὰ πρῶτα χρόνια ἐγκαταστάσεώς τους τὴν ἑλληνικὴ ὑπηκοότητα (βλ. ἐδῶ, σῆμ. 33), γι' αὐτὸ καὶ δὲν καταγράφονται στοὺς παραπάνω καταλόγους, ἀφοῦ δὲν ἦσαν Ὄθωμανοὶ ὑπῆκοοι. Οἱ μετακινούμενοι ἐπίσης περιδικὰ (μὴ ἐγκατεστημένοι μόνιμα) ἐπαγγελματίες τῆς Δυτικῆς προπαντὸς Μακεδονίας (ἰδίως κτίστες, μαραγκοί, κεραμοποιοὶ, μωλωνάδες, θεριστὲς κ.ἄ. πολλοὶ) ἦταν τότε ἀρκετὲς χιλιάδες. Αὐτοὶ ἐπέστρεφαν περιδικὰ, μετὰ ἀπὸ κάθε ταξίδι, στὶς ἐστίες τους στὴ Μακεδονία.

35. Κατὰ τὸν ταγματάρχην τοῦ Μηχανικοῦ Ν. Θ. Σχιμᾶ, ὁ ὁποῖος περιόδευσε μυστικὰ καὶ μεταμφιεζόμενος στὴν τουρκοκρατούμενη εὐρύτερη Μακεδονία στὰ μέσα τῆς

Οἱ λόγοι ποὺ συνήθως εὐνοοῦν μετακινήσεις καὶ ἐγκαταστάσεις πληθυσμῶν σὲ ἄλλους τόπους μποροῦν νὰ συνοψιστοῦν στοὺς ἐξῆς κυριότερους: 1. δύσκολες ἱστορικές συνθήκες (πόλεμοι, πολιτικὴ ἀνωμαλία, ἐπιδρομές, ληστεία καὶ ἀνασφάλεια) στὶς περιοχὲς προέλευσης τῶν ἐποίκων, 2. ἔκτακτα φυσικὰ φαινόμενα (σεισμοί, πλημμύρες, κατολισθήσεις κ.ἄ.), 3. δημογραφικὴ δομὴ, δηλ. ὑπερπληθυσμὸς σὲ σχέση μὲ τὶς παραγωγικὲς δυνατότητες τοῦ τόπου (πληθυσμιακὸ πλεόνασμα), 4. δυσμενεῖς οἰκονομικὲς καὶ κοινωνικὲς συνθήκες (ὄρεινὸ καὶ προπαντὸς ἄγονο ἔδαφος, στενότητα ἐξεύρεσης ἐργασίας – ἐργατικὸ πλεόνασμα, δουλεία, καθεστῶς ἐξαρτημένων ἀπὸ τσιφλικούχους ἀγροτῶν) κ.ἄ.

Στὴν περίπτωση τῶν Γιαννοχωριῶν συντρέχουν λίγο-πολὸ ὅλοι οἱ παραπάνω λόγοι: δουλεία (ἕως τὸ 1912) σὲ συνθήκες πλήρους ἀνασφάλειας, λόγω αὐθαιρεσιῶν τῶν Τούρκων, ληστειῶν καὶ ζωοκλοπῶν,³⁶ ἀλλὰ καὶ ἐπιδρομῶν Τουρκαλβανῶν πλιατσικολόγων,³⁷ ὑπερπληθυσμὸς καὶ μάλιστα

δεκαετίας τοῦ 1880 κατ' ἐντολὴν τοῦ Γεν. Ἐπιτελείου, ἡ Σλίμνιτσα (Τριλόφος) εἶχε τότε 750 κατοίκους, τὸ Γιαννοβένι (Γιαννοχώρι) 240, τὸ Πελκάτι (Μονόπυλο) 200 καὶ τὸ Ὅμοτοσκο (Λειβαδοτόπι) 120, ποὺ εἶναι τὸ πλησιέστερο πρὸς τὸ Νεστόριο (Ν. Θ. Σχινῶς, *Ὀδοιπορικαὶ σημειώσεις Μακεδονίας, Ἠπείρου, νέας ὀροθετικῆς γραμμῆς καὶ Θεσσαλίας: Μακεδονίας* τευχ. Β', Ἀθήνα 1886, σ. 221). Μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση ἡ Σλίμνιτσα εἶχε τὸ 1928: 366 κατ., τὸ 1940: 343, τὸ 1951: 7, (-), τὸ 1991: 23 κάτ. (Μιχ. Σταματελάτος – Φωτεινὴ Βάμβα-Σταματελάτου, *Ἐπίτομο γεωγραφικὸ λεξικὸ τῆς Ἑλλάδος*, Ἐρμῆς, Ἀθήνα 2001, σ. 748). Τὸ Μονόπυλο εἶχε τὸ 1928: 315 κατ., τὸ 1940: 297, τὸ 1951: 1, (-), ἐνῶ τὸ Γιαννοχώρι τὸ 1928: 481 κατ., τὸ 1940: 467, τὸ 1951: 0, (-), τὸ 1991: 24, καὶ τὸ Λιβαδοτόπι τὸ 1928: 123, τὸ 1940: 214, τὸ 1991: 37 (Σταματελάτος – Βάμβα-Σταματελάτου, *ὁ.π.*, σ. 163, 508). Βλ. καὶ Ραϊμόνδος Ἀλβανός, «Τα Γιαννοχώρια τοῦ Γράμμου. Δημογραφικὲς ἐξελίξεις, πολιτικὲς συμπεριφορὲς καὶ εθνικὲς ταυτότητες κατὰ τὸν 20ὸ αἰῶνα», *Κατοχὴ καὶ Ἐμφύλιος στὴ Δυτικὴ Μακεδονία*, επιμ. Σοφία Ηλιάδου-Τάχου κ.ά., εκδ. Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2019, σ. 435-450, ὅπου καὶ γιὰ τὴν ἐλληνικὴ συνείδηση τῶν κατοίκων (σ. 435), τοὺς ύλοτόμους (σ. 436) καὶ δημογραφία κ.ἄ. στοιχεῖα (σ. 439).

36. Γιὰ τὴ ληστεία στὴ Δυτ. Μακεδονία καὶ προπαντὸς γιὰ τὶς ἐπιδρομὲς τῶν Τουρκαλβανῶν βλ. Παν. Ι. Καμηλάκης, «Τὸ φαινόμενο τῆς ληστείας στὴν Ἀνασελίτσα (ἐπαρχία Βοΐου) Κοζάνης κυρίως κατὰ τὸν 18ο-19ο αἰῶνα καὶ μέχρι τὸν Μεσοπόλεμο: Οἱ ἱστορικὲς, κοινωνικὲς καὶ πολιτισμικὲς του διαστάσεις», *Ἐπετηρὶς τοῦ Κέντρου Ἐρεῦνης τῆς Ἑλληνικῆς Λαογραφίας* 35-36 (2014-2019), 725-833 καὶ ἰδίως 728-744, 750-756, 760-766 κ.ἄ.

37. Μετὰ τὴν Ἐπανάσταση τοῦ 1878, ὁπότε σίφη Τουρκαλβανῶν ἐπέδραμαν καὶ λεηλάτησαν τὴ Σλίμνιτσα ὑπὸ τὸν γνωστὸ στὴν περιοχὴ Ἄμπεντίν, πολλὲς οἰογένειες ἔφυγαν ἀπὸ τὸ Μονόπυλο ἰδίως καὶ ἐγκαταστάθηκαν ἀρχικὰ στὴν Καστοριά καὶ λίγο ἀργότερα, τὸ 1882, πολλοὶ ἐγκαταστάθηκαν μόνιμα στὸ μόλις ἀπελευθερωμένον τουρκαχώρι Μεγάλο Κεσερλί (σῆμ. Συκούριο) τῆς Λάρισας, ὅπου μεταπολεμικὰ ζῶσαν περὶπου σαράντα οἰογένειες ἀπὸ τὸ Μονόπυλο. Ἀρκετοὶ ἐγκαταστάθηκαν τότε καὶ στὰ Τρίκαλα καὶ ἄλλες πόλεις καὶ χωριὰ τῆς ἐλεύθερης Ἑλλάδος (Σιούκας, *Σύντομος ἱστορία Γιαννοχωρίου*, σ. 104), ὅπου καὶ κατάσταση οἰογενειῶν τοῦ Μονοπύλου, ποὺ ἐγκατα-

δυσανάλογος, τουλάχιστον από τὸ τέλος τοῦ 19ου αἰώνα, σὲ σχέση μετὰ τις παραγωγικὲς δυνατότητες καὶ τις πιεστικὲς ἐπισιτιστικὲς ἀνάγκες τῶν χωριῶν τῆς περιοχῆς Γράμμου, οἰκονομικὴ δυσπραγία ἀπὸ τις μικρὲς παραγωγικὲς δυνατότητες τῆς πολὺ ὀρεινῆς καὶ ἄγονης περιοχῆς τῶν χωριῶν, κοινωνικὴ καταπίεση, ποὺ συνδεόταν μετὰ τὴν ἱστορικὴ καὶ πολιτικὴ συγκυρία (καταπιέσεις τῶν κυριάρχων, μεγάλη φορολογία) κ.ἄ.³⁸

Ἡ μετάβαση ἀπὸ τὸ ἀρχικὸ οἰκονομικὸ στάδιο τῆς πρωτογενοῦς παραγωγῆς, δηλαδὴ κυρίως ἀπὸ τὴν κτηνοτροφία –ποὺ τὴν ἀνάπτυξή της ἀπὸ τὴν τουρκοκρατία εὐνόησε στὴν περιοχή τοῦ Γράμμου ὁ γεωγραφικὸς παράγοντας, δηλαδὴ ἡ διαμόρφωση τοῦ ἐδάφους μετὰ τὰ ἐκτεταμένα δάση καὶ τις ἀξιόλογες ὀρεινὲς θερινὲς βοσκές,³⁹ καὶ λιγότερο ἀπὸ τὴ γεωργία– στὸ στάδιο τῆς δευτερογενοῦς δραστηριότητος, φαίνεται ὅτι συντελέστηκε περὶ τὸ μέσον περίπου τοῦ 19ου αἰώνα καὶ ὀφείλεται σὲ οἰκονομικοὺς καὶ κοινωνικοὺς παράγοντες.⁴⁰ Ἔτσι, οἱ κάτοικοι τῶν Γιαννοχωριῶν καὶ ἰδιαί-

στάθηκαν σὲ πόλεις τοῦ ἐσωτερικοῦ καὶ ἐξωτερικοῦ (ὀ.π., σ. 107 κ.ἑ.). Γιὰ ἐγκατάσταση μεγάλου μέρους τῶν κατοίκων τοῦ Μονοπύλου στὸ Συκούριο βλ. καὶ ἐδῶ σημ. 30.

38. Βλ. σχετικὰ Ράπτης, *Τὰ μαρτυρικὰ Γραμμοχώρια τῆς Καστοριάς*, σ. 18, 20, 24 κ.ἑ.

39. Οἱ παλαιοὶ κάτοικοι τοῦ Γιαννοχωρίου γινώριζαν ἀπὸ παράδοση ὅτι οἱ πρῶτοι κάτοικοι τοῦ ὑπῆρξαν κτηνοτρόφοι καὶ ὅτι κατάγονταν ἀπὸ τὴν Ἠπειρο (Σιούκας, *Σύντομος ἱστορία Γιαννοχωρίου*, σ. 9). Μερικὲς οἰκογένειες τοῦ χωριοῦ κατάγονται ἀπὸ τὴ Δάρδα (Β. Ἠπείρου), σπουδαῖο ὑλοτομικὸ κέντρο χριστιανῶν Ἀρβανιτῶν κοντὰ στὰ σύνορα μετὰ τὴν Ἑλλάδα μετὰ μακρόχρονη καὶ σπουδαία παράδοση στὴν ὑλοτομία, τόσο μετὰ χερσοπρίονα ὅσο καὶ μετὰ νεροπρίονα (ὀ.π., σ. 10). Πιθανὸν οἱ ἐποικίσεις αὐτὲς ἀπὸ τὴ Βόρειο Ἠπειρο νὰ ἐπέδρασαν σημαντικὰ στὴν ἀνάπτυξη τῆς ὑλοτομίας στὸ Γιαννοχώρι. Οἱ ὑλοτόμοι τῆς Δάρδας εἶχαν ἐγκαταστήσει νεροπρίονα σὲ πολλὰς περιοχὰς τῆς Βόρειας ἰδίως καὶ Κεντρικῆς Ἑλλάδος, ὅπως τὸ 1903 στὰ δάση τοῦ Βερμίου, ὅπου νοίκιασαν ἀπὸ τοὺς Ἀλβανοὺς μπέηδες καὶ τοὺς χριστιανοὺς τοῦ χωριοῦ Γραμματικοῦ (τ. Γραμματικοῦ) Ἐορδαίας Κοζάνης τὸ δάσος γιὰ μὴ τριετία (ἔφημ. [Ἀθήνας] Ὁ Πύρρος, ἔτ. Β' (1904-05), φ. 60/19.6.1904, σ. 3).

40. Γιὰ τοὺς λόγους ἀνάπτυξης τοῦ ὑλοτομικοῦ ἐπαγγέλματος στὴν Δυτ. Μακεδονία καὶ τὴν Ἠπειρο, ποὺ ὀδήγησε τοὺς ὑλοτόμους τοὺς νὰ ἐγκατασταθοῦν μόνιμα στὴν Κεντρικὴ καὶ Νότια Ἑλλάδα, βλ. καὶ Ἀναστ. Οἰκονομόπουλος, *Ἡ ἐξέλιξη τῆς δασοπονίας ἐν τῇ Νέᾳ Ἑλλάδι ἀπὸ τῆς ἀπελευθερώσεως αὐτῆς μέχρι τοῦ ἔτους 1940*, Θεσσαλονίκη 1942, σ. 22-23. Μετὰ τὴν ἐπικράτηση τῆς τέχνης τοῦ ὑλοτόμου ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 19ου αἰ. μέχρι τοῦ τέλους (1947), οἱ κάτοικοι τοῦ Γιαννοχωρίου ταξίδευαν γιὰ ἐργασία σὲ μεγάλες ὑλοτομικὲς δασῶν, ποὺ ἀναλάμβαναν ἀρχι-υλοτόμοι τοῦ στὰ ἀπέραντα δάση Τρικάλων, Καρδίτσας, Εὐρυτανίας καὶ Αἰτωλοακαρνανίας. Φαίνεται ὅτι τὰ συχνὰ ταξίδια στὴ Στερ. Ἑλλάδα ἐπέφεραν ρουμελιώτικες ἐπιδράσεις στὴν ἀνδρική ἐνδυμασία (Σιούκας, *Σύντομος ἱστορία Γιαννοχωρίου*, σ. 10-11). Ἰδιαιτέρως στὰ δασικὰ συμπλέγματα τοῦ Ἀσπροποτάμου Τρικάλων (ἐκτάσεως καὶ μεταπολεμικὰ 250.000 στρεμμ. μετὰ ξυλῶδες ἀπόθεμα 3.200.000 κυβ.μ. ξύλου), στὰ μικρότερα συμπλέγματα Γρεβενῶν, Καστοριάς, Κατερίνης κ.ἄ. ἐργάστηκαν ὑλοτόμοι τοῦ Γράμμου. Γιὰ τὰ δάση τῆς «Παλαιᾶς»

τερα των τριών από τα πέντε χωριά (Σλίμνιτσας, Γιαννοχωρίου, Μονοπούλου) στράφηκαν, αξιοποιώντας αρχικά τα πλούσια δάση της περιοχής τους, του Γράμμου και γενικά των βουνών της περιοχής Καστοριάς,⁴¹ κατά κύριο λόγο στο έπαγγελμα του ύλοτόμου, ενώ οι κάτοικοι του Λειβαδοτόπιου ασχολούνταν πάντοτε κυρίως με την κτηνοτροφία και λιγότερο με την ύλοτομία (και γεωργία).⁴² Βέβαια, δεν έλειπαν οι ύλοτόμοι και από το

Ἑλλάδας των ἀρχῶν τοῦ 20οῦ αἰ., τὴν ἔκτασή τους καὶ τὰ εἶδη τους σὲ δένδρα ἀνὰ δασορχεῖο βλ. Κ. Μ. Σάμιος, *Τὰ δάση καὶ ἡ Ἑλλάς, ἦτοι αἱ ἐκ τῶν δασῶν ἀπορρέουσαι ὠφέλειαι ἐν γένει*, Ἀθήνα 1905, σ. 12-20. Βλ. καὶ ὁ ἴδιος, *Τὸ μέλλον τῶν ἐλληνικῶν δασῶν, ἦτοι αἴτια τῆς καταστροφῆς αὐτῶν, μέτρα ἐπιβαλλόμενα πρὸς ἀποτροπὴν ταύτης ...*, Ἀθήνα 1906, σ. 178-179, ὅπου τονίζει ὅτι μεγάλες ὑλοτομίες ἀπὸ εἰδικούς ὑλοτόμους ἀπὸ τὴ Μακεδονία, ἐννοώντας προφανῶς τὰ χωριά τῆς Καστοριάς κυρίως, ἔγιναν τὴν περίοδο 1885-98 γιὰ ἐμπορικοὺς σκοποὺς (διάθεση στὸ ξυλεμπόριο δοκῶν «πάτερων» διαφόρων διαστάσεων καὶ κορμῶν γιὰ πρίση σανίδων ἀπὸ τὰ ἐργοστάσια ξύλου κυρίως τῆς Πάτρας). Προσθέτει ὅτι οἱ ὑλοτομίες αὐτὲς ἔγιναν κυρίως στὰ δάση τῶν Δασαρχεῖων Εὐρυστανίας, Καλαμπάκας, Τρικάλων καὶ Ἄρτας, ἐνῶ λιγότερες στῆς Καρδίτσας. Μετὰ τὸ 1898, μὲ τὴν ἐξάντληση σχεδὸν τῶν δασῶν αὐτῶν καὶ τὸν ἀνταγωνισμό ἀπὸ τὴν εἰσαγόμενη ξυλεία, περιορίστηκαν κατὰ τὸ ἥμισυ περίπου οἱ μεγάλες αὐτὲς ὑλοτομίες. Ὁ ἴδιος σημειώνει (σ. 208-209) ὅτι πρὶν κατέλθουν στὴν Παλιὰ Ἑλλάδα οἱ ἑκατοντάδες τῶν Δυτικομακεδόνων (κυρίως Γιαννοχωριτῶν) ὑλοτόμων δὲν ὑπῆρχαν ἐπαγγελματίες ὑλοτόμοι καὶ «ἡ χρῆσις τοῦ πελέκειος ἐγένετο παρὰ τῶν χωρικῶν ἡμῶν εἰς καὶ ὡς ἔτυχεν ...».

41. Τουλάχιστον ἕως τὸ 1946, ὁπότε ἄρχισε καὶ ὁ Ἐμφύλιος πόλεμος 1946-49, τὸ 60% τῆς ἐπιφάνειας τοῦ νομοῦ Καστοριάς καλυπτόταν ἀπὸ πλούσιες δασικὲς ἐκτάσεις. Ἔως σήμερα οἱ ἐκτάσεις αὐτὲς ἀποτελοῦνται ἀπὸ ἐξαιρετικὰ δάση δρυῶς, ὄξυᾶς, πεύκου καὶ ἐλάτου καὶ ἀνήκουν στὰ ἀποδοτικότερα καὶ σημαντικότερα δάση ὅλης τῆς Ἑλλάδος. Στὴν περιοχὴ τοῦ Γράμμου καὶ τοῦ Βοΐου, ἀπὸ τὸ Νεστόριο μέχρι τὸ Ἑπταχώρι, ἀναπτύσσεται τὸ σπουδαιότερο δασικὸ συγκρότημα τοῦ νομοῦ, ἐκτάσεως 500.000 στρεμμάτων. Ἐκεῖ ἔχουν φωλιάσει τὰ Γιαννοχώρια καὶ τὰ ὑπόλοιπα χωριά τοῦ μακεδονικοῦ Γράμμου καὶ τοῦ παρακείμενου Βοΐου (Α΄ Πανδυτικομακεδονικὸ ἀγῶνες «Παῦλος Μελάς», 13-15.9.1946, ἐν Καστοριά, Καστοριά 1946, σ. 84-85, 96-97). Στὴ δεκαετία τοῦ 1970 τὰ δάση τοῦ νομοῦ εἶχαν περιοριστεῖ στὸ 30% τοῦ ἐδάφους του (Χ. Ν. Ἀντωνίου, «Καστοριά», *Μεγάλὴ Ἑγκυκλοπαίδεια Κόσμος*, τ. 14, [ἔκδ. Θ. Κοντέου], Θεσσαλονίκη 1978, σ. 199).

42. Βλ. καὶ Σινάνης, *Ὁ Γράμμος καὶ τὰ Μαστοροχώρια τῆς Κόνιτσας*, σ. 123, ὅπου ἀναφέρεται ὅτι τὸ Λειβαδοτόπι, ὡς γεωργοκτηνοτροφικὸ περισσότερο χωριὸ καὶ λιγότερο ὑλοτομικὸ, ἔδινε κάθε χρόνο ἕως τὴν ἀπελευθέρωση τοῦ 1912 μέρος τῆς γεωργικῆς του παραγωγῆς στοὺς μπέηδες τοῦ μουσουλμανικοῦ χωριοῦ Φούσια (ἦ) τοῦ Γράμμου, στοὺς ὁποίους ἀνῆκε ὡς σιφιλίκι. Ὡς μικρότερο ἀπὸ τὰ Γιαννοχώρια, τὸ Λειβαδοτόπι ὑπῆρξε συνοικισμὸς τῆς τέως κοινότητος Γιαννοχωρίου, μὲ 123 κατοίκους τὸ 1928. Ἐνῶ ἀπὸ τὸ παλιὸ χωριὸ δὲν σώζεται οὔτε ἕνος, κατὰ τὶς 2-3 τελευταῖες δεκαετίες ἔχουν κτιστεῖ ἀρκετὰ νέα σπίτια, ἔχοντας πλέον 40 περίπου κατοίκους (Σινάνης, ὁ.π.), ἐνῶ, ὅταν τὸ ἐπισκεφθήκαμε, ἦταν ἕνας ἀπέραντος καὶ βουβὸς ἐρειπιώνας, ποὺ μόνον γωνιὲς πελεκητῆς με ὀρθογώνια ἀγκωνάρια ἔστεκαν ἀκόμη ὄρθιες στὰ ἐρειπωμένα σπίτια, σὲ πείσμα τῶν κατατρεγμῶν τοῦ καιροῦ καὶ τῶν ἀνθρώπων, ὅπως καὶ στὰ ἄλλα Γιαννοχώρια καὶ γενικότερα καὶ σὲ μερικὰ ἄλλα χωριά τοῦ μακεδονικοῦ Γράμμου, ποὺ ἐπισκεφθήκαμε τότε (Αὔγ. 1985).

βορειότερο τῶν Γιαννοχωριῶν, τὸ ὀνομαστὸ μαστοροχώρι Καλὴ Βρύση (τ. Καλέβιστα). Οἱ Καλεβιστινοί, σπουδαῖοι οἰκοδόμοι, μάστορες τῆς πέτρας, κτίστες καὶ λιθοξόοι, ἦταν –σὲ μικρότερο ἀριθμὸ– καὶ ἀσβεστάδες, πριονάδες (ὕλοτόμοι) καὶ κεραμοποιοί.⁴³ Γι' αὐτὸ καὶ οἱ μετακινήσεις καὶ προπαντὸς οἱ ἐγκαταστάσεις τους στὴ Θεσσαλία εἶναι οἱ ἀριθμητικὰ μικρότερες ἀπὸ τὰ πέντε χωριά καὶ ἀφοροῦν κυρίως τῇ Λάρισα. Αὐτὸ ὀφείλεται στὸ γεγονός ὅτι οἱ μαστόροι τῆς Καλῆς Βρύσης ἐλάχιστα συνήθιζαν νὰ ἀποδημοῦν γιὰ ἐργασία στὴ Θεσσαλία, ἐνῶ –ἀντίθετα– ταξίδευαν πατροπαράδοτα σὲ ἄλλες περιοχὲς κυρίως τῆς Μακεδονίας, ἀκόμη καὶ τῆς γειτονικῆς Ἀλβανίας, πρὶν κλείσουν τὰ σύνορα, σὲ χριστιανικὰ συνήθως χωριά της, καθὼς γνώριζαν καὶ τὰ ἀρβανίτικα λόγω τῆς γειτονίας καὶ τῶν κοινωνικοοικονομικῶν τους σχέσεων μὲ παρακείμενα χριστιανικὰ ἀλβανικὰ χωριά.⁴⁴

43. Σινάνης, *Ὁ Γράμμος καὶ τὰ Μαστοροχώρια τῆς Κόνιτσας*, σ. 130, ὅπου καὶ γιὰ τὰ ταξίδια τῶν μαστόρων τῆς Καλέβιστας γιὰ ἐργασία σὲ Κορυτσά, Καστοριά, Θεσσαλονίκη, Λάρισα, Ἀθήνα κ.ἄ. Καὶ βέβαια ἐκτιζαν σπίτια, σχολεῖα, ἐκκλησίες κ.ἄ. καὶ σὲ ὅλα τὰ χωριά τῆς εὐρύτερης περιοχῆς τοῦ μακεδονικοῦ Γράμμου, ὅπου ἐργάζονταν καὶ μαστόροι τῶν ἄλλων, νοτιότερων, ἐλληνοφῶνων χωριῶν: Ἐπταχωρίου, Κυψέλης, Χρυσῆς, Πευκόφυτου κ.ἄ. Γιὰ τοὺς παραδοσιακοὺς οἰκοδόμους (μαστόρους) τῆς περιοχῆς Καστοριάς, ὅπως καὶ τῆς Καλῆς Βρύσης, βλ. Ἀργύρης Π. Πετρονώτης, *Μαστόροι καὶ καλφάδες Καστοριανοὶ καὶ ἄλλοι ξενικοὶ σύντεχνοι στὰ μέρη τους*, ἐκδ. Σταμούλη, Θεσσαλονίκη 2017. Γιὰ τὴν Καλὴ Βρύση βλ. στὸ ἴδιο, σ. 127, ὅπου καὶ γιὰ παρουσία Γιαννοχωριτῶν ὑλοτόμων καὶ μαραγκῶν στὸ Ἅγιον Ὄρος. Ἄς σημειωθεῖ ἐδῶ ὅτι ὁ Εὐλόγιος Κουρίλας Λαυριώτης, *Δασοπονία καὶ Γεωπονία πάλαι τε καὶ νῦν*. Ἄθως, φῶς ἐν σκότει: *Ἡ δασικὴ χλωρὸς καὶ καλλιεργουμένη βλάστησις ἐν Ἄθῳ ...*, Ἀθήνα 1935, σ. 18, 21 κ.έ, ἐπιμένει ὅτι μόνον Ἀλβανοὶ ὑλοτόμοι ἐργάζονταν στὰ δάση τοῦ Ἄθῳ, προσπαθώντας νὰ ἀντικρούσει τὸν Π. Γρίσπο (*Δασικὴ ζωὴ*, ἔτ. Α', τχ. 1, 1933, 4), ὁ ὁποῖος ἀναφέρει ὅτι ἐκεῖ ἐργάζονταν Μακεδόνες ὑλοτόμοι, Καταφυγῶτες, Γρεβενιώτες, Καστοριανοί, Κορυτσαῖοι (προφανῶς ἀπὸ τῆ Δάρδα), Φλωρινιώτες, καθὼς καὶ Βορειοηπειῶτες. Στὴν ἐπιμονὴ τοῦ Κουρίλα ὅτι «ἅπαντες οἱ ῥεντινάδες ἢ κερσετετζήδες» ἐν Ἄθῳ εἶναι Ἀλβανοὶ ἐκ τῆς ἐπαρχίας Κορυτσᾶς καὶ ὅτι «οὐδέποτε ἠργάστησαν ἐν Ἄθῳ Καταφυγῶται» (στὸ ἴδιο, σ. 21, σημ. 2), ὁ Γρίσπος ἀπαντᾷ μᾶλλον εἰρωνικὰ σὲ κριτικὴ του γιὰ τὸ βιβλίον τοῦ Κουρίλα (*Δασικὴ ζωὴ*, ἔτ. Δ', τχ. 37, 1936, 55). Τελικὰ, ὁ Κουρίλας σφάλλεται –ἂν καὶ γνώστης τῶν ἀγιορείτικων πραγμάτων– βάσει ἀνέκδοτου ἀρχαίου ὕλικου ποὺ ἔχουμε στὴ διάθεσή μας, πηγὲς τίς ὁποῖες θὰ δημοσιεύσουμε σύντομα.

44. Οἱ Γιαννοχωριῖτες εἶχαν ἰδιαίτερα φιλικὲς καὶ κοινωνικοοικονομικὲς σχέσεις μὲ τὰ κοντινὰ τους ἀρβανίτικα χριστιανικὰ χωριά, ὅπως ἡ Κιουτέζα, ποὺ εἶχε ὑλοτόμους ἐγκατεστημένους στὸ Συκούριο, ἡ Βιντόβα κ.ἄ. Ἀπὸ τὴν ἀλβανικὴ σήμερα Κιουτέζα (χριστιανικὸ χωριὸ μὲ ἑλληνικὸ προσανατολισμὸ τότε) κοντὰ στὰ σύνορα βόρεια τῆς Σλίμνιτσας καὶ τοῦ Μονοπόλου μὲ ὑλοτομικὴ παράδοση ἐγκαταστάθηκαν στὸ Συκούριο δύο ὑλοτόμοι (ἀδελφοὶ Μουστάκα): Πολυμέρου-Καμηλάκη, «Ἐπιτόπιες ἔρευνες στὴ Θεσσαλία», σ. 87.

Οἱ κάτοικοι κυρίως τῶν τριῶν παραπάνω χωριῶν τοῦ Γράμμου,⁴⁵ μὲ τὴν μαζικὴ στροφὴ τους στὴν ύλοτομία, ύποχρεώθηκαν νὰ στραφοῦν σταδιακὰ –πέρα ἀπὸ τὶς ύλοτομικὲς ἐργασίες τους στὰ πλούσια παρακείμενα δάση τοῦ Γράμμου, τοῦ Βοΐου καὶ τῶν ἄλλων βουνῶν τῆς Καστοριάς– καὶ σὲ ἄλλους τόπους μὲ μεγάλα δάση. Ἐκεῖ ἀναδείχθηκαν σὲ ἀρχυλοτόμους⁴⁶ καὶ ἐπιχειρηματίες ύλοτόμους καὶ ξυλεμπόρους, ἐργαζόμενους σὲ περιοχὲς ποὺ ἡ πρόσβαση στὰ δάση τους ἦταν εὐκολότερη ἀπὸ συγκοινωνιακὴ ἄποψη σὲ σχέση μὲ τὰ ἀπομακρυσμένα προπαντὸς ἀπὸ τὰ κέντρα καταναλώσεως τῆς ξυλείας καὶ δυσπρόσιτα βουνὰ τῆς Καστοριάς, τὰ ὁποῖα προπολεμικὰ στεροῦνταν παντελῶς ἔστω καὶ στοιχειωδῶν δασικῶν δρόμων.⁴⁷ Ἔτσι, σὲ ἀπρόσιτες δασικὲς περιοχὲς, εἴτε τοῦ Γράμμου εἴτε ἄλλων βουνῶν τῆς Πίνδου στὴ Δυτ. Μακεδονία, τὴ Θεσσαλία κ.ά., οἱ Γιαννοχωρίτες ύλοτόμοι ύποχρεώνονταν νὰ μεταφέρουν τὴν ξυλεία μὲ ἀγωγιάτες, ἐνῶ τοὺς μεγάλους ύλοτομημένους κορμούς ἔσυραν γερὰ μουλάρια μέχρι τὸν πλησιέστερο δρόμο⁴⁸ ἢ, συχνά, μέχρι κάποιον πολύυδρο ποταμὸ (Ἀλιάκμονα στὴ Μακεδονία, Πηνειὸ καὶ Ἀχελῷο στὴ Θεσσαλία καὶ Στερεὰ

45. Γιὰ τὰ δάση περιοχῶν τοῦ Γράμμου, ὅπως τοῦ χωριοῦ Πεύκου καὶ τοῦ Λι(α)νοτοπίου, βλ. Ι. Κοκκίνης, *Τὰ δημοσιεύματά μου ἐπὶ μίαν 50ετίαν διὰ τὰ δάση τῆς Ἑλλάδος ...*, Ἀθήνα 1959, σ. 273-275.

46. Κατὰ τὸν Μεσοπόλεμο, ὅταν ἡ ύλοτομία ἦταν πολὺ ἀνεπτυγμένη, οἱ ύλοτόμοι διακρίνονταν σὲ ἐπιχειρηματίες μεγαλύλοτόμους, σὲ ἐπαγγελματίες μικρούλοτόμους καὶ σὲ ἐργάτες ύλοτομίας, στοὺς ὁποίους ἐντάσσονταν καὶ οἱ ἀγωγιάτες, συχνὰ Βλάχοι, μεταφορὰς τῆς ξυλείας (Ἀγρσ. Παπακίτσος, «Οἱ μικρούλοτόμοι εἰς τὴν δασικὴν παραγωγὴν», *Δασικὴ Ζωή*, ἔτ. Ε', 1937, 113-114). Στὰ ταξίδια καὶ τὴν ἐργασία τους στὰ δάση σχηματίζαν ὁμάδες ἀπὸ 7-10 ἄτομα (ύλοτόμους), τοὺς ὁποίους ὑπηρετοῦσε ἓνας νέος, 15-16 ἐτῶν, ὅταν ζοῦσαν σὲ ξύλινη καλύβα στὸ δάσος (βλ. Τσοῦκας, *Τὸ Συκαύριον*, σ. 83-84). Ὁ νέος ποὺ φρόντιζε τὴν καλύβα, τὴν τροφὴ κ.λπ. τῶν ύλοτόμων στοὺς Καταφιῶτες ὀνομαζόταν «καλύβας», ἐνῶ στοὺς Κορυτσαίους «κονακτοῆς» (Κουρίλας, *Δασοπονία καὶ Γεωπονία*, σ. 22). Οἱ ἀρχυλοτόμοι καθόριζαν τὴν ὅλη πορεία τῶν ύλοτομιῶν καὶ τὶς ἐργασίες στὸ δάσος ὡς ἐπικεφαλῆς τῶν ύλοτόμων, δηλ. ὡς ἀρχιεργάτες.

47. Γιὰ τὴν πλήρη ἀνυπαρξία δασικῶν δρόμων ἕως τὸν Μεσοπόλεμο βλ. Ι. Βυζάς, «Μέσα συγκοινωνίας καὶ ἀδιαφορία τοῦ κράτους», *Μηνιαῖον Δασικῶν Περιοδικόν*, ἔτ. Γ' (1927), 58-60, ὅπου τονίζεται ἡ ἀνάγκη κατασκευῆς κεντρικῶν δασικῶν ἀρτηριῶν στὰ σημαντικότερα δασικὰ συμπλέγματα. Βλ. καὶ Ἄντ. Χριστοδουλόπουλος, «Ἡ δυνατότης αἰθέσσεως τῆς δασικῆς παραγωγῆς καὶ ἐπίδρασις αὐτῆς ἐπὶ τοῦ ἐθνικοῦ εἰσοδήματος» *Τὸ Δάσος*, ἔτ. ΣΤ' (1952, ἀρ. 18), 14-15.

48. Βλ. καὶ Γρίσπος, *Δασικὴ ἱστορία τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος*, σ. 158 κ.έ. Γιὰ τὴ σημασία κ.λπ. τῆς συγκοινωνίας στὴ μεταφορὰ τῶν δασικῶν προϊόντων γιὰ τὴ δραστηκὴ μείωση τοῦ κόστους βλ. ἐνδεικτικὰ Ἄντ. Γεωργόπουλος, «Δάση καὶ συγκοινωνία ἰδίᾳ ἐν Ἑλλάδι», *Μηνιαῖον Δασικῶν Περιοδικόν*, ἔτ. Β' (1926), 238-242. Πληρέστερα βλ. Ι. Γ. Ζαζάς, *Συμβολὴ εἰς τὴν μελέτην τῶν ὀρειῶν ὁδῶν*, Ἀθήνα 1960.

Ἑλλάδα, Λοῦρο στὴν Ἠπειρο κ.ἄ.). Ἀξιοποιῶντας τὴ ροὴ τῶν μεγάλων ποταμῶν, οἱ ὑλοτόμοι ἔρριχναν μὲ τέχνη τοὺς βαρεῖς κορμούς στὴν κοίτη τους, συγκροτῶντας γιὰ τὸν σκοπὸ αὐτὸ πολυμελὲς συνεργεῖο, ποὺ παρακολουθοῦσε γιὰ δεκάδες ἢ καὶ ἑκατοντάδες χιλιόμετρα τὴ μεταφορὰ τῆς ξυλείας μέχρι κάποια πόλη ποὺ βρισκόταν στὴ λεκάνη ἀπορροῆς τους (π.χ. Τρίκαλα, Λάρισα στὴν περίπτωση χρήσης τῆς ροῆς τοῦ θεσσαλικοῦ Πηνειοῦ), ἢ, στὴν περίπτωση ποὺ ἡ ξυλεία θὰ μεταφερόταν στὴ συνέχεια ἀλλοῦ μὲ πλοῖο (μεγάλο καΐκι τότε), ἢ ἀνάσυρση τῶν ξύλων ἀπὸ τὸν ποταμὸ θὰ γινόταν στὶς ἐκβολές του (π.χ. στὶς ἐκβολές τοῦ Ἀχελώου στὴν Αἰτωλοακαρνανία· ἐκεῖ φόρτωναν τὴν ξυλεία σὲ καΐκια καὶ τὴ μετέφεραν στὴν Πάτρα, ὅπου γινόταν μεγάλη κατανάλωση ξυλείας, ἰδίως στὶς βιοτεχνίες τῆς καὶ προπαντὸς στὰ ἐργοστάσια κατασκευῆς κιβωτίων γιὰ τὴ συσκευασία κυρίως κορινθιακῆς σταφίδας γιὰ ἐξαγωγή).⁴⁹ Οἱ ὑλοτόμοι τῶν Γιαννοχωριῶν

49. Στὴν Πάτρα κυρίως γινόταν ἡ ἐπεξεργασία τῆς ξυλείας, ποὺ μεταφερόταν ἀπὸ τοὺς ὑλοτόμους τοῦ Γράμμου μὲ τὴ ροὴ τοῦ νεροῦ τοῦ Ἀχελώου ἀπὸ τὴν Κεντρικὴ καὶ Νότια Πίνδο στὶς ἐκβολές του, στὶς ἀκτὲς τῆς Αἰτωλοακαρνανίας, καὶ ἀπὸ ἐκεῖ μὲ καΐκια ἀπέναντι στὸ λιμάνι τῆς Πάτρας. Ἐκεῖ ὑπῆρχαν 6-8 μεγάλα ἀτμοκίνητα (μετὰ τὰ μέσα τοῦ 19ου αἰ.) ξυλουργικὰ ἐργοστάσια (ἀτμοπρίονα), ποὺ ἦταν τότε ἀπὸ τὶς σημαντικότερες βιομηχανίες τῆς πόλης (βλ. Σάμιος, *Τὰ δάση καὶ ἡ Ἑλλάς*, σ. 33). Τὰ προϊόντα τῶν ἀτμοπρίονων τῆς Πάτρας, σανίδια κυρίως κ.ἄ. τεμάχια ξύλου ἀπὸ τοὺς κορμούς τῶν δένδρων, προωθοῦνταν σὲ ὅλα τὰ κέντρα κατανάλωσης ξυλείας, ἢ ὅποια μέχρι τὴν Κρήτη ἦταν γνωστὴ ὡς «ξυλεία Ἀχελώου» ἀπὸ τὸν ἐντυπωσιακὸ τρόπο μεταφορᾶς τῆς μέσου τοῦ μεγάλου ποταμοῦ τῆς Δυτ. Ἑλλάδος (Παν. Καμηλάκης, «Ἡ χρησιμοποίηση τοῦ νεροῦ τῶν ποταμῶν ἀπὸ τοὺς παραδοσιακοὺς ὑλοτόμους στὴ μεταφορὰ χρήσιμης ξυλείας κυρίως ἀπὸ τὴν Πίνδο (19ος-20ὸς αἰῶνας)», *Τὸ νερὸ πηγῆ ζωῆς*, σ. 206· βλ. καὶ σ. 212-213, σημ. 32 κ.έ.). Στὴν Πάτρα οἱ ἀρχιὑλοτόμοι τοῦ Γράμμου εἴτε πουλοῦσαν τὴν ξυλεία σὲ ξυλεμπόρους, ἢ τὴν ἐμπορεύονταν οἱ ἴδιοι σὲ συνεργασία μὲ ἐγκατεστημένους ἐκεῖ συγγενεῖς καὶ χωριανούς τοὺς ξυλεμπόρους. Ἐτσι σταδιακὰ μερικοὶ ὑλοτόμοι καὶ προπαντὸς ἀρχιὑλοτόμοι ἀναδείχθηκαν ἀπὸ τὴν πλήρη ἐκμετάλλευση τῆς ξυλείας σὲ μεγάλους ξυλεμπόρους ἢ καὶ βιομηχάνους τοῦ ξύλου στὴν Πάτρα ἰδίως ἀλλὰ καὶ σὲ ἄλλα μεγάλα ἢ ἀναπτυσσόμενα ἀστικὰ κέντρα τῆς Ἑλλάδος (τέλος 19ου καὶ πρῶτες δεκαετίες τοῦ 20οῦ), ὅπως στὴν Ἀθήνα, Βόλο, Λάρισα, Τρίκαλα, Λαμία κ.ἄ. (Καμηλάκης, ὁ.π., σ. 212-213. Βλ. καὶ Ράπτης, *Τὰ μαρτυρικὰ Γραμμοχώρια τῆς Καστοριάς*, σ. 134-135, γιὰ τὸν ξυλεμπορὸ ἀπὸ τὸ Γιαννοχώρι στὴν Ἀθήνα Σίμο Β. Λιούμπα, ὁ ὁποῖος ἐξέλεγε καὶ βουλευτὴς Καστοριάς τὸ 1915. Γιὰ τὸν ἴδιο βλ. καὶ Ἀλβανός, «Τὰ Γιαννοχώρια τοῦ Γράμμου», σ. 437-438). Στὴν Ἀθήνα ἐργάζονταν στὸ ξυλεμπόριο καὶ ἄλλες οἰκογένειες Γιαννοχωριτῶν. Καὶ στὴν πόλη τῆς Καστοριάς διατηροῦσε ξυλεμπορικὸ τὸ 1920 ὁ Σίμος Β. Λιούμπης (Δημοτολόγιον Δήμου Καστοριάς ἐπὶ τῆ βάσει τῶν δελτίων ἀπογραφῆς γενικοῦ πληθυσμοῦ κράτους..., 23.12.1920, ἀρ. 436). Τὸ σημαντικὸ ἐμπόριο ξυλείας τῆς πόλης τῆς Καστοριάς προπολεμικὰ ὀφειλόταν σὲ μεγάλο βαθμὸ στοὺς ὑλοτόμους καὶ ξυλεμπόρους τῶν

τοῦ Γράμμου στο β' ἡμισυ τοῦ 19ου αἰ. καὶ στὶς πρῶτες δεκαετίες τοῦ 20οῦ ἔκαναν εὐρεία χρῆση τῆς ροῆς τῶν ποταμῶν τῆς Κεντρ. καὶ Β. Ἑλλάδας στὴ μεταφορὰ χρήσιμης ξυλείας.⁵⁰ Ἰδιαίτερα στὴ Θεσσαλία ἦταν ἔντονες ύλοτομίες, προπαντὸς στὴν περιοχὴ Ἀσπροποτάμου πρὶν ἀπὸ τὸ 1900, γὰρ τὴν παραγωγὴ τεχνητῆς ξυλείας ποὺ μεταφερόταν διὰ τοῦ ροῦ τοῦ Ἀχελώου στο Ἄργινο καὶ τὴν Πάτρα (*Δασικὰ Χρονικὰ* 5/54-55, 1963, 165).

Ἐστράφησαν, λοιπόν, οἱ Γιαννοχωρίτες ύλοτόμοι σὲ ἄλλους μακρινοὺς τότε τόπους γιὰ ἐργασία, ὄχι μόνο γιὰ εὐκολότερη πρόσβαση στὰ ἐκεῖ δάση καὶ πολὺ οἰκονομικότερη μεταφορὰ τῆς ξυλείας στὰ κέντρα καταναλώσεως, ἀλλὰ καὶ ἐπειδὴ ἀναζητοῦσαν καλύτερες συνθῆκες ἐργασίας καὶ ζωῆς στὴν ἐλεύθερη Ἑλλάδα, ἰδίως μετὰ τὸ 1881, καθὼς καὶ γιὰ λόγους ἀσφαλείας. Οἱ ἐπιδρομὲς ληστῶν, ὁμάδων προπαντὸς Τουρκαλβανῶν πλιατσικολόγων ἀπὸ τὴν πολὺ κοντὰ στὰ χωριά τους γειτονικὴ Ἀλβανία (περιοχὴ Κολώνιας προπαντὸς), ἦταν συχνὲς καὶ ὀδυνηρές. Καὶ βέβαια δὲν ἔλειπαν καὶ οἱ αὐθαιρέσιες τῶν Τούρκων καὶ τῶν μπέηδων τῆς περιοχῆς, ὅπως προαναφέρθηκε.

Βασικότερος, κύριος, προορισμὸς τῶν ύλοτόμων τῶν Γιαννοχωριῶν ἔγινε ἡ Θεσσαλία μὲ τὰ πλούσια δάση τῆς στὸν Ὀλυμπο, τὸν Κίσσαβο, τὴν περιοχὴ Κόζιακα καὶ Ἀσπροποτάμου⁵¹ καὶ λιγότερο ἡ Στερεὰ Ἑλλάδα⁵² καὶ ἄλλες περιοχές, ὅπως ἡ Ἄρτα. Κατὰ τὶς τρεῖς πρῶτες δεκαετίες

χωριῶν τοῦ Γράμμου. Ἐπίσης τὸ Μονόφυλο καὶ ἡ Σλίμνιτσα ἀνέδειξαν ἀρκετοὺς ἀρχιύλοτόμους καὶ ξυλεμπόρους σὲ διάφορες πόλεις τῆς Ἑλλάδος (Σιούκας, *Σύντομος ἱστορία Γιαννοχωρίου*, σ. 104, 117). Σημαντικὴ θέση, γιὰ παράδειγμα, στὴν οἰκονομικὴ ζωὴ τῆς πόλεως Τρικάλων εἶχαν παλαιότερα οἱ Γιαννοχωρίτες ξυλέμποροι «μεταδίδοντες τὸ αἶσθημα [τῆς προόδου] καὶ τὸ σθένος εἰς τὸν τόπον» (ἐφημ. [Ἀθήνας] Ὁ Πύρρος, ἔτ. Ζ', 1909-10, φ. 324/1.7.1909, σ. 3).

50. Γιὰ τὴν μεταφορὰ τῆς ξυλείας μὲ τὴν χρῆση τῶν ποταμῶν βλ. εἰδικότερα Καμηλάκης, «Ἡ χρησιμοποίησις τοῦ νεροῦ τῶν ποταμῶν ἀπὸ τοὺς παραδοσιακοὺς ύλοτόμους», σ. 201-215, ὅπου καὶ πολλὲς πληροφορίες γιὰ τοὺς ύλοτόμους τοῦ Γράμμου, τὰ χωριά τους καὶ τοὺς τόπους ἐργασίας καὶ ἐγκαταστάσεώς τους (ἰδίως σ. 206-207 γιὰ τὴν χρῆση τῶν ποταμῶν). Βλ. καὶ Γρίσπος, *Δασικὴ ἱστορία τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος*, σ. 159-160.

51. Γιὰ τὰ πλούσια δάση τῆς Θεσσαλίας ἀπὸ τὴν ὑπάρχουσα πλούσια, δασοπονικὴ κυρίως, βιβλιογραφία βλ. ἐνδεικτικὰ Ν. Λάζος, *Τὰ δάση Θεσσαλίας καὶ Ἠπείρου*, Ἀθήνα 1935· Ναπ. Παπαλεξίου, «Ἡ Θεσσαλία καὶ τὰ δάση τῆς», *Θεσσαλικὰ Χρονικὰ*, [ἕκτακος ἔκδοσις 80ετηριδος (1881-1961) ἀπὸ τῆς ἀπελευθερώσεως τῆς Θεσσαλίας], Ἀθήνα 1965, σ. 827-828.

52. Βλ. τὴν ἐνδιαφέρουσα ἱστορικὴ μελέτη (διδακτ. διατριβὴ) Ἑλένη Κ. Γιαννακοπούλου, *Γαλλοελληνικὴ ἐκμετάλλευση δασῶν στὴ Δυτικὴ Ἑλλάδα (1710-1792)*, ἕνα ἐμπόριο μὲ προεκτάσεις, Ἀθήνα 1987.

μετά το 1850, δηλ. κατά τα έτη 1850-80, ύλοτομοῦσαν προπαντὸς στὰ δάση τοῦ Ὀλύμπου καὶ τοῦ Κισσάβου, καθὼς καὶ τῆς περιοχῆς Τρικάλων,⁵³ ἐργαζόμενοι τότε ἐποχικὰ (ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ χειμῶνα ἕως τὰ τέλη τοῦ φθινοπώρου), καθὼς διατηροῦσαν τὶς οἰκογένειές τους στὰ χωριά τους στὸν Γράμμο.⁵⁴ Ὅσο περνοῦσαν τὰ χρόνια, οἱ μετακινήσεις τους αὐξάνονταν, καθὼς αὐξανόταν καὶ ἡ ζήτηση ξυλείας κυρίως ἀπὸ τὴν οἰκιστικὴ ἀνάπτυξη τῶν ἑλληνικῶν πόλεων, ἰδιαίτερα ἀπὸ τὶς παραμονές τῆς ἀπελευθερώσεως τῆς Θεσσαλίας. Τότε, ὅπως εἶναι γνωστὸ, οἱ Τοῦρκοι ἀγάδες τῆς περιοχῆς, δισυθαυόμενοι τὴν ἐξέλιξη τῶν πολιτικῶν πραγμάτων καὶ τὴν ἐπικείμενη προσάρτησή της στὴν Ἑλλάδα, ἀρχίζουν νὰ πουλοῦν τὰ θεσσαλικά τσιφλίκια τους καὶ νὰ ἐγκαταλείπουν τὰ τουρκοχώρια, ἀναχωρῶντας πρὸς ἄλλες περιοχὲς τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας. Μετὰ μάλιστα τὴν προσάρτηση τοῦ 1881, οἱ Τοῦρκοι φεύγουν σχεδὸν ὁμαδικά.

Ἔτσι οἱ μετακινούμενοι ὑλοτόμοι τοῦ Γράμμου καὶ ἄλλων περιοχῶν, καθὼς καὶ πολλοὶ ἄλλοι πλανόδιοι τεχνίτες καὶ γενικὰ ἐπαγγελματίες τῆς Μακεδονίας κυρίως καὶ λιγότερο τῆς Ἠπείρου, ἐκμεταλλεύονται τὴ νέα κατάσταση ποὺ διαμορφώνεται γι' αὐτούς, πολιτικὰ καὶ οἰκονομικά, ἀρχίζουν σὲ σημαντικὸ ποσοστὸ (σὲ σχέση μὲ τὸν πληθυσμὸ τῶν χωριῶν τους) νὰ ἀποδημοῦν ὄχι μόνον ἐποχικά, ἀλλὰ καὶ νὰ ἐγκαθίστανται μόνιμα στὴ Θεσσαλία. Μὲ αἰτήσεις καὶ δηλώσεις τους πρὸς τὶς ἀρχές τῆς Τοπικῆς Αὐτοδιοικήσεως ἀποκτοῦν τὴν ἑλληνικὴ ἰθαγένεια καὶ ἔτσι ἐντάσσονται πλήρως στὸν τοπικὸ πληθυσμὸ τῆς Θεσσαλίας.⁵⁵ Οἱ μόνιμες αὐτὲς ἐγκαταστάσεις ἀρχίζουν –ἀλλὰ σὲ μικρότερο βαθμὸ– λίγο πρὶν ἀπὸ τὸ 1881 καὶ ἐντείνονται ἀμέσως μετὰ, προπαντὸς κατὰ τὴν πρώτη δεκαετία

53. Ὁ Γάλλος περιηγητὴς καὶ ἀρχαιολόγος L. Heuzey, Ὀδοιπορικὸ στὴν τουρκοκρατούμενη Θεσσαλία τὸ 1858, μτφρ. Χρ. Δημητρούλοπουλος, σχ.-ἐπιμ. Θεόδ. Α. Νημάς, Φ.Ι.Α.Ο.Σ. – ἐκδ. Κ. & Μ. Σταμούλη, Θεσσαλονίκη 2022, δὲν ἀναφέρει παρουσία ὑλοτόμων τοῦ Γράμμου στὴ Θεσσαλία καὶ τὰ βουνά της, ὅσα ἐπισκέφθηκε κυρίως στὸν νομὸ Τρικάλων. Προφανῶς, δὲν ἦταν τότε μαζικὴ ἢ παρουσία τῶν ὑλοτόμων αὐτῶν, ὅπως παρατηρήθηκε μετὰ τὸ 1881.

54. Γιὰ τὶς ἐργασίες τῶν ὑλοτόμων, τὶς ἀποδημίες καὶ τὴν ὀργάνωσή τους σὲ μικρὲς ομάδες καὶ ἀργότερα, ἀπὸ τὸν Μεσοπόλεμο, σὲ ὑλοτομικοὺς συνεταιρισμοὺς σὲ ὅλα τὰ Γιαννοχώρια, τὴ μεταφορὰ τῆς ξυλείας διὰ τῶν ποταμῶν κ.ἄ., βλ. καὶ Ράπτης, *Τὰ μαρτυρικά Γραμμοχώρια τῆς Καστοριάς*, σ. 95-98.

55. Ἐκτενὴ πίνακα οἰκογενειῶν διαφόρων περιοχῶν ποὺ ζήτησαν καὶ ἔλαβαν τὴν ἑλληνικὴ ἰθαγένεια στὸ Συκούριο καὶ τὴν εὐρύτερη περιοχὴ του τὸ 1889-1902, μὲ στοιχεῖα γιὰ τὰ ἐπαγγέλματα, τὴν οἰκογενειακὴ κατάστασή τους κ.λπ., βλ. Πολυμέρου-Καμηλάκη, «Ἐπιτόπιες ἔρευνες στὴ Θεσσαλία», σ. 78-91.

τῆς ἐλεύθερης Θεσσαλίας. Στὶς πρὸ τοῦ 1881 ἐγκαταστάσεις ὑλοτόμων καὶ ἄλλων Μακεδόνων ἐπαγγελματιῶν στὴ Θεσσαλία συνετέλεσε σὲ ἓνα βαθμὸ καὶ ἡ μεγάλη ἀνασφάλεια ποὺ ἐπικρατοῦσε στὴ Δυτικὴ Μακεδονία ἰδίως μετὰ τὴν ἔκρηξη τῆς Ἐπαναστάσεως τοῦ 1878, ὅποτε –ἐκτὸς τὸν τουρκικὸ στρατὸ– καταστροφές, βιαιοπραγίες καὶ παντὸς εἴδους αὐθαιρεσίες εἶχαν κάνει οἱ Κονιάροι Τοῦρκοι τῆς Κοζάνης καὶ οἱ ἄτακτοι Τουρκαλβανοί, ποὺ λεηλατοῦσαν καὶ λήστευαν ὄχι μόνον τὰ χωριά καὶ τὴν ὑπαιθρο, ἀλλὰ καὶ πόλεις (ὅπως τὴν Κοζάνη). Ἐπιθέσεις Τουρκαλβανῶν ἔγιναν καὶ ἀργότερα, ὅπως τὸ 1887, στὰ πλούσια τότε ὑλοτομικὰ χωριά τοῦ Γράμμου, ὅταν λεηλάτησαν προπαντὸς τὸ Μονόφυλο. Τότε ἔφυγαν ἐπίσης ἀρκετὲς οἰκογένειες κυρίως πρὸς τὸ Συκούριο τῆς Λάρισας.⁵⁶

Οἱ ἐγκαταστάσεις καὶ ἐποικίσεις τῶν ὑλοτόμων στὴ Θεσσαλία συνεχίστηκαν –ἀραιότερες ὅμως– ἕως τὸ 1912 (ἀπελευθέρωση Μακεδονίας), ὅποτε οἱ συνθήκες, πολιτικὲς καὶ κοινωνικοοικονομικὲς, ἄλλαξαν ἄρδην πρὸς τὸ καλύτερο στὴν ἰδιαίτερη πατρίδα τους. Καὶ ἄλλοι παράγοντες, ὅπως ὁ δημογραφικὸς, εἶχαν μεταβληθεῖ μετὰ τὸ 1912, ὥστε νὰ μὴ συντρέχουν πλέον οἱ λόγοι σημαντικῶν ἀποδημιῶν καὶ ἐγκαταστάσεων σὲ ἄλλους τόπους τοῦ ἐλλαδικοῦ χώρου, ὅπως παλαιότερα. Ἦδη εἶχαν ἀρχίσει καὶ οἱ ἀποδημίες Γιαννοχωριτῶν στὴν Ἀμερικὴ καὶ τὸν Καναδᾶ (ἀργότερα στὴν Αὐστραλία κ.ά.), ὅπου ἐγκαταστάθηκαν τελικὰ ἀρκετοί.⁵⁷ Ἔτσι, τὸ 1912-14 λήγει οὐσιαστικὰ ἡ περίοδος μόνιμης ἐγκαταστάσεως τῶν κατοίκων τῶν χωριῶν τοῦ Γράμμου στὴ Θεσσαλία.⁵⁸

56. Βλ. ἐδῶ, σημ. 30. Κατὰ τὴν Ἐπανάσταση τοῦ 1878, συμμετέσχον τὰ Γιαννοχώρια μὲ ἀρχηγὸ τὸν Β. Φαρμάκη, ὅποτε, μετὰ τὴν ἀποτυχία της, λεηλατήθηκε προπαντὸς ἡ Σλιμνίτσα ἀπὸ τὶς ἄγριες ὀρδές τοῦ Τουρκαλβανοῦ λήσταρχου Ἀμπεντίν, ποὺ διέπραξε διαρπαγὲς καὶ λεηλασίες τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1878, ἐνῶ οἱ Τοῦρκοι τῆς Καστοριάς τοῦ εἶχαν ἀναθέσει μόνον τὴν καταδίωξη τῶν ἐπαναστατῶν. Βλ. Σιούκας, *Ἱστορία Γιαννοχωρίου*, σ. 112-113, ὅπου σημειώνεται ὅτι οἱ περισσότεροι Σλιμνισιώτες μετὰ τὶς καταστροφές τοῦ Ἀμπεντίν κατέφυγαν γιὰ δύο χρόνια στὴν Καστοριά καί, μόλις ἐλευθερώθηκε ἡ Θεσσαλία, ἐγκαταστάθηκαν μόνιμα ἄλλοι στὸ Συκούριο (περίπου 40 οἰκογένειες Σλιμνισιωτῶν) καὶ ἄλλοι στὰ Τρίκαλα, τὸ Ξυλοπάρικο καὶ τὴ Φήκη (τ. Βαρυμπόπη) Τρικάλων, στὸν Βόλο, τὴ Σπερχειάδα Φθιώτιδας, τὴ Λάρισα, τὴν Ἀθήνα, ἀκόμη καὶ στὴν Καλαμάτα. Ἐλάχιστοι, ὅπως καὶ ἐλάχιστες οἰκογένειες, ἔμειναν στὴν πόλη τῆς Καστοριάς. Ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὰ ἄλλα Γιαννοχώρια, ὑπὸ τὸν φόβο τῆς ληστοσυμμορίας τοῦ Ἀμπεντίν, μετανάστευσαν τότε οἱ εὐπορότερες οἰκογένειες (Σιούκας, ὁ.π., σ. 114). Ὁ Τσοῦκας, *Τὸ Συκούριο*, σ. 63-64, ἀναφέρει 37 Σλιμνισιώτες ἐποίκους τοῦ Συκουρίου τὴν περίοδο 1881-1914.

57. Βλ. Ράπτης, *Τὰ μαρτυρικὰ Γραμμοχώρια τῆς Καστοριάς*, σ. 96.

58. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὶς ὑπόλοιπες ἐγκαταστάσεις Γιαννοχωριτῶν σὲ ἄλλες περιοχές, ὅπως στὴ Φθιώτιδα κ.ά.

Ἡ ἐγκατάσταση γίνεται ἀρχικὰ ἀπὸ τοὺς ἄνδρες, τοὺς ἴδιους τοὺς ἐργαζόμενους στὴ Θεσσαλία ὑλοτόμους, οἱ ὁποῖοι ἀγοράζουν ἀπὸ τοὺς ἀπερχόμενους Τούρκους γῆ, δημιουργοῦν (κτίζουν ἢ ἐπισκευάζουν τούρκικα) σπίτια καὶ ἀκολούθως προσκαλοῦν ἐκεῖ τὶς οἰκογένειές τους γιὰ μόνιμη ἐγκατάσταση-ἐποικισμό.

Ὡς χαρακτηριστικὸ παράδειγμα ἐποικισμού τοῦ θεσσαλικοῦ χώρου ἀπὸ τοὺς ὑλοτόμους τοῦ Γράμμου ἀναφέρουμε τὸ κεφαλοχώρι Συκούριο τῆς Λάρισας (τὸ παλιὸ Μεγάλω Κεσερλί), πρωτεύουσα τότε (ἕως τὸ 1912) τοῦ δήμου Νέσσωνος στοὺς ΝΔ πρόποδες τοῦ Κισσάβου.⁵⁹ Τὰ στοιχεῖα ποὺ παραθέτουμε στὴν ἀνάλυση αὐτὴ προέρχονται ὄχι μόνον ἀπὸ τὴν ἐπιτόπια ἔρευνά μας στὰ χωριὰ τοῦ Γράμμου, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ἀντίστοιχη στὸ ἴδιο τὸ Συκούριο, ποὺ ἀποτελεῖ τὸν σημαντικότερο τόπο ἐγκαταστάσεώς τους, ὅπως θὰ ἐξηγηθεῖ παρακάτω. Ἡ ἔρευνα στὸ Συκούριο ἔγινε ἐπίσης τὸ καλοκαίρι τοῦ 1985 (τότε ζοῦσαν ἀρκετοὶ Γιαννοχωρίτες τοῦ Συκουρίου, ποὺ οἱ ἴδιοι καὶ περισσότερο οἱ γονεῖς τους εἶχαν ἐγκατασταθεῖ στὴν κωμόπολη) καὶ στηρίζεται τόσο σὲ στοιχεῖα τῆς προφορικῆς παραδόσεως τῶν κατοίκων τοῦ Συκουρίου καὶ ἰδιαίτερα τῶν καταγομένων ἀπὸ τὴν περιοχὴ Γράμμου, ὅσο καὶ σὲ γραπτὲς ἀρχεακὲς πηγές.⁶⁰

59. Γιὰ τὸ Συκούριο βλ. κυρίως τὰ αὐτοτελῆ βιβλία: Τσοῦκας, *Τὸ Συκούριον* (βλ. ἐδῶ, σμμ. 30)· Ἰωάν. Ν. Πράπας, *Τὸ Συκούριο ἀπὸ τὸ 1881 ἕως τὸ 1996 (ἱστορικὴ εἰσαγωγή: Κ. Σπανός), Λάρισα 1997*, ὅπου παρατίθεται (σ. 24) καὶ ἀπόσπασμα-περιγραφή ἐνδιαφέρουσα τοῦ Συκουρίου ἀπὸ τὸν μητροπολίτη Πλαταμῶνος Ἀμβρόσιο Κασάρα, ἐπίσκοπο καὶ γνώστη τῆς περιοχῆς, καθὼς εἶχε τὴν ἔδρα του στὸ Συκούριο, ἀναδημοσίευση ἀπὸ τὸ δυσεῦρετο βιβλίό του, *Ἡ ἐπισκοπὴ καὶ ὁ ἐπίσκοπος Πλαταμῶνος*, Ἀμπελάκια 1896, σ. 243 κ.έ., στὸ ὁποῖο ἐπισημαίνει ἀπὸ τὴν ἀρχιερατικὴ σκοπιὰ του ὅτι «τὸ ἐπικρατέστερον ἐκ τῶν χριστιανῶν στοιχείων ἐν Μεγάλῳ Κεσερλί εἶναι τὸ Μακεδονικὸν ...». Βλ. καὶ Πράπας, ὁ.π., σ. 252-253 («Ὁ ξυλοκόπος-ὑλοτόμος»), ὅπου εἰδήσεις γιὰ τὸν τρόπο ἐργασίας τῶν ὑλοτόμων, τὰ εἶδη ξυλείας ποὺ ἔβγαζαν μὲ τὸ χειροπρίονο, τὰ ὁποῖα ἦταν ἀνάλογα καὶ μὲ τὸ ξύλο (ἐλάτου, ὄξιᾶς, καστανιάς κ.ἄ.) ποὺ ἐπεξεργάζονταν, καθὼς καὶ γιὰ τὰ ἐργαλεῖα τους. Γιὰ τὰ ἐργαλεῖα κ.λπ. τῶν ὑλοτόμων βλ. καὶ Γ. Σπέης, *Παραδοσιακὲς τέχνες καὶ ἐπαγγέλματα: Συλλογὴ Ἑταιρείας Λαογραφικῶν Μελετῶν*, [Ἰνστιτούτο Πολιτισμοῦ], Ἀθήνα, 1995, σ. 52-54. Χρήσιμο καὶ τὸ ἄρθρο τοῦ Ζωσιμᾶ Ἐσφιγμέντη, «Δῆμος Νέσσωνος», *Προμηθεὺς* 4 ([Βόλος] 1892), 337-338.

60. Τὸ 1985 πραγματοποιήθηκε πολυήμερη ἐπιτόπια λαογραφικὴ ἔρευνα (λαογραφικὴ ἀποστολὴ) στὸ Συκούριο καὶ ἄλλα χωριὰ τῆς περιοχῆς Κισσάβου Λαρίσης, κατ' ἐντολήν τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, ἡ ἔρευνήτρια τοῦ Κέντρου Λαογραφίας Αἰκατερίνη Πολυμέρου-Καμηλάκη, καταγράφοντας πλουσιότατο ὑλικὸ σὲ δύο χειρόγραφους τόμους: ΚΑ χφ 4460, ὅπου, τ. 1, σ. 3 κ.έ. καταγράφονται ἀναλυτικὰ ἀπὸ τὸ παλαιὸ Δημοτολόγιο τῆς τότε κοινότητος Συκουρίου οἱ ἐπήλυδες κάτοικοι, οἱ ὁποῖοι προέρχονταν ὄχι μόνον ἀπὸ τὰ Γιαννοχώρια τοῦ Γράμμου καὶ τοὺς Βλάχους τῶν Γρεβενῶν (οἱ τελευταῖοι ἔγιναν καὶ γεωργοκτηματίες), ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ἄλλα χωριὰ τῆς Καστο-

Τὸ Συκούριο, μεγάλο τουρκοχώρι τότε (τὸ δείχνει καὶ τὸ παλαιότερο ὄνομά του: Μεγάλο Κεσερλί) στὴ ΒΑ ἄκρη τοῦ θεσσαλικοῦ κάμπου καὶ στὰ ὑψώματα πρὸς τὸν Κίσσαβο, μὲ τὶς πλούσιες ἐκτάσεις του νὰ ἀνήκουν στοὺς εὐκατάστατους ἀγάδες του, μετὰ τὸ 1881 πέρασε σιγὰ-σιγὰ στὰ χέρια κυρίως τῶν Μακεδόνων, ποὺ ἐργάζονταν ἐκεῖ ἐποχικὰ ἀπὸ παλαιότερα, καὶ τῶν Βλάχων, ποὺ ξεχειμάζαν στὴν περιοχὴ, ἐποίκων, στοὺς ὁποίους συνακόλουθα ἦταν τόπος ὄχι μόνο γνωστὸς γιὰ τὰ πλεονεκτήματά του, ἀλλὰ καὶ οἰκείος. Οἱ Μακεδόνες, ποὺ κυρίως προέρχονταν ἀπὸ τὸν Γράμμο, καὶ οἱ Βλάχοι τῶν Γρεβενῶν (κτηνοτρόφοι, ἔμποροι κ.ἄ.) μοιράστηκαν τὰ κτήματα τῆς περιοχῆς, ἀγοράζοντάς τα ἀπὸ τοὺς ἀγάδες, ποὺ ἀναχωροῦσαν σχεδὸν ὁμαδικὰ, ἐγκαταλείποντας τὴν ἐλληνικὴ πλέον καὶ ἐλεύθερη Θεσσαλία.

Οἱ κάτοικοι τῶν Γιαννοχωριῶν τοῦ Γράμμου ἐγκαταστάθηκαν στὸ Συκούριο κυρίως γιὰ τοὺς ἐξῆς λόγους: 1. Εἶναι ἡμιορεινὴ περιοχὴ στοὺς πρόποδες ἀκριβῶς τοῦ πλούσιου σὲ ἀξιοποίησιμα δάση ὄρους Κισσάβου, ἀλλὰ καὶ τοῦ ὄχι μακρinoῦ Ὀλύμπου, ποὺ τοὺς ἔδιναν τὴ δυνατότητα νὰ ἀσκήσουν παραγωγικὰ καὶ προσοδοφόρα τὸ κατ' ἐξοχὴν ἐπάγγελμα τους, τὴν ὑλοτομία. 2. Ἡ σημασία καὶ τὰ πλεονεκτήματα τοῦ Συκουρίου ὡς τόπου μόνιμης ἐγκαταστάσεως ἀπὸ πολλὰς ἀπόψεις (ὅπως τὸ ὑγιεινὸ κλίμα του)⁶¹ τοὺς ἦταν ἤδη γνωστὰ ἀπὸ τὰ παλαιότερα ἐπαγγελματικὰ ταξι-

ριᾶς: Λάγκα, Ἄνω Λεύκη, Πευκόφυτο, Σπήλιος (γεωργοὶ καὶ κτηματίες πλέον στὸ Συκούριο, σιδηρουργός), Νεστόριο (ράπτης, φανοποιὸς κ.λπ.), χωριὰ τῆς Πιερίας: Μαλαθριά (σῆμ. Δίων), Κατερίνη, Λεπτοκαρυά, Λιτόχωρο (ποιμένες, γεωργοὶ καὶ γεωργοποιμένες), τῆς Κοζάνης: Καταφύγι (ὑλοτόμοι), Συκαμιά, Κοκκίνοπλο καὶ Βερδικούσα Ἐλασσόνας (γεωργοί, ποιμένες, ἐργατικοί), τῶν Γρεβενῶν: Δουτσικό (γεωργοί). Ἐπίσης μερικοὶ προέρχονταν ἀπὸ τὸν εὐρύτερο τότε χώρο τῆς Δυτ. Μακεδονίας: Δάρδα καὶ Καπεστίτσα Κορυτσᾶς (μαραγκοί, κτηματίες, γεωργοί), Ἀχρίδα (ποιμένες, γεωργοὶ καὶ γεωργοποιμένες, ράπτες), Μοναστήρι/Μπιτόλια (ἀγωγεὺς) κ.ἄ. Οἱ κτίστες ποὺ ἐγκαταστάθηκαν στὸ Συκούριο προέρχονταν, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν Καλὴ Βρύση τῶν Γιαννοχωριῶν, ἀπὸ τὴν Δροσοπηγὴ (τ. Κάντσικο) Κόνιτσας, ὀνομαστὸ μαστοροχώρι τῆς Ἠπείρου, ἀπὸ τὴ νῆσο Λήμνο κ.ἄ.

61. Βασικὸς λόγος ἐγκαταστάσεως τῶν ὑλοτόμων τοῦ Γράμμου καὶ στὸ Ξυλοπάρουκο Τρικάλων ἦταν –πέραν τῆς γειτνιάσεως μὲ τὰ πλούσια γιὰ ὑλοτόμηση δάση τοῦ Κόζιακα καὶ γενικὰ τῆς Νότιας Πίνδου– καὶ τὸ ἄριστο κλίμα του καθὼς καὶ τὰ ἐξαιρετικὰ καὶ πλούσια νερά του, ἐπαρκῆ γιὰ ἀνάπτυξη καὶ ποικίλων «βιοτεχνιῶν τοῦ νεροῦ» (μαντάνια, ντριστελες-ὑδροτριβές), στίς ὁποῖες οἱ ὑλοτόμοι ἀναδείχτηκαν καὶ ἱκανοὶ τεχνίτες στὴν κατασκευὴ τους (βλ. Θαν. Παπαδημητρίου, *Τὸ Ξυλοπάρουκο στὸ πέρασμα τοῦ χρόνου*, Τρίκαλα 2018, σ. 45, 48. Στὸ Ξυλοπάρουκο εἶχαν ἐγκαταστήσει οἱ Γιαννοχωρίτες καὶ νεροπρίονα, ἐνῶ στὸ Συκούριο δὲν εἶχαν, ἴσως ἀπὸ ἀνεπάρκεια νεροῦ (ΚΛ, χφ 4460, σ. 210).

δια τους εκεί πριν από το 1881. Ής σημειωθεί ότι το Συκούριο δὲν ἐμαστίζετο, λόγω τῆς θέσεώς του στὶς ὑπώρειες τοῦ Κισσάβου, ἀπὸ τὴν πληγὴ τῆς ἐλονοσίας, ἡ ὁποία κυριολεκτικὰ ἀποδεκάτιζε πληθυσμιακὰ τότε μεγάλες περιοχὲς τῆς Θεσσαλίας, ἀκόμη καὶ θεσσαλικὲς πόλεις, ὅπως καὶ γειτονικὰ πρὸς τὸ Συκούριο χωριὰ τοῦ κάμπου, ποὺ ἀντιμετώπιζαν ἔντονα αὐτὸ τὸ πρόβλημα. 3. Τὸ Συκούριο ἦταν χωριὸ ἰδιόκτητο τῶν Τούρκων, ποὺ τὸ κατοικοῦσαν ἕως τότε, καὶ ἔτσι οἱ Μακεδόνες ποὺ ἦλθαν καὶ ἤθελαν νὰ ἐγκατασταθοῦν μόνιμα σὲ αὐτὸ εὑρίσκαν εὐκολὰ ἐκτάσεις πρὸς ἀγοράν.⁶²

Μὲ βάση τὸ ἀρχεαικὸ ὕλικὸ ποὺ ἔχουμε συγκεντρώσει, τὸ 1910 οἱ ὑλοτόμοι ποὺ προέρχονταν ἀπὸ ὑπόδουλες ἀκόμη περιοχὲς (Μακεδονία, Ἡπειρο)⁶³ καὶ ἐργάζονταν μένοντας μόνιμα ἢ προσωρινὰ κυρίως στὴν ἐλεύθερη Θεσσαλία καὶ τὴν Ἀνατολικὴ Στερεὰ Ἑλλάδα,⁶⁴ κατάγονταν ἀπὸ τὰ τρία σημαντικότερα ὑλοτομικὰ χωριὰ τοῦ Γράμμου (Σλίμνιτσα, Μονόπυλο καὶ Γιαννοχώρι Καστοριάς), καθὼς καὶ ἀπὸ τὶς κοντινὲς περιοχὲς Δάρδα⁶⁵ καὶ Κορυτσᾶς στὴ Βόρειο Ἡπειρο (ἀνήκαν τότε στὴ Μακεδονία, στὸ

62. Ἔως τὸ 1890 ὑπῆρχαν ἀκόμη στὸ Συκούριο οἱ τελευταῖοι Τούρκοι. Οὐσιαστικὰ σὲ μιὰ δεκαετία ἀναχώρησαν ὅλοι γιὰ ἐγκατάσταση σὲ ἄλλες περιοχὲς τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας. Στὴν περιοχή Συκουρίου σχεδὸν ὅλα τὰ χωριὰ ἦταν πρὶν ἀπὸ τὸ 1881 κεφαλοχώρια τῶν Τούρκων, δηλ. ἰδιόκτητα. Ἔτσι, ἦταν εὐκολο νὰ ἀγοράσουν οἱ Μακεδόνες καὶ οἱ ἄλλοι ἐπὶ πλῆθος τῆς περιοχῆς, ἀπὸ τὸ 1881 κ.έ., σπῆττα καὶ χωράφια. Ἀντίθετα, στὸν κάμπο τῆς Λάρισας ὑπῆρχαν μόνο σοφλίκια καὶ δὲν πωλοῦνταν μικρὰ κτήματα. Αὐτὴ ἡ δυνατότητα ἀγορᾶς ἀκινήτων ὑπῆρξε βασικὸς λόγος ποὺ προσήλκυσε, ἀμέσως μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση, πολυάριθμες οἰκογένειες ἀπὸ διάφορα ὀθωμανοκρατούμενα τότε μέρη στὸν ἐποικισμό τῆς κωμόπολης (βλ. καὶ Τσοῦκας, *Τὸ Συκούριον*, σ. 52).

63. Γιὰ τὴν ὑλοτομία καὶ τὸν λαϊκὸ πολιτισμὸ γενικὰ ποὺ ἀναφέρεται στὰ δάση τῆς Ἡπείρου βλ. τὴν ἐκτενῆ μελέτη Π. Γρίσπος, «Δασικὴ λαογραφία», *Ἡπειρωτικὴ Ἔστια* 16 (1967), 524-528, 17(1968), 33 κ.έ. ἕως 20 (1971), 380 κ.έ.

64. Ἦταν ἡ ἐποχὴ (τέλος 19ου – ἀρχὲς 20οῦ αἰ.) ποὺ πολυάριθμοι Ἡπειρώτες ἀλλὰ καὶ Μακεδόνες ξενιτεύονταν, σχεδὸν κατὰ κύματα, σὲ παρέες (μπουλούκια), ὄχι μόνον πρὸς τὸν εὐρύτερο βαλκανικὸ χῶρο ἀλλὰ καὶ πρὸς τὴν ἐλεύθερη Ἑλλάδα, γιὰ νὰ γλιτώσουν τὴν τουρκικὴ καταπίεση ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν μεγάλη ἔλλειψη ἀσφάλειας λόγω τῶν τουρκαλβανικῶν συμμοριῶν, ποὺ λυμαίνονταν τὴν Ἡπειρο καὶ τὴ Δυτ. Μακεδονία. Τότε ἐγκαταστάθηκαν ἰδίως στὴ Φθιώτιδα πολλοὶ κτίστες τῆς πέτρας, ὑλοτόμοι, μωλανάδες (ἀπὸ χωριὰ τοῦ Βοῖου) κ.ά. τεχνίτες (Μαρία Τζιβελέκη-Πολυμεροπούλου, *Χάνια καὶ χαντζήδες τῆς Λαμίας, 19ος καὶ 20ὸς αἰῶνας*, Λαμία 2005, σ. 9).

65. Ἡ ἀρβανίτικη χριστιανικὴ (ἐλληνοφρων τότε) κωμόπολις τῆς Δάρδα, νοτίως τῆς Κορυτσᾶς καὶ κοντὰ στὰ ἐλληνοαλβανικὰ σύνορα, μὲ ἀκραφνὴ ἑλληνικὴ παράδοση καὶ συνείδηση τῶν διγλωσσῶν κατοίκων τῆς, ὑπῆρξε ἀπὸ τὶς σημαντικότερες ἐστῆες ὑλοτόμων σὲ ὁλόκληρη τὴν Ὀθωμανικὴ Αὐτοκρατορία, ἔχοντας ἰδιαίτερη ἐπίδοση καὶ στὴν

βιλαέτι Μοναστηρίου) καὶ ἀπὸ τῆ Βούρμπιανη⁶⁶ τῆς Κόνιτσας, γνωστὸ μαστοροχώρι τῆς πέτρας, ἀλλὰ καὶ μὲ ἀρκετοὺς ύλοτόμους, περιοχὲς μὲ μακρὰ καὶ σηματοληφθεὶς παράδοση στὴν ἀσκηση τῆς ύλοτομίας ἀπὸ αἰῶνες στὴν τουρκοκρατία.

Στὸ Συκούριο, εἰδικότερα, βρέθηκαν ἐγκατεστημένοι τὸ 1910, σύμφωνα μὲ τὴν τότε καταγραφή τῶν Μακεδόνων Ὀθωμανῶν ύπηκοῶν, τῶν ἐγκατεστημένων τότε στὴ Θεσσαλία ἀπὸ τὶς κρατικὲς ἀρχές, ἀπὸ τὸ Μονόπυλο 39 (τουλάχιστον) οἰκογένειες, ἀπὸ τὶς ὁποῖες οἱ 23 ἦταν οἰκογένειες ύλοτόμων, ἀπὸ τῆ Σλίμνιτσα 17 οἰκογένειες ύλοτόμων, ἀπὸ τὸ Λειβαδοτόπι 13, ἀπὸ τὶς ὁποῖες 10 οἰκογένειες ύλοτόμων καὶ ἀπὸ τὸ Γιαννοχώρι 5 οἰκογένειες ύλοτόμων.⁶⁷ Οἱ ὑπόλοιπες λίγες οἰκογένειες ἦταν γεωργοὶ-κτηματίες, πιθανότατα τέως ἀρχιύλοτόμοι-ύλοτόμοι, ποὺ εἶχαν τὴν οἰκονομικὴ δυνατότητα νὰ ἀγοράσουν ἀρκετὰ κτήματα ἀπὸ τοὺς ἀναχωρήσαντες τὰ προηγούμενα χρόνια Τούρκους, καφεπῶλες⁶⁸ κ.ἄ.

Διαπιστώνουμε μὲ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου, 20-30 χρόνια μετὰ τὴν ἐγκατάσταση τῶν Γιαννοχωριτῶν στὸ Συκούριο, ἀπὸ τὶς ἀρχές τοῦ 20οῦ

κατασκευὴ καὶ λειτουργία τῶν νεροπρίωνων (πρωτότερα ἀπὸ ἄλλα ύλοτομικὰ χωριά) σὲ πολλὲς ἑλληνικὲς περιοχές, ὅπως καὶ στὸ Ἅγιον Ὄρος.

66. Βλ. Ἀναστ. Εὐθυμίου, *Ἡ Βούρμπιανη τῆς Ἠπείρου: ἡ ἱστορία καὶ λαογραφία τῆς Ἰωάννινα* 1987. Εἰδικότερα γιὰ τὰ ύλοτομικὰ χωριά τῆς Κόνιτσας (ἰδίως τῆς Λάκκας τοῦ Ἀώου) καὶ τὰ νεροπρίονα στὴν ἴδια ἐπαρχία βλ. ἐνδεικτικὰ Χαρ. Γκοῦτος, «Ἱστορικὰ σημειώματα», *Κόνιτσα* 204 (2019), 17, ὅπου καὶ γιὰ μεταφορὰ ξυλείας μὲ τὸν ροῦ τοῦ ποταμοῦ Ἀώου.

67. Ὁ Τσοῦκας, *Τὸ Συκούριο*, καταγράφει 8 ἄτομα ἀπὸ τὸ Γιαννοχώρι (σ. 53), 21 ἀπὸ τὸ Λειβαδοτόπι (σ. 59-60) καὶ 75 ἀπὸ τὸ Μονόπυλο (σ. 60-62), παραθέτοντας καὶ τὸ ἔτος γεννήσεώς τους, ἐγκατεστημένα στὸ Συκούριο κατὰ τὴν περίοδο 1881-1914. Ἐπίσης ὁ Ράπτης, *Τὰ μαρτυρικὰ Γραμμοχώρια τῆς Καστοριάς*, παραθέτει σὲ παράρτημα, ἀντλώντας ἀπὸ τὸ βιβλίον τοῦ Ἄθαν. Τσοῦκα, ὀνομαστικὲς καταστάσεις τῶν ἐγκαταστηθέντων στὸ Συκούριο: ἀπὸ Σλίμνιτσα 37 (σ. 379-380), ἀπὸ Γιαννοχώρι 8 (σ. 380), ἀπὸ Λειβαδοτόπι 21 (σ. 381) ἀπὸ Μονόπυλο 75 (σ. 381-384). Σὲ παράρτημα Β' (σ. 384-402) καταγράφονται οἱ ἐγκατεστημένοι στὴν Καστοριά, Θεσσαλονίκη, Ἀθήνα καὶ ἔξωτερικῶ. Συγκεκριμένα στὴν Καστοριά γεννήθηκε ὁ σημαντικὸς Ἑλληνας θαλασσογράφος Βασίλης Χατζῆς (1870-1915), μαθητῆς τοῦ Κων. Βολανάκη, τοῦ πατέρα τῆς ἑλληνικῆς θαλασσογραφίας, ἀπὸ γονεῖς καταγόμενους ἀπὸ τὸ Γιαννοχώρι. Οἱ παπποῦδες του ἐκ πατρὸς καὶ μητρὸς εἶχαν ἐξελεχθεῖ σὲ μεγάλους ξυλεμπόρους στὴν Ἄρτα καὶ στὴν Πάτρα, στὴν ὁποία εἶχε μικρὸς βλ. Κ. Ε. Χασιώτης, «Ἡ καταγωγή καὶ ἡ ζωὴ τοῦ ζωγράφου Βασίλη Χατζῆ», *Νέα Ἔστια* 87 (1970), 388-390. Πρβλ. Κ. Τριανταφύλλου, *Ἱστορικὸν λεξικὸν τῶν Πατρῶν...*, τ. Β', Πάτρα 31995, στήλ. 2244, ὅπου καὶ παλαιότερη βιβλιογραφία.

68. Ἡ καταγραφή αὐτὴ προέρχεται ἀπὸ τὸ Ἱστορικὸ Ἄρχειον τοῦ Ὑπουργείου Ἐξωτερικῶν (προέρχεται ἀπὸ φάκελο, ὁ ὁποῖος, ὅταν φωτοαντιγράφηκε πρὶν ἀπὸ 40 χρόνια, ἦταν ΑΑΚ [ἄνευ ἀριθμοῦ κατατάξεως]).

αίωνα, μιὰ σταδιακή διαφοροποίηση ὡς πρὸς τὰ ἐπαγγέλματά τους, καθὼς ἀρκετοὶ ἐγκατέλειψαν τὴν ὕλοτομία καὶ στράφηκαν σὲ πιὸ εὐκόλες καὶ προσοδοφόρες ἀπασχολήσεις (ὑπάλληλοι, ἔμποροι, γεωργοκτηματίες κ.ἄ.). Στὴ σημαντικὴ αὐτὴ μεταστροφή τῶν Μακεδόνων ὕλοτόμων τοῦ Συκουρίου συνετέλεσε καὶ ἡ θεσμοθέτηση αὐστηρῶν κανόνων γιὰ τὴν ὕλοτομία καὶ ἀνθρακοποιῶα, γιὰ τὴν προστασία τῶν καταστρεφόμενων ἀνεξέλεγκτα ἑλληνικῶν δασῶν, μὲ νόμους ποὺ ψηφίστηκαν μετὰ τὸ 1910 τόσο ἀπὸ τὶς κυβερνήσεις Ἑλ. Βενιζέλου, ὅσο καὶ ἀπὸ ἄλλες κυβερνήσεις τῶν ἐτῶν 1900-20.⁶⁹ Ἔτσι οἱ Γιαννοχωρίτες μὲ τὴν ἐνασχόλησή τους καὶ μὲ ἄλλα ἐπαγγέλματα, ἀπαραίτητα γιὰ τὴ λειτουργία ἐνὸς μεγάλου κεφαλοχωριοῦ, καθὼς καὶ μὲ τὴν ἀνάμειξή τους στὰ κοινοτικὰ ζητήματα,⁷⁰ περνοῦν στὴν πρωτοπορία τῆς ζωῆς τῆς κοινότητας Συκουρίου, ποὺ ἐξελίσσεται σύντομα σὲ κωμόπολη εὐρωστὴ οἰκονομικὰ καὶ δημογραφικὰ.⁷¹

Οἱ κάτοικοι τοῦ Συκουρίου ἔως τὴ δεκαετία τοῦ 1980 ἔζησαν χωρισμένοι, κατὰ κάποιον τρόπο, σὲ συμπαγεῖς πληθυσμιακῆς-πολιτισμικῆς ὁμάδες μὲ βάση τὴν καταγωγή τους ἀπὸ ἄλλους τόπους: ἀπὸ τὰ Γιαννοχώρια Γράμμου προπαντός, τὴ Λαμπάνιτσα (σῆμ. Ἅγιον Δημήτριον) καὶ τὸ Νεστόριο Καστοριάς, τὴν ἐπαρχία Βοῖου καὶ τὴ Βλάστη Κοζάνης, τὸ Περιβόλι Γρεβενῶν, τὴν Ρεντῖνα Ἀγρᾶφων, τὰ Ἄνω Σουδενὰ (σῆμ. Ἄνω Πεδινα) Ζαγορίου, καθὼς καὶ ἀπὸ τὸ Ἀργυρόκαστρο, τὴ Βίγλιστα (Μπίλιστα), τὴ Δάρδα, τὴν Κιουτέζα καὶ τὴν Κορυτσὰ τῆς ὁμώνυμης ἐπαρχίας τῆς Β. Ἡπείρου (σῆμ. Ν. Ἀλβανίας), ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ἄλλες περιοχῆς τῆς ὑπόδουλης καὶ τῆς ἐλεύθερης τότε Ἑλλάδος μὲ μικρότερο ἀριθμὸ ἐπήλυδων.⁷²

69. Βλ. Γρίσπος, *Δασικὴ ἱστορία τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος*, ἰδίως σ. 261 κ.ἑ.

70. Ὁ δεῦτερος χριστιανὸς δήμαρχος τοῦ δήμου Νέσσωνας (μὲ ἔδρα τὸ Συκούριο) μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση, στὸ τέλος τοῦ 19ου αἰώνα, ἦταν Γιαννοχωρίτης, ὁ Γ. Εὐαγγέλου (Πράπας, *Τὸ Συκούριο ἀπὸ τὸ 1881 ἕως τὸ 1996*, σ. 24). Ἐνδεικτικὴ τῆς κυρίαρχης θέσεως τῶν Γιαννοχωριτῶν στὴ ζωὴ τοῦ Συκουρίου μεταπελευθερωτικὰ εἶναι –μεταξὺ ἄλλων– καὶ τὸ γεγονός ὅτι ἡ ἐφέστια εἰκόνα τῶν ἁγίων Κωνσταντίνου καὶ Ἑλένης στὸν ὁμώνυμο κεντρικὸ ναὸ τῆς κωμόπολης ἔγινε «τῆ συνδρομῆ τῶν Μακεδόνων Κεσερλί τῆ 15 Φεβρουαρίου 1887, ἔργον Παντοστοπούλου» (Τσοῦκας, *Τὸ Συκούριον*, σ. 34-35).

71. Γιὰ τὸν πληθυσμὸ του βλ. Σταματελάτος – Βάμβας-Σταματελάτου, *Ἐπίτομο γεωγραφικὸ λεξικὸ τῆς Ἑλλάδος*, σ. 726. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι ἐνὸς τὸ 1881 τὸ Συκούριο εἶχε 958 κατοίκους, τὸ 1892 εἶχε 1.312, αὐξηση πάνω ἀπὸ 30% (Τσοῦκας, *Τὸ Συκούριον*, σ.13· περιοδικὸ Βόλου *Προμηθεύς*, ἔτ. 4, 1892, 337-338).

72. Μὲ πρῶτους ἀριθμητικὰ τοὺς Μακεδόνες καὶ κυρίως τοὺς καταγόμενους ἀπὸ τὰ χωριά τοῦ Γράμμου, στὸ Συκούριο ἐγκαταστάθηκαν ἐπήλυδες ἀπὸ περίπου 96 (!)

Τὸ Συκούριο ἀποτελεῖ μέχρι σήμερα χαρακτηριστικὴ περίπτωση κωμόπολης μὲ κατοίκους ποὺ ἀνασυγκρότησαν τὸν ἄλλοτε τουρκικὸ οἰκισμὸ σὲ κεφαλοχώρι μὲ κατοίκους πολυποίκιλῆς καταγωγῆς, ἀπὸ πολλοὺς τόπους, μακρινοὺς καὶ διαφορετικοὺς μεταξὺ τους, οἱ ὁποῖοι εἶχαν σημαντικὲς διαφορὲς ὡς πρὸς τὴ γλῶσσα (ἐλληνόφωνοι, βλαχόφωνοι, σλαβόφωνοι, ἀρβανιτόφωνοι), τὰ ἔθιμα, τὰ τραγούδια, τὸν χαρακτήρα, τὰ ἐπαγγέλματά τους καὶ γενικὰ τὸν λαϊκὸ τους πολιτισμὸ. Κάθε πατριδοτοπικῆ-πολιτισμικῆ ομάδα ἔζησε μέχρι πρὶν ἀπὸ 3-4 δεκαετίες μὲ τὸν δικὸ της ἰδιαίτερο τρόπο ζωῆς, μὲ τὴ δική της γειτονιά, συνεχίζοντας, ὅσο ἦταν δυνατὸ στὸ νέο περιβάλλον, τὶς ἐκδηλώσεις καὶ τὶς μορφές τοῦ λαϊκοῦ πολιτισμοῦ τῆς ἀρχικῆς τους κοιτίδας, ἰδίως οἱ πολυπληθέστερες ομάδες τῶν ἐπήλυδων.

Οἱ κάτοικοι ποὺ προέρχονταν ἀπὸ τὰ χωριά τοῦ Γράμμου συνεργάστηκαν καὶ συγχρωτίστηκαν σταδιακὰ περισσότερο μὲ τοὺς ντόπιους πεδινοὺς Θεσσαλοὺς (Καραγκούνηδες) καὶ τοὺς βουνήσιους, οἱ ὁποῖοι ἀπὸ τὶς γύρω περιοχὲς τοῦ Κάμπου, τῆς Ὀσσας κ.λπ. ἐγκαταστάθηκαν ἐπίσης νωρὶς στὸ Συκούριο, ἐνῶ ἐλάχιστες ἢ καθόλου κοινωνικὲς ἢ ἄλλες ἐπαφὲς εἶχαν μὲ τοὺς Βλάχους, ἰδιαίτερα κλειστὴ τότε ἐλληνικὴ πολιτισμικὴ ομάδα.

Σήμερα σὲ πολὺ μεγάλο βαθμὸ ἔχει ἐπέλθει συγκερασμὸς τῶν στοιχείων πολιτισμοῦ τῶν διαφόρων πληθυσμιακῶν ομάδων τῆς κωμόπολης, οἱ μεταξὺ τους σχέσεις καὶ διαφορὲς –συχνὰ καὶ οἰκονομικὲς– ἔχουν οὐσιαστικὰ ἐξομαλυνθεῖ καὶ στὰ καφενεῖα δὲν χωρίζονται πλέον οἱ «Μακεδόνοι» –ὅπως

διαφορετικὰ χωριά, κωμοπόλεις, ἀκόμη καὶ πόλεις τοῦ εὐρύτερου ἐλληνικοῦ χώρου, μέχρι καὶ ἀπὸ Μάνη, Ἀρκαδία κ.λπ. (βλ. ἐδῶ καὶ σημ. 60). Ὑπῆρχε καὶ ἰδιαίτερος Τσιγκινὲς Μαχαλάς, ὅπου ἦταν μόνιμα ἐγκατεστημένοι Γύφτοι (ΚΛ χφ 4460, ὁ.π., σ. 194). Ὄνόματα ἐπήλυδων ἀπὸ τὴ Δάρδα, τὴ Σλίμνιτσα καὶ τὸ Νεστόριο Καστοριάς βλ. καὶ στὸ ΚΛ χφ 4460, σ. 22-23 κ.ἄ. (Συκούριο) βλ. καὶ σ. 210-212, ὅπου καὶ γιὰ ὑλοτόμους Μονοπύλου καὶ Γιαννοχωρίου καὶ γιὰ κτίστες Ζουπανιώτες (ἀπὸ τὸν Πεντάλοφο, τ. Ζουπάνι) Βαῖου. Οἱ Ζουπανιώτες ἔκτισαν τὸν κεντρικὸ ναὸ τοῦ Ἁγίου Κωνσταντίνου Συκουρίου (1903 κ.ἔ.). Εἶχαν ἐγκατασταθεῖ κτίστες καὶ ἀπὸ τὸν Βυθὸ Βοῖου, τὸ Λέχοβο Φλώρινας κ.ἄ. μαστοροχώρια. Στὸ ἴδιο χειρόγραφο καταγράφεται πλουσιότατο λαογραφικὸ ὕλικὸ γιὰ τὸν ὑλικὸ πολιτισμὸ, τὰ ἐπαγγέλματα κ.ἄ. θέματα τοῦ Συκουρίου μετὰ τὸ 1881. Βλ. καὶ τὴ μελέτη Πολυμέρου-Καμηλάκη, «Ἐπιτόπιες ἔρευνες στὴ Θεσσαλία», σ. 41 κ.ἔ. (κυρίως σ. 66 κ.ἔ.). Στὸ Συκούριο οἱ ὑλοτόμοι τοῦ Γράμμου, ἐνῶ δὲν φαίνεται νὰ ἐγκατέστησαν στὰ γειτονικὰ δάση τῆς Ὀσσας (Κισσάβου) νεροπρίονα, εἶχαν νερόμυλους, ὅπως ὁ Μιχ. Κίττας (ἀπὸ τὸ Νεστόριο) μὲ δύο νερόμυλους· κατασκεύαζε ὁ ἴδιος καὶ τὶς μολόπετρες (ΚΛ χφ 4460, ὁ.π., σ. 193).

ονομάζουν εκεί συλλήβδην όλους σχεδόν τους καταγόμενους από τη Δυτική Μακεδονία— από τους Βλάχους ή τους Καραγκούνηδες.⁷³

Σημαντικές ήταν και οι εγκαταστάσεις κατοίκων των τριών Γιαννοχωριών στην περιοχή Τρικάλων, για τις οποίες κάνουμε εδώ πολὺ σύντομη αναφορά. Γύρω στὸ 1886 ἑκατὸ περίπου οἰκογένειες κυρίως ὑλοτόμων ἐγκαταστάθηκαν καὶ στὴ Δυτικὴ Θεσσαλία, φεύγοντας τις καταπιέσεις Τούρκων καὶ Τουρκαλβανῶν, ὅπως προαναφέρθηκε. Ὅρισμένες οἰκογένειες ἐγκαταστάθηκαν στὰ ὄρεινὰ χωριὰ τοῦ Ἀσπροποτάμου, στὴ Νότια Πίνδο, στὶς πλαγιές τοῦ Κόζιακα, Ἄνω καὶ Κάτω Περλιάγκο (σήμερ. Χρυσομηλιά, ὑψόμεν. 910 μ., καὶ Γλυκομηλιά, ὑψόμεν. 640 μ.) καὶ τὴν Καλογριανὴ Καλαμπάκας (ὑψόμεν. 840 μ.), καθὼς καὶ στὰ χωριὰ, στὶς ὑπώρειες τοῦ Κόζιακα, Ξυλοπάροικο καὶ Βαρυπόμπη (σήμερ. Φήκη) τῆς ἐπαρχίας Τρικάλων. Μερικὲς —μᾶλλον λίγες— οἰκογένειες ἐγκαταστάθηκαν καὶ στὴ Φθιώτιδα, στὴν πόλη τῆς Λαμίας καὶ στὰ χωριὰ Ἄγᾶ (σήμερ. Σπερχειάδα) καὶ Μενδένισσα (Βοδινίτσα).⁷⁴ Ἀρχαῖες οἰκογένειες Γιαννοχωριτῶν ἐγκαταστάθηκαν τότε καὶ στὴν πόλη τῶν Τρικάλων μὲ κύριο ἐπάγγελμα καὶ ἐδῶ αὐτὸ τοῦ ὑλοτόμου, τουλάχιστον ὅταν ἐγκαταστάθηκαν.⁷⁵ Μεμονωμένες μᾶλλον καὶ

73. Βλ. πλῆθος σχετικῶν πληροφοριῶν στὸ ΚΛ χφ 4460, ὁ.π., σὲ πολλὲς σελίδες του, ὅπου καὶ εἰδήσεις γιὰ ἐπὶ μέρους ἐκδηλώσεις τοῦ λαϊκοῦ πολιτισμοῦ τοῦ Συκουρίου καὶ ἰδιαιτέρα τῶν κατοίκων ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὰ χωριὰ τοῦ Γράμμου, γιὰ τις ἀλλαγές, προσαρμογές καὶ τὴν ἐξαφάνιση τρόπων ζωῆς ποὺ ἔχουν ἀντικατασταθεῖ ἀπὸ σύγχρονους. Ἐνδιαφέρουσα λαογραφικὰ καὶ κοινωνιολογικὰ εἶναι καὶ ἡ σύγκριση τοῦ πολιτισμοῦ ποὺ διαμορφώθηκε μετὰ τὸ 1881 στὸ Συκούριο μὲ τις ἀντίστοιχες μορφές πολιτισμοῦ τῶν ἀρχικῶν κοιτίδων τους στὸν Γράμμο, ἀντικείμενο προσεχοῦς μελέτης μας.

74. Ἀλέξ. Χατζηγάκης, *Τὸ Ἀσπροπόταμο Πίνδου. Τοπωνυμικά, Τρίκαλα 1950*, σ. 322· Παπαδημητρίου, *Τὸ Ξυλοπάροικο στὸ πέρασμα τοῦ χρόνου*, σ. 45 κ.έ.

75. Στὴν πόλη τῶν Τρικάλων οἱ ὑλοτόμοι καὶ ξυλέμποροι τῶν Γιαννοχωριῶν ἦταν ἐγκατεστημένοι στὴ συνοικία «Βουργάρικα» (στὰ ΝΔ τῆς πόλης πρὶν ἀπὸ τὴ σιδηροδρομικὴ γραμμὴ, στὴν περιοχή σήμερα τοῦ 3ου Γυμνασίου Τρικάλων), καθὼς, ὅπως προαναφέραμε, οἱ ντόπιοι Θεσσαλοὶ θεωροῦσαν ἀπὸ ἄγνοια τοὺς δίγλωσσους σλαβόφωνους Δυτικομακεδόνες ὡς Βουλγάρους. Ὁ γνωστὸς Γερμανὸς γεωγράφος κ.λπ. Alfred Philippson (*Θεσσαλία καὶ Ἡπειρος: Ταξίδια καὶ ἐξερευνήσεις στὴν Βόρεια Ἑλλάδα*, ἔκδ. Φ.Ι.Α.Ο.Σ. Τρικάλων — ἔκδ. Κυριακίδη, Τρίκαλα-Θεσσαλονίκη 2014, σ. 144-145) θεώρησε ἐπίσης ὡς Βουλγάρους τοὺς ὑλοτόμους τοῦ Γράμμου, ποὺ συνάντησε στὴν περιοχή τοῦ ὄρους Ἰτάμου Καρδίτσας. Ὁ ἴδιος σημειώνει χαρακτηριστικὰ: «Δυστυχῶς ἐλλοχεύει τὸ τέλος αὐτοῦ τοῦ δάσους, καθὼς ἀκοῦμε τὸν ἦχο ἀπὸ τὸ τσεκούρι Βουλγάρων ὑλοτόμων καὶ ἡδὴ ἔχει ἀποφλωθεῖ ἔντονα. Μόλις ἐμφανιστήκαμε στὴν κοιλάδα, οἱ ὑλοτόμοι σταμάτησαν τὴ δουλειὰ τους καὶ ἐξαφανίστηκαν. Προσπεράσαμε μερικὰ ἀπὸ τὰ ἐλαφρὰ ὑποτυπώδη καλύβια τους, ποὺ ἦταν ἐγκαταλελειμμένα. Προφανῶς δὲν εἶχαν τὴν κανονικὴ ἄδεια ὑλοτόμησης καὶ ἀποφάσισαν νὰ μὴν ἔλθουν σὲ ἐπαφὴ μαζί μου,

μικρὲς ἐγκαταστάσεις Γιαννοχωριτῶν, ποὺ συνδέονται μὲ τὴν ύλοτομία καὶ τὸ συνακόλουθό της ξυλεμπόριο, ὑπάρχουν καὶ σὲ ἄλλες πόλεις τῆς Θεσσαλίας, ὅπως στὸν Βόλο καὶ τὴ Λάρισα, στὴν Πάτρα τῆς Πελοποννήσου κ.ά. Διότι οἱ κάτοικοι τῶν Γιαννοχωριῶν, χάρις στὴ συστηματικὴ ἐνασχόλησή τους μὲ τὴν ύλοτομία καὶ τὴν πλήρη ἐκμετάλλευση τῶν δασοπονικῶν ύλοτομικῶν προϊόντων ποὺ παρήγαν (ύλοτομία, μεταφορὰ τῆς ξυλείας, κατεργασία τοῦ ξύλου, ξυλεμπόριο), στὴν ὁποία τοὺς ὀδήγησε ἡ σταδιακὴ γενικότερη ἀνάπτυξη τῆς ύλοτομίας στὴν Ἑλλάδα ἀπὸ τὸ β' ἡμισυ τοῦ 19ου αἰῶνα καὶ ἡ ἐξειδικεύσή τους σὲ ὅλα τὰ στάδια παραγωγῆς, μεταφορᾶς ἰδίως διὰ τῶν ποταμῶν καὶ κατεργασίας τοῦ ξύλου σὲ ὀρισμένες πόλεις, ὅπως ἡ Πάτρα –ὅπως προαναφέρθηκε–, δὲν ἀντιμετώπισαν ἐπιτυχῶς μόνον τὰ προβλήματα ἐπιβίωσής τους στὶς ἄγονες καὶ ἀπότομες πλαγιές

θεωρώντας με κρατικὸ ὑπάλληλο, λόγω τῆς στρατιωτικῆς μου συνοδείας» (στὸ ἴδιο). Πράγματι, τὸ 1893, ὅταν ὁ Γερμανοεβραῖος γεωγράφος περηγήθηκε κυρίως τὴ Θεσσαλία καὶ τὴν Ἠπειρο, οἱ ύλοτόμοι τοῦ Γράμμου εἶχαν ἤδη ἀναπτύξει, ἀπὸ τὰ μέσα τῆς προηγούμενης δεκαετίας, ἔντονη ύλοτομικὴ δραστηριότητα στὰ θεσσαλικά δάση. Τὴν ἐσφαλμένη ἀποψή του σχολιάζει καὶ διορθώνει ὁ γνώστης τῆς περιοχῆς φιλόλογος Θεόδ. Νημάς (στὸ ἴδιο, σ. 144-145). Ὁ Νημάς σημειώνει ἐγκαταστάσεις ύλοτόμων τοῦ Γράμμου καὶ στὴ Δαφνοσπηλιὰ Καρδίτσας καὶ τὸν Μῶλο Φθιώτιδας. Ὁ ἐπίσης Γερμανὸς γνωστὸς γλωσσολόγος, ἐθνολόγος καὶ περιηγητῆς G. Weigand (Οἱ Ἀρωμαῖνοι (Βλάχοι), τ. Α': Ὁ χώρος καὶ οἱ ἄνθρωποι, φιλολογ. ἐπιμ. Θεόδ. Νημάς, Θεσσαλονίκη, ἐκδ. Ἄφοι Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2001, σ. 167, 357), θεωρεῖ τὸ Λειβαδοτόπι (προφανῶς καὶ τὰ ὑπόλοιπα Γιαννοχώρια) ὡς τὸ πρῶτο βουλγαρικὸ χωριὸ τῆς περιοχῆς, ποὺ συναντᾶ ἐρχόμενος ἀπὸ τὰ δυτικά, ἀπὸ τὸ βλάχικο χωριὸ Γράμμο(υ)στα. Συχνὰ καὶ αὐτός, ἂν καὶ διαπρεπὴς βαλκανιολόγος, διαπράττει τὸ σφάλμα νὰ θεωρεῖ βουλγαρικά τὰ σλαβόφωνα χωριά τοῦ Γράμμου, τῶν ὁποίων οἱ κάτοικοι μιλοῦσαν μὲν τὸ σλαβογενὲς τοπικὸ γλωσσικὸ ἰδίωμα, ἀλλὰ καὶ τὰ ἑλληνικά, καὶ εἶχαν ἔντονη –πέρα ἀπὸ κάθε ἀμφισβήτηση– ἑλληνικὴ ἐθνικὴ συνείδηση, μὲ ἐνεργὸ συμμετοχὴ στοὺς ἑλληνικοὺς ἀγῶνες, ὅπως στὴν Ἐπανάσταση τοῦ 1878 μὲ ὀπλαρχηγὸ τὸν Β. Φαρμάκη, ύλοτόμο ἀπὸ τὴ Σλίμνιτσα, ποὺ ἴδρυσε σῶμα ἀνταρτῶν, τῶν περισσοτέρων ύλοτόμων, ἀπὸ τὰ χωριά τοῦ Γράμμου καὶ τὰ κοντινὰ ἀρβανιτοχώρια Κιουτέζα καὶ Δάρδα. Καταδίωξε τότε τὰ ἄτακτα τουρκαλβανικά σώματα τῆς περιοχῆς καὶ ἔδωσε μάχες πρὸς αὐτὰ (Σιούκας, Σύντομος ἱστορία Γιαννοχωρίου, σ. 115). Ἐνεργὸς ἦταν ἡ συμμετοχὴ τῶν Γιαννοχωριτῶν καὶ στὸν Μακεδονικὸν Ἀγῶνα. Ὁ Ν. Μπέλλος ἦταν ὀπλαρχηγὸς καταγόμενος ἀπὸ τὴ Σλίμνιτσα (Σιούκας, ὁ.π., σ. 115). Μνημονεύουμε ἐδῶ καὶ τὸν Ζήση Ἄγο ἀπὸ τὸ Γιαννοχώρι, ἐμπιστο διαχειριστὴ πολεμικοῦ κ.ά. ὑλικοῦ καὶ χρημάτων τοῦ Μακεδονικοῦ Ἀγῶνα. Διατηροῦσε μὲ τοὺς ἀδελφούς του νεροπρίονο, ποὺ ἦταν στὴ διάθεση τῶν Ἑλλήνων ἀνταρτῶν. Ἐκεῖ ἔκρυβαν ὄπλα καὶ πολεμοφόδια ἐντὸς κορμῶν ξυλείας, τοὺς ὁποίους οἱ ύλοτόμοι εἶχαν κολλάει πρὶν (Γιάν. Μπακάλης, «Ἄετοὶ χωριῶν τῆς Καστοριάς στὸν Μακεδονικὸν Ἀγῶνα», ἐφημ. [Καστοριάς] Ὁρσεσιὰς, ἔτ. Β' (1947-48), φ. 73/14.3.1948, σ. 1). Ἐπίσης, γνωστὸς Μακεδονομάχος ὑπῆρξε ὁ Ἰσιδῶρος Σιδέρης ἀπὸ τὸ Γιαννοχώρι: βλ. Κωστόπουλος, Γνωριμία με το Νεστόριο Καστοριάς, σ. 283-291.

του Γράμμου.⁷⁶ Χάρη και στα έμπορικά δίκτυα που δημιούργησαν με συγγενείς ή χωριανούς τους ξυλεμπόρους στους τόπους καταναλώσεως της ξυλείας και κυρίως στις πόλεις της Θεσσαλίας, τη Λαμία, την Πάτρα, την Αθήνα κ.ά., κατόρθωσαν να καρπωθούν μεγάλο μέρος της αξίας της παραγόμενης ξυλείας –σε αντίθεση με τους ύλοτόμους άλλων περιοχών, που δούλευαν συνήθως ως δασικοί εργάτες για λογαριασμό των εμπόρων ξυλείας ή του Δημοσίου– και να προσκομίσουν στα άκριτικά και κατά τα άλλα φτωχά χωριά τους στα έλληνο-αλβανικά σύνορα άξιοπρόσεκτο πλούτο. Ο τελευταίος συνοδεύτηκε και από τη μεταφορά ποικίλων στοιχείων πολιτισμού, τα όποια δέχθηκαν και προσέλαβαν στους τόπους ύλοτομίας και ξυλεμπορίου, όπου εργάστηκαν.⁷⁷ Διότι είναι γεγονός ότι συχνά οι όρεινοι πληθυσμοί χωριών ύλοτόμων, καρβουνιάρηδων κ.λπ., ήταν παλαιότερα καθυστερημένοι έν πολλοῖς και άγευστοι στοιχείων και άνέσεων του νεώτερου πολιτισμού που υπήρχε στους τόπους που άποδημούσαν για εργασία. Αυτό όφειλόταν και στο ότι εργάζονταν συνεχώς στα βουνά άπομονωμένοι συνήθως, ώστε έλάχιστα να έρχονται σε έπαφή με ανθρώπους των τόπων που τους φιλοξενούσαν.

Ο ύλικός πολιτισμός της καθημερινότητας και της έπιβίωσης άρχικά των κατοίκων της κοιλάδας του άνω ρου του Αλιάκμονα στα Γιαννοχώρια του μακεδονικού Γράμμου στηρίχθηκε επί αιώνες και ιδίως κατά τον 19ο και 20ό αἰ. κυρίως στην ύλοτομία.⁷⁸ Η ξυλεία και τα ποικίλα προϊόντα του

76. Στην περίοδο ιδίως του Μεσοπολέμου (άλλα και μεταπολεμικά) λειτουργούσαν πολλοί δασικοί συνεταιρισμοί, σε άρκετά όρεινά έλληνικά χωριά, τριών διαφορετικών κατηγοριών και κυρίως Έλεύθεροι Δασικοί Συνεταιρισμοί Έργασίας (Ε.Δ.Σ.Ε.) από ύλοτόμους. Τέτοιοι συνεταιρισμοί υπήρχαν και στα χωριά του Γράμμου· ένδεικτικά αναφέρουμε τον Ε.Δ.Σ.Ε. Μονοπίλου-Λειβαδοτοπίου, μεταπολεμικά, ό όποιος έλαβε το 1959 βραχυπρόθεσμο δάνειο για παραγωγή 320.000 όκάδων καυσοξύλων («Πίναξ Δασικών Συνεταιρισμών», Δασικά Χρονικά 1, 1958-59, 53).

77. Βλ. και Ράπτης, *Τά μαρτυρικά Γραμμοχώρια της Καστοριάς*, σ. 19.

78. Η μεγάλη εξέιδίκευση των Γιαννοχωριτών στην ύλοτομική τέχνη, όπως και των Καταφυγιωτών των Πιερίων και της Δάρδας Κορυτσάς, ήταν πολύ γνωστή και στους παλαιότερους δασολόγους και δασάρχες ιδίως έως τον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο. Από τις αναφορές τους στους ύλοτόμους αυτούς και στην άνάγκη να εκπαιδευθούν από αυτούς καλύτερα και να εξέιδικευθούν και οι ύλοτόμοι της υπόλοιπης Ελλάδας, σημειώνω από όσα γράφει ό δασολόγος-δασάρχης Ν. Λάζος («Ο ύλοτόμος και η εργασία έν τῷ δάσει», *Μηνιαῖον Δασικόν Περιοδικόν Β΄*, 1926, 207-208): «Έκαστος εργάτης δέν δύναται να έχη τά προσόντα εκείνα, τά όποια όφείλει να έχη ό ύλοτόμος ή ό μεταφορέας ή ό πριονιστής. Εἰς τήν δασικήν εργασίαν υπάρχουν ειδικότητες, ως εἰς κάθε βιομηχανικήν έπιχείρησιν και μάλιστα ειδικότητες, αἵτινες προσκτώνται μόνον κατόπιν χρόνου, θελήσεως, δεξιότητος και άντοχής σωματικής ...»· και προσθέτει για τη στενή σχέση δασικού περιβάλ-

ξύλου συντήρησαν τοὺς ὀρεινοὺς αὐτοὺς πληθυσμοὺς ὄχι μόνο στὶς ἀρχικὲς ἐστίες τους, ἀλλὰ σὲ μεγάλο βαθμὸ καὶ στοὺς τόπους ποὺ ἀποδημήσαν καὶ ἐγκαταστάθηκαν μετὰ τὸ 1881 στὴν Κεντρικὴ καὶ Νότια Ἑλλάδα. Καὶ αὐτό, ὅπως τονίστηκε, χάρις στῆ σταδιακὴ διεύρυνση τῆς ἀγορᾶς τοῦ ξύλου στὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν ἀύξανόμενη ζήτηση ύλοτομικῶν προϊόντων γιὰ βιοτεχνικὴ κατεργασία ἀπὸ τὸ β' ἡμισυ τοῦ 19οῦ αἰ. κ.ἑ., ὅπως ἦταν ἡ κατασκευὴ στὴν Πάτρα ἰδίως ξύλινων κιβωτίων συσκευασίας καὶ μεταφορᾶς πρὸς τὸ ἐξωτερικὸ (κυρίως στὴν Ἀγγλία) μεγάλων ποσοτήτων σταφίδας τῆς βόρειας καὶ δυτικῆς Πελοποννήσου, ἀλλὰ καὶ ἡ ζήτηση οἰκοδομικῆς, ναυπηγήσιμης καὶ γενικᾶ χρήσιμης ξυλείας γιὰ ἐπιπλα, οἰκιακὰ κ.ἄ. ἐργαλεῖα, σκευὴ κ.λπ. Παράλληλα, μετὰ τὴν ἐγκατάστασή τους ἰδίως στὴ Θεσσαλία, συνέβαλαν θετικὰ στὴν οἰκονομικὴ, κοινωνικὴ καὶ πολιτιστικὴ πρόοδο τῶν περιοχῶν τοῦ Σικουρίου, τῶν Τρικάλων κ.ἄ.

Ἡ γνώση τῶν μετακινήσεων διαφόρων παραδοσιακῶν ἐπαγγελματικῶν ομάδων καὶ τῶν ἐποικισμῶν ποὺ δημιούργησαν ἀποδημῶντας σὲ ἄλλες περιοχὲς τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου ἔχει ἰδιαίτερη σημασία, ὄχι μόνο ἱστορικὴ, ἀλλὰ καὶ λαογραφικὴ καὶ πολιτισμικὴ. Διότι εἶναι προϋπόθεση γιὰ τὴν ἀκριβῆ διερεύνηση λαογραφικῶν φαινομένων τῶν περιοχῶν ποὺ ἐργάστηκαν καὶ ἐγκαταστάθηκαν, π.χ. γιὰ νὰ ἐρμηνευθεῖ ἡ παρουσία ὀρισμένων ἐθίμων ἢ τραγουδιῶν καὶ ἄλλων λαϊκῶν ἐκδηλώσεων, οἱ ὁποῖες ἀπαντοῦν μόνο στοὺς οἰκισμοὺς τῶν ἐποίκων ὄχι ὅμως καὶ στὰ χωριὰ τῆς γύρω περιοχῆς. Αὐτὲς οἱ μορφὲς λαϊκοῦ πολιτισμοῦ εἶναι δυνατὸν νὰ κατανοηθοῦν μόνο ἂν ἀναχθοῦν στὸν τοπικὸ πολιτισμὸ τῶν χωριῶν προέλευσης τῶν ἐπήλυδων.

«Τὰ δάση τοῦ Γράμμου δὲν μένουν ποτὲ βουβά», ἔλεγαν στοχαστικὰ οἱ παλαιότεροι βασιανισμένοι κάτοικοι-ύλοτόμοι τῶν Γιαννοχωριῶν. Διηγοῦνται καὶ αὐτά, μετὰ τὸν τρόπο τους, τὴν ταραγμένη, συχνὰ τραγικὴ, ἱστορία τοῦ ἀλπικοῦ τοπίου τῆς περιοχῆς. Ἐκεῖ, στοὺς πληγωμένους κορμούς

λοντος καὶ ἐξειδίκευσης στὴν ύλοτομία: «Εργάτας εἰδικούς ύλοτόμους δυνάμεθα νὰ εὔρωμεν εἰς τὰς δασικὰς περιφερείας τῆς Ἑλλάδος καὶ δὴ ἐκεῖ, ὅπου ἡ ἀγροτικὴ ἀπόδοσις εἶναι μικρὰ ἢ ἐλλείπει. Ἀναλόγως δὲ τῆς δασοκαλύψεως καὶ τοῦ τρόπου τῆς μεταφορᾶς ἔχομεν καὶ τὰς εἰδικότητας τῶν ἐργατῶν. Οὕτως ἐκ τῶν περιφερειῶν Καστοριάς καὶ Κορυτσᾶς ἔχομεν ἐργάτας μεταφορεῖς ξυλείας διὰ ξυλοδρόμων καὶ ποταμῶν καὶ διὰ ὑδροπρίονας, ἐκ τοῦ Καταφυγίου ύλοτόμους πελεκητὰς καὶ χειροπριονιστὰς, ἐκ Καρπενησίου ἐπίσης ύλοτόμους διὰ νεροπρίονας καὶ κοπὴν κουτσούρων, ἐκ τῆς περιφερείας Φρασαιίνης (Σερρών), Βεροίας, Ναούσης, Βοδενῶν καὶ Νοτ. Σερβίας ἀνθρακεῖς. Ἦδη προσετέθησαν καὶ εἰδικαὶ πρόσφυγες ύλοτόμοι δογῶν καὶ ἀνθρακεῖς». Ἔτσι μᾶς δίνει ἐδῶ ὁ ἔμπειρος δασολόγος ἀκριβῆ προσδιορισμὸ τῶν ἐπὶ μέρος ύλοτομικῶν εἰδικότητων, οἱ ὁποῖες ἀνήκουν σχεδὸν ἀποκλειστικὰ σὲ ύλοτόμους τοῦ βορειοελλαδικοῦ χώρου.

τῶν δένδρων, τῶν πεύκων, τῶν ἐλάτων, στίς ὄξυές και στίς βελανιδιές, «διαβάξει» κανεῖς τῆ βασιανισμένη ζωῆ τῶν ὑλοτόμων και τῆ μαρτυρικῆ ἱστορία τοῦ τόπου και τοῦ ὄρεινοῦ τοπίου, ἱστορία ποῦ εἶναι τυπωμένη βαθειά με τὸ κοφτερὸ πελέκι τοῦ ὑλοτόμου στοὺς κορμούς αὐτῶν τῶν δένδρων. Καὶ αὐτὸ γιὰ νὰ ζήσουν και νὰ ἐπιβιώσουν οἱ κάτοικοι στὰ ἄγρονα χωριά τους, προσφέροντας συγχρόνως στοὺς συνανθρώπους τους, ἰδίως τῶν πεδινῶν περιοχῶν, τὰ ἀγαθὰ τῆς ἀξιοποίησης τῆς ξυλείας και τὰ θερμοφόρα, ζωτικά και ἀπαραίτητα ἄλλοτε στίς προβιομηχανικὲς κοινωνίες, κάρβουνα.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Τὰ Γιαννοχώρια σήμερα

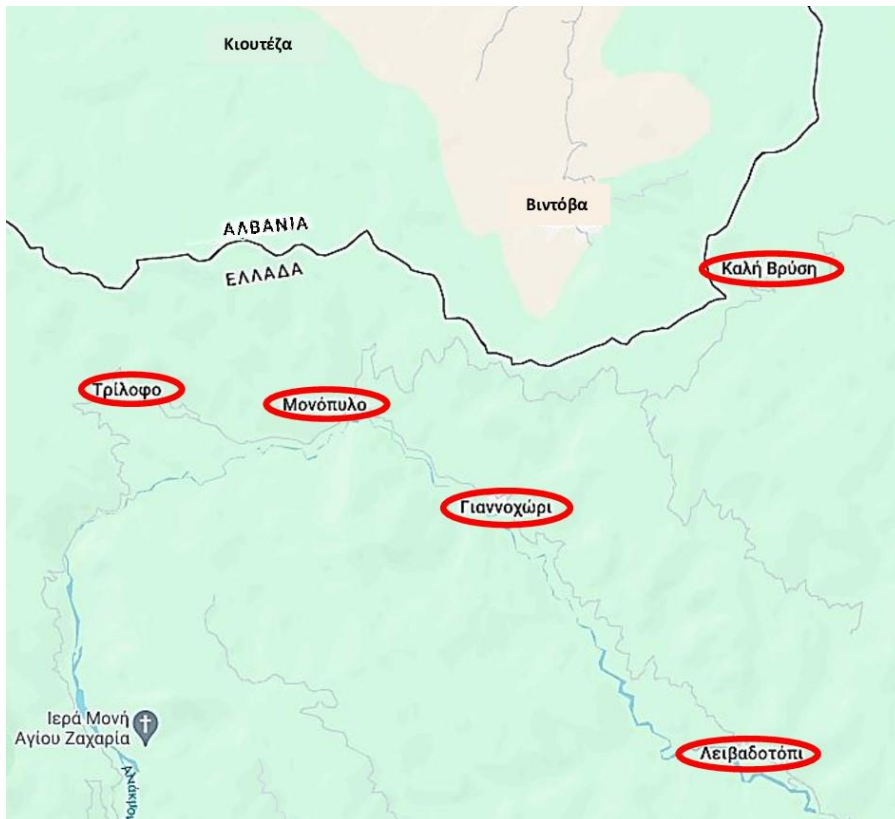
Τὰ Γιαννοχώρια τοῦ Γράμμου, ποῦ ἀπὸ τὸ β' ἡμισυ τοῦ 19ου αἰώνα μέχρι σήμερα προόδευαν και ἤκιμαζαν κοινωνικά και οικονομικά, χάρη στὴν ὑλοτομία (ὄχι μόνο στὰ πλούσια δάση τοῦ Γράμμου και γενικά τῆς Δυτ. Μακεδονίας, ἀλλὰ και στὰ δάση τῆς Θεσσαλίας, Ἄρτας, Σπερ. Ἑλλάδος κ.λπ.), καθὼς και στὸ συνακόλουθο ξυλεμπόριο, «βάσκανος δαίμων» τὰ κτύπησε ἀμέσως μετὰ τὴν Κατοχή. Καθὼς βρέθηκαν στὸ ἐπίκεντρο τῶν ἐπιχειρήσεων τοῦ Γράμμου κατὰ τὸν Ἐμφύλιο, οἱ κάτοικοί τους ἀναγκάστηκαν ἀπὸ τὸν «Δημοκρατικὸ στρατὸ» νὰ ἐγκαταλείψουν τίς ἐστίες τους στὸν Γράμμο τὸ θέρος τοῦ 1947. Ἔτσι, πολλοί, μαζί με τίς οἰκογένειές τους, λίγο πρὶν ἐπεκταθοῦν οἱ ἐπιχειρήσεις στὴν περιοχὴ, μεταφέρθηκαν ἀπὸ τοὺς ἀντάρτες ἀναγκαστικά στὴν Ἀλβανία και ἀπὸ ἐκεῖ σὲ ἄλλες χώρες τοῦ ἄλλοτε «ὑπαρκτοῦ σοσιαλισμοῦ» (Τσεχία, Οὐγγαρία και προπαντὸς στὴ Ρουμανία). Ἄλλοι, ὅσοι πρόλαβαν νὰ ἐγκαταλείψουν αὐτοβούλως τὰ χωριά τους, γιὰ νὰ σωθοῦν ἀπὸ τίς ἐπιθέσεις τῶν ἀνταρτῶν, κατέφυγαν στὴν Καστοριά ἀλλὰ και στὴ Θεσσαλονίκη κ.ά.

Δεκαετίες μετὰ, κυρίως μετὰ τὸ 1980, πολλοὶ ἐπαναπατρίστηκαν ἀπὸ τίς ἀνατολικοευρωπαϊκὲς χώρες και ἀνέβηκαν νὰ ἐπισκεφθοῦν τὰ χωριά τους, ποῦ ἐπὶ δεκαετίες εἶχαν ἐρημώσει. Τὸ 1985, ὅταν τὰ ἐπισκεφθήκαμε, τὰ σπίτια ἦταν ἐντελῶς γκρεμισμένα, ἐνὼ μόνο σὲ ὀρισμένα ἀρχοντόσπιτα εἶχαν ἀπομείνει ὄρθιες κάποιες γωνιὲς με πελεκητὰ ἀγκωνάρια. Σὲ κάποια χωριά σώζονταν ἢ εἶχαν ἐπισκευαστεῖ οἱ ἐνοριακὲς ἐκκλησίες τους. Στὸ τέλος τῆς δεκαετίας τοῦ 1980 και προπαντὸς ἀπὸ τὴ δεκαετία 1990-2000 και ἐξῆς πολλοί, εἴτε ἐπαναπατρισθέντες εἴτε ἐγκατεστημένοι σὲ πόλεις τοῦ ἐσωτερικοῦ, ξανάχτισαν τὰ σπίτια τους, προσπαθώντας νὰ ἀναστήσουν τὰ χωριά τους, γιὰ τὰ ὁποῖα ἔτρεφαν ἰδιαίτερη ἀγάπη και νοσταλγία, ὅπως και οἱ ἀπόδημοι ἀπὸ τίς ἀρχὲς τοῦ 20οῦ αἰ. στὴν Ἀμερική και τὴν Αὐστραλία. Μερικοὶ ἀπὸ τοὺς ἐσωτερικοὺς και ἐξωτερικοὺς μετανάστες εἶχαν χρηματοδοτήσει ἔργα κοινῆς ὠφελείας στὰ χωριά τους (κτίσιμο σχολείων προπολεμικά, κρηνῶν κ.λπ.).

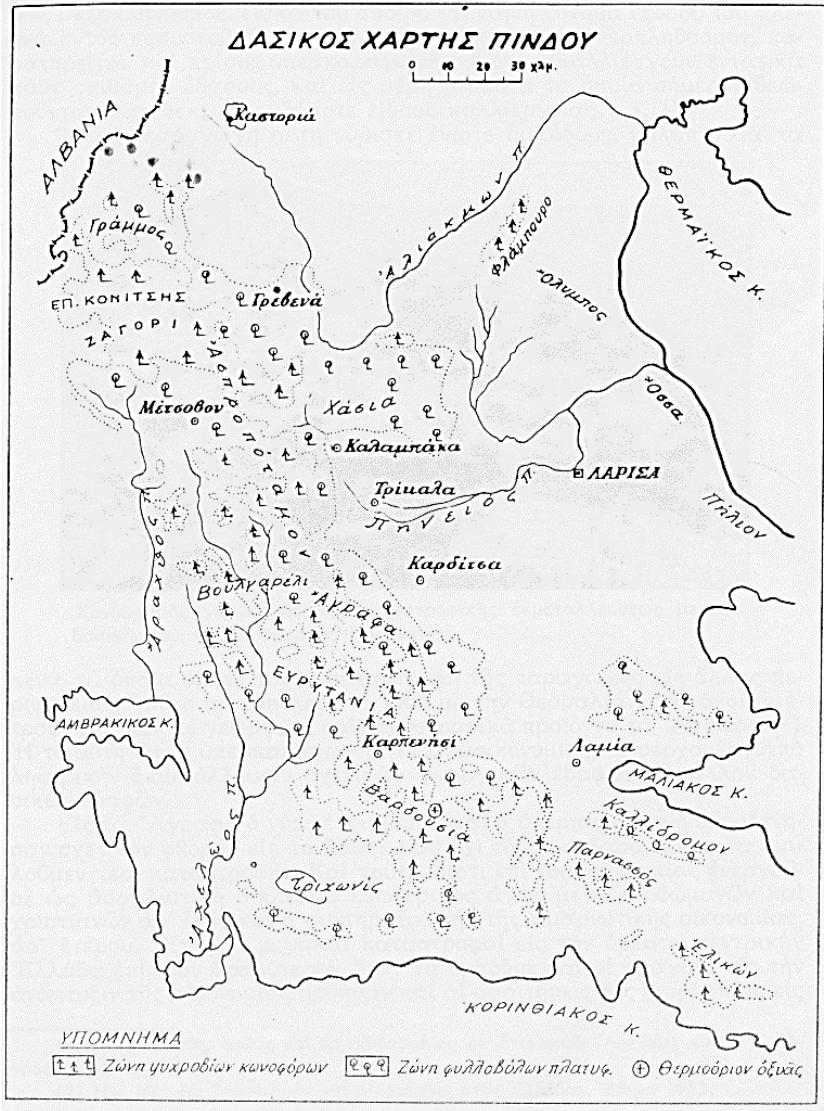
Στὴν ἀπογραφή τοῦ 1991 τὸ Λειβαδοτόπι ἐμφανίζεται νὰ ἔχει 37 κατοίκους, τὸ Γιαννοχώρι 24 και ἡ Σλίμνιτσα 23, ἐνὼ τὸ Μονόπυλο χωρὶς κατοίκους. Πιθανῶς ἢ μαζικῆ τότε ἐπέλαση Ἀλβανῶν μεταναστῶν κ.ά., ἢ ὁποῖα ὑπῆρξε μέχρι σήμερα ἀνασταλτικὸς παράγοντας στὴν οἰκιστικὴ ἀνάπτυξη και ἀναγέννηση τῶν Γιαννοχωρίων, νὰ ἐπέδρασε περισσότερο στὴν ἐπανεποίκηση τοῦ Μονοπύλου, ἴσως και τῆς Σλίμνιτσας, καθὼς εἶναι τὰ πλησιέστερα πρὸς τὰ ἀλβανικά σύνορα χωριά, ὅπως και ἡ Καλὴ Βρύση· ἀπέχουν και τὰ δύο περίπου 1,5 χλμ. ἀπὸ τὰ σύνορα, ἐνὼ ἡ Καλὴ Βρύση μόλις 500 μ.

Έτσι, η άπειλη έρημώσεώς τους, ή οποία και τόν 19ο αί. εμφανίστηκε εξ αιτίας τής ληστείας (όπως προαναφέρθηκε), τώρα εμφανίζεται για δεύτερη φορά (μετά τὸ 1947), καθώς λαθρουλοτόμοι και ομάδες Ἀλβανῶν λεηλατοῦν τὰ Γιαννοχώρια, τὰ ὁποῖα εἶχαν ζωντανέψει κάπως στίς δύο πρώτες δεκαετίες τοῦ 21ου αἰ. και λίγο πρὶν. Ἐπί πλέον, οἱ ἀνούπαρκτοι ἄλλοτε και μέχρι πρόσφατα δρόμοι, πού δὲν φαίνεται νὰ ἔχουν ἀσφαλτοστρωθεῖ, καθώς και ἡ ἐλλιπής προστασία ἀπὸ ἐπιθέσεις Ἀλβανῶν, ἐμποδίζουν και ἀναστέλλουν τὴ γρήγορη ἀναγέννηση τῶν χωριῶν τοῦ Γράμμου (βλ. και τὸ ἄρθρο «Ξαναγεννιούνται τὰ ἔρημα χωριά του Εμφυλίου» ἔφημ. *Τὰ Νέα*, φ. 26-27.1.2013, σ. 42-43).

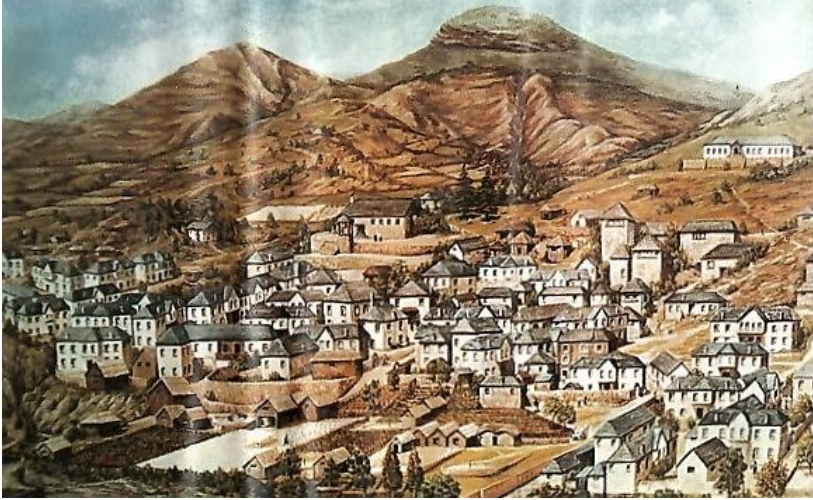
Ἡ ἐξασφάλιση σύγχρονων και ἀνετων ὄρων διαβίωσης θὰ φέρει σταδιακά και τὴν τουριστική ἀνάπτυξη, ἡ ὁποία, με σεβασμὸ στήν παρθένα φύση, θὰ ὀδηγήσει και σὲ πληθυσμιακή ἐνδυνάμωση τὰ ἀκριτικά αὐτὰ χωριά, με μόνιμους κατοίκους, πού τώρα εἶναι ἐλάχιστοι (σύντομη περιγραφή τῶν χωριῶν και τῶν προβλημάτων τους στὸ Κωστόπουλος, *Γνωριμία με τὸ Νεσσόριο*, σ. 267-308).

Εἰκ. 1. Χάρτης τῶν Γιαννοχωριῶν τοῦ Γράμμου.

Εικ. 2. Δασικός χάρτης της Πίνδου με τὰ κυριότερα εἶδη δασικῶν δέντρων [πηγή: Γρίσπος, *Δασική ἱστορία τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος*, σ. 51].

Εικ. 3. Τò Γιαννοχώρι πριν από τò 1912 σέ πίνακα έποχής
[πηγή: Μ. Ι. Κωστόπουλος, *Γνωριμία με το Νεστόριο Καστοριάς*,
Νεστόριο 1998, σ. 277].

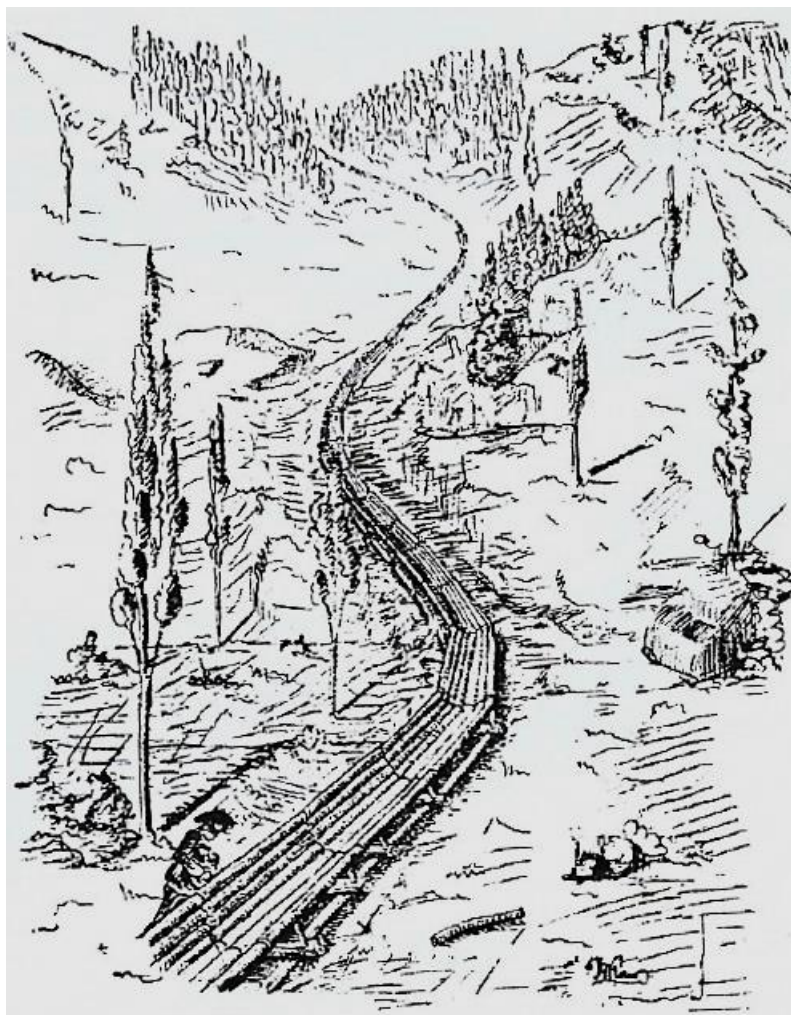
Εικ. 4. Η Σλίμνιτσα με τὰ δεκάδες άρχοντικά σπίτια
σέ περίοδο άμής κατά τόν Μεσοπόλεμο (1930)
[πηγή: Ράπτης, *Τά μαρτυρικά Γραμμοχώρια τής Καστοριάς*, σ. 199].

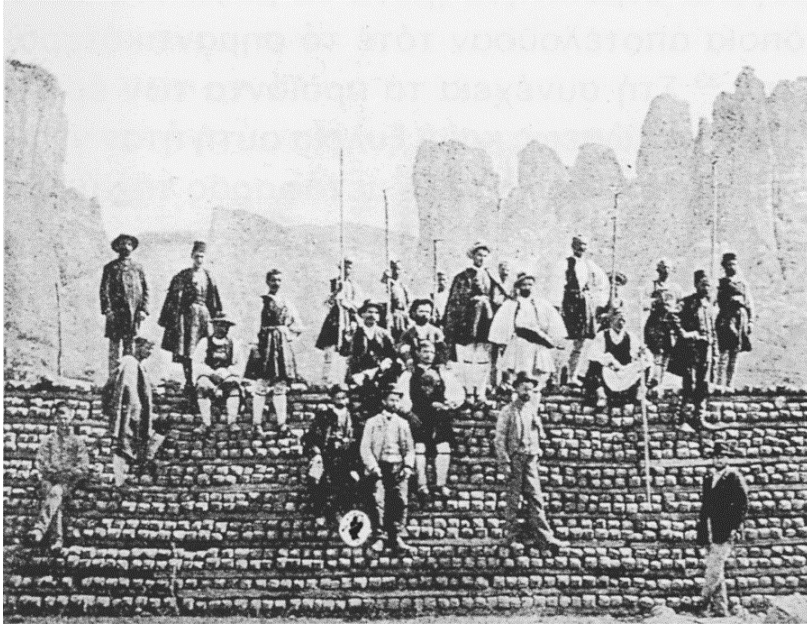
Εικ. 5. Γενική άποψη τοῦ Μονοπόλου κατά τὸν Μεσοπόλεμο (δεκαετία 1930). Πολλὰ ἀπὸ τὰ σπίτια τοῦ ἦταν διώροφα ἢ τριώροφα πυργόσπιτα [πηγή: Σινάνης, *Ὁ Γράμμος καὶ τὰ Μαστοροχώρια τῆς Κόνιτσας*, σ. 113].

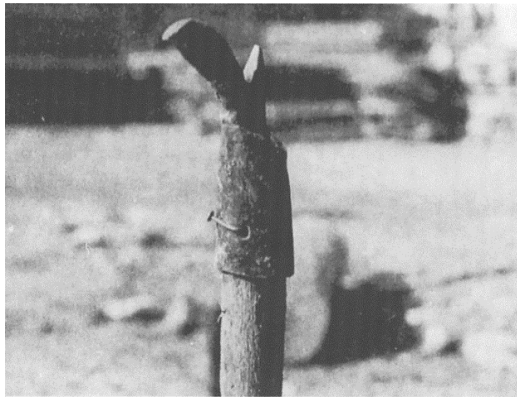
Εικ. 6. Ἐξι ὕλοτόμοι τῆς Σλίμνιτσας, δύο ἀγωγιάτες τῆς Ἄετομηλίτσας Κόνιτσας καὶ ἓνας δασικός ὑπάλληλος (στὸ κέντρο), στίς 20.07.1938 στὸ νεροπρίονο Παλαιοχωρίου, στὴν περιοχή τοῦ ἐρειπωμένου ἀπὸ τὸν 18ο αἰ. ἱστορικοῦ Λινοτοπίου στὸν Γράμμο, κοιτίδας σπουδαίων ἀγιογράφων κατὰ τὴν τουρκοκρατία στὸν Γράμμο. Δεξιά διακρίνεται ἓνα «τσαρσίτι» (σωρὸς συγκεκριμένου μεγέθους σανιδῶν, ἓνα ἀπὸ τὰ 75 περίπου διαφορετικὰ τσαρσίτια ποὺ ὑπῆρχαν) [πηγή: Ἀρχεῖο Παν. Ι. Καμηλάκη].

Εἰκ. 7. «Βάρσα», εἰδικὸς ξυλόδρομος (σὲ προοπτικὴ εἰκόνα), μία ἀπὸ τῆς μεθόδους μεταφορᾶς τῶν κορμῶν ξυλείας («κούτσουρων») ἀπὸ τοὺς τόπους ύλοτομίας στὰ δάση πρὸς τὸν πλησιέστερο ποταμὸ ἢ ἄλλο τόπο συγκεντρώσεως (δρόμους κ.λπ.) γιὰ περαιτέρω μεταφορά. Χρησιμοποιοῦνταν σὲ ἐδάφη μὲ μικρὴ κλίση (15-20%), ὥστε νὰ διωλι-σθαινῶν εὐκολότερα οἱ κορμοί. Ἐπίσης, σὲ ἀκόμη μικρότερη ἢ μεγαλύτερη κλίση οἱ ύλοτόμοι τοῦ Γράμμου καὶ τῆς γειτονικῆς Κορυτσῆς κατασκευάζαν διαφορετικοὺς ξυλόδρομους, ποικίλων τύπων, ἀνάλογα μὲ τῆς ἐκάστοτε κλίσεις τοῦ δασικοῦ ἐδά-φους [πηγή: Γ. Νικολίτσας, *Αἱ δασικαὶ μεταφοραὶ ἐν Ἑλλάδι*, Ἀθήνα 1933, σ. 11].

Εικ. 8. Μεγάλη ομάδα ύλοτόμων του Γράμμου πάνω σε στοιβάδα ξυλείας, τεχνικά τοποθετημένης, στην Καλαμπάκα λίγο πριν από το 1900 [πηγή: Καμηλάκης, «Η χρησιμοποίηση του νερού των ποταμών από τους παραδοσιακούς ύλοτόμους», σ. 205].

Εικ. 9. Ειδικό έργαλειο (κοντάρι ή «κάντζα») ύλοτόμων με σιδερένιο άγκιστρο και μακρὸ ξύλινο κοντάρι, με τὸ ὁποῖο κατηύθυναν οἱ ύλοτόμοι-μεταφορεῖς τοὺς κορμούς τῶν δένδρων κατὰ τὴ μεταφορὰ τους με τὸν ροὺ τῶν ποταμῶν [πηγή: Τρικαλινὰ 14 (1994), 188].

† ΙΩΑΚΕΙΜ ΑΠΟΣΤΟΛΙΔΗΣ
μητροπολίτης Σερβίων και Κοζάνης

Πού πρέπει να κατευθύνεται ήδη το ελληνικόν έθνος;

Ο Ιωακείμ Αποστολίδης (1883-1962), μητροπολίτης Σερβίων και Κοζάνης κατά την περίοδο 1923-1945, έμεινε γνωστός από τη συμμετοχή του στο ΕΑΜ· ο ίδιος μάλιστα υπέγραφε ως «ο πνευματικός καθοδηγητής ΕΑΜ και ΕΛΑΣ». Γεννημένος στο Ορτάκιοϊ Βιθυνίας της Μικράς Ασίας το 1883, σπούδασε στη Θεολογική Σχολή της Χάλκης από την οποία αποφοίτησε αριστούχος το 1906 και στη συνέχεια Πολιτικές Επιστήμες στο Παρίσι. Το 1945 εξέπεσε του αρχιερατικού θρόνου, λόγω της προσχώρησής του στην Εθνική Αντίσταση με το ΕΑΜ, αλλά αποκαταστάθηκε στο αξίωμα του μητροπολίτη το 1957, ενώ μετά τον θάνατό του το 2000 η Εκκλησία της Ελλάδος τον αποκατέστησε και ηθικά.

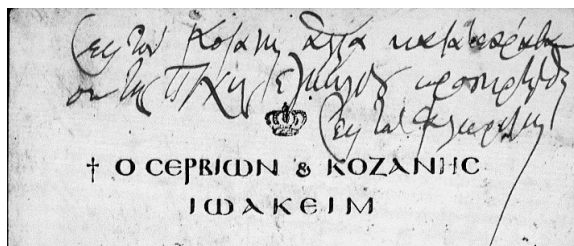
Η βιογραφία και η δράση του είναι γενικώς γνωστά,¹ αλλά ο ίδιος παραμένει αμφιλεγόμενο πρόσωπο. Ως μητροπολίτης Μετρών και Αθύρων (από το 1914 κ.ε.) αγωνίστηκε για την προστασία των Ελλήνων της Θράκης από τους διωγμούς των Νεοτούρκων. Τον Αύγουστο του 1936 εξορίστηκε από τη δικτατορία του Μεταξά στο Άγιον Όρος, διότι έλεγξε τον βασιλιά και την κυβέρνηση για παραμέληση της Δυτικής Μακεδονίας. Από το 1942 στο ΕΑΜ διετέλεσε αντιπρόεδρος του Εθνικού Συμβουλίου της ΠΕΕΑ. Μετά την απελευθέρωση παρέμεινε στην παράταξη του ΕΑΜ, με την οποία και συμμετείχε κατά τα Δεκεμβριανά. Προς το τέλος της ζωής του διέμενε στην Αθήνα, στο Παγκράτι, επί της οδού Κρησίλα, στην περιφημη ροζ πολυκατοικία. Απεβίωσε στις 2 Απριλίου 1962. Την περιουσία του την κατέλιπε στον σύλλογο «Οι φίλοι του Λαού».

1. Αναλυτικά για τον βίο του βλ. Παν. Χ. Φίτζιος, *Μητροπολίτης Κοζάνης Ιωακείμ Αποστολίδης: η ζωή, η δράση και η εν γένει προσφορά του*, Διδακτ. διατριβή, [Τμήμα Θεολογίας ΑΠΘ], Θεσσαλονίκη 2018. Στη Βιβλιοθήκη Κοζάνης σώζονται ανεκμετάλλευτα αρκετά έγγραφα της αλληλογραφίας του Ιωακείμ.

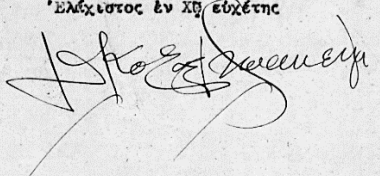

Εικ. 1. Ο Ιωακείμ Κοζάνης με μέλη της Εθνικής Αντίστασης.

Στο παρόν αναδημοσιεύουμε κείμενό του από το Μακεδονικόν Ημερολόγιον του Νίκου Σφενδόνη, έτ. 1935, θεωρώντας ότι το κείμενο αυτό παρέχει κάποια –έστω μικρή, αλλά ενδιαφέρουσα– εικόνα για την πολιτική ιδεολογία και σκέψη του Ιωακείμ. Στη Βιβλιοθήκη Κοζάνης σώζονται διάφορα έγγραφα που αφορούν τον ίδιο, τα οποία θα παρουσιαστούν με άλλη ευκαιρία.

 † Ο ΣΕΡΒΙΩΝ & ΚΟΖΑΝΗΣ
 ΙΩΑΚΕΙΜ

'Ελάχιστος ἐν τῇ εὐχέτις
 26.1.39

ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΟΝ ΗΜΕΡΟΛΟΓΙΟΝ

❁ 1935 ❁

ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΗΜΕΝΟΝ

ΙΔΡΥΤΗΣ·ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ
ΝΙΚΟΣ Α. ΣΦΕΝΔΟΝΗΣ

ΣΥΝΕΡΓΑΤΑΙ:
ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΕΣ, ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΑΙ, ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΟΙ,
ΔΗΜΟΣΙΟΓΡΑΦΟΙ, ΛΟΓΟΓΡΑΦΟΙ

ΔΕΚΑΕΤΗΡΙΣ ΔΕΥΤΕΡΑ
—≡ ΕΤΟΣ ΕΝΔΕΚΑΤΟΝ ≡—

ΔΙΕΥΘΥΝΣΙΣ:
ΛΕΩΦΟΡΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ 65
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

ΤΥΠΟΙΣ ΜΙΧ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΥ
41 - ΟΔΟΣ ΕΡΜΟΥ - 41

ΣΕΒΑΣΜ. ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΟΥ ΚΟΖΑΝΗΣ κ. κ. ΙΩΑΚΕΙΜ

ΠΟΥ ΠΡΕΠΕΙ ΝΑ ΚΑΤΕΥΘΥΝΕΤΑΙ ΗΛΗ ΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟΝ ΕΘΝΟΣ ;

πὸ τῆς ἐμφανίσεως τῆς ζωῆς ἐπὶ τοῦ ἡμετέρου πλανήτου δύο δυνάμεις ἀντιμαχόμεναι κυριαρχοῦσιν ἐπὶ τῶν τυχῶν αὐτῆς· τὸ φῶς καὶ τὸ σκότος, ἡ πρόοδος καὶ ἡ στασιμότης, ἡ ἀρετὴ καὶ ἡ κακία. Αὐταὶ αἱ ἀντίρροποι δυνάμεις εἶνε τρόπον τινὰ οἱ δύο πόλοι τῆς ζωῆς πολλαπλασιαζόμεναι καὶ ἐκδηλούμεναι εἰς ἀφικετὰς ἀντιστοιχοῦς καταστάσεις καὶ ιδιότητες πῶν ἀνθρώπων καὶ τῶν κοινωνιῶν.

Ἄπειρους μορφὰς εἰς τὴν ζωὴν τῶν λαῶν καὶ τῶν κοινωνιῶν προσέλαβεν ἡ δίδυμος αὕτη κατάστασις ἐκδηλουμένη εἰς τὴν θρησκείαν, τὴν ἠθικὴν, τὴν νομοθεσίαν καὶ καλλιτεχνίαν.

Ἐκ τῆς ἐπικρατήσεως δὲ τῆς ἐτέρας τούτων εἰς τοὺς λαοὺς, τὰς ἐποχὰς καὶ περιόδους τῆς ἱστορίας των, χαρακτηρίζονται ὡς φωτειναὶ ἢ σκότιοι, ἔνδοξοι ἢ ἄδοξοι, ἄξιοι μιμήσεως ἢ ἀποστροφῆς.

Εὐρίσκόμενοι καὶ ἡμεῖς εἰς τὴν ἐγκατακρήμνισιν τοῦ ἐσωτέρου καὶ πολιτικοεθνικοῦ οἰκοδομήματος τοῦ Ἑθνοῦς ἀπὸ τοῦ 1922 καὶ παριστάμενοι εἰς νέαν κοσμογονίαν καὶ νέον προσανατολισμὸν τῆς φυλῆς—προσωρινὸν πάντοτε, «ἄχρι καιροῦ ἔθνων»—ὡς ἐξετάσωμεν, τίνας γενικὰς γραμμὰς εἶνε δυνατόν νὰ ἀκολουθήσῃ ἡ νέα προσαρμογὴ τοῦ Γένους, τίνας δέον νὰ ἀκολουθήσῃ καὶ ποία δύναμις δέον νὰ κυριαρχῇ τῆς ἐξελίξεως ταύτης, ἡ πρόοδος ἢ ἡ στασιμότης, τὸ φιλελεύθερον ἢ τὸ συντηρητικὸν πνεῦμα καὶ τίνα κατεύθυνσιν δέον νὰ ἔχῃ τὸ σκάφος μας, πρὸς τὸ παρελθὸν ἢ τὸ μέλλον, πρὸς τὴν κατάφρακτον «φυλὴν» ἀμπαρωμένην πανταχόθεν ζηλοτύπως ἢ πρὸς τὸν διεθνισμὸν, πρὸς τὴν ἀνθρωπότητα, ὡς πρὸς μείζονα οἰκογένειαν, ἤς τὰ μέλη—ἔθνη δέον νὰ καθίστανται ἐπὶ μᾶλλον ἀλληλέγγυα εἰς τὰς γενικωτέρας τοῦλάχιστον ἐκφάνσεις τῆς ἀνθρωπίνης ὑπόστάσεως;

Ἴδου θέματα τῶν ὁποίων ἡ πλήρης διαπραγματεύσεσις θὰ ἀπῆται τόμους ὀλοκλήρους καὶ διὰ τὴν ὁποίαν οὔτε ὁ χῶρος τοῦ παρόντος συμπαθοῦς καὶ ἀπαραιτήτου διὰ τὰς μεγάλας κατ' ἔτος ἐορτάς μας καταστάντος «Μακεδονικοῦ Ἡμερολογίου» ἐπαρκεῖ οὔτε ὁ διαθέσιμος ἡμῶν χρόνος. Ἀφήνοντες λοιπὸν εἰς ἄλ-

λους διανοουμένους και συγγραφείς την ανάλυσιν τῶν θιγέντων θεμάτων ἄς περιορισθῶμεν ἡμεῖς εἰς «γενικῆς πινελιῆς ἢ πεννιῆς» δίδοντες εἰς σοφωτέρους ἀφορμὴν πρὸς σοφωτέρας σχέψεις και συγγραφάς.

* *

Ὁ ἐμβαθύνων εἰς τὴν ψυχρὸν ἕσιν τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ μένει κατάπληκτος διὰ τὴν ποικιλίαν τῆς συνθέσεως αὐτοῦ. Ὅλαι αἱ δυνατότητες και πιθανότητες συγκατοικοῦν ἐν αὐτῷ, εἶνε ἀτομιστῆς τοῦ χειριστοῦ εἶδους ἄλλ' εἶνε και ἀλτρουιστῆς ἄνευ συναγωνισμοῦ, εἶνε τυχοδιώκτης και περιπλανώμενος Ἰουδαῖος ἄλλὰ και τοπικιστῆς φυτευμένος εἰς τὸν τόπον του σᾶν δένδρον, φιλελεύθερος εἰς σχέψεις και αἰσθήματα ἄλλὰ και ἀπολιθωμένος και ἀρηριοσκληρωτικὸς, μούμια ταριχευμένη.

Βεβαίως εἰς τοῦτο συντελεῖ ἡ μακροαῖων ἱστορία του, αἱ πρωτεῖκαι ἐξελίξεις του, τὰ παθήματά του, οἱ θρίαμβοί του. Εἰς τὴν ψυχὴν του ὀμιλοῦν οἱ νεκροὶ τριάντα και πλέον αἰῶνων: Εἶνε δὲ γνωστὸν ὅτι αὐτοὶ ζοῦν μέσα εἰς τοὺς ζωντανούς διὰ τῶν μυστηριωδῶν νόμων τῆς κληρονομικότητος, οἱ ὅποιοι, ζωντανοί, εἶνε ὁ τελευταῖος κρῖκος τῆς ἀλύσεως τῆς φυλῆς.

Αὐτὰ ὅλα ἐκαλλιέργησαν μέσα του ἕνα πολιτισμὸν μετὰ ἀπομεινάρια τῶν διαφόρων πολιτισμῶν του ὥστε νὰ ξεχωρίζῃ ὁ Ἕλληγ μετὰξὺ ὄλων τῶν λαῶν. Αὐτὸ ἀντιλαμβάνεται κανεὶς ὅταν ἀκολουθήσῃ, ὡς ἡμεῖς, τὰ ρεύματα τῆς μεταναστεύσεως του εἰς ὅλας τὰς ἡπείρους και τὰ κλίματα και τὸν παρατηρήσῃ ἐν περιβάλλοντι πολυεθνεί και πολυσυνθέτῳ.

Ἡ ἱστορία του τὸν ἔχει κοπανίσει «σᾶν χταπόδι» και εἶνε εὐπλαστος μᾶζα. Ἐντεῦθεν και τὸ μειονέκτημα ποῦ ἔχει νὰ εἶναι θάλασσα παντὶ ἀνέμῳ σαλευομένη: Θαυματοουργεῖ μετὰ αἰσίους ἀνέμους και χρηστούς, ἐπὸ τὴν ἐπήρειαν ἀγαθῶν ἀγγέλων και ἱκανῶν και εὐγενῶν ὀδηγῶν, καταστρέφει και ἀποσυντίθεται ὑπὸ τοὺς κακούς του δαίμονας και τοὺς ἀποπνικτικούς νοτίους και λίβας. Εἶνε θάλασσα μετὰ τὴν ὁποῖαν παίζουν τὰ πνεύματα, οἱ ἀνεμοί.

Ἄς μὴ ξενίξῃ λοιπὸν κανένα ἢ σημερινὴ συντηρητικότης τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ διότι αὕτη τῷ εἶνε ἐν ὄπλον ἀμύνης κατὰ τοῦ θανάτου, τοῦ ἱστορικοῦ, τοῦ φυλετικοῦ κατὰ τοὺς αἰῶνας τῆς καταπτώσεως και δουλείας. Εἶνε τὸ καύκαλο τῆς χελώνης ποῦ τὸν προστατεύει ἀπὸ τὸν κίνδυνον. Ἐκεῖ μέσα ἀποτραβιέται ἕως οὗ παρῆλθῃ ὁ κίνδυνος και τότε προβάλλει τὴν κεφαλὴν και ἀρχίζει τὴν ἐλευθέραν νομὴν και κυκλοφορίαν. Καὶ τὴν κεκτημένην αὕτην κατὰ τοὺς τελευταίους αἰῶνας δουλείας συντηρητικότητα ἀποβάλλει ὀλίγον κατ' ὀλίγον διὰ νὰ δημιουργήσῃ νέον πολιτισμὸν ἀφ' οὗ τὰ τελευταῖα πολεμικὰ γεγονότα ὑπεδούλωσαν μεν ἕκ νέου και χειρότερα μάλιστα τὰ πατρικὰ κληρονομικὰ ἐδάφη του ἄλλ' ἡλευθέρωσαν τὸ ἔμψυχον ὑλικὸν ὥστε ἄνευ φόβου τούντεῦθεν παιδομαζώμα-

τος, ἐξώσεως, σφαγῆς ἢ ἐξισλαμίσεως ἀλλὰ κύριον τῶν τυχῶν του καὶ μὲ ὅλα τὰ ὄπλα ἀμύνης εἰς τὰς ἐλευθέρας χεῖράς του νὰ ἀντιμετωπίζη τούντεῦθεν τὰ πεπρωμένα του.

* * *

Τί δύναται νὰ δημιουργήσῃ καὶ πρέπει ὁ Ἑλληνικὸς λαὸς κατὰ τὴν νέαν ταύτην περίοδον τῆς ἱστορίας του;

Ἐθνικῶς δέον νὰ εὐρίσκειται ἡ Ἑλλάς, Κράτος, Ἐκκλησία, Ἐκπαίδευσις, Δημοσιογραφία, Ἐμπόριον, Βιομηχανία, εἰς ἐπαφὴν μὲ ὅλα τὰ ἐγκατεσπαρμένα εἰς τὰς πέντε ἡπείρους καὶ τὰς Ἑλληνικὰς χώρας, ομάδας ἢ ἀποικίας. Ὅχι πρὸς ἐκμετάλλευσιν μόνον ἀλλὰ καὶ προστασίαν καὶ χειραγωγίαν αὐτῶν. Πρὸς τοῦτο ἐν συνεργασίᾳ ἐκπροσώπων ὅλων τῶν τμημάτων τοῦ Ἑλληνισμοῦ δέον νὰ καταρτισθῇ ἐν προόγραμμά τῆς φυλῆς, εἶδος ἐθνικῆς διαθήκης ἢ ἐθνικοῦ καταστατικοῦ ἢ Συντάγματος καθοριζόντος συνειδητῶς καὶ μεμελετημένως τὴν δρῶσιν καὶ ἐξάπλωσιν τῆς φυλῆς, τὰ ὅρια τῆς διασπορᾶς καὶ τὸ εἶδος τῆς ἐγκαταστάσεως αὐτῆς ἐκτὸς τῶν ὁρίων τοῦ Κράτους, ἂν δηλονότι πρόκειται περὶ μονιμοῦ ἐγκαταστάσεως ἢ προσωρινῆς. Διὰ νὰ ἐννοήσῃ κανεὶς τί σημαίνουν αὐτὰ πρέπει νὰ λάβῃ ὑπ' ὄψιν τὴν ἐπάθαμεν ὄχι εἰς τὴν Νότιον Ἰταλίαν καὶ τὴν Σικελίαν, εἰς τὴν ἀρχαιότητα, εἰς τὰς Παραδουναβείους χώρας καὶ εἰς τὴν Μικρὰν Ἀσίαν ὄχι βέβαια εἰς τὴν Δυτικὴν ἀλλὰ τὴν Κεντρικὴν, τὴν Βόρειον καὶ Νότιον, τὴν Συρίαν, καὶ παρ' ὀλίγον καὶ εἰς τὴν Αἴγυπτον, ἐπὶ τῶν ἡμερῶν μας.

Ἐδέσαμεν ἐκεῖ κεφάλαια δισεκατομμυρίων εἰς δημόσια μεγαλοπρεπῆ κτίρια καὶ ἰδιωτικὰ μέγαρα καὶ ἐγκαταστάσεις πολυτελεῖς ἐπὶ ἐδάφους ξένου πολιτικῶς καὶ κρατικῶς καὶ ἐθνικῶς ἐπισηλοῦς, ὡς ἀπεδείχθη, ἐν ᾧ εἰς τὴν κρατικὴν Ἑλλάδα οὔτε σχολεῖα οὔτε ναοὺς οὔτε δημόσια κτίρια καὶ ἔργα εἴχομεν οὔτε ἔχομεν εἰς ἐπαρκῆ βαθμὸν μέχρι τοῦδε τοιαῦτα. Καὶ οὕτως ἐσκορπίσαμεν εἰς τοὺς ἀνέμους κτίσαντες τὸν οἶκον ἡμῶν ἐπὶ τῆς ἄμμου, κατὰ τὴν Εὐαγγελικὴν παραβολὴν.

Καὶ ταῦτα πάντα διότι ἀφήσαμεν νὰ ὀδηγήσῃ τὸν λαόν μας τὸ τυφλὸν ἔνστικτον, οὐχὶ δὲ ἡ Σύγκλητος τοῦ Ἔθνους ἢ ἀνύπαρκτος ἄλλως τε.

Ταύτης τὴν λειτουργίαν ζητοῦμεν, ἵνα μὴ πάθωμεν τὰ αὐτὰ καὶ ἐν Ἀμερικῇ καὶ ἐν Αἰγύπτῳ καὶ ἀλλαγῇ μηδέποτε σωφρονιζόμενοι καὶ μὴ ὄντες εἰς θέσιν νὰ διακρίνωμεν τί ἐστὶ προσωρινὴ κερδοσκοπικὴ ἐγκατάστασις καὶ τίνα ἰδρύματα καὶ κτίρια ἀπλῶς διατηρήσεως ἀπαιτεῖ αὕτη καὶ τίνες εἰσὶν αἱ χώραι πρὸς μόνιμον ἐγκατάστασιν μὲ μέσα καὶ ἰδρύματα μόνιμα εἰς τὸ διηνεκές, ἀνθρωπίνως εἰπεῖν. Ἐὰν τὰ ἀπολεσθέντα εἰς τὸ ἐξωτερικὸν κεφάλαια τῆς φυλῆς ἀπὸ τῆς ἀρχαιότητος ὑπολογίσωμεν, καὶ οἱ λίθοι τῆς σημερινῆς Ἑλλάδος θὰ ἦσαν ἀπὸ χρυσὸν καὶ ἀργυρον καὶ πολυτίμους λίθους.

100

Φυλετικῶς δέον νά ἐπιστηθῆ ἡ προσοχή τοῦ Κράτους πρὸς Βορρᾶν διὰ νά κλείσουν οἱ ὑδραφράκται εἰς τὴν κατεύθυνσιν αὐτὴν διότι φυλὴ ἄλκιμος, σφριγῶσα, γόνιμος ἐπικάθηται μὲ ὄλον τὸν ὄγκον τῆς καὶ τὸ βάρος ἐπὶ ἐξησθενημένων ἐκ τῆς ἐλονοσίας, ἀτροφικῶν ἐκ τῆς πενίας, διεστραμμένων ἐκ τοῦ πυρετοῦ τῆς πολιτικῆς, ἀποκαρδιωμένων ἐκ τῶν ἐθνικῶν περιπετειῶν καὶ ἀσφυκτιῶντων ἐκ τῆς στενότητος γῆς πληθυσμῶν μας, τὸ δὲ παρελθὸν δεικνύει ὅτι ἐκ τοῦ Δουνάβεως ὄλον ἐκτελέχεται πρὸς Νότον ἡ ὀρθοθετικὴ γραμμὴ τῶν δύο φυλῶν. Ἐνισχύσατε λοιπὸν τὸ φράγμα, διὰ νά μὴ ἐνδώσῃ. Προσοχὴ εἰς τὴν Μακεδονίαν.

Πολιτικῶς οἱ δημοκρατικοὶ θεσμοὶ νά μὴ περιορισθῶσιν εἰς κενὰς λέξεις καὶ συντάγματα ἐπὶ τοῦ χάρτου μόνον, πολὺ ὀλιγώτερον δὲ νά καταστῶσιν παίγνια εἰς χεῖρας τοῦ κεφάλαιου καὶ τῆς φαυλοκρατίας ἐξαγοραζομένων ὑπὸ ξένων Δυνάμεων καὶ τῶν οἰκονομικῶν δυναστειῶν τοῦ ἐσωτερικοῦ τῶν συνειδήσεων καὶ τῶν ψήφων λαοῦ διαφθειρομένου ὄλον ἐκ τῆς πολιτικῆς καὶ τῆς συναλλαγῆς καὶ τῆς τόσφ προώρου ψηφοκαπηλίας. Μόνον ὅστις δὲν γνωρίζει τὴν πραγματικότητά κοιμᾶται ἡσυχῶς διὰ τὸ μέλλον τοῦ τόπου αὐτοῦ.

Ἄλλὰ δὲν ἀρκοῦσι μόνον ἡ ἰσηγορία, ἰσοτιμία, καὶ ἰσονομία ἔστω καὶ ἐν τῇ κυριολεκτικῇ σημασίᾳ αὐτῶν. Ἄπαιτεῖται πρὸς τῇ ἰσότητι τῇ πραγματικῇ ἀπέναντι τῶν Νόμων, νά γενικευθῆ καὶ ἡ οἰκονομικὴ ἐπάρεκτα ὄλων τῶν στρωμάτων τοῦ λαοῦ, τῆς ἰσότητος οὔσης ἀδυνάτου φυσικῶς καὶ μὴ ἀπαραιτήτου διὰ τὴν εὐημερίαν λαοῦ ἔχοντος τὰ ἄλλα δικαιώματα καὶ ἀγαθὰ τῆς κοινωνικῆς ζωῆς.

Θρησκευτικῶς ἐπιβάλλεται ἡ ἀνακαίνισις, ὁ ἐξαγνισμὸς καὶ ἡ ἀναζωπύρωσις τοῦ Θρησκευτικοῦ συναισθήματος καὶ ἡ τελειοποίησις τοῦ ὀργανισμοῦ τῆς Ἐκκλησίας. Ἐπιβάλλεται ἡ μελέτη τῆς καταστάσεως τῶν ἄλλων χριστιανικῶν λαῶν καὶ ὁ φιλότιμος συναγωνισμὸς πρὸς παραγωγὴν καὶ μίμησιν τῶν παρ' αὐτοῖς, ἐξανθήσεων τῆς κοινῆς εἰς Χριστὸν πίστεως, — ὡς ἐκεῖνοι παρέλαβον τοσαῦτα παρ' ἡμῶν — βαθμιαίως ἐνισχυομένης τῆς πρὸς αὐτοὺς ἐπικοινωνίας μετὰ προσοχῆς.

Μὴ λησμονῶμεν ὅτι πολλὰ οἱ πατέρες ἡμῶν ἔπαθον ἐκ ψευδαδέλφων ὥστε νά μὴ δύνανται ἡ Ἐκκλησία μας καὶ ὁ λαὸς ἄνευ οὐδεμιᾶς ἐπιφυλάξεως τ' ἀνοίξωσι τὸς θύρας καὶ τὴν καρδίαν των εἰς τὸν τυχόντα παρουσιαζόμενον μὲ ἔνδυμα προβάτου. Ἄλλὰ καὶ ἡ ἀπόλυτος ξενηλασία καὶ ὁ μισανθρωπισμὸς δὲν συμφωνοῦν μετὰ τὴν περὶ ἀγάπης χριστιανικὴν διδασκαλίαν ἣτις διακελεύεται: «πάντα δοκιμάζετε, τὸ καλὸν κατέχετε».

Ἡ θρησκεία κατέχει μέγα μέρος τῆς ψυχῆς τῶν λαῶν καὶ ἐπηρεάζει πᾶσαν ἐκδήλωσιν τῆς ζωῆς αὐτῶν εἴτε συνειδητῶς εἴτε ὑποσυνειδητῶς. Ὄθεν μεγίστη πρέπει νά δοθῆ προσοχὴ εἰς αὐτὴν καὶ τὴν Ἐκκλησίαν καὶ εἶνε ἀφρονες ἐκεῖνοι οἵτινες ἀγνοοῦντες

αὐτὴν ἢ περιφρονοῦντες θέλουσι ν' ἀνυψώσωσι τὸν λαὸν τοῦτον.

Λί ἀπογοητεύσεις των καὶ ἀποτυχίαι εἰς τοῦτο, ἅς τοὺς γί-
νωσι μαθήματα καὶ ἅς τοὺς διδάξωσι περὶ τοῦ πρακτέου.

Κοινωνικῶς ἔχομεν τοσαῦτα νὰ ἐπιτελέσωμεν ὥστε ὁλό-
κληρος στρατιὰ κοινωνικῶν ἀποστόλων δὲν θὰ ἐπύρκει πρὸς ἐξύ-
ψωσιν τῆς κοινωνικῆς στάθμης τοῦ λαοῦ μας. Αὐτὰ δὲν εἶνε δυ-
νατὸν νὰ κατανοήσῃ ἐκεῖνος ὅστις μὴ ἐξεληθὼν τῶν πόλεων ἀγνοεῖ
τὴν κατάστασιν ὑγείας, καθαριότητος, διαίτης, ἀμφιέσεως, ὕπνου,
κατοικίας, ἔξεων καὶ ἐργασίας εἰς τὰς ἐπαρχίας.

Ἐπιστημονικῶς ἡ δρᾶσις μας περιορίσθη εἰς τὰ ἐ-
λευθέρια ἐπαγγέλματα, ἅτινα καὶ ἔγιναν πληθωρικά. Εἰς τὰ πα-
ραγωγικὰ ἐπιστημονικὰ τοιαῦτα πλὴν τῆς βιομηχανίας, ἣτις τιμᾶ
τοὺς συγχρόνους Ἑλληνας, ὡς δεικνύει ἡ διαρκὴς ἐκθεσις τοῦ Ζαπ-
πείου, δὲν ἔχομεν νὰ δεῖξωμεν σοβαρὰς ἐπιδόσεις. Ἀλλὰ ἡ ὑπηρε-
σία τῆς Ἐπιτροπῆς Ἀποκαταστάσεως ἔρριψε τὸν σπόρον καὶ εἰς
τὴν κατεύθυνσιν αὐτὴν τοῦ συγχρονισμοῦ καὶ τῆς ρυθμίσεως τῶν
ποταμῶν, δασῶν, θαλασσῶν, λιμνῶν, ἐλῶν, χωρίων καὶ κατοικιῶν
μὲ ὅλας τὰς συμπαρομαρτούσας εἰς τὴν βίαν—ὡς ἐκ τῶν συνθη-
κῶν ἐγκαταστάσεως τῶν προσφύγων—εἰς τὴν πρωτοπειρίαν καὶ τὰ
περιορισμένα μέσα ἀτελείας καὶ προχειρολογίας.

Ἡ Ἑλλάς πρέπει νὰ γείνη Ἑλβετία ἢ Βόρειος Ἰταλία ἢ
Γιουγκοσλαβία ἀπὸ Βελιγραδίου μέχρι Τεργέστης. Νὰ ἐξανθρω-
πισθοῦν τὰ ὄρη τῆς, τὰ χωρία τῆς, αἱ λίμναι τῆς, οἱ ποταμοὶ τῆς,
οἱ χεῖμαροὶ τῆς, νὰ ἀνορθωθῇ ἡ ράτσα τῶν ζώων τῆς, τῶν φυ-
τῶν τῆς, τῶν ἀνθρώπων τῆς. Ὅλοι καὶ ὅλα φέρουσι τὰ στίγματα
καὶ γνωρίσματα τοῦ ἐκφυλισμοῦ καὶ αὐτὴ ἡ περιβάλλουσα φύσις
προδίδει τὴν κατάπτωσιν δι' ἱστορικοὺς λόγους τῶν ἐπ' αὐτῆς καὶ
ἐν αὐτῇ κατοικούντων λαῶν.

Ἴδου ἡ Μεγάλη σήμερον Ἰδέα, διὰ τὴν Ἑλληνικὴ νεο-
λαίαν. Τὴν ἀπολεσθεῖσαν ἕκτασιν ἀντικαθιστᾷ σήμερον ἡ ἔντασις.
Καὶ ἂν ἀποδειχθῇ ἀξία διὰ τὰ δλίγα ταῦτα, ἐπὶ πολλὰ θέλει κατα-
σταθῇ ἄλλως καὶ αὐτὰ τῆς περισσεύουν.

Ἀφομοιώσατε, Ἑλληνες, αὐτὰ καὶ τότε μόνον θὰ δικαιούσθε
ἀλλὰ καὶ θὰ δύνασθε νὰ ἐπιδιώξητε αὐθις πλείονα ἀφ' οὗ ἐν τῷ
μεταξὺ δοκιμασθῇ καὶ ἡ ἰκανότης τοῦ νέου φίλου σας Τούρκου νὰ
ἐκπολιτίσῃ τὰ μέρη, ἅτινα διὰ δευτέραν φορὰν κατέκτησε καὶ ἐ-
ναρμονίσῃ πρὸς τὰ ἴδια συμφέροντα τὰς ἀνάγκας τοῦ κληρονόμου
καὶ προκατόχου τῶν χωρῶν αὐτῶν, διότι ἀνευ τῶν διπλῶν αὐτῶν
εἰρηρικῶν ἐπιτυχιῶν οὔτε τὸ ἄφθονον ἐκ τοῦ παρελθόντος εἰς τὰς
φλέβας αὐτῶν Ἑλληνικὸν αἷμα οὔτε ἡ σύγχρονος γενναία διὰ τῆς ἀ-
πορροφήσεως τῶν βλαστῶν τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους κατὰ τὰς τε-
λευταίας ἐν Μ. Ἀσίᾳ ὀδυνηρὰς περιπετείας ἐνεσις δύνανται νὰ θέ-
σωσι τέραμα εἰς τὸ ἀνατολικὸν ζήτημα. Καὶ τοῦτο καλῶς φαίνεται
ὅτι κατενόησαν οἱ Τούρκοι ἡγέται ἀλλὰ καλοῦνται νὰ τὸ κατα-
νοήσωσι καὶ οἱ ἡμέτεροι.

Διεθνώς οὐδέν Ἔθνος ἢ Κράτος δύναται σήμερον νά ἀπομονωθῆ. Ὅχι μόνον ἐκ τῶν μικρῶν καί ἀδυνάτων ἀλλ' οὐδ' αὐτή ἡ θαλασσοκράτειρα Ἀγγλία. Τόσον τὰ νεῦρα τοῦ πλανήτου τούτου τὸ ἐμπόριον, ἡ ναυτιλία, ἡ βιομηχανία ἡ ἠθικὴ κυριαρχία, ἡ γενικὴ μόρφωσις, ὁ ἀσύρματος, τὸ ραδιόφωνον, ἡ τηλεόρασις, ὁ τύπος καί τὸ ἀεροπλάνον κατήγγησαν τὰς ἀποστάσεις καί περιορίσαν τὴν ἐπιφάνειαν τῆς γῆς. Ὅσον δὲ καί ἂν αἱ Ἠνωμένοι Πολιτεῖαι τῆς Εὐρώπης ναυαγοῦν καί αἱ μεταξὺ τῶν ἡπείρων σχέσεις φαίνονται ἄγουσαι πρὸς παγκόσμιον αὐθις πόλεμον, ἡ Βαλκανικὴ ὁμοσπονδία δὲν εἶνε ἀπραγματοποίητος καί ἴσως εἶνε ὁ πρόδρομος τῶν ἄλλων διεθνῶν ὁμοσπονδιῶν καί ἐνώσεων, ὡς πρόπλασμα καί μικρογραφία αὐτῶν.

Διὰ τοῦτο μετ' ἀνησυχίας ἠκούσαμεν κατ' ἀρχὰς ὅτι εἰς τὸν διεθνoῦς χαρακτήρος Προσκοπισμὸν καί τὴν Χ. Α. Ν. ἀνατίθεται ἡ νέα ὀργάνωσις τῶν Ἀλκίμων ἀφ' ἑνὸς καί τῶν Ἐφήβων ἀφ' ἑτέρου, ὡς ἀντίδροσις τοπικιστικῆ κατὰ τοῦ διεθνoῦς πνεύματος τοῦ καλλιεργουμένου ἐν Ἑλλάδι, διὰ τοῦ Προσκοπισμοῦ.

Φρονοῦντες ὁμως ὅτι ὑγιῆς πολιτικὴ ἔγκειται εἰς τὴν μέσσην ὁδὸν καί βασιζόμενοι εἰς τὴν σωφροσύνην τῶν διοικούντων τὰς νεοφανεῖς ταύτας ὀργανώσεις ἀλλὰ καί εἰς τὴν βίαν τῶν πραγμάτων ἀναμένομεν, ἀπὸ τὴν λειτουργίαν τῶν ἀντιρρόπων τούτων τάσεων καί δυνάμεων νά ἴδωμεν εἰς τὴν προσήκουσαν κατεύθυνσιν τὴν νεολαίαν ἡμῶν ἥτοι τὸ μέλλον τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους.

* *

Ὁ ἀναγινώσκων τὰς προχείρους γραμμάς ταύτας βλέπει τὴν εὐρύτητα τῶν ὀριζόντων, οἷτινες διανοίγονται ἐνώπιον τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους καί τὸ μέγεθος κατ' ἀριθμὸν καί ἔκτασιν αὐτῶν καί τὰς δυσχερεῖας τῶν προβλημάτων ἅτινα δέον ν' ἀπασχολήσωσιν ἤδη τοὺς συνειδητοὺς Ἕλληνας διότι μόνον ἡ ἐπίλυσις αὐτῶν καί ὁ εὐστοχος προσανατολισμὸς θέλουσιν ἐξαγάγει τῆς παρούσης ἐπικινδύνου θέσεως τὸν Ἑλληνισμὸν καί ἀντὶ τοῦ ἐπαπειλούντος αὐτὸν μαρασμοῦ καί θανάτου, ὃν εὐχονται καί διενεργοῦσιν οἱ ἐχθροὶ του, μέλλουσιν, ὡς πεπείσμεθα πάντες, νά καταλήξωσιν εἰς τὴν ἐνίσχυσιν, τὴν ἐξύψωσιν, τὴν ἀναβίωσιν καί τὸν συγχρονισμὸν του καί τὴν μετ' ὑψηλὸν αὐθις μέτωπον σταδιοδρομίαν αὐτοῦ ἀναμῆσον τῶν πεπολιτισμένων Ἐθνῶν.

Ἡ μνημονευθεῖσα ἐκθεσις τοῦ Ζαπτείου, ἡ ἀναβίωσις τῆς ἐθνικῆς χειροτεχνίας, λεπτουργημάτων, ταπητουργίας καί ὕφαντουργίας καί τῶν διαφόρων κλάδων βιοτεχνίας καί ὀλίγα φιλολογικὰ καί καλλιτεχνικὰ ἔργα μᾶς παρέχουν καί τὴν ἐλπίδα ὅτι δὲν εἶνε ἀδύνατος καί ἡ δημιουργία νεοελληνικοῦ πολιτισμοῦ, ἀρκεῖ ἡ ἀναλογία μίξεως νεωτέρου εὐρωπαϊκοῦ καί αὐτόχθονος πολιτισμοῦ νά μὴ ὑπερβῆ τὸ ἐπιτρεπτόν σημεῖον τῆς γονιμοποιήσεως. Καί τότε

104

οὔτε τὸ παρελθὸν θὰ διαιωνισθῆ οὔτε τὸ ξένον στοιχεῖον θὰ ἐκτοπίσῃ τὰ σπέρματα τοῦ μέλλοντος ἀλλ' ὡς ἐκ τῆς ἐπεξεργασίας τῶν αἰγυπτιακῶν καὶ φοινικικῶν στοιχείων προσέκυψεν ὁ κλασσικὸς ἑλληνικὸς πολιτισμὸς οὕτω καὶ ἐκ τῆς ἀναμίξεως τῶν ἐθνικῶν σημερινῶν μας στοιχείων καὶ τοῦ εὐρωπαϊκοῦ θὰ προσέλθῃ ὁ νέος Ἑλληνικὸς διεθνὺς χαρακτῆρος πολιτισμὸς.

Θὰ ἦτο ἀσύγνωστον διὰ τὸν Ἑλληνισμὸν μὲ τόσα λείψανα τοσοῦτον ὑπερόχων πολιτισμῶν του, ἐλευθερωθεὶς ἤδη οὕτως ἢ ἄλλως, νὰ μὴ ἀποπειραθῆ οὐδὲ νὰ κατορθώσῃ νὰ πλάσῃ νέον τι καθ' ὃν χρόνον οἱ τρώγοντες βαλανίδια εἰς τοὺς δρυμοὺς τῆς Εὐρώπης ὅταν αὐτὸς εἶχε φθάσει εἰς τὸν κολοφῶνα τῆς ἀνθρωπίνης προόδου κατέχουν σήμερον τὰ σκῆπτρα τοῦ συγχρόνου πολιτισμοῦ.

Ἴδου λοιπὸν ἰδεώδη διὰ τοὺς νέους μας καὶ τὸν σύγχρονον Ἑλληνισμὸν. Ἀρκεῖ μόνον κάθε κραδασμὸς τῆς ψυχῆς τῶν νέων νὰ μὴ θεωρῆται ἐγκληματικὸς καὶ καταδιώκεται, οἱ δὲ νέοι νὰ μὴ ἐκτρέπωνται εἰς ἀγόνους ἀερολογίας ἀκονίζοντες μόνον τὴν ὄρεξίν των ἀλλὰ καὶ στρώνοντες εἰς τὴν ἐργασίαν καὶ τὰς παραγωγικὰς ἐπιστήμας.

Ὁ πρῶτος σταθμὸς τῆς νέας περιόδου εἶνε ἡ Ἑλλάς ὡς χώρα, ὡς φυτικὸν βασιλεῖον καὶ ζωϊκὸν καὶ ὡς ἀνθρώπων κοινω- νία νὰ ἐξέλθῃ ἐκ τῆς σημερινῆς ἀσιατικῆς καὶ βαλκανικῆς καταστάσεως καὶ νὰ ἐξευρωπαϊσθῆ. Τοῦτον θὰ ἀκολουθήσῃ ὡς ἀναγκαία συνέπεια ὁ δεύτερος, ὁ ἰδιάζων μὲν πλὴν ἰσότημος πρὸς τοὺς παρωχημένους ἑλληνικοὺς καὶ τὸν ἐπικρατοῦντα εὐρωπαϊκὸν σταθμὸς.

Εὐτυχεῖς ὅσοι θὰ ἀξιοθῶν νὰ τὸν ἴδουν ἀλλ' εὐτυχέστεροι ὅσοι θὰ ἐργασθῶν διὰ τὴν ἐκκόλαψιν τοῦ νέου ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ κατὰ τὸ Κυριακὸν λόγιον «μακάριον μᾶλλον διδόναι ἢ λαμβάνειν».

† Ο ΚΟΖΑΝΗΣ ΙΩΑΚΕΙΜ

Νέα στοιχεία για τον εμπρησμό της Άνω Κώμης και του Κρόκου κατά τη διάρκεια της Γερμανικής Κατοχής

Ο εμπρησμός της Άνω Κώμης κατά τη Γερμανική Κατοχή αποτελεί ένα ιστορικό γεγονός με πολλά αναπάντητα ερωτήματα, στα οποία η έρευνα προσπαθεί να απαντήσει μετά από ογδόντα περίπου χρόνια, καθώς υπάρχει έλλειψη στοιχείων και μαρτυριών, ενώ οι πρωταγωνιστές εκείνων των γεγονότων δεν βρίσκονται εν ζωή. Οι μαρτυρίες έχουν καταγραφεί, είναι από ηλικιωμένους ανθρώπους που έζησαν τα γεγονότα κατά την παιδική του ηλικία, και αναπόφευκτα είναι επηρεασμένες από μεταγενέστερες αφηγήσεις.¹

Κάποιες μαρτυρίες σώζονται ως λαϊκή παράδοση, Υπάρχει, μάλιστα, μια παράδοση στην περιοχή, σύμφωνα με την οποία, όταν οι Γερμανοί προσπάθησαν να κάψουν την Άνω Κώμη και άρχισαν να πυρπολούν τα σπίτια ένα-ένα, ο Άγιος Γεώργιος εμφανίστηκε στην πλατεία του οικισμού ως εκ θαύματος, αρματωμένος και καβαλάρης, και έτρεψε τους Γερμανούς σε φυγή, σώζοντας τον οικισμό από την καταστροφή.² Κάποιες άλλες μαρτυρίες αναφέρουν απειλές³ από την ΠΑΟ (Πα-

1. Βλ. και το άρθρο μας Ν. Σταμκόπουλος, «Μαρτυρίες για τον εμπρησμό της Άνω Κώμης από την ΠΑΟ κατά τη διάρκεια της Γερμανικής Κατοχής», *Αλιάκμονος ρους* 6 (2022), 257-275.

2. Από δήγησης μίας κατοίκου της Άνω Κώμης (26.4.2022).

3. «Οι Παοτζήδες λεηλατούσαν κι έκλεβαν από τα μπαούλα τις προίκες. Προσπάθησαν να κάψουν πολλά σπίτια. Ήρθαν και στο σπίτι του πατέρα του Δημητρίου Παπαδημητρίου οι Παοτζήδες για να κάψουν. Ο πατέρας του ήταν κι εκείνος ιερέας. Τους παρακάλεσε να σώσει το εικόνισμα, το πετραχήλι και το σταυρό του. Εκείνη την ώρα ακούστηκε ξαφνικά ένας πυροβολισμός από το βορειανατολικό άκρο του χωριού, λέγεται πως πυροβόλησε ένας αριστερός. Έτσι φοβηθήκαν οι Παοτζήδες κι έφυγαν,

νελλήνια Απελευθερωτική Οργάνωση),⁴ εμπρησμούς οικιών, τραυματισμούς κατοίκων από πυροβολισμούς⁵ καθώς και τη δολοφονία του Θανάση Βαλιάκα, χωρίς όμως να προσδιορίζεται το χρονικό πλαίσιο μέσα στο οποίο όλα αυτά έλαβαν χώρα. Φαίνεται πως και οι παραπάνω μαρτυρίες καθώς και η λαϊκή παράδοση του θαύματος αναφέρονται στον εμπρησμό της Άνω Κώμης από την ΠΑΟ κατά τη διάρκεια της Γερμανικής Κατοχής.

Σχετικά με το γεγονός, παραμένουν αναπάντητα κάποια ερωτήματα, όπως, κατά πόσον οι Ανωκωμίτες γνώριζαν για την επικείμενη επίθεση της ΠΑΟ στον οικισμό τους, αλλά και ποιοι ήταν οι λόγοι που την προκάλεσαν: Ήταν αντεκδίκηση, αντεπίθεση, ή επιχείρηση τρομοκράτησης του πληθυσμού; Το σπουδαιότερο δε, κανείς στην Άνω Κώμη δεν θυμάται το πότε ακριβώς έλαβε χώρα, ενώ το ληξιαρχείο του οικισμού εκείνης της περιόδου, το οποίο θα μπορούσε να δώσει την ημερομηνία του συμβάντος, έχει καταστραφεί.⁶ Ως εκ τούτου, η αναδόμηση του ιστορικού αυτού γεγονότος βασίζεται κατά ένα μεγάλο μέρος σε υποθέσεις.

Η τυχαία ανεύρεση του ημερολογίου του Μιχάλη Πανά, δημοσιευμένου στο διαδίκτυο,⁷ μάλλον δίνει απαντήσεις στα περισσότερα ερωτήματα. Επίσης, ως άμεσο τεκμήριο, σε συνδυασμό με τις μαρτυρίες των

δεν πρόλαβαν να κάψουν το σπίτι του ιερέα και άλλων ανθρώπων» Αλεξάνδρα Βαγιώτα, «Κατοχή κι Εμφύλιος στην Άνω Κώμη 1944-1949». *Αιωνή (Κάλιανη) και περίχωρα: Ιστορία από τα κάτω. Επιστημονικό συνέδριο, Αιωνή 26.4.2014*, [https://drive.google.com/file/d/0B0nFJ7A1HyDU1oyM05IQk1teEE/edit?resourcekey=0-7wTjgl_nLanjbNterAPghg].

4. Πρόκειται για αντικομμουνιστική ένοπλη οργάνωση, η οποία συστάθηκε εξ αρχής ως αντιστασιακή, έχοντας κάποιες επιτυχίες εναντίον του κατακτητή στη βουλγαροκρατούμενη Ανατ. Μακεδονία. Στη Δυτική Μακεδονία, όμως, έχαιρε την εύνοια των Γερμανών, και απλά αποτέλεσε το αντίπαλο δέος του ΕΛΑΣ.

5. «... οι Παοτζήδες ήρθαν στο σπίτι της (σ.τ.σ.: Βάγιας Καραθανάση) για να το κάψουν. Ξαφνικά μπαίνει μπροστά η γιαγιά της γιαγιάς μου για να το προστατέψει. Οι Παοτζήδες τη σημάδεψαν με το όπλο. Μέσα στο σπίτι όμως ήταν και τα εγγόνια της, μαζί και η γιαγιά μου. Θυμάται χαρακτηριστικά πως μαζεύτηκαν τα εγγόνια της γύρω από την γιαγιά για να μην την σκοτώσουν. Έτσι, οι Παοτζήδες την τραυμάτισαν στο πόδι. Έπειτα έκαιψαν το αρχοντικό σπίτι της. Η γιαγιά μου αναφέρει πως δεν απέμεινε τίποτα εκτός από τον φούρνο» Βαγιώτα, «Κατοχή κι Εμφύλιος στην Άνω Κώμη 1944-1949», ό.π.

6. Κατά τον εμπρησμό, οπλίτες της ΠΑΟ δολοφόνησαν τον Θεόδωρο Βαλιάκα.

7. Ηλέκτρα Αντωνιάδου, «Οι Γερμανοί αποχωρούν ... ο εμφύλιος έρχεται». *Εφημερίδα των Συντακτών*, φ. 10.12.2017 [https://www.efsyn.gr/nisides/133279_oi-germanoipohoroy-n-o-emfylios-erhetai].

Ανωκωμιτών, ρίχνει περισσότερο φως στα γεγονότα της λεγόμενης «δεύτερης μάχης του Βαθυλάκκου»,⁸ όπως είναι γνωστή στην Άνω Κώμη η επίθεση του ΕΛΑΣ στα προσφυγικά χωριά του Αν. Τσιαρτσιαμπά, στα οποία υπήρχαν οργανωμένες εστίες της ΠΑΟ, στις 4 Οκτωβρίου 1944. Βέβαια, το ημερολόγιο του Πανά δημιουργεί επίσης νέα ερωτήματα.

Ο Μιχαήλ Πανάς κατάγονταν από το Αιτωλικό και πολέμησε ως ανθυπολοχαγός στον Ελληνοϊταλικό πόλεμο. Στα εικοσιτέσσερά του χρόνια εντάχθηκε στον ΕΛΑΣ και έγινε διοικητής λόχου πολυβόλων. Κατά τη διάρκεια 1943-1944, πολέμησε στις γραμμές του ΕΛΑΣ με τους Γερμανούς, τον ΕΔΕΣ, την ΠΑΟ, καθώς άλλες οργανώσεις στην Ήπειρο και την Μακεδονία. Το 1946 κατά την επανασύσταση των Ενόπλων Δυνάμεων εντάχθηκε στον Εθνικό Στρατό. Συμμετείχε στις επιχειρήσεις εκκαθάρισης της ΠΑΟ από τον ΕΛΑΣ στην περιοχή των Μαχαλάδων, όπως ονομάζονται οι προσφυγικοί οικισμοί του ανατολικού Τσιαρτσιαμπά, δηλαδή οι οικισμοί της περιοχής Βαθυλάκκου, Ροδίτη, Μεσιανής, Νεραϊδας, Λευκάρων κ.λπ. Ήταν ένας από τους αντάρτες που παρέλασαν στην Κοζάνη στις 30.10.1944, μετά την απελευθέρωσή της, και την εκδίωξη των Γερμανών από τους Βρετανούς, την 28η του ίδιου μήνα. Μάλιστα, είναι χαρακτηριστική η φωτογραφία που τον απαθανάτισε έφιππο, να χαιρετά δίπλα στον καπετάνιο του τάγματος Αλέκο Σακαλή (Πετρόμπη), μπροστά από το ξενοδοχείο Ερμιόνιο εκείνη την ημέρα (εικ. 10).

Στο ημερολόγιό του ο Μιχάλης Πανάς αναφέρει ότι κατά την αποχώρηση των Γερμανών από την Ελλάδα, η μονάδα του είχε κληθεί να συμμετάσχει στις επιχειρήσεις του ΕΛΑΣ κατά των οπλιτών της ΠΑΟ στους οικισμούς Βαθυλάκκου, Μεσιανής, Ροδίτη και Ίμερων. Νωρίς το πρωί της 3ης Οκτ. 1944 η μονάδα του Πανά διάβηκε τον Αλιάκμονα, και μέσω Καισαρείας και Κάτω Κώμης έφτασε στις 20:00 στην Άνω Κώμη, όπου διέμεινε μέχρι τα μεσάνυχτα. Τα μεσάνυχτα κινήθηκαν προς την Μεσιανή, λαμβάνοντας θέσεις μάχης στις 5:30 το πρωί της 4ης Οκτωβρίου. Εκεί, έγιναν αντιληπτοί από τους οπλίτες της ΠΑΟ, και αναγκάστηκαν να βομβαρδίσουν τους οικισμούς και να επιτεθούν νωρίτερα από ότι σχεδίαζαν. Επιτέθηκαν στις 6:00, προχωρώντας σε

8. Αν και σε εκείνη την περίπτωση ο ΕΛΑΣ επιτέθηκε στα χωριά Ροδίτη, Μεσιανή, Βαθύλακκο και Ίμερα, η μάχη στους Ανωκωμίτες είναι γνωστή ως «δεύτερη μάχη του Βαθυλάκκου».

εμπρησμούς των οικισμών. Η ΠΑΟ προσπάθησε ανεπιτυχώς να τους πλαγιοκοπήσει από τον νότο, ενώ ταυτόχρονα δεχόταν ενισχύσεις και από τον βορρά, δηλαδή από την Κοζάνη και το Δρέπανο. Το αποτέλεσμα ήταν ο ΕΛΑΣ να βρεθεί ανάμεσα σε διασταυρωμένα πυρά, να υποστεί πολλές απώλειες, και να αναγκαστεί να υποχωρήσει προς τον «δημόσιο δρόμο», εκεί να συμπυκωθεί, να αποκρούσει τον εχθρό του, και στη συνέχεια να διαφύγει στην Καισαρεία μέσω Σπάρτου. Ο Πανάς σημειώνει, ότι ο «εχθρός» που κινήθηκε από την Κοζάνη σε ενίσχυση των κυκλωμένων οπλιτών της ΠΑΟ στην Μεσιανή, στην προέλασή του πυρπόλησε τον Κρόκο και την Άνω Κώμη.

Ο εμπρησμός της Άνω Κώμης

Σύμφωνα με όλες της μαρτυρίες της Άνω Κώμης,⁹ καθώς και με τα ημερολόγια του Πανά, γίνεται ξεκάθαρο ότι ο εμπρησμός της Άνω Κώμης έγινε στις 4 Οκτ. 1944, κατά τη διάρκεια της επίθεσης του ΕΛΑΣ στους προσφυγικούς οικισμούς του Αν. Τσιαρτσιαμπά, οι οποίοι αποτελούσαν εστίες της ΠΑΟ. Διασταυρώνεται έτσι η μαρτυρία του Παναγιώτη Βαλιάκα, ότι ο πατριός του όντως δολοφονήθηκε την συγκεκριμένη ημερομηνία.

Φαίνεται επίσης να διασταυρώνονται και ένα ακόμη στοιχείο της μαρτυρίας του Π. Βαλιάκα. Πρόκειται για τους «καπνούς στον ουρανό», οι οποίοι θα οφείλονταν είτε στους πυρπολημένους, από τον ΕΛΑΣ προσφυγικούς οικισμούς ανατολικά της Άνω Κώμης, είτε σε βολές Γερμανικού πυροβολικού κατά των ανταρτών, είτε –το πιο πιθανόν– σε εμπρησμούς ποιμνιοστασιών από την ΠΑΟ στην κοντινή θέση Μαγούλα, σύμφωνα με μαρτυρίες Κροκιωτών που θα αναφερθούν παρακάτω.

Ένα άλλο στοιχείο, το οποίο όμως παραμένει αμφιλεγόμενο, είναι «η παρουσία γερμανικών μοτοσικλετιστών». Ο Πανάς, στα συγκεκριμένα εδάφια του ημερολογίου του, κάνει λόγο για «εχθρό», χωρίς να διευκρινίζει αν πρόκειται για Γερμανούς ή συνεργάτες τους, όπως ήταν οι οπλίτες της ΠΑΟ. Προφανώς, για τον Πανά αυτό δεν είχε καμία σημασία. Το σίγουρο είναι ότι τον Οκτώβριο του 1944 οι Γερμανοί βρισκόταν στο στάδιο της αποχώρησης, και ότι τελικά εκδιώχθηκαν εντελώς

⁹ Βλ. Βαγιώτα, «Κατοχή κι Εμφύλιος στην Άνω Κώμη 1944-1949», ό.π., και Σταμκόπουλος, *Αλιάκμονος ρους* 6 (2022), 257-275.

από την Κοζάνη στις 28 Οκτωβρίου. Επομένως, στις 4 Οκτωβρίου κάποια –μικρή έστω– δύναμη Γερμανών βρισκόταν σίγουρα στην Κοζάνη, και δεν θα ήταν καθόλου παράλογο να σπεύσει σε ενίσχυση της περικυκλωμένης ΠΑΟ στον Βαθύλακκο και την Μεσιανή, χτυπώντας τα νώτα του ΕΛΑΣ, από τον Κρόκο και την Άνω Κώμη, εμποδίζοντας παράλληλα την διαφυγή των ανταρτών.

Αναφορικά με την συμμετοχή των Γερμανών στην επονομαζόμενη «δεύτερη μάχη του Βαθυλάκκου», ανάμεσα στην ΠΑΟ και τον ΕΛΑΣ, οι πηγές είναι αντιφατικές. Άλλες αναφέρουν συμμετοχή του Γερμανικού πυροβολικού,¹⁰ και άλλες αρνούνται κάθε άμεση συμμετοχή των Γερμανών.¹¹ Η μη εμπλοκή των Γερμανών στην δεύτερη μάχη Μεσιανής-Βαθυλάκκου, σημαίνει πως ο «εχθρός» του ΕΛΑΣ που κινήθηκε από την Κοζάνη προς τον Βαθύλακκο και την Μεσιανή, μέσω Κρόκου και Άνω Κώμης, ήταν επίσης οπλίτες της ΠΑΟ.

Εδώ πρέπει να σημειωθεί, πως ανεξαρτήτως σύστασης του «εχθρού» που κινήθηκε την Κοζάνη, οι αντάρτες του ΕΛΑΣ γνώριζαν ότι στην Κοζάνη υπήρχαν ακόμη Γερμανοί αλλά και οπλίτες ΠΑΟ από το Μαυροδένδρι, που θα μπορούσαν να σπεύσουν προς ενίσχυση της

10. Η Μαρία Παπαδοπούλου-Ζιώγα (*Η ΕΑΜική αντίσταση στην περιοχή Σερβίων-Κοζάνης*, εκδ. Σύγχρονη εποχή, Αθήνα 2012, σ. 154) αναφέρει ξεκάθαρα ότι στις 4 Οκτωβρίου οι Γερμανοί προσπάθησαν να βοηθήσουν την ΠΑΟ στη Μεσιανή και τον Βαθύλακκο με όπλους και πυροβολικό, κινούμενοι μέσω Κρόκου και Άνω Κώμης. Ο Ζυγούρας (Παλαιολόγος) γράφει στα απομνημονεύματά του για τη δεύτερη επίθεση του ΕΛΑΣ στους Μαχαλάδες του Αν. Τσιαρτσιαμπά: «Γερμανο-Παοτζήδες από την Κοζάνη, που από το πρωί συγκρούονταν με τις πλαγοφυλακές του συντάγματός μας (σ.τ.σ. 27ο) στο χωριό Κρόκος, τις απωθούν και απειλούν από τα νώτα τα τμήματά μας που μάχονταν στον Βαθύλακκο και την Μεσιανή ... Μπροστά στην κατάσταση αυτή, το σύνταγμα μας συγκεντρώνει τις δυνάμεις του και επιτίθεται κατά των Γερμανο-Παοτζήδων στην κατεύθυνση του χωριού Κρόκος, τους αναγκάζει να υποχωρήσουν προς Κοζάνη και συμπύσσεται στα υψώματα της Αιανής» Δ. Ζυγούρας *Ένα μεγάλο ταξίδι. Εθνική Αντίσταση, Εμφύλιος Πόλεμος, Πολιτική Προσφυγιά*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 2012, σ. 119.

11. Ο Καλλιανιώτης αρνείται κάθε άμεση στρατιωτική εμπλοκή των Γερμανών προς υποστήριξη της ΠΑΟ, με μία εξαίρεση: Στις 14 Σεπτ. 1944 το Γερμανικό πυροβολικό, βοήθησε από απόσταση τους οπλίτες της ΠΑΟ να διαφύγουν από το Βατερό προς την Κοζάνη. Πιθανώς όμως κάτι αντίστοιχο να έγινε και στις 4 Οκτωβρίου στα χωριά των Μαχαλάδων Α. Καλλιανιώτης, *Οι πρόσφυγες στη Δυτική Μακεδονία (1941-1946)*, διδακτ. διατριβή, [Τμ. Ιστορίας και Αρχαιολογίας ΑΠΘ], Θεσσαλονίκη 2007, σ. 396. Η αποφυγή ανάμειξης των Γερμανών στις συγκρούσεις του ΕΛΑΣ με την ΠΑΟ επιβεβαιώνεται αλλά και αιτιολογείται με επιπλέον μαρτυρίες στο Σταύρος-Ιάσων Γαβρηλίδης, *Οι τουρκόφωνοι Πόντιοι του ανατολικού Τσιαρτσιαμπά*, μεταπτ. εργασία, [Παιδαγωγικό Τμ. ΠΔΜ], Φλώρινα 2018, σ. 164, 174.

ΠΑΟ, και είχαν λάβει τα μέτρα τους. Είχαν στείλει κάποιες μικρές δυνάμεις ανταρτών για να φυλάνε τις κύριες οδούς, και να αποκόψουν την όποια βοήθεια θα μπορούσαν να λάβουν οι αμυνόμενοι οπλίτες της ΠΑΟ στον Βαθύλακκο και την Μεσιανή, όσες ώρες δέχονταν επίθεση από την κύρια δύναμη του ΕΛΑΣ.¹² Παράλληλα, θα διατηρούσαν κάποιες δυνάμεις σε εφεδρεία.

Η ύπαρξη εφεδρικών δυνάμεων του ΕΛΑΣ, οι οποίες τελικά έσπευσαν να σώσουν την Άνω Κώμη από τον εμπρησμό διασταυρώνεται από τις μαρτυρίες των Ανωκωμιτών. Προφανώς, η μαρτυρία του Ε.Κ. που κάνει λόγο για επίθεση των Γερμανών με όλμους από τα κοιμητήρια της Αγίας Τριάδας Κρόκου κατά ανταρτών που είχαν οχυρωθεί στον λόγιο του Αϊ-Λιά Άνω Κώμης,¹³ να αναφέρεται ακριβώς στην προσπάθεια των Γερμανών να ενισχύσουν την ΠΑΟ την 4η Οκτωβρίου, με τους αντάρτες να τους εμποδίζουν. Κανείς άλλος δεν θυμάται πότε ακριβώς έγινε αυτό, με κάποιους να στηρίζουν ότι είχε γίνει πολύ πριν από τον Αύγουστο του 1944. Φαίνεται πως τελικά έλαβε χώρα στις 4 Οκτωβρίου 1944. Εξάλλου, δεν υπήρξε ποτέ άλλοτε κάποιος λόγος οι αντάρτες να οχυρωθούν ή να στρατοπεδεύσουν δίπλα στον πολυσύχναστο δρόμο της Φαρδιόστρατας,¹⁴ πόσο μάλλον να εμπλακούν σε σύγκρουση με τους Γερμανούς, και μάλιστα με μονάδα πυροβολικού, υπό το φως του

12. Παρόμοιες ενέδρες ο ΕΛΑΣ είχε στήσει και στην πρώτη επίθεσή του στα χωριά του Αν. Τσιαρτσιαμπά στις 26 Αυγούστου βλ. Καλλιανιώτης, *Οι πρόσφυγες στη Δυτική Μακεδονία (1941-1946)*, σ. 394. Αναφορά σε ενέδρες μικρών ομάδων ανταρτών κατά την δεύτερη μάχη του Βαθυλάκκου κάνει και η Παπαδοπούλου-Ζιώγα, *Η ΕΑΜική αντίσταση στην περιοχή Σερβίων-Κοζάνης*, σ. 153. Ο Ζυγούρας, *Ένα μεγάλο ταξίδι*, σ. 119, πάλι, αναφέρει ξεκάθαρα «πλαγιοφυλακές» ανάμεσα στον Κρόκο και την Κοζάνη στην επιχείρηση της 4ης Οκτωβρίου, παρόλο που την τοποθετεί στις 3 του μήνα.

13. Σταμκόπουλος, «Μαρτυρίες για τον εμπρησμό της Άνω Κώμης από την ΠΑΟ», σ. 264.

14. Σε αντίθεση με το ημιονικό δίκτυο της περιοχής, η Φαρδιόστρατα ήταν αμαξιτός δρόμος, που συνέδεε την πόλη της Κοζάνης αλλά και το παλιότερο κέντρο του καζά του Εγρί Μπουτζάκ, το Καρατζιλάρ (σημ. Δρέπανο) με τον πόρο (άλλοτε γέφυρα), νότια του Κοντοβουνίου. Διερχόταν δυτικά του Κρόκου από την τοποθεσία Γκομπλίτσι, συνέχιζε ανάμεσα στη Μαγούλα και τον Ανωκωμίτικο Αϊ-Λιά, και διερχόμενη δυτικά της Κάτω Κώμης κατέληγε στον πόρο μεταξύ Σπάρτου και Κοντοβουνίου. Πριν από την διάνοξη του πρώτου οδικού δικτύου στην περιοχή, από τις συμμαχικές δυνάμεις που είχαν στρατοπεδεύσει στην Μακεδονία, προσκεκλημένες από τον Βενιζέλο, κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου, η Φαρδιόστρατα ήταν ο μόνος αμαξιτός δρόμος που συνέδεε την Κοζάνη με τα Σέρβια.

ήλιου¹⁵. Σημειώνεται πως η ΠΑΟ ήταν σίγουρα εξοπλισμένη με οπλοπολυβόλα. Αναφέρεται από την Παπαδοπούλου-Ζιώγα ότι ήταν επίσης εξοπλισμένη με όλμους, κάτι που όμως δεν διασταυρώνεται από άλλες πηγές.¹⁶

Ο καταθέτης της συγκεκριμένης μαρτυρίας ανέφερε ότι στην συγκεκριμένη συμπλοκή, οι αντάρτες οπισθοχωρώντας μετέφεραν με γάιδαρο έναν τραυματία ΕΛΑΣίτη μέσα από την Άνωκώμη, προκαλώντας το μένος των Ανωκωμιτών, και τον διαπληκτισμό κατοίκου με έναν αντάρτη. Ο λόγος ήταν ότι με αυτήν τους την πράξη, οι αντάρτες εξέθεταν τον οικισμό στους Γερμανούς διακινδυνεύοντας αντίποινα από τον κατακτητή.¹⁷ Φαί-

15. Μικρές ομάδες ανταρτών συνήθως επιτίθονταν σε ευάλωτες στρατιωτικές μονάδες όπως αυτοκινητοπομπές, σταθμούς χωροφυλακής, ή άλλες μικρές ένοπλες ομάδες. Αμέσως μετά την χρούση διέφευγαν κι εξαφανίζονταν. Για να παραμείνουν και να υπερασπιστούν οι αντάρτες τον λόφο του Ανωκωμίτικου Αηλιά απέναντι στους όλμους των Γερμανών, θα πρέπει να είχαν σοβαρό λόγο να το κάνουν. Αυτός δεν μπορεί να ήταν άλλος από το ότι έπρεπε να φυλάξουν τα νώτα της επίθεσης ενός μεγαλύτερου στρατιωτικού τμήματος ανταρτών.

16. Δεν πρέπει επίσης να αποκλείεται το ενδεχόμενο, οι αντίπαλοι του ΕΛΑΣ στην Αγ. Τριάδα Κρόκου να ήταν μόνο οπλίτες της ΠΑΟ χωρίς όλμους, αλλά μόνο με οπλοπολυβόλα. Όπως προαναφέρθηκε, όλες οι μαρτυρίες είναι επηρεασμένες από μεταγενέστερες συζητήσεις. Γράφει ο Γαβριηλίδης (*Οι τουρκόφωνοι Πόντιοι του ανατολικού Τσαϊρσιαμπά*, σ. 174) για τη μάχη του Βαθυλάκκου και τη θρυλούμενη υποστήριξη των Γερμανών: «Φαίνεται πως αμφότερες οι δύο αντιμαχόμενες πλευρές επικαλούνται την παρουσία Γερμανών, προκειμένου να ενισχύσουν το κύρος τους, εκμεταλλεόμενη η κάθε πλευρά την παρουσία αυτή κατά τον τρόπο που την εξυπηρετούσε. Για τους μεν αντάρτες η παρουσία των Γερμανών αναβάθμιζε την μαχητική αξιούση του ΕΛΑΣ που κατάφερε να έρθει αντιμέτωπος με τους πανίσχυρους Γερμανούς και μάλιστα με επιτυχία. Από τη άλλη για τους Τουρκόφωνους η επέμβαση των Γερμανών αποτελούσε εγγύηση της ασφάλειας τους από τους αντάρτες και σήμαινε τη συνδρομή και ενίσχυση του πλέον ισχυρού και κατά συνέπεια ρυθμιστικού παράγοντα των γεγονότων». Αναφορές για τον εξοπλισμό της ΠΑΟ εκείνη την περίοδο βλέπε στο Καλλιανιώτης, *Οι πρόσφυγες στη Δυτική Μακεδονία (1941-1946)*, σ. 394, και Παπαδοπούλου-Ζιώγα, *Η ΕΑΜική αντίσταση στην περιοχή Σερβίων-Κοζάνης*, σ. 153.

17. Αποτελεί συχνή και διαχρονική πρακτική των ανταρτών ανά τον κόσμο, τουλάχιστον κατά την πρώτη περίοδο του αντάρτικου, να εκθέτουν τους αμάχους στον στρατό της εξουσίας την οποία αντιμάχονται, προκαλώντας έτσι τα αντίποινά του. Έτσι, προκαλούν την εχθρότητα του πληθυσμού προς την εξουσία, αλλά και την επιφυλακτικότητα της εξουσίας προς τον πληθυσμό. Με αυτόν τον τρόπο οι αντάρτες εξασφαλίζουν έμμεσα την στήριξη του άμαχου πληθυσμού προς τους ίδιους, είτε με επιμεληθεία είτε με στρατολόγηση. Είναι βέβαια αμφίβολο ότι αυτός ήταν ο λόγος για τον οποίο οι αντάρτες οπισθοχωρώντας διήλθαν μέσα από την Άνω Κώμη, δείχνοντας στον εχθρό ότι εκεί ένιωθαν ασφάλεια. Πολύ πιθανό να το έκαναν σκεπτόμενοι ότι ο εχθρός δεν θα τολμούσε να ολμοβολήσει μέσα στον

νεται ότι ο εμπρησμός της Άνω Κώμης έγινε, ακριβώς, στα πλαίσια είτε αντιποίνων, είτε αντιπερισπασμού, είτε και των δύο.

Δεν υπάρχει αμφιβολία, ότι το ηθικό των ΕΛΑΣιτών που πολεμούσαν την ΠΑΟ στους Μαχαλάδες θα κάμπτονταν στη θέα των καπνών από τα φλεγόμενα σπίτια της Άνω Κώμης και του Κρόκου (Μαγούλας). Ο λόγος είναι ότι θα αντιλαμβάνονταν πως ο εχθρός βρισκόταν στα νώτα τους, με κίνδυνο να τους αποκόψει από διεξόδους διαφυγής, και από το στρατηγείο διοίκησης του ΕΛΑΣ, το οποίο το πρωί της επίθεσης βρισκόταν μεταξύ Σπάρτου και Κάτω Κώμης, σύμφωνα με τα συμφραζόμενα των σημειώσεων του Πανά. Επίσης, ένας σεβαστός αριθμός εφέδρων του ΕΛΑΣ που στρατολογήθηκαν για την μάχη του Βαθυλάκου ήταν από τον Κρόκο και την Άνω Κώμη. Η θέα των καπνών που αναδύονταν από τα χωριά, όπου βρίσκονταν οι οικογένειές τους θα είχε άμεσο αντίκτυπο στην ψυχολογία αυτών των εφέδρων.

Ενδιαφέρον έχει πως καμία μαρτυρία δεν κάνει λόγω για παρουσία των Γερμανών εντός του οικισμού κατά τη διάρκεια του εμπρησμού, εκτός αυτής του Π. Βαλιάκα. Η οικία του Π. Βαλιάκα βρισκόταν πολύ κοντά στην Φαρδιόστρατα, που ως αμαξιλός δρόμος μπορούσε να χρησιμοποιηθεί από μηχανοκίνητα οχήματα του στρατού και μοτοσυκλέτες. Παραμένει αμφιλεγόμενο, όμως δεν είναι απίθανό, ο «εχθρός» που κινήθηκε από την Κοζάνη προς ενίσχυση της ΠΑΟ, να ήταν μικτός, αποτελούμενος από Γερμανούς και οπλίτες της ΠΑΟ,¹⁸ με τους πρώτους να σπεύδουν να εξουδετερώσουν τους *Banditen* (συμμοριτές), όπως αποκαλούσαν τους αντάρτες,¹⁹ στέλνοντας τους δεύτερους να διαπράξουν τα εγκλήματα πολέμου, όπως οι δολοφονίες αμάχων και οι εμπρησμοί οικισμών, τρομοκρατώντας τον τοπικό πληθυσμό.²⁰

οικισμό, άρα είχαν κάποιο είδος ασπίδα στη διαφυγή τους. Μπορεί, επίσης, να έδρασαν απλά απερίσκεπτα πάνω στον πανικό τους.

18. Σημειώνεται ότι λίγες μέρες πριν από την 4η Οκτωβρίου ο ΕΛΑΣ είχε επιτεθεί στο Μαυροδένδρι, φονεύοντας πολίτες και καίγοντας σπίτια. Το αποτέλεσμα ήταν οπλίτες της ΠΑΟ αλλά και οικογένειες του οικισμού να καταφύγουν στην Κοζάνη για προστασία· βλ. Καλλιανιώτης, *Οι πρόσφυγες στη Δυτική Μακεδονία (1941-1946)*, σ. 399.

19. Οι Γερμανοί δεν αντιμετώπιζαν τους αντάρτες ως νόμιμο στρατό αλλά ως ληστές, οι οποίοι δεν είχαν την κάλυψη του δικαίου του πολέμου· βλ. Στράτος Δορδανάς, *Αντίποινα των Γερμανικών Αρχών Κατοχής στη Μακεδονία (1941-1944)*, διδακτ. διατριβή, [Τμ. Ιστ.-Αρχαιολογίας ΑΠΘ], Θεσσαλονίκη 2002, σ. 442.

20. Αποτελεί συγγή και διαχρονική πρακτική των τακτικών στρατών ανά τον κόσμο, σε προσχεδιασμένα εγκλήματα πολέμου, με στόχο την τρομοκράτηση του πληθυσμού

Είναι επίσης ξεκάθαρο, ότι οι Ανωκωμίτες δεν περίμεναν την επίθεση της ΠΑΟ, γιατί απλούστατα αυτή δεν ήταν προσχεδιασμένη. Κάποιοι, όπως η οικογένεια του Β. Φιλημέγκα, βλέποντας τους αντάρτες τους ΕΛΑΣ στον οικισμό τους το βράδυ της 3ης Οκτωβρίου, έμαθαν ή αντιλήφθηκαν για την συμπλοκή που θα ακολουθούσε, και έκριναν σκόπιμο να μεταβούν την Αιανή για ασφάλεια. Οι περισσότεροι δεν το έκαναν. Αντιλήφθηκαν την απειλή όταν ο «εχθρός» κινούμενος από Κοζάνη, συνεπλάκη με τον ΕΛΑΣ στον Κρόκο, όπως αναφέρει ο Πανάς και ο Ζυγούρας, και στη συνέχεια μάλλον πυρπόλησε κάποια ποιμνιοστάσια στη Μαγούλας, όπως θα φανεί παρακάτω. Η ΠΑΟ αρχικά θα καταδίωξε της πλαγιοφυλακές των ΕΛΑΣιτών, κάποιοι εκ των οποίων οπισθοχώρησαν διερχόμενοι μέσα από την Άνω Κώμη. Έτσι, το μόνο που πρόλαβαν οι Ανωκωμίτες ήταν να καταφύγουν στην τοποθεσία Πλατάνια. Κάποιοι, όπως ο Θ. Βαλιάκας, δεν πρόλαβαν ούτε αυτό. Η επίθεση της ΠΑΟ δεν ήταν τόσο αιφνιδιαστική, όσο είχε περιγραφτεί σε κάποιες μαρτυρίες.

Είναι επίσης πολύ πιθανή η σχέση της σωτηρίας του οικισμού από τον εμπρησμό, η οποία αποδόθηκε σε θαύμα²¹, με την ανακαίνιση του ξωκκλησιού του Αγίου Αθανασίου, δύο χρόνια αργότερα. Το 1944, στη ράχη πάνω από τον λάκκο της Αγίας Παρασκευής, υπήρχαν τα ερείπια ενός ξωκκλησιού της Οθωμανικής περιόδου αφιερωμένου στον Άγιο Αθανάσιο.²² Οι Ανωκωμίτες ανακαίνισαν εκ θεμελίων το ξωκκλήσι

(δολοφονίες, βιασμοί, εμπρησμοί), να χρησιμοποιούν ατάκτους ή «εκπροσώπους», αποποιούμενοι έτσι την ευθύνη.

21. Θεωρώ αρκετά πιθανό η παράδοση του θαύματος της σωτηρίας της Άνω Κώμης από τον Αγ. Γεώργιο να δημιουργήθηκε σε αντιστοιχία με την παράδοση της εκ θαύματος σωτηρίας του γειτονικού Κρόκου από την Αγ. Παρασκευή κάποια άλλη χρονική στιγμή. Για τις κοινωνικές διαστάσεις αυτών των παραδόσεων και συγκεκριμένα για το «θαύμα της Αγ. Παρασκευής στον Κρόκο» βλ. Ζωή Πλιάτσου, *Ανακαλώντας τον Κίνδυνο. – Μνήμες και συλλογικές αναπαραστάσεις του Πολέμου στον Κρόκο Κοζάνης*, πτυχιακή εργασία [Γμ. Ιστ.-Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας Πανεπ. Θεσσαλίας], Βόλος 2004.

22. Ο Άγιος Αθανάσιος θεωρείται προστατεύει από τα «θανατικά». Πολύ συχνά στις εισόδους των οικισμών οικοδομούνταν φυλακτικά εξωκκλήσια, για να αποτρέπουν τις προσωποποιημένες στη λαϊκή συνείδηση επιδημίες από το να εισέρχονται στον οικισμό. Κάτι αντίστοιχο πρέπει να είχε γίνει και με το συγκεκριμένο εξωκκλήσι, αφού βρίσκεται δίπλα ακριβώς από τη στράτα που συνδέει τον οικισμό με την Φαρδιόστρατα. Ουσιαστικά, φυλάσσει την είσοδο του οικισμού από το «κακό». Από την συγκεκριμένη είσοδο είχαν εισέλθει και οι επιτιθέμενοι οπλίτες της ΠΑΟ στις 4 Οκτ. 1944.

το 1946, εν μέσω εμφυλίου. Έχει ενδιαφέρον το ότι κάποιες φορητές εικόνες που φιλοξενούνται στο εν λόγω ξωκκλήσι, είναι δωρεές από σειρές κληρωτών της Άνω Κώμης που υπηρέτησαν κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου Πολέμου και λίγο αργότερα.

Συνοψίζοντας, ο μερικός εμπρησμός της Άνω Κώμης έγινε από την ΠΑΟ το πρωί της 4ης Οκτωβρίου 1944, στο πλαίσιο αντεκδίκησης και κυρίως αντιπερισπασμού στον ΕΛΑΣ, ο οποίος πριν το ξημέρωμα είχε εξαπολύσει επίθεση στα γειτονικά χωριά Μεσιανή, Βαθύλακκος, Ροδίτης και Ίμερα. Οι εμπρηστές της ΠΑΟ είχαν αφετηρία την Κοζάνη, και δεν αποκλείεται την αμφιλεγόμενη υποστήριξη –από απόσταση– του γερμανικού πυροβολικού. Μικρές δυνάμεις του ΕΛΑΣ, οι οποίες ενέδρευαν στον Ανωκωμίτικο Αηλιά, φυλάσσοντας τα νώτα του κυρίου όγκου των ανταρτών, καταδιώχθηκαν από την ΠΑΟ κατά την προέλασή της από την Κοζάνη, και διέφυγαν μέσα από την Άνω Κώμη, δίνοντας στην ΠΑΟ την αφορομή/δικαιολογία για τον εμπρησμό. Η ΠΑΟ δεν έκαψε ολόκληρο τον οικισμό, αλλά περιορίστηκε στο ανατολικό τμήμα του, στοχεύοντας συγκεκριμένες οικίες. Οι πιθανοί λόγοι είναι δύο. Είτε γιατί τους εμπόδισε και τους εκδίωξε η εφεδρεία του ΕΛΑΣ, η οποία ενέδρευε στα πέριξ του οικισμού της Αγίας Παρασκευής, όταν τους αντιλήφθηκε. Είτε γιατί, εκείνη τη στιγμή, τους οπλίτες της ΠΑΟ δεν τους ενδιέφερε τόσο η τιμωρία και η τρομοκρατία των Ανωκωμιτών, όσο η περικύκλωση και κάμψη του ηθικού των ανταρτών του ΕΛΑΣ που εκείνες τις ώρες πολεμούσαν οπλίτες της ΠΑΟ στον ανατολικό Τσαρτσιαμπά.

Ο εμπρησμός του Κρόκου

Δυστυχώς, όπως και στην περίπτωση της Άνω Κώμης, πουθενά στην βιβλιογραφία δεν αναφέρεται εμπρησμός του Κρόκου από τους Γερμανούς ή την ΠΑΟ, έτσι όπως τον κατέγραψε ο Πανάς στο ημερολόγιό του. Έτσι, στα πλαίσια της εν λόγω έρευνας, κρίθηκε σκόπιμο να αναζητηθούν μαρτυρίες και από ηλικιωμένους κατοίκους του Κρόκου. Ήταν δυνατή η επαφή με τρεις ηλικιωμένους, οι οποίοι περιγράφουν τον εμπρησμό του Κρόκου με μικρές διαφοροποιήσεις στην περιγραφή τους. Τα σημεία που διασταυρώνονται και οι τρεις μαρτυρίες, συνοψίζονται στα παρακάτω:

Οι οπλίτες της ΠΑΟ εισήλθαν στον οικισμό και συγκέντρωσαν τον ανδρικό πληθυσμό στο χώρο που σήμερα στεγάζονται τα σχολεία του οικισμού, ζητώντας πληροφορίες σχετικά με τους αντάρτες, ενίοτε απειλώντας ή χειροδικώντας στους άρρενες κατοίκους. Κάποιοι εκ των οπλιτών, πυρπόλησαν την οικία του Βασίλη Σακούλα, γνωστού ως Τουρκοβασίλη,²³ και γνώριμου στην ΠΑΟ για την δράση του μέσα στις τάξεις του ΕΛΑΣ. Η οικία βρισκόταν πίσω από τον ναό του Αγίου Νικολάου. Η φωτιά μεταδόθηκε σε μια γειτονική οικία καθώς και στη στέγη του ναού, κάτι που προκάλεσε την άμεση δράση μιας Κροκιώτισσας, η οποία έσπευσε στο σημείο όπου ήταν συγκεντρωμένοι οι άντρες του οικισμού. Εκεί φώναξε χαρακτηριστικά «Τι κάθεστε εδώ, όταν οι Τουρκαλάδες²⁴ μας καίνε το χωριό και την εκκλησιά», προκαλώντας την άμεση αντίδραση όλων των Κροκιωτών, οι οποίοι από το μένος τους, όπως χαρακτηριστικά αναφέρθηκε, «πήραν σβάρνα του Πασοζήδες» αφηφώντας τα όπλα και τις απειλές τους, και έτρεξαν να σβήσουν τις φωτιές, προλαβαίνοντας μόνο να σώσουν τον ναό του Αγίου Νικολάου. Παρακάτω, δίνονται οι μαρτυρίες των τριών Κροκιωτών στα σημεία που δεν συγκλίνουν ή που περιγράφουν και προσωπικά βιώματα. Σε παρένθεση αναγράφεται το έτος γέννησής τους:

Γεώργιος Σακούλας (1950). Πρόκειται για ανεψιό του Βασίλη Σακούλα. Γεννήθηκε χρόνια μετά τον εμπρησμό του Κρόκου, και όσα

23. Ο Β. Σακούλας ήταν γνωστός ως «Τουρκοβασίλης». Πριν από την έλευση τουρκόφωνων προσφύγων στην περιοχή, το προσωνύμιο «Τούρκος» δίνονταν σε οξύθυμους χαρακτήρες ή, σε λιγότερες περιπτώσεις, σε εξαιρετικά θαρραλέους. Κατά κοινή ομολογία, ο Σακούλας ονομαζόταν Τουρκοβασίλης, επειδή ήταν εξαιρετικά γενναίος. Σύμφωνα με τον ανεψιό του Γεώργιο Σακούλα (γεννημένο το 1950 στον Κρόκο), ο Τουρκοβασίλης επιτέθηκε μόνος του σε Γερμανό σκοπό του αεροδρομίου, αποσπώντας του το όπλο και τα πυρομαχικά. Όπως ανέφεραν οι άλλοι δύο συνεντευξιζόμενοι, μετά την αποχώρηση των Γερμανών ο Τουρκοβασίλης θέλησε να καταταγεί στον Ελληνικό Στρατό. Όμως η επιτροπή τον απέκλεισε, μάλλον επειδή δεν ενέκρινε τα πολιτικά του φρονήματα, ή αμφέβαλε. Έτσι, κατέφυγε στους αντάρτες και σκοτώθηκε κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου. Για τον «Τουρκοβασίλη», όπως ήταν το ψευδώνυμό του στην Αντίσταση, βλ. και το περιοδικό *Εθνική Αντίσταση* 138 (Απρ.-Ιουν. 2008), 69.

24. Μεγάλος αριθμός των οπλιτών της ΠΑΟ κατάγονταν από προσφυγικούς τουρκόφωνους οικισμούς, και αποκαλούνταν προσβλητικά από τους αντιπάλους τους ως «Τούρκοι» ή «Τουρκόσποροι». Αντίστοιχα, οι οπλίτες της ΠΑΟ αποκαλούσαν τους ΕΛΑΣίτες και τους ΕΑΜίτες «Βούλγαρους» ή «Ρώσους», είτε επειδή κάποιοι κατάγονταν από σλαβόφωνους οικισμούς, είτε επειδή ελέγχονταν από το ΚΚΕ, το οποίο ελέγχονταν από την ΕΣΣΔ.

γνωρίζει είναι από διηγήσεις συγγενών του. Δεν γνωρίζει για τους εμπρησμούς στην Μαγούλα. Ότι άλλο ανέφερε διασταυρώθηκε από τους άλλους δύο συνεντευξιζόμενους, και αναφέρθηκε πιο πάνω.²⁵

Γεώργιος Καλύβας (1927). Ο ίδιος ήταν βέβαιος ότι ο εμπρησμός της οικίας Σακούλα δεν έλαβε χώρα κατά τη διάρκεια της μάχης του Βαθυλάκκου στις 4.10.1944. Ο λόγος είναι ότι το βράδυ πριν από την μάχη,²⁶ ο ίδιος πήγε στο χωράφι του πατέρα του κοντά στην τοποθεσία Μπάντσεβα-Σου, όπου τον βρήκαν αντάρτες, οι οποίοι είχαν στήσει ενέδρα με οπλοπολυβόλα γύρω από το ξωκκλήσι της Αγίας Τριάδας και του ζήτησαν να επιστρέψει σπίτι του για την ασφάλειά του. Ανέφερε ότι ο εμπρησμός της οικίας Β. Σακούλα έλαβε χώρα μετά την αποχώρηση των Γερμανών, κάποιο μεσημέρι του θέρους ή του φθινοπώρου του 1945. Ο ίδιος, όταν εκείνο το πρωί έμαθε ότι οι οπλίτες πλησιάζουν, προσπάθησε με κάποιους άλλους Κροκιώτες να διαφύγουν στην Άνω Κώμη, όμως οι οπλίτες τούς πρόλαβαν, τους συνέλαβαν και τους επέστρεψαν στον Κρόκο. Θυμάται τους εμπρησμούς στα «Παπάθ'κα μαντριά Μαγούλας» την ίδια μέρα με τον εμπρησμό της οικίας Σακούλα, αλλά δεν θυμάται κάποια συμπλοκή στην περιοχή του Ανωκωμίτικου Αϊ-Λιά.²⁷

Ρούσης Δράκος (1936). Ο Ρ. Δράκος τοποθετεί τον εμπρησμό της οικίας του Σακούλα το 1944, πριν την αποχώρηση των Γερμανών. Είχε ακούσει για τους εμπρησμούς και τα πλιάτσικα στα ποιμνιοστάσια της Μαγούλας, αλλά τοποθετεί το γεγονός σε διαφορετική χρονική στιγμή, «την ίδια μέρα που οι ΠΑΟτζήδες έκαψαν την Καισαρεία».²⁸ Είχε

25. Συνέντευξη στις 18 Μαρτίου 2023.

26. Σημειώνεται ότι ο ΕΛΑΣ επιτέθηκε στα προσφυγικά χωριά της περιοχής Μεσιανής-Βαθυλάκκου τρεις φορές μέσα στο 1944: 27 Αυγούστου, 4 Οκτωβρίου και 24 Νοεμβρίου. Ίσως το περιστατικό που θυμάται ο Γ. Καλύβας να αφορά τελικά την πρώτη ή την τρίτη επίθεση.

27. Συνέντευξη στην οικία του στον Κρόκο στις 20 Μαρτίου 2023.

28. Η Καισαρεία καταστράφηκε τον Μάιο του 1944, στο πλαίσιο των εκκαθαριστικών επιχειρήσεων των Γερμανών σε συνεργασία με την ΠΑΟ στα Πιέρια και στους οικισμούς νοτίως του Αλιάκμονα. Αναφέρεται όμως πως η Καισαρεία κάηκε από την ΠΑΟ κατά την οπισθοχώρησή της από τις Αυλές και ενώ χτυπήθηκε από τον ΕΛΑΣ στο Ρύμνιο Παπαδοπούλου-Ζιώγα, *Η ΕΑΜική αντίσταση στην περιοχή Σερβίων-Κοζάνης*, σ. 107-108. Ίσως τελικά, τα Παπάθ'κα μαντριά της Μαγούλας να κάηκαν από την ΠΑΟ την ίδια μέρα που οι οπλίτες της έκαψαν οικίες στην Άνω Κώμη.

επίσης σίγουρα ακούσει για την μάχη μεταξύ ανταρτών και «Γερμανών» στον Ανωκωμίτικο Αηλιά, αλλά δεν θυμόταν τότε έγινε.²⁹

Όπως και στην περίπτωση των μαρτυριών από την Άνω Κώμη, έτσι και με αυτές του Κρόκου, οι μικρές διαφοροποιήσεις είναι απόλυτα λογικές. Μετά από τόσα χρόνια η μνήμη εξασθενεί, και είναι αναμενόμενο να συγχέονται παρόμοια γεγονότα μεταξύ τους, ή οι ημερομηνίες που αυτά συνέβησαν. Έχουν συγχυστεί, όχι απαραίτητα από τους συνεντευξιαζόμενους, αλλά και από εκείνους που τα είχαν διηγηθεί σε αυτούς. Εξάλλου η μαρτυρία των παραπάνω συνεντευξιαζόμενων βασίζεται περισσότερο σε διηγήσεις που είχαν ακούσει από μεγαλύτερους, παρά στα δικά τους βιώματα. Μάλιστα, ο ένας εξ αυτών ήταν τότε μικρότερος των δέκα ετών, ενώ ένα άλλος δεν είχε ακόμα γεννηθεί.

Παρόλα αυτά, συνδυάζοντας όλες τις μαρτυρίες από τον Κρόκο, φαίνεται ότι η επίθεση της ΠΑΟ στον Κρόκο δεν είχε τα χαρακτηριστικά που είχε στην Άνω Κώμη. Στην Άνω Κώμη φαίνεται πως ο εμπρησμός έγινε βεβιασμένα, στα πλαίσια τακτικών αντιπερισπασμού στη δεύτερη μάχη Μεσιανής-Βαθυλάκκου. Είχε μικρή διάρκεια και στόχο την κάμψη του ηθικού του ΕΛΑΣ, και έληξε με το που υπήρξε αντίδραση από τις εφεδρείες του ΕΛΑΣ.

Αντίθετα, η επίθεση στον Κρόκο φαίνεται να ήταν περισσότερο οργανωμένη, είχε μεγαλύτερη διάρκεια, αφού συγκεντρώθηκαν και ανακρίνονταν οι άρρενες κάτοικοι στο σχολείο, και μάλλον αποσκοπούσε στον εκφοβισμό και την ανακάλυψη των αντιπάλων της ΠΑΟ στον οικισμό, παρά μια στρατιωτική επιχείρηση που έλαβε χώρα στα πλαίσια μιας μάχης. Με άλλα λόγια, το σπίτι του Σακούλα στον Κρόκο δεν πρέπει να κάηκε την ίδια μέρα που έγινε ο εμπρησμός στην Άνω Κώμη. Ενδεχομένως, όταν ο Πανάς έγραφε «Ο εχθρός ... βάζει φωτιά στον Κρόκο ...» να εννοούσε τα ποιμνιοστάσια της Μαγούλας έξω από τον Κρόκο, και όχι το σπίτι του Τουρκοβασίλη εντός του οικισμού, τον μόνο εμπρησμό στον Κρόκο που θυμούνται οι κάτοικοί του.

29. Συνέντευξη στην οικία του στον Κρόκο στις 10 Απριλίου 2023.

Όπως όλα δείχνουν, ο εμπρησμός της Άνω Κώμης από την ΠΑΟ έγινε την 4η Οκτ. 1944 και ήταν μέρος της πολεμικής σύγκρουσης του ΕΛΑΣ με την ΠΑΟ. Μια σύγκρουση που συχνά αναφέρεται ως «η δεύτερη μάχη Μεσιανής-Βαθυλάκκου», αλλά η οποία έλαβε χώρα σε μια μεγάλη έκταση του Τσιαρτσιαμπά, με αντάρτικες ομάδες να συγκρούονται από τα Ίμερα μέχρι τα Ξωκκλήσια του Κρόκου και την Άνω Κώμη. Η συμμετοχή των Γερμανών σε αυτήν την επιχείρηση παραμένει αμφιλεγόμενη. Αντίθετα, ο μόνος γνωστός εμπρησμός στον Κρόκο, αυτός της οικίας του Βασιλείου Σακούλα, ο οποίος προκάλεσε φθορές στον ναό του Αγίου Νικολάου και κατέστρεψε άλλη μια οικία, έγινε μάλλον σε άλλη χρονική στιγμή, στα πλαίσια αναζήτησης και εκφοβισμού των αντιπάλων στοιχείων της ΠΑΟ στον οικισμό του Κρόκου.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Σημειώσεις Μιχάλη Πανά
(Εφημερίδα των Συντακτών, φ. 10.12.2017)

1η Οκτωμβρίου, Κυριακή: Ετοιμαζόμαστε για την κρούση που θα γίνει στις 4 του μηνός. Ο καιρός χάλασε και οι βροχές φούσκωσαν το ποτάμι Αλιάκιμονα που μπορεί να μας κάνει ζημιά. Η Κοζάνη φαίνεται πολύ καλά από εδώ που είμαστε.

3η Οκτωμβρίου, Τρίτη: Στις 7.30 περάσαμε τον Αλιάκιμονα. Όλοι οι άνδρες μ' ενθουσιασμό προχωρούν. Το μεσημέρι φθάσαμε στην Καισαριά και από εκεί πήγαμε στην Κάτω Κώμη, όπου συναντηθήκαμε με την Δ/ση (σ.σ.: διοίκηση) του Σώματος και υπόλοιπων Σωμάτων. Εγινε αναγνώρισις και πήραμε τις τελευταίες αποφάσεις. Στις 20 η ώρα πήγαμε στην Άνω Κώμη και τα μεσάνυχτα ξεκινήσαμε για τη Μεσιανή.

4η Οκτωμβρίου, Τετάρτη: Όλη την νύχτα βαδίζουμε. Το φεγγάρι φέγγει καλά τον κάμπο από όπου περνούμε. Στις 5.30 παίρνουμε θέσεις. Το αριστερό μας ΙΙΙ τάγμα συνεπλάκη προ της καθορισθείσης ώρας και ο εχθρός μάς παίρνει χαμπάρι. Στις 6 αρχίζει ο βομβαρδισμός και 6.10 γίνεται η επίθεσις. Οι Λόχοι προχωρούν μετά στο χωριό και οι πρώτες φωτιές αρχίζουν να μπαίνουν. Ο εχθρός αμύνεται μέσα στα σπίτια και στα χαρακώματα. Στις 7.30 μας επιτίθεται από τα νότια, η επίθεσή του αποक्रουείται. Το έδαφος είναι τελείως γυμνό και οι σφαίρες θερίζουν. Ο εχθρός κινείται προς ενίσχυση των κυκλωμένων και από Κοζάνη όπου βάζει φωτιά στον Κρόκο και Άνω Κώμη. Τα τμήματά μας βρίσκονται σε δύσκολη θέση. Ο εχθρός αμύνεται με πείσμα. Στο Σ.Δ. (σ.σ.: στρατηγείο διοίκησης) τάγματος φθάνουν πολλοί τραυματίες καθώς και ο Δ/τής (σ.σ.: διοικητής) του 7ου Λόχου Καλαϊτζής. Στις 9.30 ενώ τα τμήματά μας βρίσκονται αγγυστρωμένα στο χωριό διατάσσεται σύμπτηξις από Σ.Δ. του Συν/τος (σ.σ.: συντάγματος). Ο εχθρός μάς επιτίθεται και μέσα σε μία βροχή από διασταυρούμενες σφαίρες συμπτησόμεθα. Προσπαθούμε να σπάσουμε τον κλοιό και αφηφώντας το θάνατο φθάνω στον δημόσιο δρόμο όπου μαζί με τον καπετάνιο του τάγματος σταματάμε τα τμήματα και υποστηρίζουμε την σύμπτηξιν των τμημάτων και του ΙΙΙ τάγματος. Ο εχθρός προχωρεί στα νώτα μας. Τέλος κατορθώνουμε να τον αποक्रουσουμε και να φθάσουμε στο Σπάρτο. Οι απώλειές μας είναι μεγάλες. Πολλοί τραυματίες, νεκροί και αγνοούμενοι. Το βράδυ μένουμε στην Καισαριά.

6η Οκτωμβρίου, Παρασκευή: Μάθαμε ότι έγιναν αποβάσεις στην Πελοπόννησο. Οι απώλειές μας από την προχθεσινή μάχη ανέρχονται σε 7 νεκρούς, 13 αγνοούμενους και 22 τραυματίες

11η Οκτωμβρίου, Τετάρτη: Σήμερα η κορούλα μου συμπληρώνει ένα χρόνο και πάει στον δεύτερο. Ποιος ξέρη το χρυσό μου είναι καλά, ζη; Η Θωμαΐτσα μου τι γίνεται; Εχω έξι μήνες και ακόμη να πάρω γράμμα της. Αυτό το ζήτημα με ανησυχεί πολύ.

13η Οκτωμβρίου, Παρασκευή: Μεγάλες Γερμανικές Φάλαγγες συμπτήσσονται προς Βορράν. Η Αθήνα ελευθερώθηκε από τμήματα του Ε.Λ.Α.Σ. και τον Λαό.

14η Οκτωμβρίου, Σάββατο: Σήμερα με τον Καπετάνιο πήγαμε αναγνώριση προς Μεταξάν και αφού πλησιάσαμε τον δρόμο 700 μέτρα, παρακολουθήσαμε τους Γερμανούς που φεύγουν. Το βράδυ μέσα σε μια σκοτεινή νύχτα και με βροχή γυρίσαμε στο Τάγμα. Ο Πειραιάς ελευθερώθηκε με την σειρά του και αυτός.

23η Οκτωμβρίου, Δευτέρα: Το βράδυ το τάγμα κατόπιν Δ/γής (σ.σ.: διαταγής) του αποσπάσματος Σινανίδη θα κτυπήσει τον δρόμο. Με την βοήθεια του Θεού στήνουμε την ενέδρα στα Γερμανικά τμήματα. Μεγάλες φάλαγγες από Γερμανικά αυτοκίνητα φτάνουν στα Σέρβια αλλά δεν προχωρούν. Στις 2.30 το πρωί ξεκινούν τα πρώτα αυτοκίνητα, είμαστε έτοιμοι. Αφήνουμε τα πρώτα και στις 3.30 χτυπάμε με 20 αυτόματα από 200 μέτρα 20 Γερμανικά αυτοκίνητα. Ο εχθρός δεν απαντά και τα αυτοκίνητα άλλα σταματούν με αναμμένα τα φώτα και άλλα σβηστά. Μετά την συμπλοκή φεύγουμε τσακισμένοι από την αγωνία και το κρύο και γυρίζουμε στο Βελβενδό.

26η Οκτωμβρίου, Πέμπτη: Οι Γερμανοί συνεχώς υποχωρούν προς Βορράν.

27η Οκτωμβρίου, Παρασκευή: Τα τμήματά μας συνεχώς επιτίθενται προς Σέρβια. Το πρωί οι Γερμανοί ανατινάζουν τα κτίρια που μένουν και τα τμήματά μας μπαίνουν στα Σέρβια.

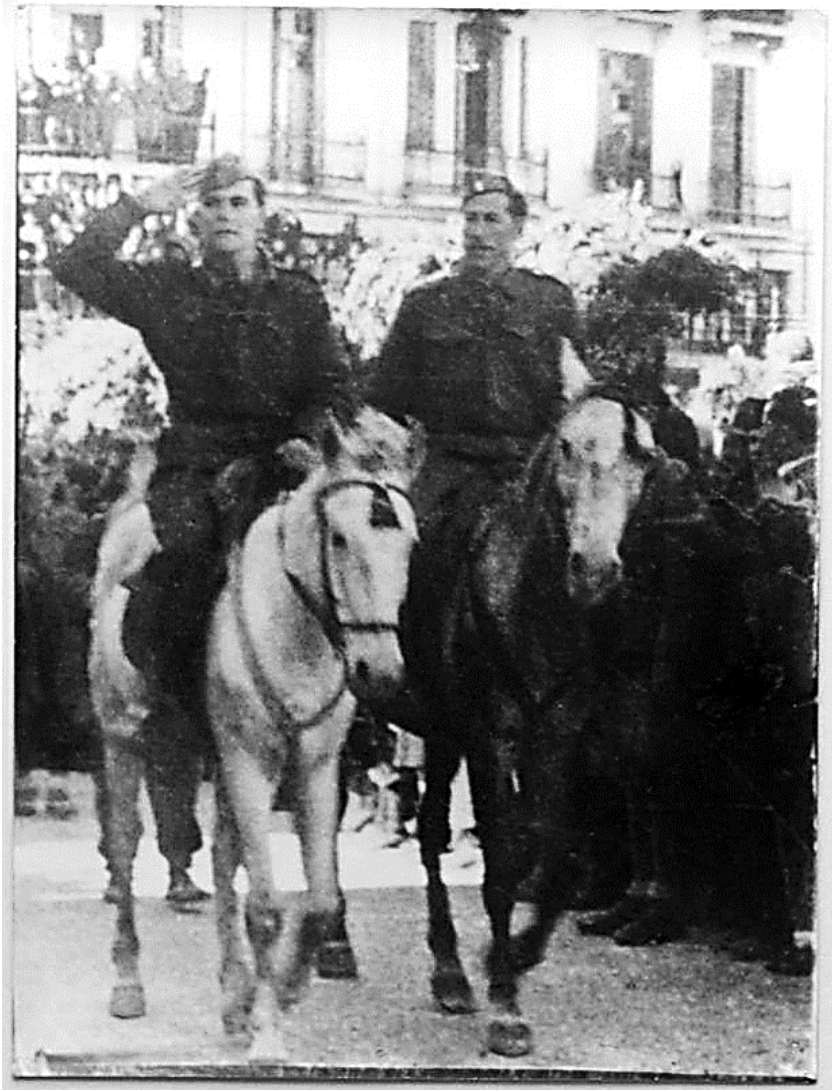
28η Οκτωμβρίου, Σάββατο: Τέσσερα χρόνια που άρχισε ο πόλεμος για την Ελλάδα. Ευτυχώς έμαθα ότι οι δικοί μου είναι όλοι καλά.

29η Οκτωμβρίου, Κυριακή: Μέσα σ' ένα τρομερό καιρό κινούμεθα προς Κρανιά-δια-Γούλες, όπου πήραμε διαταγή να πάμε προς Κοζάνη. Ο Αλιάκμονας έχει φουσκώσει και έτσι είναι αδύνατο να προχωρήσουμε. Κάνουμε όμως την απόφαση και περνούμε μέχρι το στήθος στο νερό, κολυμπώντας με χίλιους δυο κινδύνους, ώσπου φθάνουμε στην Ανω Κώμη.

30η Οκτωμβρίου, Δευτέρα: Στις 9.30 φεύγουμε για την Κοζάνη. Όλοι οι άνδρες είναι ενθουσιασμένοι. Περνούμε τον Κρόκο. Παντού ο κόσμος μάς υποδέχεται με ενθουσιασμό. Λουλουδία γεμίζουν τον δρόμο και χίλιες δυο ευχές. Μας κερνούν κρασί. Πλησιάζουμε στην Κοζάνη και στις 11.30 μπαίνουμε στην πόλη. Το τι έγινε δεν περιγράφεται. Η συγκίνησής μας είναι τόσο μεγάλη. Ο κόσμος τρελλός από χαρά δεν αφήνει το τάγμα να προχωρήσει. Κλάμματα, ζωή, γέλια. Το άλογό μου γέμισε από λουλουδία, στεφάνια. Τα παιδιά τραγουδούν συνέχεια. Φθάνουμε στην πλατεία. Η πόλις αρκετά καλή. Η μέρα αυτή θα μου μείνει αξέχαστη. Όλοι οι κόποι ξεχάστηκαν μπρος σ' αυτήν την υποδοχή. Μας φιλοξενούν όλους στα σπίτια. Δεν ξέρουν τι να μας δώσουν. Η Εδεσσα είναι ελεύθερη και αυτή.

31η Οκτωμβρίου, Τρίτη: Μένουμε στην Κοζάνη. Ο κόσμος ελεύθερος γυρίζει όλη την ημέρα στους δρόμους.

2η Νοεμβρίου, Πέμπτη: Η ζωή άρχισε να είναι τόσο καλή. Υστερα από δυο χρόνια βλέπουμε κόσμο. Το μαλακό κρεβάτι είναι τόσο αναπαυτικό.

Εικ. 1. Ο Μιχάλης Πανάς (1919-1997), αριστερά, μπροστά στο ξενοδοχείο «Ερμιόνιον» της Κοζάνης στις 30 Οκτωβρίου 1944 [<https://kozan.gr/archives/436948>].

Εικ. 2. Το ξωκκλήσι του Αγ. Αθανασίου στην Άνω Κώμη.
Στο βάθος το άλσος του Αϊ-Λιά.

Εικ. 3. Η τοιχογραφία της Αγ. Παρασκευής στο ξωκκλήσι του Αγ. Αθανασίου, δωρεά της μητέρας και του αδερφού του θύματος της επίθεσης της ΠΑΟ, Θεοδώρου Βαλιόκα.

Εικ. 4. Η εικόνα του Αγ. Αθανασίου στο ομώνυμο ξωκκλήσι, δωρεά της Α' κλάσης κληρωτών κατά την ανασύσταξη των ενόπλων δυνάμεων της χώρας μετά την αποχώρηση των Γερμανών.

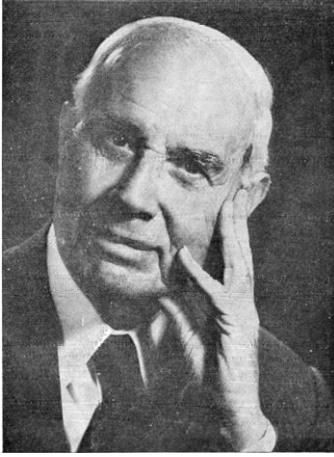
Εικ. 5. Αφιερώσεις κληρωτών της Άνω Κώμης, που υπηρέτησαν κατά τον Εμφύλιο, σε φορητές εικόνες του ξωκκλησιού του Αγίου Αθανασίου.

Επιστολές του καθηγητή Αντωνίου Σιγάλα
προς τον Έφορο της Βιβλιοθήκης Κοζάνης
Ν. Π. Δελιαλή, 1924-1976

Ο Αντώνιος Σιγάλας (Σύρος 1890 – Αθήνα 1981) υπήρξε καθηγητής Μεσαιωνικής και Νέας Ελληνικής φιλολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.¹ Ο Σιγάλας συνέδεσε το όνομά του με τη Μακεδονία, κυρίως τη Δυτική και την Κεντρική, καθώς ασχολήθηκε με την περιγραφή χειρογράφων, εγγράφων και αρχείων της Μακεδονίας, δημοσιεύοντας το έργο: *Από την πνευματικήν ζωήν των ελληνικών κοινοτήτων της Μακεδονίας. Αρχεία και βιβλιοθήκαι Δυτικής Μακεδονίας*, τ. Α': *Αρχεία και βιβλιοθήκαι Δυτικής Μακεδονίας*, [Παράρτημα Δ' τόμου της Επετηρίδος της Φιλοσοφικής Σχολής ΑΠΘ], Θεσσαλονίκη 1939 (β' τόμος δεν εκδόθηκε). Ο καθηγητής επισκέφθηκε τη Δυτ. Μακεδονία τον Φεβρουάριο του 1930, τον Μάρτιο και Ιούλιο του 1931, καθώς και τον Αύγουστο του 1937.² Οι πόλεις και κωμοπόλεις που επισκέφθηκε, καταγράφοντας αρχεία είναι: Κοζάνη, Σέρβια Βελβενδό, Σιάτιστα, Τσοτύλι, Εράτουρα, Καστοριά, Κλεισούρα, Βλάστη, Βέροια, Νάουσα, ενώ στον Κατάλογό του περιλαμβάνει και πληροφορίες για έγγραφα και χειρόγραφα του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.

1. Για τον Σιγάλα βλ. Μάρκος Ρούσσοσ-Μηλιδώνης, *Αντώνιος Σιγάλας (1890-1981). Ο δάσκαλος της Μακεδονίας*, [Πνευματικό Κέντρο Πατέρων Ιησουϊτών], Αθήνα 1991. Σύντομο βιογραφικό του (νεκρολογία) βλ. στο Κ. Α. Βαβούσκος, «Αντώνιος Σιγάλας (1890-1981)», *Μακεδονικά* 22 (1982), ζ'-ια'.

2. Το αναφέρει ο ίδιος στα «Εισαγωγικά» του βιβλίου του (σ. 1).

Ο Αντ. Σιγάλας σπούδασε με υποτροφία της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας –ο ίδιος ήταν Καθολικός, καθώς καταγόταν από την Άνω Σύρο– μεσαιωνική και νεοελληνική φιλολογία στο Μόναχο, όπου και ανακηρύχθηκε διδάκτωρ το 1915, σε ηλικία 25 ετών, ενώ εξέδωσε τη διατριβή του το 1921 (στα γερμανικά) στον περίφημο γερμανικό εκδοτικό οίκο Teubner.³ Στη συνέχεια εργάστηκε στην Αθήνα για τη σύνταξη του Ιστορικού Λεξικού της Ελληνικής Γλώσσας (1920-24), ενώ το 1926 διορίστηκε καθηγητής παπυρολογίας και παλαιογραφίας του ΑΠΘ και το 1940 καθηγητής Μεσαιωνικής και Νεοελληνικής Φιλολογίας επίσης στο ΑΠΘ. Εν τω μεταξύ είχε εκδώσει το έργο *Ιστορία της ελληνικής γραφής* (Θεσσαλονίκη 1934, β' έκδ. 1974), που βραβεύθηκε από την Ακαδημία Αθηνών, και αποτελεί και σήμερα βασικό εργαλείο παλαιογραφικής έρευνας. Ο ίδιος υπήρξε ιδρυτικό μέλος της *Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών* της Θεσσαλονίκης (ίδρυση 1939), διατελώντας και αντιπρόεδρος κατά την τριετία 1939-1942, αν και ουσιαστικά ενεργούσε ως πρόεδρος, καθώς τυπικά τη θέση αυτή κατείχε ο δήμαρχος Κ. Μερκουρίου. Πριν ξεσπάσει ο πόλεμος, πρόλαβε και οργάνωσε τη Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης, διατελώντας πρόεδρος της Εφορευτικής Επιτροπής, ενδιαφέρθηκε για την ίδρυση Κρατικών Αρχείων Μακεδονίας-Θράκης, καθώς και Λαογραφικού Μουσείου και Βιβλιοθήκης στη Φλώρινα.

Κατά την περίοδο της Κατοχής διετέλεσε ανιδιοτελώς μεταφραστής του Δήμου Θεσσαλονίκης και της Διοικήσεως Μακεδονίας, καθώς και πρόεδρος του Αδελφάτου του Σανατορίου Ασβεστοχωρίου. Λόγω της πατριωτικής του δράσης συνελήφθη από τους Γερμανούς, ενώ μετά την απελευθέρωση αποπέμφθηκε από το Πανεπιστήμιο το 1946 ως «αριστερός» –ήταν απλώς συκοφαντία–, παρά την αντιναζιστική του δράση (απόφαση της Γ.Σ. των καθηγητών του ΑΠΘ στις 20.3.1945) –είναι η

3. Το θέμα της διατριβής του: *Des Chrysippos von Jerusalem Enkōmion auf den hl. Theodoros Teron. Textkritische Ausgabe*, εκδ. Teubner, Λειψία-Βερολίνο 1921.

εποχή του μακαρθισμού—, ώστε αναγκάστηκε να αρθρογραφεί σε εφημερίδες για τα προς το ζην. Το 1956 εργάστηκε στην Ακαδημία Επιστημών του Μονάχου για την έκδοση βυζαντινών συγγραφέων. Το 1962 εγκαταστάθηκε στην Αθήνα. Το 1970 υπήρξε ο πρώτος πρόεδρος του Κέντρου Εκδηλώσεων Ομιλιών «Διονύσιος ο Αρεοπαγίτης» των πατέρων Ιησουϊτών. Το 1970-71 εξέδωσε σε δύο τόμους τα *Εκλαϊκευμένα Μελετήματα*. Έναν τρίτο τόμο της σειράς αυτής δημοσίευσε το 1975, με τίτλο *Βασικά προβλήματα προφοράς, γραφής, ορθογραφίας*. Απεβίωσε στην Αθήνα το 1981. Η Σύγκλητος του ΑΠΘ στις 20.3.2022 τον αποκατέστησε ηθικά.⁴

Ο παραλήπτης των επιστολών του Σιγάλα είναι ο γνωστός έφορος της Βιβλιοθήκης Κοζάνης Ν. Π. Δελιαλής (Κοζάνη 1895-1979).⁵ Καταγόταν από πλούσια κοζανίτικη οικογένεια, αλλά ήταν απόφοιτος της Γ' Δημοτικού. Σε ηλικία 14 χρονών εργάστηκε δίπλα στον μητροπολίτη Σερβίων και Κοζάνης Φώτιο, ενώ στρατεύτηκε το 1916, συμμετείχε στη Μικρασιατική εκστρατεία, αιχμαλωτίστηκε και επέστρεψε στην Κοζάνη το 1923. Κατά την περίοδο 1929-59 διετέλεσε έφορος της Δημοτικής Βιβλιοθήκης, ενώ από τις 23.10.1947 διηύθυνε και το νεοϊδρυθέν Μόνιμο Τοπικό Ιστορικό Αρχείο Κοζάνης. Είναι γνωστή η φύλαξη των αρχείων και βιβλίων της Βιβλιοθήκης κατά τη γερμανική κατοχή, όταν μετέφερε όλο το υλικό στο υπόγειο ενός μικρού παρεκκλησιού, του Αγ. Λαζάρου, στον ναό Αγ. Δημητρίου. Ο ίδιος τιμήθηκε από την Ακαδημία Αθηνών με Έπαινο, ενώ ο Δήμος Κοζάνης του απένειμε το 1971 το Χρυσό Μετάλλιο της πόλης. Το αρχείο του Ν. Π. Δελιαλή στην Κοβεντάρειο Βιβλιοθήκη περιλαμβάνει 127 φακέλους με περίπου 3.250 τεκμήρια (προσωπικά έγγραφα και σχετικά με την αλληλογραφία της Βιβλιοθήκης). Η βασική συνεισφορά του Ν. Π. Δελιαλή είναι ο Κατάλογος των εντύπων της Βιβλιοθήκης σε δύο τόμους (Θεσσαλονίκη 1948, 1964), ενώ έχει συγγράψει και διάφορες μικρές μελέτες, σχετικές με τη Βιβλιοθήκη.

4. Πρβλ. Δ. Μαυροσκοφής, *Τα προοδευτικά ζιζάνια του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Από τον αντικομμουνισμό του Μεσοπολέμου στο Μακαρθισμό του Εμφυλίου*, εκδ. University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2021.

5. Βλ. Παν. Δημόπουλος, *Σπαράγματα από το αρχείο του Ν. Π. Δελιαλή*, [Κοβεντάρειος Δημοτική Βιβλιοθήκη 22], Κοζάνη 2019. Πληροφορίες για τον ίδιο καταχωρίστηκαν και στον ιστότοπο της Βιβλιοθήκης.

Από τις έρευνές μου στη Βιβλιοθήκη Κοζάνης εντόπισα 57 επιστολές που σχετίζονται με τον Αντ. Σιγάλα. Από αυτές, 52 είναι επιστολές Σιγάλα προς Δελιαλή, 3 είναι επιστολές Δελιαλή προς Σιγάλα (επ. 16 και 41 του παραρτήματος), 1 επιστολής του γυμνασιάρχη της Ευαγγελικής Σχολής Σμύρνης Ι. Παπαγιαννόπουλου (Νέα Σμύρνη) προς Σιγάλα (επ. 21) και 1 του πρόεδρου της Εταιρείας προς ενίσχυσιν των Επτανησιακών μελετών Κ. Σολδάτου προς τον Δήμαρχο Κοζάνης Α. Τέρπου, σχετικά με βιβλίο του Σιγάλα (επ. 29). Οι περισσότερες επιστολές Σιγάλα προς Δελιαλή στάλθηκαν από τη Θεσσαλονίκη, όταν ο Σιγάλας δίδασκε εκεί (1926-44), κατά την ίδια περίοδο όμως ο Σιγάλας απέστειλε 2 επιστολές από το Περτούλι Τρικάλων και άλλες 2 από το Ψυχρό Λασιθίου, επίσης 2 από τα λουτρά Απολλωνιάδος (Έβρου;) και από μία από τη Φλώρινα και την Κλεισούρα Καστοριάς. Μετά το 1944 υπάρχει κενό στην αλληλογραφία, πιθανότατα λόγω των περιπετειών του Σιγάλα (αποπομπή από το ΑΠΘ), ενώ η αμέσως επόμενη επιστολή χρονολογείται στο 1969, στη συνέχεια στο 1971 και μία τελευταία το 1976. Τέσσερις επιστολές (επ. 50-53) είναι αχρονολόγητες, ενώ άλλες τέσσερις κολοβές.

Από το περιεχόμενο των επιστολών προκύπτει ότι ο Σιγάλας ήταν παθιασμένος με την έρευνα, ενώ σε κάποια φάση της ζωής του έπαθε υπερκόπωση και αναγκάστηκε να καταφύγει σε γιατρό. Η σύζυγός του Έλσα δεν εμφανίζεται στις επιστολές, παρά μόνον για να στείλει χαιρετισμούς. Το ζεύγος δεν φαίνεται να απέκτησε τέκνα. Ο Σιγάλας είχε οργανωτικές ικανότητες και ανελάμβανε πρωτοβουλίες, όπως προκύπτει και από τους διάφορους συλλόγους, επιστημονικούς και κοινωνικούς, στους οποίους συμμετείχε ή υπήρξε ιδρυτικό μέλος. Μόνιμο πρόβλημα ήταν το τύπωμα βιβλίων, οι δυσκολίες με τους τυπογράφους, η δυσχέρεια στη προώθηση και πώληση βιβλίων. Μάλιστα, σε κάποια περίπτωση (δεκαετία 1970) ψυχράνθηκε με τη στάση του Δήμου Κοζάνης, ο οποίος μεν αγόρασε βιβλία του Σιγάλα, αλλά υπήρξαν ζητήματα γραφειοκρατικά σχετικά με την πληρωμή του συγγραφέα, ο οποίος δεν μπορούσε να εκδώσει τιμολόγιο.

Με αφορμή το ως άνω περιστατικό, ο Σιγάλας εξέφρασε όλη την πικρία του από την «αχαριστία» του Δήμου Κοζάνης, αν και το πρόβλημα ήταν γραφειοκρατικό. Η σύγχυση περί της πληρωμής όμως έφερε στην επιφάνεια για τον Σιγάλα όλη την πικρία για την αποπομπή του από το Πανεπιστήμιο. Έγραφε στον Δελιαλή εξομολογητικά (επ. 45, 2.6.1971):

... Οί Μακεδόνες ἄρχοντες φάνηκαν τόσο ἀχάριστοι σέ μένα, ὥστε τὸ ἀντίτιμο τῶν 30 ἀντιτύπων, κουτσουρεμένο μάλιστα ἀρκετά, δὲν ἀνταποκρίνεται οὔτε στὸ ἑκατομμυριοστὸ τῶν ὄσων πρόσφερα στὴ Μακεδονία μας. Ἀλλὰ ἐγὼ ἔχω ἄλλη βέβαια ἀντίληψη. Ὅ,τι πρόσφερα τὸ πρόσφερα γιὰ τὴ Μακεδονία μας, ποὺ εἶναι καὶ αὐτὴ πατρίδα μου, ὅπως ὅλη ἡ ἄλλη Ἑλλάδα. Σεῖς καὶ ὁ κ. Τσάρας εἶσθε οἱ μόνοι ποὺ με παρασταθήκατε. Σεῖς λοιπὸν μὴ στενοχωρεῖσθε. Ἔχω ἀφιερῶσει τὴ ζωὴ μου εἰς τὸ νὰ κάνω τὸ καλὸ. Γνώρισα πολλὴ ἀχαριστία ἀπὸ ἄτομα καὶ συναδέλφους, ἀκόμη δυστυχῶς καὶ ἀπὸ μερικοὺς –εὐτυχῶς ὄχι πολλοὺς– μαθητάς μου. Προσπάθησα καὶ προσπαθῶ πάντα νὰ λησμονήσω τὴν ἀχαριστία καὶ ἐξακολουθῶ νὰ κάνω τὸ καλὸ, ὅπου μπορῶ. Ἡ ἀχαριστία καὶ ἡ κακοήθεια τῶν συναδέλφων μὲ ἔθεσε στὸ περιθώριο τῆς ζωῆς τοῦ τόπου μας καὶ πονῶ γι' αὐτό, γιατί βέβαια δὲν εἶμαι ἀπὸ ξύλο. Λυποῦμαι πὼς δὲν με ἀφήσαν νὰ προσφέρω περισσότερο, γιατί σκοπὸ τῆς ζωῆς μου εἶχα θέσει νὰ ἐργασθῶ γιὰ τὴν πατρίδα μου καὶ ὄχι στὴν ξένη χώρα, ὅπου σὲ ἡλικία 27-28 χρονῶν μοῦ εἶχαν προτείνει νὰ γίνω ὑφηγητὴς στὸ Πανεπ. τοῦ Βύρτσμπουργ.

Ἀγαπητέ μου κ. Δελιαλή. Ἦμουν 14 χρονῶν, ὅταν διεπίστωσα καὶ ἔλεγα ὅτι οἱ μορφωμένοι (= οἱ ἐγγράμματοι) διαφθερίζουν τὸ λαό. Πάντα καὶ τώρα τὸ πιστεύω ἀκόμη. Ὁ λαός μας ξέρει τί θα πῆ ἀνθρωπιά. Τοῦ τὴν παίρνουν ὅμως συνήθως οἱ ἐγγράμματοι, ἄς εἶναι καὶ καθηγητὲς Πανεπιστημίου. Αὐτοὶ θὰ εἶναι –ὄχι ὅλοι βέβαια– οἱ διαφθορεῖς. Γιὰ τὸν Κ. καὶ τὸν Β. [σημ.: ἀποσιωπῶ τα ὀνόματα] καὶ μερικοὺς ἄλλους οἱ φοιτητὲς ἦταν «γαδούρια»!

Ἀλλὰ γιατί παραπονοῦμαι; Ἐμένα μοῦ ἔδωσε ἓνα παράσημο ἓνας ἀπὸ τοὺς πολλοὺς εὐεργετηθέντας κατὰ τὸ διάστημα τῆς Κατοχῆς. Ἐγραψε σί-πλα στὴν ἐξώπορτα τοῦ διαμερίσματος ποὺ ἔμενα: «Νὰ μᾶς ζήση ὁ κύριος Σιγάλας!» Ὑπάρχει μεγαλύτερο παράσημο; Μεγαλύτερη εὐχή; Θα προσθέσω ἀκόμη πὼς ἓνας Κοζανίτης μοῦ εἶπε: «Σὰς βροέθηκαν νὰ κτυπήσουν, τὸν καλὸ ἄνθρωπο;». Καὶ ὁ Διοικητὴς τῆς Ἐθνικῆς Ἀσφαλείας στὴ Θεσ/νίκη –ὅταν γιὰ πρώτη φορὰ τὸν γνώρισα– «Κύριε Καθηγητά, τὸ καλὸ ποὺ ἐκάνατε τὸ ἐξέλαβαν γιὰ κακό». Δὲν εἶναι αὐτὰ παράσημα; «Νὰ μᾶς ζήση ὁ κ. Σιγάλας!» Ἡ εὐχή τους ἔπιασε. Ὅλοι οἱ πρωτοδιορισθέντες καθηγητὲς στὸ Παν/μιο Θεσ/νίκης πέθαναν. Ἐγὼ ὅμως ζῶ ἀκόμη καὶ ἐργάζομαι ἀπὸ τὸ πρωτὸ ὡς τὸ βράδυ...

Σε σχέση με τὴ Βιβλιοθήκη, το ἐντυπωσιακὸ στοιχεῖο εἶναι ὅτι ἡ Βιβλιοθήκη ἐστελενε χειρόγραφα ἢ ἐγγράφα στον Σιγάλα στὴ Θεσσαλονίκη, ἀλλὰ καὶ σε ἄλλους μελετητὲς, ὅπως π.χ. στον καθηγητὴ του ΑΠΘ Ηλία Κυριακόπουλο (Λ31726), πράγμα ἀδιανόητο γιὰ τα σημερινὰ δεδομένα ὡς πρὸς τὴν ἀσφάλεια σπανίων τεκμηρίων. Σε κάθε περίπτωση, οἱ ἐπιστολὲς Σιγάλα πρὸς Δελιαλή δὲν περιέχουν συνταρακτικὲς πληροφορίες, συμπληρώνουν ὅμως τὴν εἰκόνα ἐνὸς εὐπατρίδη καθηγητῆ, εἶναι ἐνδεικτικὲς γιὰ τις δυσκολίες τῆς Κατοχῆ καὶ τῆς μεταπολεμικῆς περιόδου, πολλῶ μᾶλλον γιὰ τις δυσκολίες που ἀντιμετώπιζε ἓνας γνήσιος μελετητῆς παλαιότερα. Τέλος, ὑπάρχουν καὶ κάποιες λεπτομέρειες γιὰ τὴ Βιβλιοθήκη Κοζάνης καὶ τὴν ἐκδοση τοῦ ἔργου τοῦ Σιγάλα, Ἀπὸ τὴν πνευματικὴν ζωὴν κ.λπ.

ΠΕΡΙΛΗΨΕΙΣ ΕΠΙΣΤΟΛΩΝ
Αντωνίου Σιγάλα προς Ν. Π. Δελιαλή

- Δ. : Νικόλαος Π. Δελιαλής
- ΔΒΚ : Δημοτική Βιβλιοθήκη Κοζάνης
- Λ : Αυτό έγγραφο
- Σ. : Αντώνιος Σιγάλας
- [...] : επεξήγηση γράφοντος
- Οι επιστολές είναι κατά το πλείστον του Αντ. Σιγάλα προς τον Ν. Π. Δελιαλή, γι' αυτό και δεν δηλώνεται στη συνέχεια αποστολέας και παραλήπτης, παρά μόνον στην περίπτωση τρίτων προσώπων, τα οποία δηλώνονται ρητά

1924

1. 1924, Δεκ. 20 (Θεσσαλονίκη, Αριστοτέλους 3) – ΔΒΚ/Λ19840

Ο Σ. ευχαριστεί τον Δ. για την αποστολή 500 δραχ. ως αντιτίμου μη αναφερόμενων βιβλίων. Τον ενημερώνει ότι άλλα 8 βιβλία πωλήθηκαν στην Καστοριά.

1931

2. 1931, Ιαν. 10 (Θεσσαλονίκη) – ΔΒΚ/Λ19876

Ο Σ. δηλώνει ότι έλαβε από τον Δ. 10 «ιδιαιτέρα». Δηλώνει δυσαρεστημένος από κάποια έκδοση [του Δελιαλή για την οικογένεια Καραγιάννη], που περιέχει λάθη. Ενδιαφέρεται για το γενεαλογικό δένδρο κάποιας οικογένειας [προφανώς των Καραγιάννηδων]. Τον ενημερώνει ότι ο κ. Οικονόμου θα επιστρέψει την ερχόμενη Δευτέρα στην Κοζάνη, ενώ αναμένει άλλα 15 «ιδιαιτέρα».

3. 1931, Φεβρ. 2 (Θεσσαλονίκη) – ΔΒΚ/Λ19862

Ο Σ. ενημερώνει τον Δ. ότι ασθένησε από γρίπη. Στέλνει χαιρετισμούς στην αδελφή του Δ., από την οποία έλαβε τσάι.

4. 1931, Απρ. 12 (Θεσσαλονίκη) – ΔΒΚ/Λ19883

Ο Σ. απευθύνει στο Δ. πασχάλινές ευχές. Αναφέρεται σε άκαρπες έρευνές του για τους επισκόπους Κοζάνης. Επίσης, δηλώνει ότι ζήτησε από τον πρότανη της Φιλοσοφικής ΑΠΘ [Χαρίτωνα] Χαριτωνίδη την αποστολή της Επετηρίδος της Σχολής στην Κοζάνη, ο οποίος υποσχέθηκε ότι θα το φροντίσει. Εκφράζεται αρνητικά για περιοδικό των φοιτητών της Σχολής. Ενημερώνει ότι δεν επισκέφθηκε κατά το τρέχον έτος το Άγιον Όρος, ενώ πρόκειται να επισκεφθεί με εκδρομή των φοιτητών τα Μετέωρα.

5. 1931, Σεπτ. 2 (Θεσσαλονίκη) – ΔBK/Λ19869
 Ο Σ. δηλώνει ότι δεν κατάφερε να στείλει στον Δ. το άρθρο που του υποσχέθηκε λόγω φόρτου εργασίας, το οποίο θα φροντίσει εντός μηνός προς δημοσίευση πιθανώς σε Ημερολόγιο που προτίθεται να εκδώσει η Βιβλιοθήκη Κοζάνης, όπου μπορούν να δημοσιευθούν και στοιχεία για την οικογένεια Καραγιάννη. Τέλος, δηλώνει ότι τα λουτρά ωφέλησαν τον ίδιο και τη σύζυγό του.
6. 1931, Σεπτ. 30 (Θεσσαλονίκη) – ΔBK/Λ19873 {κολοβή}
 Ο Σ. ευχαριστεί τον Δ. για την επίσκεψή του [στη Θεσσαλονίκη;] και ενημερώνει ότι τελείωσε το άρθρο για τους Καραγιάννηδες. Για το ίδιο άρθρο διατυπώνει στον Δ. δέκα ερωτήσεις διευκρινιστικές. Ζητεί από τον Δ. κάποια πανομοιότυπα από αυτόγραφα του Ευφρονίου Ραφαήλ Πρόποβιτς από τα χειρόγραφα του στην Κοζάνη.
7. 1931, Οκτ. 29 (Θεσσαλονίκη) – ΔBK/Λ19878
 Ο Σ. ευχαριστεί τον Δ. για πληροφορίες που του έστειλε σχετικά με τους Καραγιάννηδες και τον ρωτά πού θα δημοσιευτεί το άρθρο. Αν δεν εγκριθεί το άρθρο, προτίθεται να το δημοσιεύσει στο Ημερολόγιο του Σφενδόνη ή του Βασιλικού. Αναμένει φωτογραφίες της οδού των Ελλήνων [Griechengasse] της Βιέννης. Τέλος, του δηλώνει ότι μόνον ο φίλος του καθηγητής Ι. Κακριδής μπορεί να επιλύσει υπόθεση που στενοχώρησε τον Δ., προς τον οποίο τον πατρώνει να γράψει.
8. 1931, Νοεμ. 5 (Θεσσαλονίκη) – ΔBK/Λ19879 (απαντητική)
 Ο Σ. ενημερώνει τον Δ. ότι του αποστέλλει για την έκδοση του Ημερολογίου άρθρο του για τους Καραγιάννηδες, που συνοδεύεται από 4 φωτογραφίες και δύο οικογενειακά δένδρα. Ζητεί το άρθρο του και του Κεραμόπουλλου να μην δημοσιευθούν το ένα κοντά στο άλλο. Αναφέρει ότι ο Ι. Κακριδής θα γράψει στον Ηρ. Γεωργούλη για θέμα του Δ. Ευχαριστεί εκ μέρους της συζύγου του για φωτογραφίες που έλαβε από τον Όλυμπο.
9. 1931, Νοεμ. 18 (Θεσσαλονίκη) – ΔBK/Λ19865 (απαντητική)
 Ο Σ. εκφράζει τη λύπη του για το ζήτημα της Εγκυκλοπαίδειας, καθώς ο Ι. Κακριδής δεν έλαβε ακόμη απάντηση [βλ. επ. 8]. Αποστέλλει μικρό ποίημα για να τεθεί στο τέλος του άρθρου του για τους Καραγιάννηδες. Ζητεί το άρθρο του να δημοσιευθεί στο Ημερολόγιο και όχι σε εφημερίδα.
10. 1931, Δεκ. 17 (Θεσσαλονίκη) – ΔBK/Λ19882
 Ο Σ. αναφέρει ότι δεν έχει λάβει τα δοκίμια (του άρθρου για τους Καραγιάννηδες). Ενημερώνει ότι η εικόνα [σχετικά με τους Καραγιάννηδες] που αναμένει από τη Βιέννη είναι ακριβή, καθώς πρόκειται για ελαιογραφία. Υπόσχεται να γράψει στον [Σωφρόνιο] Λεοντοπόλεως για βιβλίο που εξέδωσε, ο οποίος βρίσκεται προς ώρας στην Ιταλία. Του εύχεται μεθεόρτια για την ονομαστική του εορτή [Νικόλαος, 6 Δεκ.].

1932

11. 1932, Μαΐου 15 (Θεσσαλονίκη) – ΔΒΚ/Λ19914

Ο Σ. ενημερώνει τον Δ. ότι κατά την αργία του Πάσχα επισκέφθηκε την Ολυμπία και τους Δελφούς. Ζητεί να του στείλει νέες φωτογραφίες για τα κλισέ.

12. 1932, Αυγ. 21 (Θεσσαλονίκη) – ΔΒΚ/Λ19913 (απαντητική)

Ο Σ. ενημερώνει ότι έλαβε το δεύτερο τυπογραφικό φύλλο της έκδοσης του άρθρου του. Από τον Κ. Αμαντο πληροφορήθηκε ότι η Βιβλιοθήκη Κοζάνης μετακομίζει και θα φύγει από το «μπουντρούμι» (υπόγειο του Δημαρχείου). Λυπάται που η κ. Αρμενούλη δεν μπόρεσε να καταγράψει ενθυμήσεις των χειρογράφων. Ζητεί από τον Δ. κάτι σχετικά με έγγραφα της Μητρόπολης. Ενημερώνει ότι και ο ίδιος μετακομίζει σε κατοικία επί της Αριστοτέλους (Θεσσαλονίκη). Εκφράζει την επιθυμία να επισκεφθεί την Κοζάνη και τη Ζάβορδα. Αποστέλλει χαριετισμούς στο ζεύγος Παπακωνσταντίνου και στους γνωστούς.

13. 1932, Δεκ. 6 (Θεσσαλονίκη) – ΔΒΚ/Λ19916

Αφού ο Σ. εκφράζει τις ευχές για την ονομαστική εορτή του Δ., τον ενημερώνει ότι έλαβε τις φωτογραφίες [από κάποια έγγραφα;]. Ο ίδιος είναι ασθενής με φλεγμονή στο πόδι. Ευχαριστώ για το Ημερολόγιο που έλαβε.

1933

14. 1933, Μαΐου 12 (Θεσσαλονίκη) – ΔΒΚ/Λ19939 (απαντητική)

Ο Σ. αναφέρει ταξίδι του Δ. στο Άγιον Όρος. Δεν μπόρεσε να συναντήσει τον Δ. κατά την επιστροφή του, από λάθος συνεννόηση της υπηρετριάς τους. Για την εκτύπωση βιβλίου του Δ. τον συμβουλεύει να απευθυνθεί στον μητροπολίτη Θεσσαλονίκης και στον [Στίλπωνα;] Κυριακίδη

15. 1933, Δεκ. 24 (Θεσσαλονίκη) – ΔΒΚ/Λ19940

Ο Σ. αποστέλλει την παρούσα εσώκλειστη σε επιστολή του προς τον κ. Οικονόμου. Ευχαριστεί τον Δ. για πληροφορία σχετικά με χειρόγραφο, ενώ δηλώνει ότι το βιβλίο του θα τελειώσει περί το ερχόμενο Πάσχα. Ζητεί από τον Δ. να φροντίσει να του στείλει μια συγκεκριμένη υπηρετρία από τα μέρη της Κοζάνης, με την οποία είχαν συμφωνήσει.

1934

16. 1934, Σεπτ. 19 (Κοζάνη) – ΔΒΚ/Λ19974
– Δελιαλής προς Σιγάλα

Ο Δ. συγχάφει τον Σ. για κάποια έκδοσή του. Επίσης, του συστήνει τον προστατευόμενο του Ηρακλή Πλιάκη, ο οποίος πρόκειται να δώσει εξετάσεις για τη Νομική Σχολή Θεσσαλονίκης. Ο Δ. δηλώνει ότι ανέμενε τον Σ. από την Κλεισούρα, ενώ ο ίδιος επέστρεψε την προτεραία από τον Όλυμπο.

17. 1934, Οκτ. 3 (Θεσσαλονίκη) – ΔΒΚ/Λ19970

Ο Σ. ενημερώνει τον Δ. ότι λόγω γραφειοκρατίας η έκδοση του βιβλίου του καθυστέρησε, αλλά οσονούπω θα κυκλοφορήσει στα βιβλιοπωλεία. Ο Σ. προτείνει να αποστείλει μερικά αντίτυπα στον Δ., για να τα πουλήσει ο ίδιος. Εάν πουλήσει 7 αντίτυπα, ο Δ. θα κρατήσει το 8^ο για τον εαυτό του. Η έκδοση κόστισε 150 δρχ. το καθένα [ακριβό για την εποχή]. Ως πιθανούς αγοραστές ο Σ. προτείνει τον Κ. Τσιτσελίκη, τον Παπακωνσταντίνου, το Γυμνάσιο και το Διδασκαλείο. Τα δικαιώματα του βιβλίου είναι του Πανεπιστημίου. Το κέρδος του Δ. θα είναι 15-20%, ώστε με την πώληση 7 βιβλίων θα μπορεί να λάβει ένα δωρεάν.

1935

18. 1935, Νοεμ. 6 (Θεσσαλονίκη) – ΔΒΚ/Λ19978

Ο Σ. αποστέλλει στον Δ. το χειρόγραφο του Προλόγου και αναμένει τα τυπογραφικά δοκίμια. Ερωτά ποιο είναι ορθό: Τακιατζής ή Ταϊκατζής. Αναφέρεται στην ανέγερση της Βιβλιοθήκης του 1813 και σε μια διόρθωση σχετικά με τον «Όικο βελτιώσεως».

1936

19. 1936, Νοεμ. 12 (Θεσσαλονίκη) – ΔΒΚ/Λ20003

Ο Σ. ευχαριστεί τον Δ. για δεματάκι που του έστειλε [εδέσματα]. Αναφέρει ότι δεν είδε τον Δ. εφέτος στην Έκθεση Θεσσαλονίκης [προφανώς ο Δ. την επισκεπτόταν άλλες χρονιές]. Δηλώνει ότι είναι απασχολημένος με τα τυπογραφικά δοκίμια.

1937

20. 1937, Αυγ. 11 (Κλεισούρα Καστοριάς) – ΔΒΚ/Λ20040

Ο Σ. ενημερώνει ότι παραθερίζει επί πέντε εβδομάδες στην Κλεισούρα, όπου επεξεργάζεται το υλικό της Κοζάνης, την οποία σκοπεύει να επισκεφθεί περί τα τέλη Αυγούστου, αλλά και κατά παράκληση της Σχολής του και τη Μονή Ζάβορδας. Για την επίσκεψη στην Κοζάνη και τη Ζάβορδα ζητεί πρακτικές πληροφορίες σχετικά με το κόστος.

21. 1937, Νοεμ. 30 (Νέα Σμύρνη / Αθήνα) – ΔΒΚ/Λ20035.

– Ι. Παπαγιαννόπουλος, γυμνασιάρχης Ευαγγελικής Σχολής Σμύρνης (Αθήνα) προς Αντ. Σιγάλα

Ο αποστολέας Ι. Παπαγιαννόπουλος ζητεί από τον Σ. πληροφορίες παλαιογραφικές-κωδικολογικές για τον κώδ. Κοζάνης 34 (διαστάσεις, σελίδες κ.λπ.), το οποίο περιέχει το κείμενο «Θρήνος της Σμύρνης», και ζητεί φωτογραφίες από την πρώτη και την τελευταία σελίδα. Η επιστολή πρέπει να ήταν εσώκλειστη σε άλλη επιστολή του ιδίου προς τον Δ., για να τη διαβιβάσει στον Σ. (βλ. επ. 22).

1938

22. 1938, Ιαν. 2 [15] (Θεσσαλονίκη) – ΔΒΚ/Λ20070

Ο Σ. επιστρέφει στον Δ. την εσώκλειστη επιστολή 21 και ελέγχει αυστηρά τον Δ. για «ελεεινή διαγωγή», επειδή ο Δ. πληροφόρησε τον Ι. Παπαγιαννόπουλο περί του κειμένου «Θρήνος της Σμύρνης» και του το έδωσε προς έκδοση, ενώ ο Σ. επρόκειτο να δημοσιεύσει στο περιοδικό *Μικρασιατικά Χρονικά*. Πληροφορεί τον Δ. ότι η σύζυγος Σιγάλα ασθένησε βαριά.

23. 1938, Ιουλ. 24 (Περτούλι Τρικάλων) – ΔΒΚ/Λ20072 (απαντητική)

Ο Σ. ενημερώνει τον Δ. ότι παραθερίζει στο Περτούλι από 10^{ης} Ιουλίου και θα παραμείνει έως το μέσον Σεπτεμβρίου. Δηλώνει ότι η εκτόπωσης του έργου Από την πνευματική ζωή κ.λπ. δεν άρχισε ακόμη λόγω υπηρεσιακού λάθους στο ΑΠΘ. Εκδηλώνει επιθυμία να δει τα δελτία του Καταλόγου των εντύπων της Κοζάνης μέχρι του 1821. Συστήνει στον Δ. τη δίδα Πέππα, για να συνδράμει τον Δ. στον Κατάλογο, την οποία είχε συναντήσει στη Θεσσαλονίκη πριν από τη μετάβασή της στην Κοζάνη. Διαβεβαιώνει ότι δεν θα χαθεί κανένα έγγραφο από τα φορολογικά έγγραφα της Βιβλιοθήκης Κοζάνης, τα οποία ο Σ. είχε πάρει μαζί του στη Θεσσαλονίκη το προηγούμενο έτος [1936]. Προσφέρεται να συνδράμει τον Δ. σε θέματα που αφορούν τη Δ/ση Γραμμάτων του Υπουργείου [Παιδείας], αλλά αναμένει πρώτα τη σύνταξη αλφαβητικού Καταλόγου. Αναφέρει προσπάθειές του για ίδρυση της Δημοτικής Βιβλιοθήκης Θεσσαλονίκης και τον προσκαλεί να εκπαιδευθεί σε αυτήν περί της βιβλιοθηκονομίας.

24. 1938, Σεπτ. 8 (Περτούλι Τρικάλων) – ΔΒΚ/Λ20081 (απαντητική)

Από αποστροφή του Σ. προκύπτει ότι υπήρξε πρόβλημα στις σχέσεις Δ. με τη δίδα Πέππα. Ενημερώνει τον Δ. ότι δεν θα μεταβεί στα Ιωάννινα και ότι θα παραμείνει στο Περτούλι έως τις 23 Σεπτεμβρίου. Ζητεί από τον Δ. να του μεταφέρει χειρόγραφα [της Κοζάνης] στη Θεσσαλονίκη.

1939

25. 1939, Ιουλ. 16 (Ψυχρό Λασιθίου) – ΔΒΚ/Λ20113 (απαντητική)

Ο Σ. δηλώνει στον Δ. ότι έλαβε το γράμμα του αργά, ενώ το βιβλίο του [Από την πνευματική ζωή κ.λπ.] βρισκόταν στο τέλος, υπονοώντας ότι δεν μπορούσε να κάνει καμία προσθήκη ή διόρθωση. Πληροφορεί ότι δεν είχε διάθεση να μεταβεί στην Κοζάνη λόγω του θανάτου της μητέρας του, ενώ θα διέλθει το θέρος στην Κρήτη. Η έκδοση του ως άνω βιβλίου τελείωσε, αλλά δεν συμπεριελήφθησαν οι 8 πρώτες σελίδες και το τελευταίο τυπογραφικό με τους πίνακες. Ενημερώνει τον Δ. για αποστολή αντιτύπων στην Κοζάνη [βλ. πλήρη έκδοση στο Παράρτημα].

26. 1939, Αυγ. 6 (Ψυχρό Λασιθίου) – ΔΒΚ/Λ20108 (απαντητική)

Ο Σ. ενημερώνει τον Δ. ότι ελπίζει να έλαβε 25 αντίτυπα του βιβλίου του [βλ. επ. 25], μαζί με 25 φύλλα με τα παροράματα. Ως προς την τιμή, ο Σ. πρότεινε

κάτω από 120 δρχ. Ζητεί από τον Δ. να μη δώσει σε κανέναν τον κώδ. Κοζάνης 62 [και σήμερα κώδ. 62] προς έκδοση, καθώς το μελετά ο ίδιος, και ζητεί από τον Δ. να του στείλει στη Θεσσαλονίκη [βλ. πλήρη έκδοση στο Παράρτημα].

1940

27. 1940, Ιαν. 30 (Θεσσαλονίκη) – ΔΒΚ/Λ20218

Ο Σ. ενημερώνει τον Δ. ότι έλαβε τα δελτία, αλλά δεν είχε χρόνο να τα ελέγξει. Δηλώνει ότι θα γράψει στον δήμαρχο Κοζάνης [Αστέριο Τέρπου], ευχαριστώντας τον για την αγορά 15 αντιτύπων του βιβλίου του [Από την πνευματική ζωή κ.λπ.]. Δηλώνει αισιόδοξος για την έκδοση περιοδικού [Μακεδονικά] από την Εταιρεία [Μακεδονικών Σπουδών]. Επίσης, δηλώνει έκπληκτος πως ο βιβλιοπώλης των Αθηνών Βογιανάκος [= Βογιανάκης;] επέστρεψε τα αντίτυπα που είχε λάβει προς πώληση.

28. 1940, Φεβρ. 11 [Θεσσαλονίκη] – ΔΒΚ/Λ20137

– Αντ. Σιγάλας προς δήμαρχο Κοζάνης Αστέριο Τέρπου

Ο Σ. ευχαριστεί τον δήμαρχο Κοζάνης Αστέριο Τέρπου για την αποστολή 3.000 δρχ. αντί 15 αντιτύπων του βιβλίου του [βλ. επ. 27].

29. 1940, Φεβρ. 12 (Αθήνα;) – ΔΒΚ/Λ20136

– Κ. Σολδάτος, πρόεδρος της Εταιρείας προς ενίσχυση των Επτανησιακών μελετών, προς Δήμαρχο Κοζάνης Αστέριο Τέρπου

Ο Κ. Σολδάτος ευχαριστεί τον δήμαρχο Κοζάνης Αστέριο Τέρπου για τη δωρεά αντιτύπου του βιβλίου του Σιγάλα [βλ. αμέσως προηγούμενες επ.].

30. 1940, Απρ. 22 (Θεσσαλονίκη) – ΔΒΚ/Λ20167

– Αντ. Σιγάλας προς Δήμαρχο Κοζάνης Αστέριο Τέρπου

Ο Σ. ευχαριστεί τον δήμαρχο Κοζάνης Αστέριο Τέρπου για την αποστολή επιταγής 400 δρχ.

31. 1940, Μαΐου 26 (Θεσσαλονίκη) – ΔΒΚ/Λ20249

Ο Σ. ευχαριστεί τον Δ. για αντίγραφο πατριαρχικού γράμματος της Βιβλιοθήκης και αναγράφει τη σειρά των υπογραφομένων ιεραρχών, ενώ ζητεί φύλλα από την εφημερίδα της Κοζάνης Β. Ελλάς (12, 19 & 26/5/1940). Ζητεί από τον Δ. να ενημερώσει τον δήμαρχο Κοζάνης Αστ. Τέρπου ότι ο Κανονισμός θα του αποσταλεί εντός εβδομάδος. Επίσης, ότι ο Σ. πέρασε από την Καστοριά, και τη Χρούπιστα [Άργος Ορεστικό], όπου ίδρυσαν παραρτήματα [της Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών;], καθώς και από το Βογατσικό. Τέλος, η σύζυγός του ευχαριστεί για το τσάι που έλαβε.

32. 1940, Ιουν. 29 (Λουτρά Απολλωνιάδος [Έβρου;]) – ΔΒΚ/Λ20228

Ο Σ. αναφέρει κάρτα που απέστειλε στον Δ., όπου τον ερωτούσε για τον Καστοριανό Θωμά Μανδακάση, ενώ επανέρχεται με το ίδιο αίτημα. Πληροφορεί

ότι το βιβλίο με τη βιβλιογραφία [του Ν. Πολίτη;] που δανείσθηκε ο Δ. από τη Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης κοστίζει 850 δραχ., όπως ζήτησε ο κ. Κυριακίδης. Για το δέσιμο του βιβλίου από τον Δ. θα του καταβληθεί το αντίτιμο. Ο κ. Ξαγιάζης (;) έχει θυμώσει με την ενέργεια του Δ. Η εκτύπωση του περιοδικού [Μακεδονικά 1 (1940)] προχωρά, ενώ έχει συμπεριληφθεί και εργασία του Δ. [«Δύο πατριαρχικά σιγίλλια Διονυσίου Δ΄ και Γρηγορίου Ε΄», σ. 108-122]. Τέλος, ενημερώνει ότι θα επιστρέψει στη Θεσσαλονίκη στις 7-8 Ιουλίου.

33. 1940, Ιουλ. 4 (Λουτρά Απολλωνιάδος [Έβρου;]) – ΔΒΚ/Λ20230

Ο Σ. ζητεί πληροφορίες από τον Δ. για 5 desiderata: α) Ποιος ήταν μέγας λογοθέτης το 1846 (σιγίλλιο πατριάρχου Ανθίμου Στ΄). β) Παρακαλεί την κ. Παναγιωτίδη να ελέγξει χρονολογία φριμανίου. γ) Υπήρξε μητροπ. Οστρόβου (Τζουμά Καϊλαρίων) κάποιος Νεόφυτος; δ) Ποιος ήταν σουλτάνος κατά τα έτη 1824, 1753 και 1785. ε) Ζητεί τη γνώμη του Δ. για δύο πατριαρχικά σιγίλλια. Ενημερώνει ότι θα επιστρέψει στη Θεσσαλονίκη στις 8 Ιουλίου, ενώ μετά από μία εβδομάδα θα αναχωρήσει για τη Φλώρινα ή τον Πολύγυρο.

34. 1940, Ιουλ. 21 (Φλώρινα) – ΔΒΚ/Λ20240

Ο Σ. από τη Φλώρινα, όπου διαμένει στο ξενοδοχείο «Αίγλη», ζητεί από τον Δ. την ερμηνεία ιδιωματικών λέξεων Κοζάνης, Σιατίστης και Βλάστης, όπως είναι καταχωρισμένες σε εσωκλειστα δελτία. Ενημερώνει ότι το θέμα με τη βιβλιογραφία [Νικολάου] Πολίτη δεν έχει τακτοποιηθεί [βλ. επ. 32]. Ο ίδιος ο Σ. εργάζεται για μελέτη σχετικά με τον Ιωακείμ Βλατάδων για το περιοδικό [Μακεδονικά].

1941

35. 1941, Ιαν. 18 (Θεσσαλονίκη) – ΔΒΚ/Λ20317

Ο Σ., ως πρόεδρος της Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών, υπογράφει δακτυλόγραφο έγγραφο προς τον Δ., με την παράκληση να καταβάλει 1.320 δραχ. για 11 αντίτυπα της έκδοσης της Εταιρείας: *Ι. Βασδραβέλλης, Οι Μακεδόνες εις τους υπέρ της Ανεξαρτησίας αγώνας* [Θεσσαλονίκη 1940].

36. 1941, Αυγ. 17 (Θεσσαλονίκη) – ΔΒΚ/Λ20313

Ο Σ. ευχαριστεί τον Δ. για δοχείο με τρόφιμα που έλαβαν από τον Δ., από τον οποίο ζητούν επιπλέον και όσπρια, για τα οποία ο Σ. θα πληρώσει. Ενημερώνει ότι η σύζυγός του διήλθε τρεις εβδομάδες στον Πολύγυρο, όπου προκλήθηκαν προβλήματα στομάχου, ώστε ο Σ. αναγκάστηκε να τη μεταφέρει πίσω στη Θεσσαλονίκη, ενώ δεν εύρισκε ούτε ένα ποτήρι γάλα να της δώσει. Αναμένουν νέα υπηρέτρια από τα μέρη της Κοζάνης. Ενημερώνει ότι έγινε πρόεδρος του Σανατορίου Ασβεστοχωρίου. Τέλος, του ζητεί μελέτη για τον β΄ τόμο του περιοδικού [Μακεδονικά].

37. 1941, Σεπτ. 8 (Θεσσαλονίκη) – ΔΒΚ/Λ20312

Ο Σ. ευχαριστεί τον Δ. για την αποστολή τροφίμων, ενώ ζητεί 2-3 οκάδες βούτυρο, για το οποίο μπορεί να πληρώσει 1.000 δραχ., καθώς και 3-5 οκάδες

όσπρια. Ενημερώνει ότι το σαπούνι έχει 500 δραχ. Εντός εβδομάδος αρχίζουν τα μαθήματα στο Πανεπιστήμιο. Αναμένει μελέτη του Δ. για το περιοδικό. Τέλος, εκφράζει τη χαρά του, επειδή τα βιβλία της Βιβλιοθήκης δεν χάθηκαν, [απεκρούβησαν από τον Δ. διά τον φόβο των Γερμανών κατακτητών].

1944

38. 1944, Ιαν. 15 (Θεσσαλονίκη) – ΔΒΚ/Λ20340
– Αντ. Σιγάλας προς κ. Παπαδόπουλο (Κοζάνη)

Ο Σ. αναφέρει στον κ. Παπαδόπουλο προβλήματα λειτουργίας του Πανεπιστημίου: Η Θεολογική έχει 1 καθηγητή, η Νομική 3, η Ιατρική 2, η Φιλοσοφική 7 (από τους 12). Γίνεται τακτοποίηση θρανίων και χώρων, καθώς οι Γερμανοί άφησαν πολύ βρομά.

39. 1944, Ιαν. 15 (Θεσσαλονίκη) – ΔΒΚ/Λ20341 (απαντητική)

Ο Σ. αναφέρει δυσκολίες ταχυδρόμησης επιστολών. Το πρακτορείο αυτοκινήτων της Κοζάνης δεν λειτουργεί ακόμη. Από τον Παπαδόπουλο έμαθε ο Σ. ότι η Βιβλιοθήκη Κοζάνης λειτουργεί κανονικά, ενώ ο ίδιος φυλάσσει με ασφάλεια πακέτα με «παλιά χαρτιά», που του εμπιστεύθηκε ο Δ. [κατά τη διάρκεια της Κατοχής;]. Ο Σ. εκφράζεται απαξιωτικά για τρεις συναδέλφους του, είτε ως προς το επιστημονικό τους έργο είτε ως προς τη δράση τους κατά την κατοχή. Και καταλήγει: «Οι τεμπέληδες και τα παράσιτα πρέπει να κτυπηθούν αρκετά έφαγαν κατά την κατοχή».

1969

40. 1969, Απρ. 4 (Αθήνα) – ΔΒΚ/Λ20784

Ο Σ. ερωτά τον Δ. για την κατάσταση της Βιβλιοθήκης Κοζάνης, καθώς και για τα Αρχεία Ζάβορδας και Καστοριάς. Ενημερώνει ότι στις αρχές Μαΐου θα μεταβεί στη Θεσσαλονίκη.

41. 1969, Απρ. 29 (Κοζάνη) – ΔΒΚ/Λ20795 (απαντητική/δακτυλόγραφη)
– Δελιαλής προς Σιγάλα (Αθήνα)

Ο Δ. ενημερώνει τον Σ. ότι θα προσπαθήσει να τον συναντήσει στη Θεσσαλονίκη στις 5-6 Μαΐου, ενώ θα διαμένει στο ξενοδοχείο «Εμπορικών». Ενημερώνει ότι τα Αρχεία Καστοριάς, Σερβίων, Βελβεντού και Σιατίστης είτε πυρπολήθηκαν είτε διαρπάχθηκαν. Στην Κοζάνη δημιουργήθηκε Τοπικό Ιστορικό Αρχείο, το οποίο περιλαμβάνει συμβολαιογραφικά έγγραφα και τουρκοκούς κώδικες, ενώ υπήχθη στα Γενικά Αρχεία του Κράτους. Επίσης, ενημερώνει ότι στη Ζάβορδα εργάζεται ο Λίνος Πολίτης. Τέλος, τον ενημερώνει ότι σκοτώθηκε σε τροχαίο ο πρεσβύτερος αδελφός του Ιωάννης Δελιαλής.

42. 1969, Ιουλ. 31 (Μόναχο) – ΔΒΚ/Λ20783

Ο Σ. από το Μόναχο πληροφορεί τον Δ. ότι έχει πάθει υπερκόπωση, ώστε κατά σύσταση των γιατρών πρέπει να εκδράμει στην εξοχή και να παραμείνει εκεί επί δύο εβδομάδες.

1971

43. 1971, Απρ. 6 (Αθήνα) – ΔΒΚ/Λ21066

Ο Σ. ερωτά τον Δ. σχετικά με το έργο του *Εκλαϊκευμένα Μελετήματα* (τ. Α'-Β'), αν τον έχουν λάβει στην Κοζάνης, ειδικά ο μητροπολίτης Διονύσιος [Ψαριανός], και αν ο Δήμος Κοζάνης μπορεί να αγοράσει μερικά αντίτυπα, καθώς κάλυψε ο ίδιος τα έξοδα του τ. Β'.

44. 1971, Απρ. 15 (Αθήνα) – ΔΒΚ/Λ21063&21054

Ο Σ. γράφει προς τον Δ. σχετικά με τα διαδικαστικά γραφειοκρατικά της πληρωμής από τον Δήμο Κοζάνης για το βιβλίο *Εκλαϊκευμένα Μελετήματα* (τ. Α'-Β'), ενώ εσωκλείει (Λ21054) χειρόγραφη απόδειξη 3.600 για 30 αντίτυπα του τ. Α' του ως άνω έργου, που αγόρασε ο Δήμος Κοζάνης.

45. 1971, Ιουν. 2 (Αθήνα) – ΔΒΚ/Λ21072

Ο Σ. εκφράζει την έντονη απογοήτευσή του από τον Δήμο Κοζάνης, λόγω εμπλοκής στο ζήτημα των αποδείξεων για τα βιβλία του Σ. που αγόρασε ο Δήμος Κοζάνης [βλ. επ. 43-44]. Εκφράζει επίσης την απογοήτευσή του για την αχαριστία των Μακεδόνων [βλ. Δήμος Κοζάνης], παρά τα όσα προσέφερε στη Μακεδονία, την οποία θεωρεί και αυτή πατρίδα του, αλλά και γενικότερα για την αχαριστία του επιστημονικού κόσμου [λόγω της εκδίωξης του από Πανεπιστήμιο]. Επισυνάπτει σε δακτυλόγραφο βιβλιοκρισίες για το έργο του *Εκλαϊκευμένα Μελετήματα*, τ. Α', καθώς και για το έργο *Ιστορία της Γραφής*.

46. 1971, Ιουλ. 8 (Αθήνα) – ΔΒΚ/Λ21071 [κολοβή]

Ο Σ. εξουσιοδοτεί μέσω του Δ. τον κ. Τσάρα να εισπράξει επιταγή στο όνομά του Σ. από τον Δήμο Κοζάνης [βλ. επ. 43-45].

47. 1971, Δεκ. 16 (Αθήνα) – ΔΒΚ/Λ21061 [κολοβή]

Ο Σ. ενημερώνει τον Δ. ότι εργάζεται για την β' έκδοση της *Ιστορίας της Γραφής*, ενώ επαναλαμβάνει την «αχαριστία των Μακεδόνων» (Κοζάνης και Θεσσαλονίκης). Αναφέρει χαρακτηριστικά: «Αν ό,τι προσέφερε θετικό, όχι για επίδειξη, στην Μακεδονία, το προσέφερα στην Πελοπόννησο, οι Μωραΐτες θα με είχαν κάνει υπουργό».

48. 1971, Δεκ. 26 (Αθήνα) – ΔΒΚ/Λ21058

Ο Σ. ενημερώνει τον Δ. ότι έλαβε από τον Δήμο Κοζάνης 3.100 δρχ., αντίτιμο 50 αντιτύπων από το βιβλίο του *Εκλαϊκευμένα Μελετήματα* [τ. Β']

1976

49. 1976, Φεβρ. 2 (Αθήνα) – ΔΒΚ/Λ21130

Ο Σ. ζητεί από τον Δ. τη διεύθυνση του γιατρού Γιαννούλη (;), για να του στείλει τη νέα έκδοση του βιβλίου του *Ιστορία της Γραφής*, ενώ τον ερωτά αν του

έχει αποστείλει το τελευταίο βιβλίο του Βασικά προβλήματα προφοράς, γραφής και ορθογραφίας.

ΑΧΡΟΝΟΛΟΓΗΤΕΣ

50. ΔΒΚ/Λ19526

Ο Σ. αναφέρεται στον κ.ωδ. ΔΒΚ 14, τον οποίο είχε λάβει από τη Βιβλιοθήκη Κοζάνης

51. ΔΒΚ/Λ19527

Ο Σ. αποστέλλει στον Δ. εσώκλειστη την απάντηση από το Αρχείο Βιέννης, το οποίο δεν περιέχει κάποια στοιχεία χρήσιμα για τον Δ., ενώ ο Σ. αναμένει τα τυπογραφικά άρθρου του.

52. ΔΒΚ/Λ19528 [Θεσσαλονίκη]

Ο Σ. ενημερώνει τον Δ. ότι έλαβε τα κλισέ, τα οποία στοιχίζουν 150 δραχ. Ο Σ. δηλώνει επίσης ότι έλαβε επιστολή του Δ., τον οποίο και συγχαίρει για κάποια έκδοση, για την οποία αναφέρει ότι η τιμή κόστους στη Θεσσαλονίκη θα ήταν καλύτερη.

53. ΔΒΚ/Λ19535

Ο Σ. ζητεί από τον Δ. να του αποστείλει δύο φύλλα από το Αρχείο Πόποβιτς προς αντιβολή γραφής [πρβλ. επ. 6].

54. ΔΒΚ/Λ19536

Ο Σ. διαμηνύει στον Δ., στην περίπτωση που ο νεοεκλεγείς δήμαρχος Κοζάνης είναι ο [Αστέριος] Τέρπου, να του εγχειρίσει το εσώκλειστο.

55. ΔΒΚ/Λ19538

Ο Σ. παρακαλεί τον Δ. θα εγχειρίσει στην δ/ίδα Αρμενούλη το εσώκλειστο. Επίσης, τον ενημερώνει ότι η κ. Σιγάλα βρίσκεται στην πατρίδα της, κοντά στην Τεργέστη.

56. ΔΒΚ/Λ19539 [κολοβή]

Ο Σ. παρακαλεί τον Δ. να κάνει έλεγχο του καταλόγου που αντέγραψε ο Δ. από τον Κώδικα Προικοσυμφώνων 2 (1835-58). Επίσης, ζητεί τη συνδρομή του για την εξήγηση των λέξεων: νταμπίνι, γκομπέρι τσοτικό, θουώκ, γουνιασμένο με γιτζιόνια, τριστίλα, πατάνι.

57. ΔΒΚ/Λ19599

– Δελιαλής προς Σιγάλα (απαντητική της επ. 56, άτιτλη, ανυπόγραφη και χωρίς όνομα παραλήπτη, δεν προέρχεται από το χέρι του Δ.)

Ο Δ. αναφέρεται στον Κώδικα Προικοσυμφώνων 2 (1835-58), καθώς και στις λέξεις τριστέλα, μαντάνι και Θουώκ (επώνυμο στην Κοζάνη).

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Επ. 25 – ΔΒΚ/Λ20113

Αντ. Σιγάλας
Ψυχρό Λασιθίου

16 Ιουλ. 1939

Ν. Π. Δελιαλής
Κοζάνη

Ἀγαπητὲ κύριε Δελιαλῆ!

Τὸ γράμμα σας ἔλαβα πολὺ ἀργά. Τὸ βιβλίο μου [Ἀπὸ τὴν πνευματικὴν ζωὴν κ.λπ.] εὐρίσκετο εἰς τὸ τέλος πιά καὶ ἐγὼ δὲν εἶχα τόσον ὄρεξιν νάρθω εἰς τὴν Κοζάνη, ἰδίως μετὰ τὸν θάνατον τῆς μητέρας μου. Ἐξ ἄλλου εἶχαμε ἐτοιμασθῆ διὰ νὰ ἔλθωμεν ἐδῶ εἰς τὴν κρήτην, ὅπου θὰ περάσωμεν ἐφέτος τὸ καλοκαίρι.

Τὸ βιβλίο μου ἀφῆκα ἀτελείωτο. Εἶχα δηλαδὴ καὶ τὰ τελευταῖα δοκίμια, ἀλλὰ δὲν περιμένα νὰ τραβηχθοῦν οἱ πρῶτες 8 σελίδες καὶ τὸ τελευταῖο τυπογραφικὸ ποὺ περιέχει τοὺς πίνακες. Μόλις βιβλιοδετηθῆ θα σᾶς στείλουν 25 ἀντίτυπα. Ἀπ' αὐτὰ δίνετε εἰς τὸν κ. [Γεώργιο] Παναγιωτίδη ἓνα ἀντίτυπον ἀμέσως καὶ τοῦ προσφέρετε καὶ τὰς εὐχαριστίας μου, τοῦ ἐξηγήτε δὲ διατὶ δὲν περιέχει καμμίαν ιδιόχειρόν μου ἀφιέρωσιν. Ἐνα ἄλλο δίνετε εἰς τὸν κ. Δήμαρχον μὲ τὴν γνωστὴν παρατήρησιν, ἣ ὅποια πρέπει νὰ προέρχεται ἐκ μέρους σας. Τὸ ὀλιγότερον ποὺ πρέπει νὰ πάρουν εἶναι 10 ἀντίτυπα. Τὸ ὄρθον θὰ ἦτο νὰ ἔπαιρναν 25. Ἐάν σᾶς χρειασθοῦν ἄλλα ἀντίτυπα, γράφετε εἰς τὸν κ. Γ. Βαφόπουλον, Δημοτικὴν Βιβλιοθήκην Θεσσαλονίκης.

Μὴ λησμονήσετε καὶ τὴν Ἑταιρείαν μας [Ἑταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν]. Θα γράψω νὰ σᾶς ἀποστείλουν καὶ σᾶς μερικὰ ἀντίτυπα τοῦ καταστατικοῦ. Ἐτιμάσετε καὶ σεῖς κάτι γιὰ τὸ περιοδικό [Μακεδονικά 1 (1940)]. Ἄν θέλῃ ὁ κ. Παναγιωτίδης νὰ γράψῃ κάτι, πῆτε του.

Ἐπίσης νὰ προσφέρετε ἓνα ἀντίτυπο εἰς τὸν Σεβασμιώτατον. Καὶ εἰς τοῦτον ἐξηγήτε διατὶ δὲν ὑπάρχει ιδιόχειρος ἀφιέρωσις. Θέτετε μόνον τὴν ἐσώκλειστον κάρταν μου ἐντός, μεταξὺ ἐξωφύλλου καὶ ἐσωφύλλου. Ἴσως μπορεῖ καὶ ἡ Μητρόπολις νὰ ἀγοράσῃ ἓναν ἀριθμὸν ἀντιτύπων. Τί λέτε;

Ἐγραψα νὰ σᾶς στείλουν τὶς 8 πρῶτες σελίδες καὶ τὸ τελευταῖον τυπογραφικόν, διὰ νὰ συμπληρωθῆ τὸ ἰδικόν σας ἀντίτυπον. Τὰ ἄλλα τυπογραφικά, ποὺ σᾶς ἔλειπαν, ἐφρόντισα νὰ σᾶς στείλω πρὶν φύγω.

Αὐτὰ διὰ σήμερα. Ὅταν λάβετε τὰ 25 ἀντίτυπα μοῦ γράφετε. Ὅ,τι ταχυδρομικὰ ἔξοδα ἔχετε θὰ εἶναι εἰς βάρους μου.

Χαιρετισμοὺς πολλοὺς ἀπὸ τὴν Κυρίαν μου καὶ εἰς τοὺς ἰδικούς σας.

Μὲ πολλὴν ἀγάπην
Ἄ. Σιγάλας

Επ. 26 – ΔΒΚ/Λ20108

Αντ. Σιγάλας
Ψυχρό Λασιθίου6 Αυγ. 1939
Ν. Π. Δελιαλής
Κοζάνη

Ἀγαπητὲ κύριε Δελιαλή!

Ἦλαβα τὴν ἐπιστολὴν σας μαζί με τὸ χειρόγραφο καὶ τὴν ἐφημερίδα καὶ σᾶς εὐχαριστῶ. Ἐν τῷ μεταξὺ ἐλάβετε καὶ τὰ 25 ἀντίτυπα, ἐκτὸς αὐτῶν ἐλπίζω καὶ 25 φύλλα με τὰ παροράματα. Ἐὰν δὲν τὰ ἐλάβετε τὰ παροράματα, θὰ σᾶς τὰ στείλουν, γιατί γράφω σήμερα εἰς τὴν κ. Σακελλαρίδου, τυπογράφον. Δυστυχῶς εἰς τοὺς πίνακας ἔγιναν πολλὰ σφάλματα λόγω τῆς ἀπουσίας μου. Ἔτσι ἦταν ἀνάγκη νὰ τυπωθῶν εἰς ἰδιαιτέρον φύλλον, τὸ ὁποῖον προσθέτετε ἀμέσως εἰς τὴν ἀρχὴν μεταξὺ ἐξωφύλλου καὶ ἐσωφύλλου σὲ κάθε ἀντίτυπο.

Μοῦ φαίνεται, πὼς σᾶς εἶχα γράψει νὰ δώσετε ἓνα ἀντίτυπο καὶ εἰς τὸν κ. Παναγιωτίδην. Ἐγραφα ὅμως καὶ εἰς τὴν Θεσσαλονίκη νὰ τοῦ στείλουν κατὰ λάθος. Ἐὰν λάβῃ ἀπὸ τὴν Θεσσαλονίκη, τότε μὴν τοῦ δώσετε σεῖς. Ἐὰν πάλιν τοῦ στείλουν ἀπὸ τὴν Θεσσαλονίκη ἀφοῦ τοῦ δώσετε σεῖς, τίτε τὸν παρακαλεῖτε νὰ σᾶς ἐπιστρέψῃ τὸ ἔνα.

Δυστυχῶς δὲν μοῦ ἔγραψαν ἀπὸ τὴν Θεσσαλονίκη πόσον καθωρίσθη ἡ τιμὴ. Ἐγραφα νὰ μὴν τὴν θέσουν κάτω τῶν 120 δραχμῶν. Πάντως περιμένετε ἀκόμη λίγο. Ἐξ ἄλλου ἂς ἀποφασίσῃ ὁ Δῆμος νὰ πάρῃ ὠρισμένον ἀριθμὸν καὶ βλέπομε. Πάντως δὲν πρέπει νὰ πάρουν ὀλιγώτερα τῶν 10. Ἐσεῖς μπορεῖτε νὰ ἐπιμένετε εἰς τὰ 20-25.

Τὰ προλεγόμενα τοῦ σιγιλίου τὸ διώρθωσα καὶ τὸ κείμενον θὰ τὸ παραβάλλω με τὴν φωτογραφίαν. Πρέπει ὅμως νὰ μου στείλετε καὶ τὸ κείμενον τοῦ ἄλλου σιγιλίου, ἀφοῦ καὶ αὐτὸ τὸ ἔχετε δημοσιεύσει. Μοῦ ἔχετε στείλει ἀπόσπασμα τοῦ Ἡμερολογίου Δυτ. Μακεδονίας, ἀλλὰ δὲν τὸ ἔχω μαζί μου. Τὸ ἔχω εἰς τὴν Θεσσαλονίκη.

Μοῦ γράφετε γιὰ τυπογραφικὰ σφάλματα στὴ σελ. 66. Ποῦ ἀκριβῶς ὑπάρχουν τέτοια;

Εἰς τὸν κ. Ξυγγόπουλον ἔγραφα, πιστεύω δὲ ὅτι θὰ μου στείλει κανένα ἄρθρον γιὰ τὸ περιοδικόν [Μακεδονικά].

Ποῖος ἄλλος θὰ στείλῃ ὑλικό; Ἐγραφα καὶ εἰς τὸν γυμνασιάρχην κ. Διάφαν εἰς τὰς Ἀθήνας.

Καὶ μίαν παράκλησιν. Τὸ χ/φον 62, σελ. 32-34 τοῦ βιβλίου μου, σας παρακαλῶ νὰ μὴν τὸ δώσετε κανενὸς νὰ τὸ ἐπεξεργασθῇ. Τὸ θέλω ἐγὼ προσωπικῶς γιὰ τὸ περιοδικό [Μακεδονικά]. Ἐὰν ῥθῆτε, ὅπως μοῦ γράφετε τὸν Ὀκτώβριον εἰς τὴν Θεσσαλονίκη νὰ τὸ φέρετε μαζί σας τὸ δίχως ἄλλο. Ἄλλως θὰ πρέπει νὰ μου τὸ στείλετε ἐκεῖ με κανένα φοιτητή. Ἐννοεῖτε ποιὸ λέγω. Τοῦ Γερασίμου Καστορίας. Ἐὰν ξεύρετε καὶ σχετικὰ γι' αὐτὸν μοῦ γράφετε.

Με πολλὴν ἀγάπην
Ἄ. Σιγάλας

Επ. 37 – ΔΒΚ/Λ20312

Αντ. Σιγάλας
Θεσσαλονίκη

8 Σεπτ. 1941

Ν. Π. Δελιαλής
Κοζάνη

Ἀγαπητὲ κύριε Δελιαλῆ

Σᾶς εὐχαριστῶ πολὺ γιὰ τὸ τελευταῖο σας γράμμα καὶ γιὰ τὴν προθυμία σας νὰ μᾶς ἐξυπηρετήσετε εἰς τὸ ζήτημα τῶν τροφίμων. Κανὰ δυο-τρὶς ὀκάδες βούτυρο ἀκίμη θὰ χρειαζόμεθα, ἐὰν εἶναι δυνατόν. Ἐπίσης καὶ μερικὰ ὄσπρια, ἀπὸ 3-5 ὀκάδες. Ἐὰν χρειάζεσθε καμμιά .αδεια ἀποτανθῆτε εἰς τὸν Διευθυντὴν τῆς Νομαρχίας κ. Ρουσσόπουλον.

Τὸ σαποῦνι ἐδῶ ἔχει 500 καὶ ἄνω δραχμὲς ἢ ὀκά. Γι' αὐτὸ δὲν σᾶς ἀγόρασα. Ἐὰν καὶ μ' αὐτὴν τὴν τιμὴν τὸ θέλετε, γράφετέ μου. Σύντομα ὅμως, γιὰτὶ καὶ ἡ τιμὴ του ἀνεβαίνει καὶ σπανιώτερο γίνεται.

Αὐτὴ τὴν ἐνδομάδα ἀρχίζομε καὶ τὰ μαθήματα.

Ἐχάρηκα ποὺ τελειώσατε τὸν κατάλογο. Θὰ τὸν δημοσιεύσωμε μὲν μᾶς ἐπιτρέφουν τὰ οἰκονομικὰ τῆς Ἐταιρείας [Μακεδονικῶν Σπουδῶν].

Γράφετέ του σχετικὰ, γιὰτὶ ἐὰν δὲν θέλετε σαποῦνι, θὰ σᾶς στείλω τὶς 1.000 δρ. γιὰ τὸ βούτυρο. Ἐὰν ἔχετε εἰσπράξη τίποτε γιὰ τὴν Ἐταιρεία, τότε μοῦ γράφετε καὶ ἐγὼ τὰ δίδω ἀπέναντι εἰς τὸν κ. Βασδραβέλλην.

Χαιρετισμοὺς πολλοὺς καὶ ἀπὸ τὴν σύζυγόν μου.

Μὲ πολλὴν ἀγάπην

Ἄ. Σιγάλας

ΥΓ. Ὅπως ἰδιαιτέρως ἐχάρηκα ὅτι δὲν ἐχάθησαν βιβλία ἀπὸ τὴν βιβλιοθήκην τῆς Κοζάνης. Συγχαρητήρια.

19840

Θεσσαλονίκη, 20 Δεκεμβρίου 1924.
Αριστοτέλους 3.

Ἀγαπητέ κ. Δημαγιώ!

Σὰς εὐχαριστῶ ἀπὸ τῆς ἀποστολῆς τῶν 500 δρ. ἔλαβες καὶ ἀντιτίμον τῶν βιβλίων. Θὰ σὰς παραμαρτέσω, ὅτιν ἀποστέλλετε τὸ ὑπόλοιπον, ὅταν τὸ εἰσπράξτετε, καὶ μοῦ γράψετε, γιατί φρέσκει καὶ ὑπανέστη εἰς ἀναγοστον κὶ σὰς ἀσπὸν.

Εἰς αὐτὴν κατεσπρίαν ἐπέστηθιδαν ἄλλα δ.

Σὰς εὐχαριστῶ καὶ αὐτὴν κυρία μου κατὰ χριστιανικὰ καὶ εὐτυχῶς καὶ κίον ἔτος, εἰς σὰς καὶ ὄσου καὶ ἰδιμοῦ σὰς.

Καὶ σὰς εἰς ἀπὸ εὐχαριστῶ!

Με' ἀπὸ τῆς ἀγάπης

Ἀ. Σιγάλας

Εικ. 1. ΔΒΚ/Α19840. Η πρώτη επιστ. Αντ. Σιγάλα προς Ν. Π. Δελιαλή (Θεσσαλονίκη, 20.12.1924).

1934

Κύριε Σιγάλα,

Εν πρώτοις εὖ συγχαίρω διὰ τῶν ἑπισημάτων σου περὶ τῆς δυνάμεως καὶ ὑπαρξομένων καὶ δυνάμεων, παρακαλῶ καὶ τὴν φέρω, ὅπως καὶ στήριξε τὴν δύναμιν τὰ διὰ τὴν κοινὴν ἀντίθεσιν.

Ὁ φίλων τὴν παρουσίαν καὶ ἡραυρῶν Πηλιάκη, τυγχάνει προστατικῶν καὶ καὶ ἔρχεται ἀπὸ Θεοῦ καὶ ἀποφασίζω καὶ εὐχαριστῶ ὑποκαταστήσει καὶ τὴν καμίν σχεδὸν συντηρητικῶν, παρακαλῶ καὶ ἡ σὺντα ἔχρη, ὅπως φάσκει καὶ τὴν δύναμιν Χρίστου διὰ τὴν ὑποκαταστήσει, καθὼς ἐστὶν ἡ καὶ τὰ ἀξία τῆς συνδρομῆς σου καὶ ἔχρη καὶ ὑποκαταστήσει.

Τὰ εἶδη καὶ τὴν κυρία σου
Μετὰ τιμῆς
Ν. Π. Δελιαλή

Ο. Γ. Σὺν ὑποκαταστήσει καὶ ἐπιστρέψω ἀπὸ τὴν Κωνσταντῶν καὶ τὴν εὖ δὲ, παρήγαγε. — Χρὶς καὶ ἐστὶν ἐπίστροφα ἀπὸ τὴν ὀφθαλμολογία.

Κοζάνη 19 Σεπτεμβρίου 1934

Εικ. 2. ΔΒΚ/Λ19974. Επιστολή Ν. Π. Δελιαλή προς Αντ. Σιγάλα (Κοζάνη, 19.9.1934).

· ρακωφ ρηθ ισχυροσθητ ρηθ σθησθησθ
 Αθήναι, 9-2-76. 21130

Αγαπητέ μου κίριε Δερμαρή,
 Χάρηνα κάρτα σηνί μιά τίσ εύχέσ σου.
 Εύχαριστώ δερμά. Ξάσινω εό Γιατρό κίριο
 Γιανούρη (;). Θά σέ φαραμαγέσω να
 μου στείρησ τή δειύδινή του, ματί
 δέγω να τωσ στείρω τή νέα εύδση τής
 ιστορίας τής Γραφής και κίτε σίγγο
 αιώμη βεβρίο μου. Ξοσ έστειρα τή
 μικρή μου έργασία : Βασιλιά Προβή-
 ματα Προσφράσ, Γραφής, και Έρδογρα-
 φίας ; Γράψε μου και μ' αυτό, αν δέν
 τώ έγραβες να σου τώ στείρω.

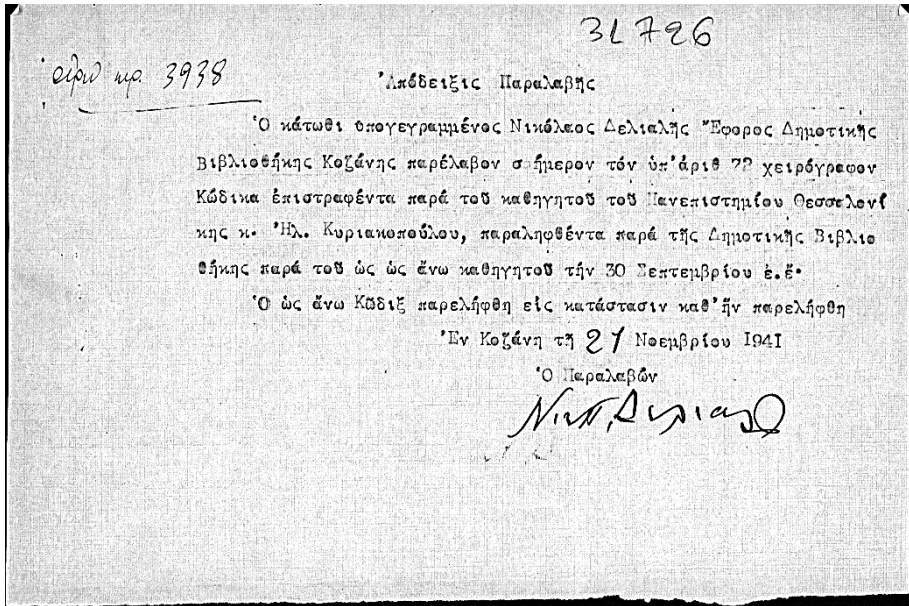
Ξέ χαίρετω δερμά.

Μέ δειύση Ιεδιαίτερης ευτίμησιν.

Α. Σιγάλας

Αθήναι 807
 808 Εικίνου 3. Χαίρεσσιονσ και
 στωσ Δινοσ σου.

Εικ. 3. ΔΒΚ/Α21130. Η τελευταία επιστ. Αντ. Σιγάλα προς Ν. Π. Δελιαλή (Αθήνα, 9.2.1976).

Εικ. 4. ΔBK/Λ31726. Απόδειξη παραλαβής επιστραφέντος χειρογράφου της Βιβλιοθήκης Κοζάνης από τον καθηγητή Ηλ. Κυριακόπουλου, υπογεγραμμένη από τον Ν. Π. Δελιαλή (Κοζάνη, 21.11.1941).

BYZANTINISCHES ARCHIV
Begründet von Karl Krumbacher
ALS ERGÄNZUNG DER BYZANTINISCHEN ZEITSCHRIFT
IN ZWANGLOSEN HEFTEN HERAUSGEGEBEN VON
AUGUST HEISENBERG
HEFT 7

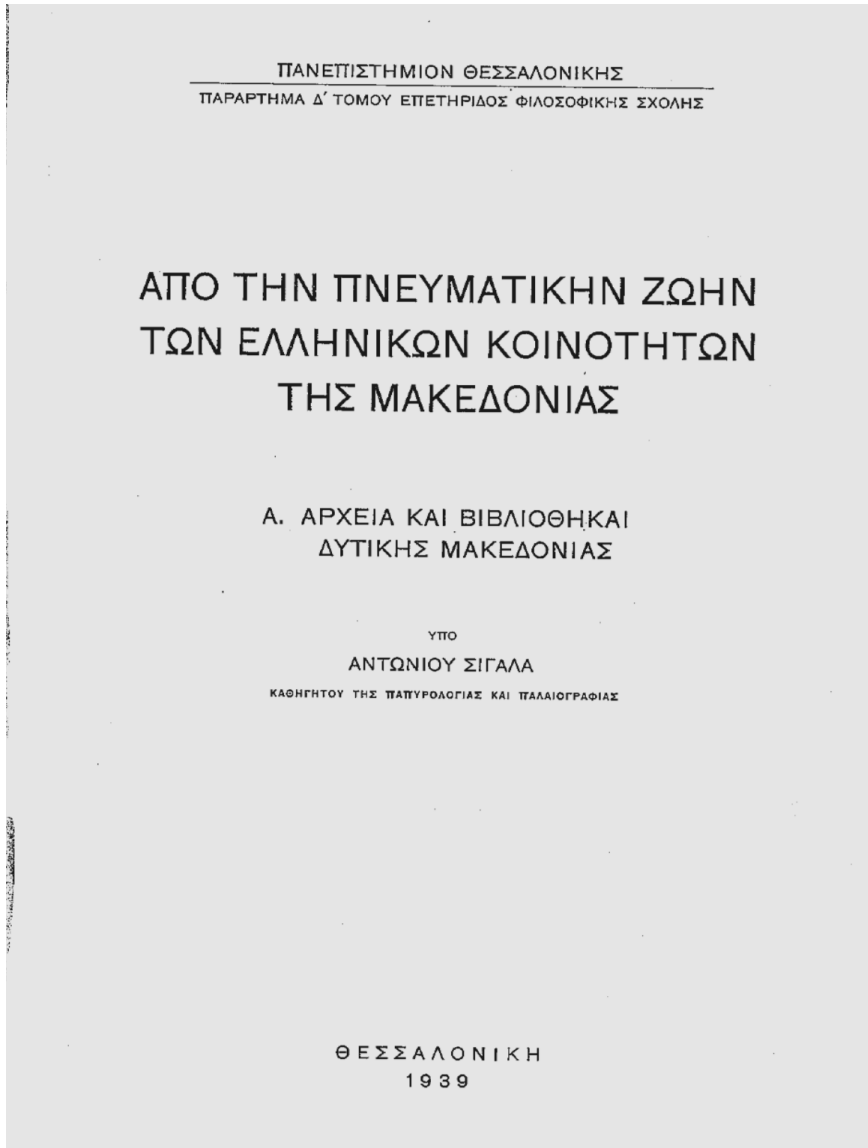
DES
CHRYSIPPOS VON JERUSALEM
ENKOMION
AUF DEN HL. THEODOROS TERON

TEXTKRITISCHE AUSGABE
VON
DR. ANTONIOS SIGALAS
AUS SYROS

VERLAG UND DRUCK VON B. G. TEUBNER LEIPZIG BERLIN 1921

Εικ. 5. Η διδακτορική διατριβή του Αντ. Σιγάλα, Teubner 1921.

Εικ. 6. Το βασικό έργο του Αντ. Σιγάλα για τα Αρχεία της Κοζάνης και της Δυτικής και Κεντρικής Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη 1939.

Η 70χρονη δράση του Λυκείου Ελληνίδων Παράρτημα Φλώρινας, 1952-2023

Το Λύκειο Ελληνίδων Παράρτημα Φλώρινας (Λ.Ε.Φ.) μετρά 70 και πλέον γόνιμα χρόνια δράσεων στην ακριτική Φλώρινα, από το 1952 έως σήμερα. Το Λ.Ε.Φ. αποτελεί έναν από τους ιστορικότερους συλλόγους της περιοχής. Από την ίδρυσή του και με βάση τους καταστατικούς του στόχους εξακολουθεί να είναι ένας διαχρονικός και ζωντανός οργανισμός, που με σύγχρονη ματιά αντιμετωπίζει τα γεγονότα του ενδιαφέροντός του. Το όραμα του Λ.Ε.Φ. είναι η δημιουργία διαύλων επικοινωνίας, διασύνδεσης και συνεργασίας με τον ελληνισμό απανταχού της γης. Πιο συγκεκριμένοι στόχοι:

- Διάσωση και διάδοση της πολιτιστικής κληρονομιάς της Δυτικής Μακεδονίας με εξωστρέφεια και συνεργασία με φορείς εντός και εκτός Ελλάδας
- Εθελοντισμός
- Ισότητα
- Προσφορά
- Αλληλεγγύη
- Εξωστρέφεια
- Ανθρωπισμός
- Δημιουργικότητα
- Αποστολή
- Αξίες

Ήταν το 1952, όταν η Πηνελόπη Ναούμ, η Ελισάβετ Μωραΐτου, η Περσεφόνη Χατζηλάμπρου και άλλες κυρίες, με επικεφαλής τη χαρισματική Στεφανία Σιάκου, προχώρησαν στην ίδρυση του Λυκείου των Ελληνίδων Φλώρινας. Το όραμα της αλησμόνητης δημιουργού του, ήταν μεγάλο, ενώ το εγχείρημα υψηλό. Όλες μαζί δεσμεύτηκαν να εργαστούν

για την επίλυση των προβλημάτων των γυναικών και για την πνευματική ανάπτυξή τους, για τη διεκδίκηση των δικαιωμάτων του γυναικείου φύλου, αλλά και την αναγέννηση και διατήρηση των ελληνικών εθίμων και παραδόσεων. Αυτός ο συνδυασμός μοντέρνων διεκδικήσεων και επιτευγμάτων με τον σεβασμό και τη διατήρηση της παράδοσης υπήρξε και εξακολουθεί να είναι η ειδοποιός διαφορά του Λυκείου των Ελληνίδων Φλώρινας από όλα τα άλλα γυναικεία σωματεία που ιδρύθηκαν αργότερα στην περιοχή μας.

Εικ. 1. Μέλη του Λυκείου Ελληνίδων Φλώρινας με τοπικές ενδυμασίες.

Οι πολιτιστικοί στόχοι του Λυκείου Ελληνίδων Φλώρινας εκφράζονται με το ενδιαφέρον για την τέχνη, τον λόγο, την ποίηση, την παραδοσιακή μουσική και τον χορό, αλλά συγχρόνως, τη διαφώτιση και αναβάθμιση της γυναίκας ως θεμελίου της οικογένειας και της κοινωνίας. Πριν ακόμη η μνήμη αρχίσει να φθίνει και καθώς οι γενιές διαδέχονται η μία την άλλη, η υπενθύμιση αυτής της εποχής αποτελεί επιτακτική ανάγκη. Φιλοδοξεί να καλύψει την έλλειψη μιας συγκροτημένης συλλογής σχετική με τις δράσεις του Λ.Ε.Φ. στα 70 και πλέον χρόνια λειτουργίας του.

Αυτονόητο είναι ότι η παρουσίαση αυτή αποτελεί μία πρόταση, όσον αφορά στην ταξινόμηση, αξιολόγηση και προβολή του υπάρχοντος υλικού. Η καταγραφή των κειμένων και η επιλογή των φωτογραφιών έγινε με σκοπό την ανάδειξη του πολύπλευρου χαρακτήρα λειτουργίας του Συλλόγου, τόσο από άποψη ανάπτυξης δραστηριοτήτων όσο και από την ειδική σχέση που έχει δημιουργήσει με το κοινό.

Εικ. 2. Ο λογότυπος του Λυκείου Ελληνίδων Φλώρινας

Η παρουσίαση της δράσης του Λ.Ε.Φ. διαχωρίζεται σε ενότητες ανά χρονική περίοδο πενταετίας, αναδεικνύοντας τις δράσεις και το εύρος της παρουσίας του στον δυτικομακεδονικό χώρο. Κάθε δεκαετία που προστίθεται στη ζωή του Λ.Ε.Φ, δικαιώνει τη δύναμη της ιδέας που το δημιούργησε, επιβραβεύει το έργο που επιτελεί και με τη σφραγίδα του χρόνου αποδεικνύει πως ο κόσμος των ιδεών είναι πανίσχυρος και πως αυτές αντέχουν μέσα στις αντιξοότητες της ζωής. Υπάρ-

χουν πολλά πρόσωπα που συνέβαλαν στη διαχρονική παρουσία του Λ.Ε.Φ. με τη συνεισφορά τους. Βαδίζοντας σεμνά όλα αυτά τα χρόνια, πέτυχαν στο έργο τους, προγραμματίζοντας την πορεία του συλλόγου, με πολύ κόπο, δυνατή θέληση, φροντίδα, μεγάλη αγάπη και ξεχωριστή ποιότητα δουλειάς. Η δραστηριότητά τους και τα επιτεύγματά τους καταξιώνουν τους στόχους τους, όπως την ανάπτυξη της φιλίας, τη διατήρηση και τη δράση της πνευματικής κληρονομιάς. Άφησαν ως πολύτιμη παρακαταθήκη το όραμα για το Λύκειο των Ελληνίδων Φλώρινας στον 21ο αιώνα, διότι η λέξη «Λύκειο» σημαίνει φως, η λέξη «Ελληνίδων» παραπέμπει στην ελληνική παράδοση, ενώ το «Φλώρινας» παραπέμπει στη μικρή ακριτική γωνιά στο τριεθνές, που η μοίρα προόρισε να απλώσει την ιδέα του φωτός πέρα από τα γεωγραφικά και χρονικά όρια.

Η ίδρυση του Λυκείου, Φλώρινα 1952

Μια πόλη και μια ολόκληρη περιοχή προσπαθεί να μαζέψει τα συντρίμια της, να θεραπεύσει τις πληγές της και να αναπτερώσει το ηθικό των πολιτών της, ύστερα από μια δεκαετία πολέμων. Σε αυτήν τη συγκυρία

μια δυναμική γυναίκα καλλιτέχνις, με ευαισθησία στα κοινωνικά και ανθρωπιστικά θέματα, μπαίνει μπροστά για να δώσει χέρι βοήθειας στην πόλη. Είναι η Στεφανία Σιάκου, με καταγωγή από τη Θεσσαλονίκη και παντρεμένη με τον γιατρό Χρήστο Σιάκο, εξέχουσα μορφή της πόλης. Η κυρία Σιάκου, έχοντας διάφορες εικόνες από τις δράσεις του Λυκείου Ελληνίδων Θεσσαλονίκης, αποφασίζει να ιδρύσει το Παράρτημα Φλώρινας, ως παράρτημα του Λυκείου των Ελληνίδων Αθηνών, που λειτουργούσε ήδη από το 1911. Από τον τοπικό Τύπο διαβάζουμε σε άρθρο εφημερίδος «Έθνος» της 20ης Σεπτεμβρίου 1952 την είδηση της ίδρυσεως ενός νέου σωματείου γυναικών. Στις 25 Σεπτεμβρίου του 1952 καταχωρίστηκε στο Πρωτοδικείο Φλώρινας, με αριθμό πρωτοκόλλου 141, το ιδρυτικό Καταστατικό του Λυκείου Ελληνίδων Παράρτημα Φλώρινας. Καταχωρίστηκε στο Βιβλίο Σωματείων του Δικαστηρίου και δημοσιεύτηκε περιληψη του Καταστατικού στην εφημερίδα «Η ακριτική Βόρειος Ελλάς» του εκδότη Θωμά Βράκα. Οι σκοποί του Σωματείου, σύμφωνα με το Καταστατικό ήταν οι εξής:

- Η διατήρηση, διάδοση και προβολή των ελληνικών εθίμων και παραδόσεων
- Η εξυπηρέτηση της προόδου της Ελληνίδας και η υποβοήθηση της σε κάθε τομέα
- Η ηθική υποστήριξη προς τη μητέρα και το παιδί.

Εικ. 3. Εφημ. Φλώρινας Έθνος, φ. 20.9.1952:
Η είδηση της ίδρυσης του Λυκείου Ελληνίδων Παράρτημα Φλώρινας.

Τα μέλη του πρώτου Διοικητικού Συμβουλίου ήταν: Στεφανία Σιάκου (πρόεδρος), Πηνελόπη Ναούμ (αντιπρόεδρος), Ελισάβετ Μωραΐτου (γ. γραμματέας), Περσεφώνη Χατζηλάμπρου (ειδική γραμματέας), Ελένη Χρηστίδου (ταμίας), Χρυσάνθη Βογιατζή (κοσμήτωρ), Φανή Φίσκα, Αλίκη Πιλαρινού, Φωτεινή Βαρβέρη, Ελένη Πατσούρη (σύμβουλοι). Όσον αφορά τη δράση του Λυκείου εκείνη την εποχή, πληροφορίες προέρχονται από προσωπικά αρχεία των μελών. Παρότι το Παράρτημα Φλώρινας λειτουργούσε ανεξάρτητα διοικητικά και διαχειριστικά, το Λύκειο Ελληνίδων Αθηνών λειτουργούσε ως οδηγός. Τα τμήματα που συστήθηκαν ήταν: μορφωτικό, καλλιτεχνικό, λαογραφικό, παραδόσεων, ματιοθήκης και χορού.

Προτεραιότητα δόθηκε στην καταπολέμηση του αναλφαριθμητισμού, πρόβλημα μεγάλο εκείνη την εποχή, λόγω της υπολειτουργίας των σχολείων κατά τα έτη 1940-1950, εξαιτίας των συνεχών πολέμων. Γι' αυτόν τον λόγο το Λύκειο Ελληνίδων Φλώρινας ίδρυσε Νυχτερινό Σχολείο Αγραμμάτων Απόρων Γυναικών, κατά τα έτη 1953-1954. Σε σχετικό έγγραφο προς τον τότε υπουργό Παιδείας αναφέρεται η απόφαση του Λυκείου για την ίδρυση του σχολείου, αρχικά στην πόλη, με σκοπό την επέκταση και τα χωριά. Το Σχολείο λειτούργησε με τη συνέργεια των διδασκουσών μελών και με έσοδα από εράνους των κατοίκων της πόλης. Επίσης, δημιουργήθηκε Τμήμα Βιβλιοθήκης και λειτούργησε Τμήμα Γαλλικής Γλώσσας, το οποίο λειτούργησε για λίγο. Το Λύκειο πραγματοποιούσε διαλέξεις σε συνεργασία με το Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, την Παιδαγωγική Ακαδημία Φλώρινας και το Γυμνάσιο Φλώρινας. Ενδεικτική ήταν η διάλεξη του καθηγητού Φιλοσοφικής Ιωάννου Κακριδή, την οποία παρακολούθησε πλήθος πολιτών. Στη διάλεξη παρευρέθηκαν ο εισαγγελέας Φλώρινας Καρούκης, ο πρόεδρος πρωτοδικών Φλώρινας, η Πέρσα Χατζηλάμπρου και η Ουρανία Σιάκου, ο διευθυντής και ο υποδιευθυντής της Παιδαγωγικής Ακαδημίας, ο Χρήστος Σιάκος, καθώς και οι καθηγητές Αγαθάγγελος Ελευθερίου, Γιάννης Αμπατζίδης και Γιάννης Λοτάρης.

Το Λαογραφικό Τμήμα εργάστηκε για τη συγκέντρωση λαογραφικού υλικού και κυρίως τοπικών ενδυμασιών αλλά και άλλων αντικειμένων από προσφορές των κατοίκων της Φλώρινας και των χωριών, καθώς και για φωτογραφική αποτύπωση τους. Η δράση αυτή έγινε για να τονιστεί η ανάγκη διάσωσης και διάδοσης της παράδοσης. Δυστυχώς, λόγω των

πολλών μετακομίσεων, δεν έχει διασωθεί αυτό το υλικό. Το Χορευτικό Τμήμα δημιουργήθηκε αρχικά από δέκα νεάνιδες. Οι πρώτες ομάδες συμμετείχαν σε παρελάσεις, ομιλίες και χορευτικές εμφανίσεις στην πόλη, πλαισιώνοντας εκδηλώσεις. Χαρακτηριστική ήταν η εκδήλωση για τον εορτασμό της 2ας Φεβρουαρίου του 1953, όταν το χορευτικό τμήμα, με χοροδιδάσκαλο τη γυμνάστρια Ζούρου, παρουσίασε παραδοσιακούς χορούς από όλη την Ελλάδα. Το Καλλιτεχνικό Τμήμα δραστηριοποιήθηκε οργανώνοντας Βραδιές Κλασικής Μουσικής με δίσκους αλλά και ζωντανά ρεσιτάλ πιάνου και τραγουδιού, σε συνεργασία με τις μαθήτριες του Ωδείου Φλώρινας της σχολής πιάνου, ακορντεόν και άλλων οργάνων, πλαισιώνοντας διάφορες ομιλίες και εκδηλώσεις και χοροεσπερίδες.

Περίοδος 1955-1970

Κατόπιν εκλογών που διεξήχθησαν το 1954 εξελέγη νέο Διοικητικό Συμβούλιο με πρόεδρο την Ελένη Ματσούκα, η οποία παρέμεινε πρόεδρος έως το 1970. Κατά τη δεκαετία 1955-1965 το Σωματείο οργανώνεται καλύτερα, σταθεροποιείται, αποκτά νέα μέλη, νοικιάζει ένα μικρό γραφείο και προσλαμβάνει επιστάτη για τις συνδρομές και τη διακίνηση της αλληλογραφίας, ενισχύεται η Ιματιοθήκη με την αγορά στολών από όλα τα μέρη της Ελλάδος. Από τις πρώτες και σημαντικότερες δραστηριότητες του έτους 1955 ήταν η δεκαήμερη εκδρομή στην Κωνσταντινούπολη και η προσκυνηματική επίσκεψη στο Πατριαρχείο και τον Πατριάρχη Αθηναγόρα. Συμμετείχαν περίπου πενήντα Φλωρινιώτες, συμπεριλαμβανομένων Μοναστηριωτών, οι οποίοι γνώριζαν τον Πατριάρχη από την εποχή που υπηρετούσε στην Ιερά Μητρόπολη Μοναστηρίου. Διασώζεται στα αρχεία η επιστολή-πρόσκληση του Πατριάρχη που έγραφε: «Εχάρην επειδή πρόκειται να ίδωμεν εν τοις Πατριαρχείοις τέκνα προσφιλή εκ της αγαπητής πόλεως Φλωρίνης, μιας περιφερείας εν ή εζήσαμεν προ πολλών ετών και της οποίας διατηρούμε άσβεστον την ανάμνηση αυτής». Η εκδρομή συνοδεύτηκε από επίσκεψη στο Ρωμέικο Ορφανοτροφείο στην νήσο Πρίγκηπο, στο οποίο το Λ.Ε.Φ. δώρισε 150 λίρες Τουρκίας.

Το Καλλιτεχνικό Τμήμα διοργάνωνε εκδηλώσεις, όπως για τη Γιορτή της Μητέρας του 1955, με πλούσιο πρόγραμμα, που περιλάμβανε χορωδιακά τραγούδια, απαγγελίες, θεατρικά αποσπάσματα, ομιλίες, κλασικά κομμάτια με πιάνο και ακορντεόν, στην Αίθουσα Θεαμάτων του Φ.Σ.Φ. «Αριστοτέλης». Επίσης, πραγματοποίησε επισκέψεις σε νοσοκομεία κατά τις εορταστικές ημέρες, μοιράζοντας κεράσματα στους ασθενείς. Συμμετέχει επίσης σε προγράμματα δενδροφύτευσης, ενώ τακτικά επισκέπτονταν στρατιωτικές μονάδες, ειδικά σε απομακρυσμένα φυλάκια της Φλώρινας, κατά τις εορταστικές μέρες των Χριστουγέννων και του Πάσχα.

Στο πλαίσιο κοινωνικής προσφοράς, το Λ.Ε.Φ. παρουσιάζει κατά την περίοδο αυτή πλούσια κοινωνική δράση, σε συνεργασία με τις τοπικές στρατιωτικές, πολιτικές, θρησκευτικές και δικαστικές αρχές, καθώς και με άλλους πολιτιστικούς συλλόγους, όπως τον Φ.Σ.Φ. «Αριστοτέλης» και τη «Μέρμυρα». Σε αναγνώριση της συμβολής της, η πρόεδρος ορίστηκε μέλος της Εταιρείας Προστασίας Ανηλίκων και μέλος της «Επιτροπής Αποκαταστάσεως Απόρων Κορασίδων», που λειτουργούσε εκείνη την εποχή. Το Λύκειο συμμετείχε σε όλους τους εράνους υπέρ των απόρων κορασίδων και υπέρ του Ιδρύματος Προστασίας Απόρων Παίδων Μακεδόνων «Αριστοτέλης». Κατά την επίσκεψη των βασιλέων, παρέστη στην απονομή των «Βιβλιαρίων Προικοδότησης» στους δικαιούχους και, αναγνωρίζοντας τη συμβολή του θεσμού, ανέλαβε την προικοδότηση μιας νεαρής κοπέλας.

Το χορευτικό τμήμα, κατά το έτος 1965 αποτελούνταν από ένα τμήμα με μόνιμο καθηγητή γυμναστικής και χορού, ενώ στο τμήμα συμμετέχουν για πρώτη φορά αγόρια. Σύντομα εξελίσσεται το χορευτικό σε συγκρότημα αξιώσεων, δίνει παραστάσεις και στην Αθήνα, συμμετέχοντας σε δράσεις του Ε.Ο.Τ. σε συνεργασία με άλλα Λύκεια, λαμβάνοντας το δεύτερο βραβείο. Χαρακτηριστική είναι η επίσκεψη κλιμακίου της Γερμανικής Τηλεόρασης το 1966, για να βιντεοσκοπήσει το χορευτικό τμήμα του Λυκείου, που παρουσίασε τοπικούς παραδοσιακούς χορούς. Το τμήμα συνέχισε τις εμφανίσεις του εκτός Φλώρινας, σε διάφορες πόλεις, όπως Κοζάνη, Καστοριά, Αμύνταιο, Καβάλα, Θεσσαλονίκη, Αθήνα, με κορυφαία εμφάνιση το 1969 στην Διεθνή Έκθεση Θεσσαλονίκης, όπου με ευθύνη του χοροδιδάσκου Νίκου Λούστα ενθουσίασε τον κόσμο και απέσπασε θερμότερες κριτικές. Τον Αύγουστο του 1967, το

συγκρότημα πήρε μέρος στο Διεθνές Φεστιβάλ Χορού και Λόγου στη Λευκάδα, όπου έλαβε το δεύτερο βραβείο.

Εικ.4. Οι κυρίες του χορευτικού συγκροτήματος του Λυκείου (μπροστά στη Βουλή), που συμμετείχαν στο φεστιβάλ του Ε.Ο.Τ. στην Αθήνα το 1965.

Από την ίδρυση του Λ.Ε.Φ. το 1952 από τη Στεφανία Σιάκου έως το 1970, τα μέλη που συμμετείχαν σε όλες τις εκδηλώσεις προσέφεραν απλόχερα την αγάπη τους στο Λύκειο. Το Λύκειο ανταποκρίθηκε με επιτυχία στις ανάγκες του τόπου και της εποχής του. Δίδαξε, γαλούχησε τους νέους με αγάπη για την παράδοση, τον εθελοντισμό και την κοινωνική προσφορά.

Περίοδος 1971-1975

Το 1971 εξελέγη νέο Διοικητικό Συμβούλιο με πρόεδρο την Κική Μπέικου. Το χορευτικό τμήμα προσέλκυσε νέα παιδιά στο Λύκειο, δημιουργώντας ένα νεανικό σχήμα. Σημαντική δράση ήταν η παράσταση στο Θέατρο «Αυλαία» της Θεσσαλονίκης, όπως επίσης και η συμμετοχή στο Φεστιβάλ της Καρδίτσας το 1972, στο Φεστιβάλ Αποκριάτικων εκδηλώσεων της Ξάνθης το 1976, στο Φεστιβάλ Κομοτηνής το 1977 και της

Αθήνας το 1979, η συμμετοχή στις εορταστικές εκδηλώσεις της Κοζάνης το 1976-1977 και, βεβαίως, η συμμετοχή σε όλες τις τοπικές εκδηλώσεις και δράσεις της Φλώρινας. Για μια δεκαετία σχεδόν το Λύκειο εργάστηκε με προσήλωση στους σκοπούς του, ο θάνατος όμως της προέδρου ανέκοψε την πορεία του για λίγο καιρό, καθώς έμεινε «ακέφαλο».

Το 1976 δημιουργήθηκε το Παιδικό Χορευτικό Τμήμα, για το οποίο ο νομάρχης Φλώρινας, κος Θεόδωρος Ασπασίδης, χρηματοδότησε την αγορά των στολών. Το Παιδικό Τμήμα έλαβε μέρος και στο Φεστιβάλ της Φλώρινας, το οποίο γινόταν κάθε χρόνο και το παρουσίαζε ο περίφημος στην εποχή παρουσιαστής Άλκης Στέας. Το Λύκειο πέρασε σε μια φάση αποδυνάμωσης, καθώς ανέκοψε τη συμμετοχή σε εκδηλώσεις, αλλά και έχασε τον τόπο φιλοξενίας του, με αποτέλεσμα να απαιτούνται συνεχείς μετακινήσεις για τη στέγαση του συλλόγου. Τα παραπάνω προβλήματα έφεραν την αναμενόμενη αναστολή συμμετοχής του Λυκείου σε δράσεις στις οποίες συμμετείχε στο παρελθόν, για πολύ καιρό.

Το 1992, με την εκλογή της νέας προέδρου Έλλης Βαγουρδής, δόθηκε νέα τόνωση και αισιοδοξία για νέες πρωτοβουλίες. Έτσι, άρχισε μια νέα περίοδος, με επιθυμία για ανανέωση. Το νέο Δ.Σ. ξεκίνησε αμέσως νέες προσπάθειες, ώστε το Λύκειο να ξαναβρεί την αίγλη και το κύρος του, να βγει από την αδράνεια και να πραγματοποιήσει τους σκοπούς του. Στο πλαίσιο αυτό, το χορευτικό τμήμα ανανεώθηκε με νέα αγόρια και κορίτσια, που στελέχωσαν το τμήμα, συμμετέχοντας σε όλες τις παραστάσεις. Επίσης, κατεβλήθη επιτυχής προσπάθεια για εγγραφή νέων μελών, τα οποία συμμετείχαν σε ομιλίες και εκδρομές. Το Λύκειο προχώρησε σε διάφορες δράσεις, οι σπουδαιότερες των οποίων ήταν εκδρομές στη Νάουσα, την Καστοριά, τις Πρέσπες, το Νυμφαίο, την Κοζάνη, η ανανβίωση του εθίμου του Κλήδονα, ενώ συμμετείχε με το χορευτικό του σε εκδηλώσεις στη Σιάτιστα.

Αξιοσημείωτες επίσης ήταν οι διαλέξεις της λαογράφου κ. Αντιγόνης Τσάμη, μέλους του Λυκείου, στον τοπικό ραδιοφωνικό σταθμό με θέματα όπως αποκριάτικα έθιμα της περιοχής Φλώρινας, τα έθιμα της Μ. Παρασκευής και τα έθιμα των εθελοντριών του Ερυθρού Σταυρού, καθώς επίσης και ο εορτασμός της Γιορτής της Μητέρας. Με τις παραπάνω ενέργειες το Λύκειο Ελληνίδων ξεπέρασε τις δυσκολίες των προηγούμενων ετών. Όλες οι εκδηλώσεις είχαν βρει απήχηση στο κοινό της Φλώρινας, δίνοντας κουράγιο στα μέλη του για να συνεχίσουν.

Το Λ.Ε.Φ. συμμετείχε στις εορταστικές εκδηλώσεις του Δήμου Φλώρινας, στολίζοντας τον χώρο που φιλοξενούσε το παραδοσιακό έθιμο των Φωτιών και προσφέροντας κατά την διάρκεια του εθίμου εκλεκτά χειροποίητα εδέσματα. Παράλληλα, πραγματοποίησε επισκέψεις στο Γηροκομείο, στο ΚΑΠΗ Φλώρινας και στο Νοσοκομείο Φλώρινας, συνοδεία του μικρού χορευτικού τού Λυκείου, δίνοντας χαρά και εορταστική θαλπωρή στους παρευρισκόμενους. Επισκέφτηκε, επίσης, και τα ακριτικά συνοριακά φυλάκια της Νίκης, προσφέροντας δώρα. Οι συμμετοχές σε χορευτικά φεστιβάλ εκείνη την περίοδο ήταν πολλές. Το Λ.Ε.Φ. συμμετείχε στην εκδήλωση Επίδειξης Παραδοσιακών Φορεσιών για εορτασμούς για την 20η επέτειο ίδρυσης του Λυκείου Ελληνίδων Βέροιας, παρουσιάζοντας τρεις τοπικές φορεσιές, στο Συνέδριο Μελών Δυτικής Μακεδονίας στα Γιαννιτσά, ενώ πραγματοποίησε επίσκεψη στη μονή της Παναγίας Σουμελά Βέροιας.

Περίοδος 1996-2000

Η προεδρία της αείμνηστης κ. Αντιγόνης Τσάμη αποτέλεσε κεφάλαιο για το Λ.Ε.Φ., καθώς αυτή προσέφερε τα μέγιστα στους τομείς στους οποίους διακρινόταν η ίδια, της τέχνης, της λαογραφίας, της συγγραφής και της ποίησης, μεταλαμπαδεύοντας τις γνώσεις της τόσο στην κουλτούρα του Λ.Ε.Φ. όσο και στα μέλη του συλλόγου. Το 1997 το Λ.Ε.Φ. συμμετείχε με τη χορευτική ομάδα στο Φεστιβάλ του Δήμου Έδεσσας, στο Ετήσιο Αντάμωμα των Βλάχων και σε εορταστικές εκδηλώσεις του Πισοδερίου και των Πρεσπών. Με αφορμή τις εκδηλώσεις της Θεσσαλονίκης ως Πολιτιστικής Πρωτεύουσας της Ευρώπης για το 1997, διοργανώθηκε από την Ιερά Κοινότητα του Αγίου Όρους έκθεση με θέμα: «Οι θησαυροί του Αγίου Όρους», στο Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού στη Θεσσαλονίκη, την οποία επισκέφτηκε ομάδα του Λ.Ε.Φ. Κατά τη διάρκεια της επίσκεψης το Λ.Ε.Φ. βραβεύθηκε σε εκδήλωση στη μονή Λαζαριστών από τη Λέσχη Lions «Λευκός Πύργος».

Συνεχίζοντας την παράδοση εορτασμού της γιορτής του Αγίου Φανουρίου, το Λύκειο συμμετείχε και εκείνη την περίοδο στον εκκλησιασμό, προσφέροντας εδέσματα στο εκκλησίασμα. Εκείνη τη χρονιά το Λύκειο Ελληνίδων Αθηνών επισκέφτηκε την Φλώρινα, έχοντας την ευκαιρία να ξεναγηθεί στα αξιοθέατα της περιοχής αλλά και στα γραφεία του Λ.Ε.Φ., συζητώντας για τις δράσεις των συλλόγων εκατέρωθεν αλλά και

ανταλλάσσοντας ιδέες και καλές πρακτικές. Επιπροσθέτως, αφουγκραζόμενο την ανάγκη της ευαισθητοποίησης του κόσμου για ιατρικά ζητήματα, το Λ.Ε.Φ. διοργάνωσε ενημερωτική ημερίδα με ιατρικό θέμα, επ' ευκαιρία της Γιορτής της Μητέρας. Είναι σημαντικό να αναφέρουμε πως η κ. Τσάμη ήταν η εμπνεύστρια της αναβίωσης του πανάρχαιου λαϊκού παραδοσιακού εθίμου του Αι-Γιάννη του Κλήδονα, η οποία καθιερώθηκε και τιμάται εφεξής κάθε χρόνο, με τη διοργάνωση της «Γιορτής των Λουλουδιών», κατά τη διάρκεια της οποίας προσφέρονται στους παρευρισκομένους εδέσματα.

Αποδεικνύοντας τη διαχρονική πίστη στη διατήρηση και διάδοση της πολιτιστικής κληρονομιάς της Φλώρινας, το Λ.Ε.Φ. συμμετείχε στον προγραμματισμό, την οργάνωση και τη φιλοξενία τηλεοπτικής εκπομπής, με παρουσιάστρια την Έλντα Πανοπούλου, που επισκέφτηκε τη Φλώρινα. Η δράση αυτή έγινε στο πλαίσιο ανάδειξης του Λυκείου στα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης, τόσο τοπικής, όσο και εθνικής εμβέλειας, ώστε να αναδειχτούν οι δραστηριότητες του Συλλόγου, αλλά και να ενημερωθεί το κοινό για παραδοσιακά έθιμα της Φλώρινας, με αποτέλεσμα να αυξηθεί η συμμετοχή των Φλωρινιωτών στον Σύλλογο.

Σε σχέση με την προσφορά στον κλάδο της εκπαίδευσης, στον οποίο το Λ.Ε.Φ. επενδύει πάντα, το Λ.Ε.Φ. με πρωτοβουλία της προέδρου επισκέφτηκε διάφορα σχολεία των ακριτικών Πρεσπών και διένειμε 150 αντίτυπα παραδοσιακών παραμυθιών στους μικρούς μαθητές, αλλά και 50 λογοτεχνικά βιβλία τους μαθητές δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης της περιοχής, στα πλαίσια του φεστιβάλ Λαιμού. Αντίστοιχη δράση πραγματοποιήθηκε στην Τοπική Κοινότητα Αγίας Παρασκευής. Κατά την περίοδο αυτή εμπλουτίστηκε η Ιματιοθήκη του Λύκειο με τοπικές φορεσιές του Πισοδερίου, της Σκοπιάς, των Μεταξάδων και της Αλεξάνδρειας Ημαθίας (Γιδάς).

Η σημαντικότερη στιγμή της περιόδου αυτής ήταν η βράβευση του συλλόγου από το Λύκειο Ελληνίδων Θεσσαλονίκης (1996), για τη συμμετοχή του στον Διαγωνισμό Λαογραφίας. Επίσης η πρόεδρος του Λυκείου αναγορεύτηκε «Γυναίκα της Μακεδονίας» από πέντε γυναικείους συλλόγους για τις δράσεις της και το πλούσιο συγγραφικό της έργο, που αποτελούνταν από πέντε βιβλία. Η βράβευση αυτή δεν ήταν η μοναδική, καθώς η κ. Τσάμη τιμήθηκε και το 2006 από τον Δήμο Φλώρινας σε ειδική εκδήλωση.

Περίοδος 2000-2008

Την περίοδο αυτή το Λ.Ε.Φ. συνέχισε την ανοδική πορεία του, συνεχίζοντας τις καθιερωμένες συνεργασίες του με όλους του τοπικούς φορείς, όπως επίσης και την αδιάλειπτη παρουσία του σε Φεστιβάλ και Εορτασμούς. Το Λ.Ε.Φ. συμμετείχε σε τρία Πανελλαδικά Συνέδρια, που οργανώνονται κάθε δύο χρόνια από τα διάφορα Παραρτήματα του Λυκείου Ελληνίδων ανά την Ελλάδα. Τα συνέδρια αυτά αποτελούν έναν άριστο τρόπο ανταλλαγής απόψεων και προβληματισμών πάνω σε θέματα που αφορούν τόσο την οργάνωση και λειτουργία των Λυκείων, όσο και τη σύσφιξη των σχέσεων των Δ.Σ. και των μελών των Παραρτημάτων. Σημαντική στιγμή ήταν η υποδοχή και φιλοξενία στη Φλώρινα του Δ.Σ. του Λυκείου Ελληνίδων Λαμίας, που έλαβε χώρα το 2007, αλλά και η αποστολή του Λ.Ε.Φ. στο 10ο Πανελλήνιο Συνέδριο Λυκείου των Ελληνίδων στον Βόλο το 2001 και στη Σάμο το 2007.

Ορόσημα της περιόδου αυτής ήταν η συμμετοχή στη «φιλοξενία» της Ολυμπιακής Φλόγας στη Φλώρινα το 2004, την οποία το Λύκειο υποδέχθηκε φορώντας παραδοσιακές φορεσιές, καθώς επίσης η υποδοχή του Οικουμενικού Πατριάρχη Βαρθολομαίου, ο οποίος επισκέφτηκε τη Φλώρινα το 2006. Η χορευτική ομάδα συμμετείχε σε εκδηλώσεις όπως στον εορτασμό εγκαινίων του Λαογραφικού Μουσείου Έδεσσας, στον εορτασμό της 60ης επετείου ιδρύσεως του Φ.Σ.Φ. «Ο Αριστοτέλης», στον Δήμο Φλώρινας, στον Δήμο Νάουσας και στον Δήμο Λαμίας. Το Παιδικό Τμήμα επίσης συμμετείχε σε εκδηλώσεις, όπως η Γιορτή της Μητέρας, συνεχίζοντας την παράδοση του με τη βοήθεια και το μεράκι των χοροδιδασκάλων του. Το Λ.Ε.Φ. διοργάνωσε εκδήλωση για τη Γιορτή της Μητέρας, σε συνεργασία με τον Σύλλογο Πολυτέκνων Φλώρινας, κατά τη διάρκεια της οποίας έγινε συμβολική βράβευση σε τρεις πολύτεχνες μητέρες για την προφορά τους. Την επόμενη χρονιά η ίδια ημέρα γιορτάστηκε με χορευτική εκδήλωση, τα έσοδα της οποίας διατέθηκαν στα Κέντρα Στήριξης γυναικών «Σωσάννα». Στην εκδήλωση αναφέρθηκαν τα προβλήματα των πολυτέκνων οικογενειών αλλά και το θέμα της γυναικείας κακοποίησης. Σε αυτό το σημείο αξίζει να αναφέρουμε ότι το 2003 βραβεύθηκε ένα από τα πρώτα στελέχη του σωματείου «Σωσάννα», η Πέρσα Χατζηλάμπρου, για την πολύχρονη και πολύτιμη συνεισφορά της στο Λύκειο Ελληνίδων Φλώρινας, αναδεικνύοντας την ευαισθησία του Λ.Ε.Φ. στα θέματα στήριξης του ρόλου της γυναίκας.

Το 2006 πραγματοποιήθηκε εκδήλωση από τον Δήμο Φλώρινας σε συνεργασία με το Ωδείο Φλώρινας προς τιμήν της επίτιμης προέδρου του Λ.Ε.Φ. Αντιγόνης Τσάμη, σπουδαίας Φλωρινιώτισας, λαογράφου, συγγραφέα και ποιήτριας. Της απονεμήθηκε τιμητική πλακέτα από τον Δήμαρχο Φλώρινας κ. Παπαναστασίου, ενώ στην εκδήλωση αναφέρθηκαν τόσο βιογραφικά στοιχεία της τιμώμενης όσο και ανάλυση του συγγραφικού της έργου. Επίσης, το 2007 το Λ.Ε.Φ. τίμησε τη σπουδαία Φλωρινιώτισσα βιολονίστα και καθηγήτρια της έδρας βιολιού στο Κρατικό Ωδείο Θεσσαλονίκης Ντάνη Δοσίου. Η Πρόεδρος του Συλλόγου αναφέρθηκε στο βιογραφικό της και στον ζήλο που επέδειξε για την ανάδειξη της ιδιαίτερης πατρίδας της, μέσω του έργου της. Στην εκδήλωση συμμετείχαν και οι μαθητές της κ. Δοσίου, παρουσιάζοντας ρεσιτάλ εγχόρδων.

Εκείνη την περίοδο, συγκεκριμένα το 2008, αποκαταστάθηκε το χρόνιο πρόβλημα του συλλόγου σχετικά με την έδρα του, καθώς οι χώροι που είχαν παραχωρηθεί για αυτόν τον σκοπό ήταν ακατάλληλοι και έχρηζαν ανακαίνισης. Έτσι, μετά από αλλεπάλληλα διαβήματα τόσο στον Δήμο Φλώρινας όσο και στην Νομαρχία, ο σύλλογος πέτυχε την εξασφάλιση χρηματοδότησης για την ανακαίνιση της Ιματιοθήκης με κατάλληλο εξοπλισμό για την κατάλληλη συντήρηση των παραδοσιακών φορεσιών αλλά και την επίπλωση του Λυκείου Ελληνίδων. Παράλληλα το 2008 ιδρύθηκε το Τμήμα Χειροτεχνίας, το οποίο λειτουργεί μέχρι και σήμερα, με μεγάλη συμμετοχή των μελών του Λ.Ε.Φ.

Περίοδος 2009-2012

Η εξωστρέφεια και η χορευτική παράδοση χαρακτηρίζουν την περίοδο αυτή, κατά την οποία το Λ.Ε.Φ. πραγματοποίησε πολλές ημερίδες και εκδηλώσεις κοινωνικού ενδιαφέροντος, με προσανατολισμό κυρίως στη γυναίκα, στην παράδοση και στην υγεία. Για παράδειγμα, το 2009 πραγματοποιήθηκε εκδήλωση για την Ημέρα της Γυναίκας προς τιμήν της μεγάλης εμπνεύστριας και ιδρύτριας του Λυκείου Ελληνίδων Καλλιρρόης Παρρέν, της πρώτης ελληνίδας φεμινίστριας, που είχε στόχο να βγάλει την Ελληνίδα από την αφάνεια και να την ενεργοποιήσει. Επίσης, πραγματοποιήθηκε ενημερωτική ημερίδα με θέμα την παχυσαρκία, με ομιλήτρια την ιατρό Μαρία Κωνσταντινίδου και μεγάλη συμμετοχή του

κοινού. Για τη Γιορτή της Μητέρας το Λ.Ε.Φ. συνδιοργάνωσε με τον Σύλλογο Γονέων Παιδιών με Νεοπλασίες «Φλόγα» ενημερωτική εκδήλωση, με σκοπό τα έσοδά της να διατεθούν για την οικονομική ενίσχυση του συλλόγου «Φλόγα», διανέμοντας δωρεάν όλα τα διαθέσιμα βιβλία της εισηγήτριας της εκδήλωσης. Το Λ.Ε.Φ. συνεισέφερε στην εκδήλωση με παράσταση σύσσωμης της χορευτικής ομάδας, τόσο των ενηλίκων όσο και του παιδικού τμήματος.

Επιπροσθέτως, το 2010 έγινε παρουσίαση του βιβλίου της επίτιμης προέδρου του Λ.Ε.Φ. Αντιγόνης Τσάμη, με τίτλο «Σύντομο Οδοιπορικό του Παύλου Μελά», ενώ το 2011, για τη συμπλήρωση 100 χρόνων από την ίδρυση του Λυκείου Ελληνίδων Αθηνών, παρουσιάστηκε το βιβλίο της ίδιας με τίτλο «Αναμνήσεις από το έπος 1940 και την κατοχή 1941-1944». Επίσης, το Λύκειο γιόρτασε τη Γιορτή της Μητέρας το 2011 με τη θεατρική παράσταση της ομάδας «Θεατρική Αναζήτηση Πτολεμαΐδας» με τίτλο «Τζιτζιμιτζιχότζια», με ιδιαίτερη αφιέρωση της βραδιάς στις μητέρες παιδιών με ειδικές ανάγκες. Για τον εορτασμό της γιορτής του Αϊ-Γιάννη του Κλήδονα ο λαογράφος κ. Λάζαρος Μέλλιος ανέλυσε τα πατροπαράδοτα έθιμα σε μια ξεχωριστή εκδήλωση.

Σε σχέση με τη συνεργασία του συλλόγου με άλλους φορείς, το Λ.Ε.Φ. έλαβε μέρος στο 14ο Πανελλήνιο Συνέδριο Λυκείου Ελληνίδων που έγινε στη Νάουσα, με θέμα «Από τον λαϊκό πολιτισμό στις πολιτιστικές αγορές». Επίσης, πραγματοποίησε τριήμερη εκδρομή στην Αθήνα, όπου αντιπροσωπία του Δ.Σ. επισκέφτηκε τα κεντρικά γραφεία του Λυκείου Ελληνίδων των Αθηνών, το Νέο Μουσείο της Ακρόπολης, το Μουσείο Ιστορίας της Ελληνικής Ενδυμασίας και την εθνική Πινακοθήκη. Επίσης το Λ.Ε.Φ. επισκέφτηκε την έδρα του Λυκείου Ελληνίδων Ξάνθης. Επιπροσθέτως, πήρε μέρος στην 9η Συνάντηση Προέδρων, Εφόρων Χορού, Εφόρων Ιματιοθήκης και Δασκάλων Χορού, που έλαβε χώρα στη Θεσσαλονίκη, όπου τονίστηκε η θετική επίδραση των ελληνικών παραδοσιακών χορών στην ισορροπία των ηλικιωμένων ανθρώπων αλλά και στη γενικότερη βελτίωση της υγείας ατόμων με μακροχρόνια προβλήματα υγείας. Μεταξύ των συγκεκριμένων χορών που αναφέρθηκαν ως βελτιωτικοί για την υγεία, συμπεριλαμβάνονται και χοροί της Φλώρινας, όπως ο «Λυτός ή Λεβέντικος».

Τον Σεπτέμβριο του 2009, το Λ.Ε.Φ. φιλοξένησε το Λύκειο Ελληνίδων Κέρκυρας, το χορευτικό του οποίου εμφανίστηκε σε εκδηλώσεις του Δήμου Φλώρινας, στο πλαίσιο του Συνεδρίου με θέμα «Εναλλακτικές μορφές τουρισμού», καθώς και σε εκδηλώσεις του Δήμου Πρεσπών. Η διήμερη φιλοξενία τους περιλάμβανε ξεναγήσεις στο Νυμφαίο, στον Αρκτούρο, στον Άγιο Γερμανό, Άγιο Αχίλλιο κ.α. Αξίζει να γίνει ειδική αναφορά στους πολύτιμους συνεργάτες του Λ.Ε.Φ., που βοήθησαν στη διοργάνωση όλων των προαναφερθέντων εκδηλώσεων και δράσεων: ήταν οι εξαιρετικοί δάσκαλοι όλων των τμημάτων, οι οποίοι έδωσαν νέα πνοή στην καθημερινότητα των μελών, δουλεύοντας με μεράκι και προσήλωση στην ενδυνάμωση της αγάπης προς την παράδοση.

Σχετικά με τα τμήματα που λειτούργησαν αυτήν την περίοδο και ξεκινώντας με το χορευτικό τμήμα, κατά την περίοδο αυτή λειτούργησαν τέσσερα χορευτικά τμήματα, το παιδικό, το εφηβικό, το αρχαίο ενηλίκων και το προχωρημένο τμήμα ενηλίκων, το οποίο έκανε εμφανίσεις στην Πρέβεζα, στην Πρέσπα, στην Κέλλη, έλαβε μέρος στην υποδοχή τριών πρωθυπουργών Ελλάδας, FYROM και Αλβανίας κατά τη Συνάντηση Κορυφής που έγινε στην Πύλη Πρεσπών, αποσπώντας τα συγχαρητήρια του τότε πρωθυπουργού. Επίσης, το χορευτικό συμμετείχε στα γυρίσματα της εκπομπής «Ζούγκλα», που πραγματοποιήθηκαν στις Πρέσπες, με σκοπό τη διαφημιστική προβολή της περιοχής από τον γνωστό δημοσιογράφο Μάκη Τριανταφυλλόπουλο. Λίγες μέρες αργότερα, το Λ.Ε.Φ. συμμετείχε στην κινηματογράφιση τοπίων για ντοκιμαντέρ του περιοδικού National Geographic, με θέμα την καταγραφή παραδοσιακών οικισμών και εθίμων.

Από τις πιο σημαντικές και συγκινητικές στιγμές ήταν η συμμετοχή-εμφάνιση του χορευτικού τμήματος του Λ.Ε.Φ. στην υποδοχή της Επιτροπής των Παραολυμπιακών Αγώνων, σε μια εκδήλωση κατά την οποία παιδιά με ειδικές ανάγκες χόρευαν μαζί με το χορευτικό τμήμα. Το 2010 το τμήμα παρουσίασε παραδοσιακούς βλάχικους χορούς στην πόλη Μοναστήρι της γειτονικής χώρας, κατόπιν πρόσκλησης από τον έλληνα πρόξενο, στο πλαίσιο της εκδήλωσης που έγινε για την παρουσίαση του «Λεξικού της Κουτσοβλάχικης Γλώσσας» του Κ. Νικολαΐδη. Το τμήμα συμμετείχε επίσης στις Χριστουγεννιάτικες εκδηλώσεις του Δήμου Φλώρινας, όπως κάθε χρόνο, ψάλλοντας τα χριστουγεννιάτικα

κάλαντα σε όλη την πόλη και αναβιώνοντας το έθιμο της «γουρουνοχαράς», που έγινε στην κεντρική πλατεία της πόλης, ενώ συμμετείχε στα «Πρέσπεια 2008», κλείνοντας τη συναυλία του Σταμάτη Κραουνάκη, και επίσης σε διάφορες πόλεις, όπως στο Άργος, στη Σαρωνίδα, στο Παμμακεδονικό Συναπάντημα.

Το Λ.Ε.Φ. συμμετείχε επίσης στην παρουσίαση του Λευκώματος της Ιεράς Μητρόπολης Φλωρίνης, Πρεσπών και Εορδαίας, με τίτλο «Δύο πόλεις-δύο λίμνες-μία ιστορία», που έλαβε χώρα σε Αθήνα (Γκάζι), Θεσσαλονίκη (Θέατρο Αριστοτέλειον) και Φλώρινα. Από τις ξεχωριστές εμφανίσεις του στη Φλώρινα του χορευτικού τμήματος ήταν η συμμετοχή του Λ.Ε.Φ. στο Διεθνές Φεστιβάλ Παραδοσιακών Χορών στην πόλη Ostroleka της Πολωνίας, που έγινε προς τιμήν των θυμάτων του 2ου Παγκοσμίου πολέμου. Παράλληλα, το τμήμα συμμετείχε στο έθιμο ενός αληθινού παραδοσιακού πολωνικού γάμου, όπου χόρευε μαζί με τους παρευρισκόμενους ελληνικούς χορούς. Κατά τη διάρκεια του φεστιβάλ, το Λ.Ε.Φ. διατήρησε εμπορικό περίπτερο, όπου πωλούνταν ελληνικά παραδοσιακά προϊόντα και διαθέτονταν διαφημιστικό υλικό της Φλώρινας, για την προώθηση και τουριστική προβολή της πόλης.

Τα τμήματα που λειτουργούσαν τότε ήταν το χορευτικό, το τμήμα χειροτεχνίας, το τμήμα ζωγραφικής(παιδικό και ενηλίκων) τα οποία προσέφεραν στα μέλη του συλλόγου έμπνευση για δημιουργική απασχόληση του λίγου ελευθέρου χρόνου που διαθέτει ο καθένας, αναβιώνοντας παράλληλα ασχολίες που φέρει στο σήμερα η παράδοση της Φλώρινας, με παρανομαστή την εθελοντική προσφορά και σκοπό τη σύσφιξη των σχέσεων των μελών και των φίλων του Λ.Ε.Φ. Αυτήν την περίοδο ο σύλλογος ενίσχυσε περαιτέρω την Ιματιοθήκη του, χάρη στη δωρεά της Βαλίνας Ρόζα, προέδρου της εταιρείας «Λιγνιτωρυχεία Αχλάδας Α.Ε.», αποκτώντας 12 νέες χειροποίητες παραδοσιακές στολές.

Είναι σημαντικό να σημειωθεί ότι για τη συμπλήρωση των 60 χρόνων από την ίδρυση του Λ.Ε.Φ., έγινε μια μεγάλη τιμητική εκδήλωση, κατά τη διάρκεια της οποίας έγινε παρουσίαση των λυκειακών περιόδων και αναφέρθηκε η προσφορά του Λ.Ε.Φ. στη Φλώρινα και τους πολίτες της, ενώ βραβεύτηκαν μέλη και φίλοι για την ευγενική και αφιλοκερδή προσφορά τους.

Περίοδος 2017-2022

Η χρονική αυτή περίοδος αρχίζει με μια σημαντική συνεργασία που αφορά στη γυναίκα και στην προσφορά της διαχρονικά στην κοινωνία. Έτσι, το Λύκειο των Ελληνίδων Φλώρινας, σε συνεργασία με τον Σύλλογο των Θεσσαλών και φίλων της Θεσσαλίας, διοργάνωσε στις 8 Μαρτίου 2017 μουσική εκδήλωση για τον εορτασμό της Παγκόσμιας Ημέρας της Γυναίκας σε γνωστό ξενοδοχείο της πόλης. Κατά τη διάρκεια της εκδήλωσης απαγγέθηκαν ποιήματα για τη γυναίκα και ακούστηκαν μελωδικά τραγούδια, που υμνούν την παρουσία της γυναίκας στην κοινωνία. Αντιπροσωπία του Δ.Σ. του Λυκείου των Ελληνίδων Φλώρινας είχε την τιμή, μετά από επίσημη πρόσκληση, να παραστεί στην επετειακή μουσικοχορευτική παράσταση για τη συμπλήρωση 25 χρόνων λειτουργίας του Λυκείου Ελληνίδων Γιαννιτσών. Την εκδήλωση πλαισίωσαν χορευτικά τμήματα του Λυκείου των Ελληνίδων Αθηνών, με την παρουσία της προέδρου κ. Ελένης Τσαλδάρη και της εφόρου των παραρτημάτων κ. Μαρίας Παπαμάρκου.

Άλλη μια σημαντική δράση του Λ.Ε.Φ. ήταν η συμμετοχή στη 2η Πανελλήνια Συνάντηση Μακεδόνων το 2017, στο Καυτατζόγλειο στάδιο της Θεσσαλονίκης. Το Λύκειο των Ελληνίδων Φλώρινας έκανε αισθητή την παρουσία του, αποσπώντας θετικότερα σχόλια και θερμά συγχαρητήρια για την άψογη χορευτική του παρουσία. Η τελειότητα στον εναρμονισμό, η αυστηρή τήρηση των αποστάσεων μεταξύ των χορευτών, η ομοιομορφία στις φορεσιές και το μόνιμο λαμπερό χαμόγελο στα πρόσωπα των μελών της χορευτικής ομάδας, υπήρξαν τα σπουδαιότερα στοιχεία που διαφοροποίησαν το Λύκειο των Ελληνίδων Φλώρινας από τους υπόλοιπους συλλόγους.

Με την εκλογή του νέου Δ.Σ. του συλλόγου και την ανάδειξη της κ. Χριστίνας Γκόλνα ως προέδρου, η οποία ήταν παλιό μέλος της χορευτικής ομάδας και στέλεχος, ο σύλλογος αποκτά εξωστρέφεια, αλληλεγγύη και κοινωνική ευαισθησία. Το Λύκειο Ελληνίδων Φλώρινας, ένας

Εικ. 5.
Παραδοσιακή φορεσιά Φλώρινας (λεπτομέρεια).

σύλλογος εξωστρεφής, αλληλέγγυος και κοινωνικά ευαισθητοποιημένος, διήλθε μέσα από τις «συμπληγάδες» της πανδημίας και της κοινωνικής απομόνωσης που η πρώτη επέφερε και εξήλθε δυνατότερο, δυναμικότερο και δημιουργικότερο. Το Λ.Ε.Φ. απέδειξε με υπερηφάνεια ότι λειτουργεί ανανεωμένο σε νέες υγιείς βάσεις, με νέα στελέχη, με στόχους και προοπτική, με την υποστήριξη τόσο των χοροδιδασκάλων και των νέων χορευτών όσο και με τη συνεχή προσπάθεια και την σταθερή συμπαράσταση όλων των πιστών του φίλων του.

Συνεχίζοντας την παράδοση διοργάνωσης πολιτιστικών εκδρομών αναψυχής, με σκοπό τη σύσφιξη των σχέσεων μεταξύ των μελών του, οργάνωσε επίσκεψη στο Μέγαρο Μουσικής Θεσσαλονίκης, όπου άντρες και γυναίκες φίλοι και μέλη του Λυκείου Ελληνίδων Φλώρινας είχαν την ευκαιρία να απολαύσουν μια ποιοτική μουσική βραδιά με την εξαιρετική Κρατική Ορχήστρα Θεσσαλονίκης. Το Λ.Ε.Φ. τίμησε τον Μακεδονικό Αγώνα, όπως κάνει διαχρονικά, στο πλευρό της εκπαιδευτικής κοινότητας. Μετά από πρόσκληση του διευθυντή του Ιου Γυμνασίου Φλώρινας, ο Σύλλογος συμμετείχε στην επιτυχημένη σχολική γιορτή για την επέτειο του Μακεδονικού Αγώνα. Η σχολική χορωδία υπό την επιμέλεια του μουσικού κ. Αργύρη Λάζου τραγούδησε το «Μακεδονία ξακουστή» και η χορευτική ομάδα χόρεψε τοπικούς χορούς μαζί με τους μαθητές του σχολείου.

Το Τμήμα Χειροτεχνίας του Λ.Ε.Φ., εργαζόμενο όλο το προηγούμενο χρονικό διάστημα κάτω από τις άοκνες προσπάθειες της εκπαιδευτριας της χειροτεχνίας και λαϊκής τέχνης, πραγματοποίησε μπαζάρ χειροποίητων ειδών τοπικής παραδοσιακής τέχνης στο κέντρο της πόλης κατά τη διάρκεια των χριστουγεννιάτικων εκδηλώσεων, δίνοντας την ευκαιρία στο κοινό της πόλης να αγοράσει τα εορταστικά του δωράκια και συγχρόνως να γνωρίσει τη λαϊκή τέχνη της περιοχής. Έτσι, πολλά διακοσμητικά και χρήσιμα χειροτεχνήματα περίμεναν τους διερχόμενους, τα μέλη και τους φίλους του συλλόγου για να τα δουν, να αγοράσουν και να τα δωρίσουν, ενισχύοντας το Λ.Ε.Φ. Ξεκινώντας μια νέα περίοδο δραστηριοποίησης, στις αρχές του 2018, αποδέχτηκε την πρόσκληση του Συλλόγου «Πελαγονία» Μοναστηρίου και παρευρέθηκε στην κοπή της βασιλόπιτας και στον χορό που ακολούθησε. Στην εκδήλωση παρευρέθηκαν επίσης ο πρόξενος της Ελλάδας στο Μοναστήρι κ. Νικόλαος

Καραλέκας, η εκπρόσωπος του Συλλόγου Μοναστηριωτών και Πέριξ «Ελπίς» κ. Πόλυ Γεωργίου καθώς και φίλες του συλλόγου.

Με ιδιαίτερη ικανοποίηση και ευγνωμοσύνη το Λύκειο των Ελληνίδων Φλώρινας αποδέχτηκε τη δωρεά 68 γνήσιων τμημάτων παραδοσιακών φορεσιών των περιοχών της Αγίας Παρασκευής και Αλώνων του νομού Φλώρινας από το Λαογραφικό και Εθνολογικό Μουσείο Μακεδονίας-Θράκης. Η δωρεά αποτελούνταν από 26 πουκάμισα, 26 πανωφόρια και 16 ποδιές. Η παραπάνω δωρεά παραχωρήθηκε ευγενικά, προκειμένου ο Σύλλογος να εμπλουτίσει την συλλογή του, αναγνωρίζοντας το ενδιαφέρον και την επιμέλεια του Συλλόγου για την πτυχή αυτή του παραδοσιακού μας πολιτισμού.

Για άλλη μια φορά το Λύκειο των Ελληνίδων Φλώρινας στις 24 Ιουνίου 2018 αναβίωσε το έθιμο-ορόσημο του Αϊ-Γιάννη του Κλήδονα, με τη φιλοξενία και την εξαιρετική παρουσία των χορευτικών συγκροτημάτων του Λυκείου των Ελληνίδων Νάουσας, του Μορφωτικού συλλόγου «Ορεστίς» Άργους Ορεστικού, του Συλλόγου Θρακικής Εστίας Εορδαίας «Αρχιγένης» του Συλλόγου Μικρασιατών Κιουταχειωτών «Ο Άγιος Μηνάς», που επισκέφθηκαν την πόλη μας, για να συμμετάσχουν στην εκδήλωση και, βέβαια, το χορευτικό τμήμα του Λυκείου των Ελληνίδων Φλώρινας με το τμήμα ενηλίκων και παιδικό. Στην εκδήλωση ανακηρύχθηκε επίτιμο μέλος του συλλόγου, η πρόεδρος της εταιρίας «Λιγνιτωρυχεία Αχλάδας Α.Ε.» κ. Βαλίνα Ρόζα, για τις χορηγίες της και την υποστήριξη προς το Λ.Ε.Φ.

Την περίοδο αυτή αναβαθμίστηκε το παιδικό τμήμα, συνεχίζοντας με μεγάλη επιτυχία τη λειτουργία του υπό την καθοδήγηση της παιδαγωγού και συγγραφέως παιδικών βιβλίων κ. Δόξας Κωτσαλίδου, με τη συμμετοχή μαθητών του νηπιαγωγείου και δημοτικού. Κάθε βδομάδα παρουσιαζόταν και ένα παραμύθι με αφήγηση, εικονογράφηση επιλεγμένων σκηνών, δραματοποίηση (δραματικό παιχνίδι) και δημιουργία αυτοσχέδιων ιστοριών, κατά τις οποίες τα παιδιά γίνονταν συγγραφείς. Με αυτόν τον τρόπο, οι μικροί φίλοι του Λ.Ε.Φ. παίζουν δοκιμάζουν τις δεξιότητές τους. Το Λύκειο των Ελληνίδων Παράρτημα Φλώρινας, διαπιστώνοντας την έλλειψη δημιουργικών ενασχολήσεων των κατοίκων της πόλης, δημιούργησε δύο νέα τμήματα. της Κοπτικής-Ραπτικής και της Υφαντικής τέχνης, με σκοπό την εκμάθηση των παραδοσιακών τεχνικών, συνδυάζοντας τη χρηστικότητα με την αισθητική.

Την ίδια περίοδο, το Λ.Ε.Φ., αφουγκραζόμενο την επιθυμία πολλών φίλων του ντεκουπάζ, αποφάσισε την επαναλειτουργία του Τμήματος «Decou-page και Αναπαλαίωσης», το οποίο αποτελούσε για μεγάλο χρονικό διάστημα μια ευχάριστη και δημιουργική απασχόληση των μελών και φίλων του συλλόγου. Η λειτουργία όλων των τμημάτων δημιουργικής απασχόλησης έδωσε την ευκαιρία για τη διοργάνωση Έκθεσης Ζωγραφικής και Χειροτεχνημάτων των Εργαστηρίων Παραδοσιακής Τέχνης και αναβίωσης τεχνικών, προβάλλοντας τα έργα των μελών των τμημάτων και την αναμφισβήτητη αναγνώριση των προσπαθειών τους.

Σημαντική αλλά και χρήσιμη δράση του συλλόγου κατά το 2018 υπήρξε η λειτουργία του Τμήματος Τοπικής Ιστορίας, με σκοπό τη μελέτη της πολιτικής και κοινωνικής ζωής της πόλης μας από το 1912 έως και τη δεκαετία του 1970. Στο τμήμα αυτό συμμετείχε μεγάλος αριθμός Φλωρινιωτών, φοιτητές και μαθητές του Λυκείου. Ο γνωστός Φλωρινιώτης συλλέκτης φωτογραφιών Θανάσης Βογιατζής παρουσίασε το πρώτο μέρος της ιστορικής εξέλιξης της Φλώρινας μέσα από το πλούσιο φωτογραφικό του υλικό. Σε δεύτερη φάση τα μέλη και οι φίλοι ξεναγήθηκαν από ειδικό αρχιτέκτονα στα περίφημα κτήρια του νομού Φλώρινας, παρουσιάζοντας τους αρχιτεκτονικούς ρυθμούς και την ιστορία κατασκευής τους. Πρόθεση και στόχος του Δ.Σ. του Συλλόγου είναι η διαχρονικότητα της συνεργασίας με το Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας, ώστε μέσα από τη λειτουργία του τμήματος ιστορίας να συνεχίσει να διαφωτίζει ιστορικά γεγονότα που διαδραματίστηκαν στην ευρύτερη περιοχή και να αναδειχθούν φορείς και πρόσωπα που συνέβαλαν στην ιστορική διαδρομή της περιοχής.

Συγχρόνως, συνεχίζονται οι ενημερωτικές εκδηλώσεις σχετικά με τα ζητήματα της υγείας αλλά και της πρόληψης, παρουσιάζοντας διάφορα ιατρικά θέματα σε συνεργασία με ειδικό επιστημονικό ιατρικό δυναμικό από την ευρύτερη περιοχή. Τέτοια θέματα που αναλύθηκαν ήταν τα «Αυτοάνοσα νοσήματα», «Η υγεία της καρδιάς στον σύγχρονο τρόπο ζωής και το περιβάλλον». Άλλο ενδιαφέρον θέμα στον τομέα της πρόληψης, που αφορά τις γυναίκες υπήρξε η επισήμανση της ανάγκης για ετήσιο μαστολογικό και γυναικολογικό έλεγχο. Γι' αυτόν τον λόγο, διοργάνωσε δύο μεγάλες εκδηλώσεις προς ευαισθητοποίηση των γυναικών σε χρόνο συμβολικό, του μήνα πρόληψης και ενημέρωσης για τον καρκίνο του μαστού, τον Οκτώβριο. Η μια εκδήλωση είχε θέμα «Η σημασία

της πρόληψης στον καρκίνο του μαστού» και η δεύτερη αφορούσε στην πραγματοποίηση δωρεάν πλήρους μαστολογικού ελέγχου σε γυναίκες με περιορισμένους οικονομικούς πόρους, σε συνεργασία με το Γυναικείο Φιλανθρωπικό Σωματείο «Νέα Ελπίδα» Θεσσαλονίκης και τον Δήμο Φλώρινας. Οι δωρεάν μαστολογικοί έλεγχοι πραγματοποιήθηκαν με επιτυχία. Μάλιστα, σε δύο περιπτώσεις η παρέμβαση της δράσης συνέβαλε στο να διαπιστωθεί εγκαίρως το πρόβλημα και να προληφθεί δυσμενής συνέπεια. Συγχρόνως, συνεχίστηκαν οι ενημερωτικές εκδηλώσεις σχετικά με τα ζητήματα της υγείας αλλά και της πρόληψης, παρουσιάζοντας διάφορα ιατρικά θέματα σε συνεργασία με ειδικό επιστημονικό ιατρικό δυναμικό από την ευρύτερη περιοχή.

Το ενδιαφέρον του Λυκείου των Ελληνίδων Φλώρινας σε σχέση με το γυναικείο φύλο δεν εξαντλείται στις ενημερωτικές του παρεμβάσεις για τα θέματα μόνο της υγείας των γυναικών. Το Λύκειο Ελληνίδων θεωρεί καθήκον του και υποχρέωση να τιμά τις γυναίκες που με την προσφορά και την παρουσία τους στα κοινωνικά δρώμενα, συνέβαλλαν στην αναβάθμιση της κοινωνίας και στην εξύψωση της σύγχρονης θέσης της γυναίκας στην οικογένεια, στον εργασιακό χώρο, στην πολιτική και οικονομική ζωή. Έτσι, σε συνεργασία με την ΕΡΤ παρουσίασε στις 8 Μαρτίου 2018, εν όψει της γιορτής της Γυναίκας, ραδιοφωνική εκπομπή αφιέρωμα στις «Πρωτοπόρες Ελληνίδες που άλλαξαν την κοινωνία», έναν ύμνο στους αγώνες των γυναικών που αποτελούν πρότυπο για τη νεότερη γενιά, αφιερωμένο από έναν σύλλογο γυναικών στις γυναίκες.

Αλλά και αυτή τη χρονική περίοδο, το 2018, πλούσιες ήταν οι συναντήσεις και οι συμμετοχές της χορευτικής ομάδας σε φεστιβάλ και εκδηλώσεις, προβάλλοντας τη Δυτική Μακεδονία. Έτσι, το Λ.Ε.Φ. εντυπώσιασε και καταχειροκροτήθηκε στο 2ο Φεστιβάλ στα Λιμενάρια της Θάσου, στις ετήσιες εορταστικές θερινές εκδηλώσεις Δήμου Νέου Ηρακλείου, τίμησε μαζί με άλλους συλλόγους της Μακεδονίας για άλλη μια φορά το Παμμακεδονικό αντάμωμα στους Ψαράδες Πρεσπών, συμμετείχε στα Ελευθέρια του Άργους Ορεστικού από τον τουρκικό ζυγό, συμμετείχε στις «Νύχτες Χειμώνα στη Φλώρινα», χορεύοντας και τραγουδώντας για τη Μακεδονία, καταχειροκροτούμενο από το κοινό της εκδήλωσης.

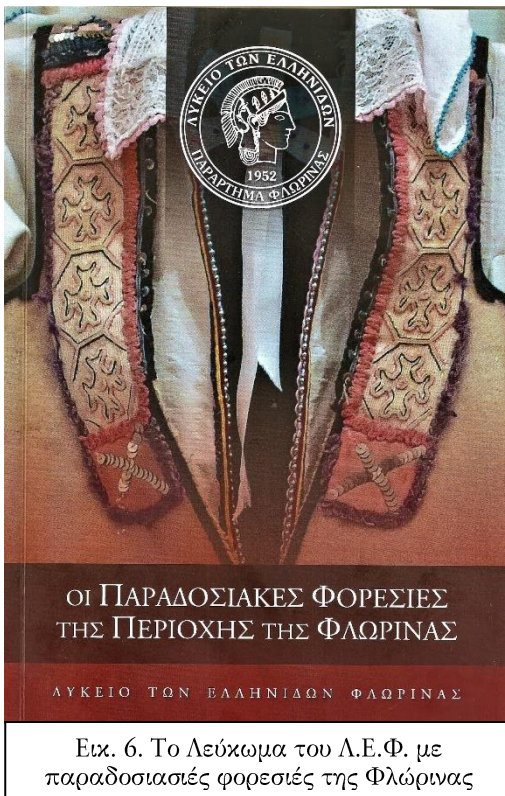
Από τις σπουδαιότερες δράσεις του Λυκείου το φθινόπωρο του 2018 ήταν η Έκθεση Παραδοσιακών Φορεσιών που διοργάνωσε το Λ.Ε.Φ., με στόχο την ανάδειξη και προβολή της πλούσιας πολιτιστικής κληρονομιάς της περιοχής της Φλώρινας και την προσέλκυση των σχολικών μονάδων όλων των βαθμίδων για τη γνώση και την εξοικείωση της νεολαίας με την παράδοση του τόπου. Η πολυπολιτισμικότητα της Φλώρινας αναδείχθηκε με την παρουσία της αυθεντικής φορεσιάς του Πόντου και της φορεσιάς της Μικράς Ασίας από την περιοχή της Κιουτάχειας. Την εκδήλωση τίμησαν με την παρουσία τους μελετήτριες του Μουσείου Μπενάκη και του Εθνολογικού-Λαογραφικού Μουσείου Μακεδονίας-Θράκης, οι οποίες ανταποκρίθηκαν στην πρόσκληση του Λ.Ε.Φ., μαζί με την επίτιμη διευθύντρια του Λαογραφικού και Εθνολογικού Μουσείου Μακεδονίας-Θράκης Νέλλης Μελίδου. Ο διπλός στόχος του Λυκείου των Ελληνίδων επιτεύχθηκε. Η προσέλευση του κοινού στην έκθεση παραδοσιακών φορεσιών ήταν μεγάλη και έντονο το ενδιαφέρον των σχολικών μονάδων, όλων των βαθμίδων, για επίσκεψη στην έκθεση αυτή. Οι αυθεντικές φορεσιές της έκθεσης προέρχονταν από διάφορες ιδιωτικές και δημόσιες συλλογές, αντιπροσωπεύοντας τις τοπικές κοινότητες του όρους Βαρνούντα της Φλώρινας (Αγία Παρασκευή, Εθνικό, Πρώτη, Παρόρι, Πολυπλάτανο, Άλωνα), τις κοινότητες του όρους Βιτσίου (Ανταρτικό, Δροσοπηγή, Λέχοβο, Φλάμπουρο) αλλά και τις πεδινές περιοχές του νομού (Σκοπιά, Αμμοχώρι, Αρμενοχώρι, Μεσονήσι, Νεοχωράκι), το Πισοδέρι και την Κρυσταλλοπηγή στην περιοχή των Πρεσπών.

Το 2020, δύο χρόνια μετά την έκθεση παραδοσιακών φορεσιών που διοργάνωσε στο Μουσείο Σύγχρονης Τέχνης, το Λύκειο των Ελληνίδων εξέδωσε το μοναδικό Λεύκωμα παραδοσιακών φορεσιών της περιοχής Φλώρινας, με χρηματοδότηση από το πρόγραμμα «Δημιουργώ» του Υπουργείου Μακεδονίας-Θράκης. Το Λεύκωμα περιλαμβάνει 40 παραδοσιακές φορεσιές, οι περισσότερες αυθεντικές, με στόχο τη διάδοση και διατήρηση της πολιτιστικής κληρονομιάς της Φλώρινας μέσα από την αποτύπωση του πολιτιστικού-λαογραφικού πλούτου της περιοχής μας. Επιπλέον, μετά το πέρας της έκθεσης παραδοσιακών φορεσιών, στον νέο χώρο της Ιματιοθήκης του Λυκείου Ελληνίδων Φλώρινας, τον οποίο παραχώρησε ευγενικά η Περιφερειακή Ενότητα Φλώρινας, πραγματοποιήθηκαν αρκετές επισκέψεις εκπαιδευτικών, μαθητών και μαθητριών, κατά τις

οποίες έγιναν ξεναγήσεις και παρουσιάσεις των παραδοσιακών φορεσιών της περιοχής μας. Μάλιστα μία ξενάγηση από αυτές πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο σχετικού εκπαιδευτικού προγράμματος που εκπονήθηκε από τους εκπαιδευτικούς και τους μαθητές του Δημοτικού Σχολείου Μελίτης. Το Λύκειο Ελληνίδων στέκεται αρωγός στην εκπόνηση ανάλογων προγραμμάτων, που επιδιώκουν την ανάδειξη της παράδοσης και του πολιτισμού της περιοχής μας, συνεχίζοντας τις συνεργασίες του με όλους τους φορείς.

Εμπλουτίζοντας το πολιτιστικό «χαρτοφυλάκιο» του, ο σύλλογος, σε συνεργασία με την ΕΡΤ Φλώρινας, επιμελήθηκε και παρουσίασε την εκπομπή «Κοντά στην Παράδοση του τόπου μας». Ήταν μία φιλόδοξη πρωτοβουλία που σκοπό είχε να αναδείξει την ιστορία, τα ήθη και έθιμα της περιοχής μας, θέλοντας να τιμήσει τους ανθρώπους που αφιέρωσαν

μεγάλο μέρος της ζωής τους στην καταγραφή και διαφύλαξη της παράδοσης του τόπου μας, ώστε να θυμούνται οι παλαιότεροι και να μαθαίνουν με υπερηφάνεια οι νεότεροι για τον πολιτιστικό πλούτο μας. Σχετικά με τις σχέσεις συνεργασίας του Λ.Ε.Φ. με άλλους συλλόγους αλλά και αδελφά Λύκεια, αυτήν την περίοδο συνεχίστηκαν οι επισκέψεις τόσο άλλων συλλόγων στην πόλη μας όσο και του Λ.Ε.Φ. σε άλλες πόλεις. Οι σημαντικότερες από αυτές ήταν η υποδοχή του Συλλόγου Κοινωνικής-Πολιτιστικής Παρέμβασης του Δήμου Ν. Ηρακλείου Αττικής «Αργώ», το οποίο επισκέφθηκε την περιοχή των Πρε-

Εικ. 6. Το Λεύκωμα του Λ.Ε.Φ. με παραδοσιακές φορεσιές της Φλώρινας

σπών και την πόλη του Μοναστηρίου της γειτονικής χώρας, όπου με την αμέριστη υποστήριξη και αρωγή του Νίκου Ταμουτσέλη, καθηγητή εικαστικών μαθημάτων του Τμήματος Νηπιαγωγών του Πανεπιστημίου Δ. Μακεδονίας, ξεναγήθηκαν στην Αρχαία Ηράκλεια και απόλαυσαν γαστρονομικά πιάτα της περιοχής, σε βραδιά διασκέδασης που οργάνωσε το Λ.Ε.Φ.

Εικ. 7. Η Ιματιοθήκη του Λυκείου Ελληνίδων Φλώρινας.

Μια από τις πιο ξεχωριστές συμμετοχές του Λ.Ε.Φ. εκτός Φλωρίνης ήταν το 19ο Πανελλήνιο Συνέδριο Λυκείων των Ελληνίδων που διεξήχθη στον Βόλο, με θέμα «Ελληνικές φορεσιές και σύγχρονη μόδα: διάλογοι, ταυτίσεις και αντιπαραθέσεις». Στόχος του συνεδρίου ήταν να αναδείξει την εξαιρετικά πλούσια και ευρηματική ελληνική ενδυμασία, η οποία μπορεί να πρωταγωνιστήσει δυναμικά στη διαδικασία ζύμωσης του μοντέρνου και μεταμοντέρνου ενδυματολογικού πολιτισμού, εμπνέοντας και τροφοδοτώντας όχι μόνο την ελληνική αλλά και τη διεθνή μόδα. Η ελληνική παραδοσιακή φορεσιά προβλήθηκε με τον καλύτερο τρόπο στο συνέδριο, με τη συμμετοχή καθηγητών λαογραφίας των πανεπιστη-

μίων Αθηνών, Θεσσαλίας, Ιωαννίνων και Θράκης, σύγχρονων καλλιτεχνών, σκηνογράφων, ιστορικών της τέχνης, εικαστικών, ενδυματολόγων και σχεδιαστών μόδας. Τεκμηριώθηκε στο συνέδριο η άποψη πως η ελληνική παραδοσιακή φορεσιά, όχι ως μουσειακό είδος ή ως πεπερασμένο κοινωνικό-ιστορικό γεγονός, μπορεί να αποτελέσει πηγή ζωντανού ενδιαφέροντος στο σύγχρονο πολιτισμικό περιβάλλον. Κατά τη διάρκεια του συνεδρίου δόθηκε η δυνατότητα στους συνέδρους να επισκεφτούν εκθέσεις κοσμημάτων, υφαντικής τέχνης και να ανταλλάξουν ιδέες και απόψεις για την αξιοποίηση του πλούτου της παράδοσης του τόπου μας. Η αντιπροσωπία του Λυκείου Ελληνίδων Φλώρινας συναντήθηκε στο περιθώριο του Συνεδρίου με παράγοντες της μόδας, μεταξύ των οποίων με την εκπρόσωπο του γνωστής Σχολής Μόδας Athens Fashion Club, με την οποία συζήτησε τη δυνατότητα αξιοποίησης των μοτίβων της πλούσιας τοπικής φορεσιάς της Φλώρινας, μετά τη συγέντρωση και καταγραφή της κατά την επιτυχημένη έκθεση παραδοσιακής φορεσιάς, που διοργάνωσε το Λύκειο Ελληνίδων στην πόλη της Φλώρινας το Φθινόπωρο του 2018.

Επίσης, το Λ.Ε.Φ. παρευρέθηκε στην εξαιρετική εκδήλωση των αποκαλυπτηρίων του μνημείου αφιερωμένου στον Μακεδονομάχο Παύλο Μελά, στον προαύλιο χώρο του Ι. Ν. Αγίας Παρασκευής Πισοδερίου, σε μια εκδήλωση η οποία διοργανώθηκε από τον Μορφωτικό σύλλογο Πισοδερίου και τον Δασικό Συνεταιρισμό Πισοδερίου υπό την αιγίδα της Ιεράς Μητροπόλεως Φλωρίνης Πρεσπών και Εορδαίας.

Σημαντική περίοδος στη λειτουργία του Λυκείου των Ελληνίδων Φλώρινας αποτελεί η παρούσα πενταετία, διότι το 11μελές Δ.Σ. με επικεφαλής τη νέα πρόεδρο κ. Χριστίνα Γκόλνα, ανανεωμένο ως προς το ανθρώπινο δυναμικό του, με τον ενθουσιασμό και τη δύναμη των νεότερων σε συνδυασμό με την εμπειρία και τη γνώση των παλαιότερων μελών του, αναθεωρεί και αναδιαμορφώνει τους στόχους του, θέτοντας ως προτεραιότητα, εκτός από την προβολή της ιστορίας και της παράδοσης της περιοχής μας, τη διασύνδεση της ακριτικής μας περιοχής με τις ομογενειακές κοινότητες σε όλο τον κόσμο, την άμεση επαφή με τον Απόδημο Ελληνισμό και τη σύσφιξη των σχέσεων με την ελληνική ομογένεια και άλλους ελληνικούς συλλόγους που δραστηριοποιούνται στο εξωτερικό.

Για την επίτευξη αυτού του σκοπού αναπτύσσουν επαφές και διασυνδέσεις με τα Γραφεία του Λυκείου που λειτουργούν σε 17 χώρες

στον κόσμο. Αυτά αποτελούν τους αντένες και τις γέφυρες επικοινωνίας με τον Απόδημο Ελληνισμό. Έτσι, το 2018, έγινε εφικτή η ιστορική επίσκεψη του Λ.Ε.Φ. στην Ουκρανία. Σκοπός του ταξιδιού ήταν η γνωριμία με την πρωτεύουσα της Ουκρανίας και οι επαφές με το Γραφείο του Λυκείου Ελληνίδων Κιέβου. Η συγκίνηση μεγάλη και ολοφάνερη η αγάπη του Ουκρανικού λαού για την Ελλάδα. Μετά το Κιέβo, δεύτερος σταθμός ήταν η Οδησός. Η ιστορική πόλη που φιλοξένησε αιώνες πριν τον ελληνισμό, αναδεικνύοντας ως τον μακροβιότερο Δήμαρχο της πόλης τον μεγάλο ευεργέτη Γρηγόριο Μαρασλή, φιλοξένησε την ομάδα αποστολής του Λυκείου των Ελληνίδων Φλώρινας. Με ιδιαίτερη συγκίνηση πραγματοποιήθηκε η επίσκεψη στο κτίριο που στεγαζόνταν η Φιλική Εταιρία και η γνωριμία με το Ελληνικό Ίδρυμα Πολιτισμού, με το οποίο συνδιοργάνωσαν κοινή χορευτική παράσταση. Οι φίλοι Ουκρανοί, μέλη της χορευτικής ομάδας του Ελληνικού ιδρύματος Πολιτισμού, απέδειξαν πόσο αγαπούν την πατρίδα μας, μαθαίνοντας την ελληνική γλώσσα και εκτελώντας άψογα τους ελληνικούς χορούς.

Την ίδια χρονιά, το 2018, πραγματοποιήθηκε άλλη μία σημαντική αποστολή του συλλόγου. Το Λ.Ε.Φ. επισκέφτηκε το Λύκειο Ελληνίδων Αλεξάνδρειας Αιγύπτου. Ευρισκόμενο για άλλη μια φορά στο πλευρό του αποδήμου Ελληνισμού, τόνωσε με την παρουσία του, με την ελληνική μουσική και την χορευτική παράδοση, το ελληνικό φρόνημα. Το ελληνικό στοιχείο αναδείχτηκε μέσα από τα αλλεπάλληλα ρεπορτάζ της τηλεόρασης και των εφημερίδων, δείχνοντας το πόσο ισχυροί και στενοί είναι οι δεσμοί της Ελλάδας και της Αιγύπτου.

Το Λύκειο των Ελληνίδων Φλώρινας απέδειξε για άλλη μία φορά ότι είναι άξιος πρεσβευτής του τόπου μας και της πατρίδας μας το εξωτερικό και πως δικαίως παρασημοφορήθηκε από τον Πατριάρχη Αλεξανδρείας και πάσης Αφρικής κκ Θεόδωρο Β', σε αναγνώριση της υποστήριξης και της προσφοράς του στον Απόδημο Ελληνισμό. Την ίδια χρονιά, το Λύκειο των Ελληνίδων Φλώρινας δέχτηκε την πολύ τιμητική επίσημη πρόσκληση να συμμετάσχει στο Φεστιβάλ των Θρησκειών στην Αγία Αικατερίνη του Σινά, που διοργανώθηκε τον Οκτώβριο του 2019, υπό την αιγίδα του προέδρου της Αιγύπτου Άμπντελ Φατάχ Αλ Σίσι και με την καθοδήγηση ενός εξαιρετικού φιλέλληνα, ανώτατου αξιωματούχου της χώρας, του κυβερνήτη του Νοτίου Σινά, στρατηγού Χάλιτ Φούντα και του αρχιεπισκόπου της μονής Αγίας Αικατερίνης του Σινά κ. Δαμιανού.

Εικ. 8. Μέλη του Λυκείου στο Νότιο Σινά, Οκτώβριος 2019.

Εικ. 9. Μέλη του Λυκείου στον Ι. Ν. Αγίου Σάββα Αλεξανδρείας, 9 Οκτ. 2019.

Έτσι, η πρόεδρος κ. Χριστίνα Γκόλνα, συνοδευόμενη από τρία μέλη του Δ.Σ. και 20μελή χορευτική ομάδα, ταξίδεψαν μέχρι την εσχατιά της χερσονήσου του Σινά, προκειμένου να συμμετάσχουν στις εκδηλώσεις, παρουσιάζοντας παραδοσιακούς και ελληνικούς λαϊκούς χορούς. Οι εντυπώσεις υπήρξαν άριστες στο αραβικό κοινό αλλά και στους επισήμους, οι οποίοι εντυπωσιάστηκαν από την ωραία εναρμονισμένη παρουσία της χορευτικής ομάδας. Εντύπωση προκάλεσε η προσφορά του δώρου της προέδρου του Λ.Ε.Φ., ενός χειροποίητου στεφανιού με δύο περίτεχνα περιστέρια, σύμβολα της Ειρήνης, προς τον Διοικητή του Σινά κ. Χάλιντ Φούντα, με την ευχή για συνέχιση των επαφών μεταξύ των δύο εσχατιών της Ελλάδας και του Νοτίου Σινά.

Ήταν η πρώτη φορά στη σύγχρονη ιστορία της πολυαιώνιας Μονής, που προσέλκυσε το ενδιαφέρον τόσων πολλών αξιωματούχων της Αιγυπτιακής κυβέρνησης και διπλωματικών αντιπροσωπιών από όλον τον κόσμο, οι οποίοι, με αφορμή τη διοργάνωση του Φεστιβάλ για την Ειρήνη μέσω των θρησκειών, επισκέφτηκαν από κοινού το μοναστήρι, θαύμασαν το καθολικό της Ιεράς Μονής, εκεί όπου φυλάσσονται τα σεπτά λείψανα της Αλεξανδρινής Αγίας Αικατερίνης, έτυχαν θερμής υποδοχής από τον αρχιεπίσκοπο Σινά, Φαράν και Ραϊθούς κ. Δαμιανό και εντυπωσιάστηκαν από το Σκευοφυλάκιο και την περίφημη Βιβλιοθήκη. Το Λύκειο των Ελληνίδων Φλώρινας έδωσε το τιμητικό παρόν με την επίσκεψή και τη φιλοξενία του στο ελληνορθόδοξο μοναστήρι μαζί με 8 υπουργούς της Αιγυπτιακής κυβέρνησης και 35 πρέσβεις κρατών, μεταξύ των οποίων και τον έλληνα πρέσβη κ. Νικόλαο Γαριλίδη. Όλοι οι επίσημοι, υπουργοί, πρέσβεις και το Λύκειο Ελληνίδων Φλώρινας συνάντησαν τον αρχιεπίσκοπο Σινά κ. Δαμιανό, ο οποίος τους υποδέχτηκε και τους μίλησε για την Ιερά Μονή και τα πανανθρώπινα μηνύματα που εκπέμπει σε όλον τον κόσμο. Στην εξαήμερη παρουσία του Λυκείου στην Αίγυπτο και στο Σινά τον Οκτώβριο του 2019 η πρόεδρος, τα μέλη του Δ.Σ. του Λ.Ε.Φ. και η χορευτική ομάδα άδραξαν την ευκαιρία και μετέβησαν στην Αλεξάνδρεια, όπου σε έντονα συγκινησιακό κλίμα γιορτάστηκε στις 9 Οκτωβρίου η 15η επέτειος από την ενθρόνιση του πατριάρχη Αλεξανδρείας και πάσης Αφρικής Θεοδώρου Β΄ στον Ι. Ν. Αγίου Σάββα της Αλεξάνδρειας.

Ο Αλεξανδρινός Προκαθήμενος ευχαρίστησε θερμά όλους όσοι τον στήριξαν στο έργο του, και κυρίως την Ελλάδα, την Κύπρο και τον Αιγυπτιώτη Ελληνισμό. Παράλληλα, ευχαρίστησε εγκάρδια για την παρουσία του το Λύκειο Ελληνίδων Φλώρινας, την πρόεδρό του και την 20μελή χορευτική ομάδα, η οποία ταξίδεψε από την ακριτική Ελλάδα στην Αλεξάνδρεια, για να συγχαρεί από κοντά τον πατριάρχη Αλεξανδρείας, χορεύοντας μάλιστα προς τιμήν του στον αυλόγυρο της εκκλησίας το τραγούδι «Τα δώδεκα ευζωνάκια» καθώς και το «Μήλο μου κόκκινο», που τραγούδησε ο τραγουδιστής παραδοσιακών τραγουδιών Ζαχαρίας Καρούνης.

Το Λ.Ε.Φ. συμμετείχε με χαρά σε εκπομπή του εκκλησιαστικού καναλιού 4E, το γύρισμα έγινε στον προαύλιο χώρο του ναού του Αγίου Γεωργίου, στις συνηθισμένες δύσκολες καιρικές συνθήκες του χειμώνα στην Φλώρινα, με τη θερμοκρασία να είναι στους -2 βαθμούς Κελσίου. Ίσως ήταν η πιο κρύα βραδιά του χειμώνα, όμως όλα τα μέλη του συλλόγου που συμμετείχαν στην χορευτική ομάδα ολοκλήρωσαν υπομονετικά το αφιέρωμα, από την καρδιά τους.

Στο πλαίσιο των δραστηριοτήτων του το Λύκειο των Ελληνίδων Φλώρινας, αν και η πανδημία του covid 19 παρενέβαλε προσκόμματα, εντούτοις συμμετείχε σε τέσσερις παρουσιάσεις βιβλίων, ασκώντας τον πολιτιστικό του ρόλο και αυτήν τη δύσκολη περίοδο. Η πρώτη ήταν σε συνεργασία με το Μορφωτικό τμήμα του Αριστοτέλη και το βιβλιοπωλείο «Η Γωνιά», οι οποίοι παρουσίασαν την «τριλογία» των βιβλίων του Θεόδωρη Παπαθεοδώρου για τον Μακεδονικό Αγώνα σε μια κατάμεστη αίθουσα, τιμώντας το ιστορικό παρελθόν της Ελλάδας. Η δεύτερη παρουσίαση έγινε σε συνδιοργάνωση με τον Σύλλογο Γυναικών Φλώρινας και την ΕΡΤ Φλώρινας, για το τρίτο βιβλίο του γνωστού και πολυδιαβασμένου συγγραφέα Χρήστου Τούβε, με θέμα την υιοθεσία. Στη συνέχεια ακολούθησαν δυο παρουσιάσεις με πρωτοβουλία του Τμήματος της Λέσχης Ανάγνωσης του Λ.Ε.Φ.: η πρώτη ήταν η παρουσίαση του βιβλίου του Δημήτρη Στατήρη με τίτλο «Ξένοι στην Κόψη», ενώ η δεύτερη η παρουσίαση του νέου βιβλίου της Βικτόριας Χίσλοπ «Όσοι αγαπιούνται», σε συνεργασία και πάλι με το βιβλιοπωλείο «Η Γωνιά».

Η αυτοπρόσωπη παρουσία της Βικτόριας Χίσλοπ, η οποία τίμησε την εκδήλωση του Λ.Ε.Φ., συγκέντρωσε μεγάλο πλήθος κόσμου, το οποίο εντυπωσιάστηκε από τον φιλελληνισμό της αγγλίδας συγγραφέως.

Στο πλαίσιο της αλληλεγγύης και της καλής συνεργασίας με φορείς του τόπου, το Λύκειο των Ελληνίδων Παράρτημα Φλώρινας, ανταποκρινόμενο στο αίτημα του Διοικητή της μονάδας 106 Μοίρας Πυροβολικού, κ. Παπαδήμα Σπυρίδωνα, προσέφερε το 2021 στον υπό οργάνωση εκθεσιακό χώρο του στρατοπέδου μια αυθεντική παραδοσιακή φορεσιά Αγίας Παρασκευής-Εθνικού-Πολυπλατάνου, προκειμένου να εμπλουτιστεί ο εκθεσιακός αυτός χώρος.

Την ίδια χρονιά και στο ίδιο πλαίσιο, το Λ.Ε.Φ. στήριξε την προσπάθεια της Κοινότητας Φλώρινας, να σταθεί στο πλευρό των αδύναμων οικονομικά συμπολιτών μας, με αφορμή τις άγιες ημέρες των Χριστουγέννων, στηρίζοντας την ετήσια φιλανθρωπική της δράση «Φαγητό για όλους», η οποία συνεπικουρείται από τη Μητρόπολη Φλωρίνης, Πρεσπών και Εορδαίας και τον Δήμο Φλώρινας, έχοντας ως στόχο την ευαισθητοποίηση και κινητοποίηση φορέων, συλλόγων, επιχειρήσεων και πολιτών, προκειμένου να συγκεντρωθούν τρόφιμα για τα συσσίτια της Μητρόπολης, τα οποία ανέρχονται σε 180 μερίδες ημερησίως, σε όλο τον Δήμο Φλώρινας.

Στο ίδιο πλαίσιο και ως μια ακόμη ελάχιστη υποστηρικτική κίνηση του συλλόγου, στην τεράστια προσπάθεια που καταβάλλουν καθημερινά για την ψυχική και κοινωνική ωρίμανση των μαθητών με ειδικές ανάγκες, με στόχο την ένταξή τους στην κοινωνία, τα μέλη του Δ.Σ. του Λ.Ε.Φ. επισκέφτηκαν το Ειδικό Νηπιαγωγείο και Ειδικό Δημοτικό σχολείο του Δήμου Φλώρινας, προκειμένου να παραδώσουν υποστηρικτικό υλικό για την κάλυψη μέρους των λειτουργικών αναγκών του σχολείου και άλλα χειροποίητα είδη.

Όπως αναφέρθηκε, το ξέσπασμα της πανδημίας περιόρισε την πλούσια δράση του συλλόγου από το 2020 έως το 2021. Παρόλα αυτά, το Λ.Ε.Φ. στάθηκε αλληλέγγυο κοινωνικά. Κατά τη διάρκεια, λοιπόν, της δύσκολης περιόδου της πανδημίας παρέδωσε στον Διοικητή του Γενικού Νομαρχιακού Νοσοκομείου Φλώρινας 700 ειδικές μάσκες προστασίας από τον Covid 19, προκειμένου να καλυφθούν οι ανάγκες προστασίας του ιατρονοσηλευτικού και λοιπού βοηθητικού προσωπικού του νοσοκομείου. Η προσφορά ήταν μια ελάχιστη υποστηρικτική βοήθεια στην τεράστια προσπάθεια που κατέβαλλαν όλα τα στελέχη του Νοσοκομείου Φλώρινας, ειδικά στη δύσκολη περίοδο της πανδημίας, δίνοντας καθημερινά σπουδαίο αγώνα για τη διαφύλαξη της δημόσιας υγείας.

Το Λ.Ε.Φ. είχε τη χαρά και την τιμή να επισκεφθεί τον αρχιεπίσκοπο Τιράνων, Δυρραχίου, Κορυτσάς και πάσης Αλβανίας κ. Αναστάσιο, στο πλαίσιο επίσκεψης στη γειτονική χώρα της Αλβανίας, ώστε να του επιδώσει τιμητική πλακέτα για την πολύχρονη προσφορά του στον Ελληνισμό και στην Ορθοδοξία και να λάβει την ευλογία του.

Το δράμα που εξελίσσεται σήμερα στην Ουκρανία εξαιτίας του άδικου πολέμου, των βιαιοπραγιών και των αναγκαστικών μετακινήσεων του πληθυσμού, δεν άφησε ασυγκίνητα τα μέλη του Δ.Σ. του Λυκείου των Ελληνίδων. Άμεσα οργάνωσε τη φιλανθρωπική του δράση, κινητοποιώντας τοπικούς συλλόγους, σχολεία και πολίτες προς συγκέντρωση ειδών διατροφής πρώτης ανάγκης, υγιεινής και φαρμακευτικό υλικό. Συγκινητική υπήρξε η ανταπόκριση του κόσμου. Συγκεντρώθηκε μία πολύ μεγάλη ποσότητα, η οποία μεταφέρθηκε με προσφορά της τοπικής μεταφορικής «Τα Δελφίνια» στο τμήμα πολιτικής προστασίας του Δήμου Θεσσαλονίκης και παραδόθηκε από την πρόεδρο του Λυκείου των Ελληνίδων Φλώρινας στο Προξενείο της Ουκρανίας στη Θεσσαλονίκη το πρωί της Δευτέρας της 21ης Μαρτίου 2022.

Το μεγάλο σε όγκο και αξία ανθρωπιστικό φορτίο ειδών πρώτης ανάγκης, που συγκέντρωσε ο Σύλλογος με την άμεση, γενναιόδωρη και συγκινητική προσφορά των πολιτών και φορέων της Φλώρινας, παραδόθηκε παρουσία του δ/ντή της Πολιτικής Προστασίας του Δήμου Θεσσαλονίκης κ. Χρήστου Τριαντάρη και του πολιτικά υπεύθυνου Δημοτικού Συμβούλου κ. Βασίλη Μωυσίδη. Ο όγκος των προσφερόμενων ειδών ήταν αξιοσημείωτος και αντιπροσωπευτικός της αλληλεγγύης της ακριτικής Φλώρινας, ως μιας περιοχής με έντονα φιλάνθρωπα αισθήματα προς κάθε λαό που υποφέρει. Τα ευχαριστήρια και τα συγχαρητήρια για την συγκέντρωση, οργάνωση, μεταφορά και παράδοση του ανθρωπιστικού υλικού εκφράστηκαν στην πρόεδρο κ. Χριστίνα Γκόλνα και από τον Δήμαρχο Θεσσαλονίκης κ. Κων. Ζέρβα, ο οποίος ευχήθηκε να υπάρξουν και άλλες συνεργασίες στο μέλλον, ενώ ευχή όλων μας είναι να σταματήσει η αιματοχυσία και να κυριαρχήσει η ειρήνη, ώστε να μη χρειαστεί να υπάρξουν άλλες τέτοιες αποστολές ανθρωπιστικού υλικού.

Τιμώντας την εθνική επέτειο της 25ης Μαρτίου για πρώτη φορά μετά από δύο χρόνια αναστολής των εθνικών παρελάσεων, το Λ.Ε.Φ. συμμετείχε στη φετινή παρέλαση της Φλώρινας, με περηφάνια και συγκίνηση.

Στο πλαίσιο εορτασμού της Ημέρας της Μητέρας οργανώθηκε ειδική εκδήλωση με τίτλο «Σύγχρονα Ζητήματα Μητρότητας», σε συνεργασία με το Συμβουλευτικό Κέντρο Γυναικών του Δήμου Φλώρινα. Οι ομιλήτριες και ο ομιλητής ανέπτυξαν σύγχρονα προβλήματα που αντιμετωπίζουν νεαρές μητέρες, μονογονεϊκών οικογενειών, εργαζόμενες μητέρες, άνεργες μητέρες και άλλες κατηγορίες μητέρων στην σύγχρονη κοινωνία. Χρήσιμη και απαραίτητη κρίθηκε η ενημέρωση αυτή από το κοινό. Το Λύκειο των Ελληνίδων, πάντοτε πρωτότυπο και μπροστά από τους καιρούς, θα προβάλλει θέματα επίκαιρα και υποβοηθητικά για τις γυναίκες, τα παιδιά και όλες τις ομάδες που χρήζουν υποστήριξης.

Από την 1η έως την 9η Ιουνίου 2022 πραγματοποιήθηκε η σπουδαιότερη, ανάμεσα σε πολλές, δράση του Λυκείου Ελληνίδων Φλώρινας που αφορά τις σχέσεις του συλλόγου με την ελληνική ομογένεια ανά τον κόσμο. Το Λ.Ε.Φ., μετά από επίσημη πρόσκληση που δέχτηκε από την Ομοσπονδία ομογενειακών Σωματείων της Νέας Υόρκης, επισκέφθηκε με 20μελή χορευτική ομάδα τη Νέα Υόρκη, προκειμένου να παρευρεθεί στις ομογενειακές εκδηλώσεις για τον εορτασμό των 200 χρόνων από την έναρξη της Ελληνικής επανάστασης και να παρελάσει στην περιφημη παρέλαση της 5ης Λεωφόρου του Μανχάταν. Για έναν σύλλογο αυτή η πρόσκληση αποτελεί την ύψιστη αναγνώριση της προσφοράς του. Το Λύκειο των Ελληνίδων Φλώρινας είναι το μοναδικό Λύκειο που κατάφερε να προσκληθεί σε τόσο σημαντική εκδήλωση της Ομογένειας, να βρεθεί κοντά στους ομογενείς και να αποτελέσει τη γέφυρα μεταξύ αυτών και της πατρίδας.

Εικ. 9. Η αφίσα της εκδήλωσης «Σύγχρονα Ζητήματα Μητρότητας».

Εικ. 10. Από τη συμμετοχή του Λυκείου Ελληνίδων Φλώρινας στην παρέλαση για την επέτειο της 25ης Μαρτίου 2022 στη Ν. Υόρκη (5η Λεωφόρος, Μανχάταν).

Εικ. 11. Αντιπροσωπία του Λυκείου Ελληνίδων Φλώρινας με τον Αρχιεπίσκοπο Αμερικής κ. Ελπιδοφόρο κατά τον εορτασμό της επετείου της 25ης Μαρτίου 2022 στη Νέα Υόρκη.

Μετά από 70 και πλέον χρόνια αδιάλειπτης παρουσίας, το Λύκειο Ελληνίδων Φλώρινας συνεχίζει να προσφέρει συνέπεια τα μέγιστα στην πολιτιστική ζωή και στην ανάδειξη της λαογραφίας και παράδοσης, καθώς πρεσβεύει την άποψη ότι ο πολιτισμός είναι επένδυση στον τόπο, στον ακριτικό λαό μας και στη νέα γενιά. Ο σπόρος που όλοι έσπειραν τόσα χρόνια σε αυτήν την ακριτική γωνιά της πατρίδας συνεχώς καρποφορεί.

Βιβλιοκρισία:*

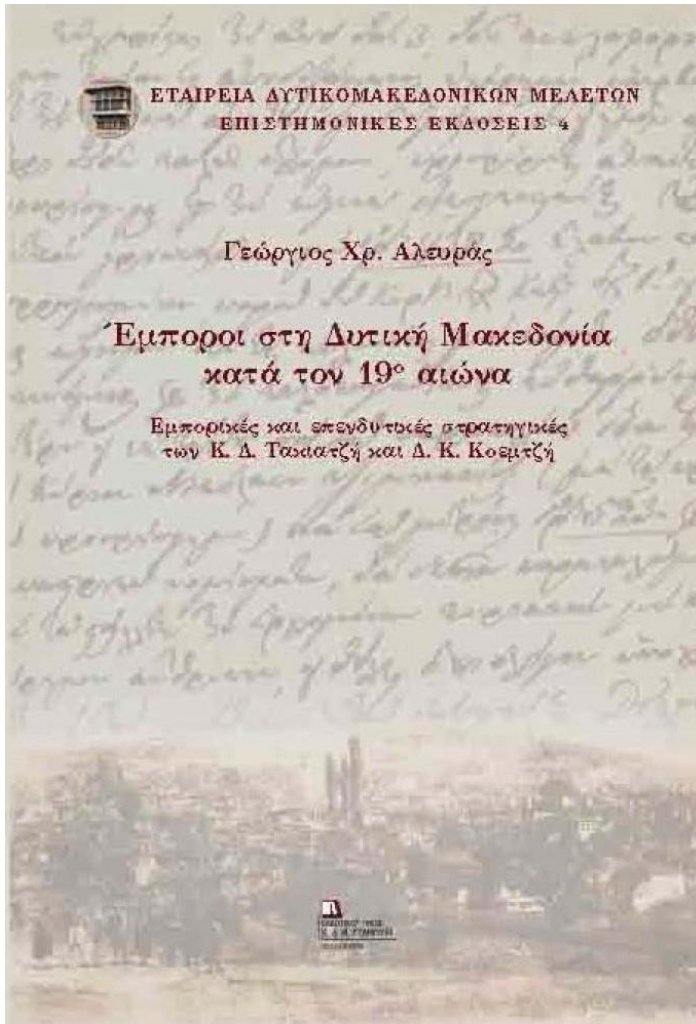
Γ. Αλευράς, *Έμποροι στη Δυτική Μακεδονία κατά τον 19ο αιώνα. Εμπορικές και επενδυτικές στρατηγικές των Κ. Δ. Τακιατζή και Δ. Κ. Κοεμτζή*. [Εταιρεία Δυτικομακεδονικών Μελετών, Επιστημονικές Εκδόσεις 4], εκδ. Αντ. Σταμούλη, Θεσσαλονίκη 2021

Η μελέτη του κ. Γ. Αλευρά εντάσσεται στο εντονότερο ενδιαφέρον που παρατηρείται τις τελευταίες δεκαετίες στην ιστοριογραφία μας για τις δραστηριότητες ελλήνων εμπόρων στον οθωμανοκρατούμενο ελληνικό χώρο και στις ελληνικές παροικίες του εξωτερικού. Σε αυτό το πλαίσιο μελετά τις εμπορικές και γενικά τις οικονομικές δραστηριότητες, αλλά και τη συμμετοχή στα κοινοτικά ζητήματα της γενέτειράς τους, δύο όχι πολύ γνωστών στο ευρύ κοινό εμπόρων της Κοζάνης κατά την περίοδο της ύστερης οθωμανικής κυριαρχίας στη Δυτική Μακεδονία, του Κωνσταντίνου Δ. Τακιατζή, τελευταίου απογόνου της γνωστής οικογένειας των Τακιατζήδων, και του Δημητρίου Κ. Κοεμτζή δύο εμπόρων, που εκτός από την κοινή καταγωγή τους συνέδεε στενή συγγενική σχέση, αφού ο Δ. Κοεμτζής είχε νυμφευτεί μία αδελφή του Κ. Τακιατζή. Αυτός είναι, προφανώς, ο βασικότερος λόγος για τον οποίο συνεργάστηκαν στενά στις εμπορικές τους δραστηριότητες, ένα ζήτημα που αναπτύσσεται συστηματικά και με επάρκεια σε αυτή τη μελέτη.

Πρέπει να τονίσω εξ αρχής ότι –αντίθετα από ό,τι θα νόμιζε κανείς, κρίνοντας από τον τίτλο της– πως δεν πρόκειται για μια αποκλειστικά οικονομική μελέτη. Κάτι τέτοιο δεν ανταποκρίνεται ούτε στις προθέσεις ούτε στον στόχο του συγγραφέα. Έχοντας κατανοήσει καλά ότι η στενά οικονομική ιστορία, που ήταν της μόδας εδώ και μερικές δεκαετίες, έχει πλέον παρέλθει και ότι η διεθνής ιστοριογραφία έχει στραφεί στη

* Από την παρουσίαση του βιβλίου στην Κοβεντάρειο Βιβλιοθήκη Κοζάνης, 18.6.2023.

σύνδεση της οικονομίας με την κοινωνία, επιχειρεί και επιτυγχάνει να μελετήσει τη δράση δύο δυτικομακεδόνων εμπόρων, εντάσσοντάς τους στην κοινωνία και στις κοινωνικές διεργασίες τούτης της πόλης.

Με άλλα λόγια βλέπει –όπως έδειξε η γαλλική σχολή των Annales– πώς το οικονομικό συνδέεται με το κοινωνικό, δηλαδή πώς η απόκτηση χρημάτων, μέσω του εμπορίου και άλλων οικονομικών δραστηριοτήτων, καθόρισε (και) την κοινωνική τους δραστηριότητα, την κοινωνική συμπε-

ριφορά τους και τις αντιλήψεις τους, στοιχεία που φαίνονται, για παράδειγμα, στο κτίσιμο ωραίων αρχοντικών ή στη μεταφορά ευρωπαϊκών τρόπων ζωής στη γενέτειρά τους.

Ο συγγραφέας, έχοντας θέσει ως ερευνητικό του στόχο τη μελέτη των οικονομικών και λοιπών δραστηριοτήτων των δύο αυτών εμπόρων και έχοντας στη διάθεσή του ένα αρκετά πλούσιο, αλλά ποιοτικά άνιστο, αρχειακό υλικό που απόκειται στην Κοβεντάρειο Βιβλιοθήκη, είχε να αντιμετωπίσει πολλά και διαφορετικής υφής ερωτήματα, στα οποία επιχείρησε, με επιτυχία κατά τη γνώμη μου, να δώσει απαντήσεις με βάση και τα πορίσματα της έρευνας αντίστοιχων προγενέστερων μελετών. Είχε όμως πάντοτε κατά νου την ιδιαιτερότητα της Κοζάνης, κέντρο των δραστηριοτήτων των δύο αυτών εμπόρων. Τα ερωτήματα που τον απασχόλησαν ήταν πολλά. Αναφέρουμε, ενδεικτικά, ορισμένα μόνο: ποιον ρόλο έπαιξε η πολιτική και οικονομική συγκυρία του 19ου αι. στην ανάδειξη των δύο αυτών εμπόρων; Κατά πόσο η ανάδειξή τους ως σημαντικών εμπόρων της Δυτικής Μακεδονίας οφείλεται μόνο στις προσωπικές τους ικανότητες ή (και) στα κεφάλαια που κληρονόμησαν από τους γονείς τους; Γιατί, ύστερα από ένα διάστημα παραμονής τους στην αλλοδαπή, επέστρεψαν στην Κοζάνη, όπου συνέχισαν να ασχολούνται με το εμπόριο; Τέλος, μπορούν οι δύο αυτοί έμποροι να θεωρηθούν ως αντιπροσωπευτικοί τύποι ελλήνων εμπόρων του 19ου αιώνα;

Όπως είπαμε, η έρευνα βασίζεται στα αρχεία των οικογενειών Τακιατζή και Κοεμτζή της Κοβενταρείου Βιβλιοθήκης, τα οποία έρχονται για πρώτη φορά στο φως με την παρούσα μελέτη. Πρόκειται για λογαριασμούς κίνησης εμπορευμάτων, δικαιοπρακτικά έγγραφα, πόλιτζες (συναλλαγματικές), τίτλους κυριότητας ακινήτων, επιστολές με συγγενείς τους, με άλλους εμπόρους, ανώτερους κληρικούς, προύχοντες της πόλης, συγγενείς τους και άλλους. Δυστυχώς, δεν εντοπίστηκαν πολλά εμπορικά κατάστιχα, που θα επέτρεπαν την καλύτερη γνώση της δραστηριότητάς τους. Επίσης, ο συγγραφέας αξιοποίησε ανέκδοτα έγγραφα από τα Αρχεία της Βιέννης, που του έστειλε από κει ο Θεοφάνης Πάμπας, από τα οποία αντλήθηκαν πληροφορίες για τις εμπορικές δραστηριότητες της οικογένειας Κοεμτζή, καθώς και κάποια έγγραφα από οθωμανικά Αρχεία που του παραχώρησε μεταφρασμένα ο

οθωμανολόγος Δ. Λαμπράκης, και, βέβαια, πολλές δημοσιευμένες πηγές.

Προκειμένου να γίνει καλύτερα κατανοητό το πλαίσιο εντός του οποίου δραστηριοποιήθηκαν οι δύο εν λόγω έμποροι, ο συγγραφέας επιχειρεί, εισαγωγικά, με βάση κυρίως την πρόσφατη μελέτη των οθωμανολόγων Κ. Καμπουρίδη και Γ. Σαλακίδη για την επαρχία Σερβίων τον 16ο αι. μέσα από οθωμανικές πηγές,¹ μία σύντομη αναφορά στις συνθήκες που επικράτησαν στη Δυτική Μακεδονία μετά την κατάκτησή της από τους Οθωμανούς Τούρκους, καθώς και στη σταδιακή δημογραφική και οικονομική ανάπτυξη της Κοζάνης. Επίσης, εξετάζει επιπροσάδην τις δραστηριότητες δυτικομακεδόνων εμπόρων –ιδίως Κοζανιτών– σε ελληνικές παροικίες του εξωτερικού (Ουγγαρία, Βιέννη κ.α.), οι οποίοι συνέβαλαν στην οικονομική ανάπτυξη και των ιδιαίτερων πατριδών τους.

Το κύριο μέρος της μελέτης είναι δομημένο κατά τρόπο που καλύπτει όλες τις πλευρές του ερευνητικού του στόχου. Αφού γίνεται, αρχικά, λόγος για τη σταδιακή ανάπτυξη της Κοζάνης, εξετάζονται όλες τις εμπορικές και γενικά οι οικονομικές και λοιπές δραστηριότητες δύο αυτών εμπόρων, γεγονός που προϋπέθετε την αναφορά στην προγενέστερη οικονομική παρουσία των εμπορικών οικογενειών Ταχιατζή και Κοεμτζή στην Κοζάνη και στην αλλοδαπή. Στο τέλος, γίνεται μία εξαιρετική, κατά τη γνώμη μου, συγκριτική εξέταση της δραστηριότητάς του Κων. Ταχιατζή και του Δημήτριου Κοεμτζή, προκειμένου να διαπιστωθεί αν και κατά πόσο ήταν σημαντικός ο ρόλος τους μεταξύ των ελλήνων εμπόρων αυτής της εποχής, ιδίως στον χώρο της Δυτικής Μακεδονίας.

Ο συγγραφέας παρακολουθεί, με βάση μελέτες ντόπιων ή άλλων ιστορικών (Δελιαλή, Καλινδέρη, Λαμπράκη κ.ά.), τη σταδιακή μετεξέλιξη της Κοζάνης από ένα μεγάλο χωριό που ήταν ως τον 17ο αι., με καθαρά γεωργικό χαρακτήρα, σε μία κωμόπολη και έπειτα σε μικρή αλλά σημαντική πόλη της Δυτικής Μακεδονίας (με 5.000 περίπου κατοίκους στις αρχές του 19ου αιώνα), υποκαθιστώντας έτσι ως διοικητικό, εκκλησιαστικό και οικονομικό κέντρο της περιοχής, τα ακμάζοντα κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο και την πρώιμη Τουρκοκρατία

1. Κ. Καμπουρίδης – Γ. Σαλακίδης, *Η Επαρχία Σερβίων τον 16ο αιώνα μέσα από οθωμανικές πηγές*, εκδ. Σταμούλη, Θεσσαλονίκη 2013.

Σέρβια. Εν συνεχεία, αναφέρεται στην ανάδειξη της Κοζάνης ως σημαντικού εμπορικού κέντρου του δυτικομακεδονικού χώρου από τον 18ο αι. και εξής, εστιάζοντας στους παράγοντες που συντέλεσαν σε αυτό: στην επίκαιρη θέση της στο χερσαίο οδικό-εμπορικό δίκτυο από την Ήπειρο προς την Κεντρική Μακεδονία, στην πλούσια γεωργική και κτηνοτροφική παραγωγή της γύρω περιοχής, στις βιοτεχνίες της πόλης, στον πολύ σημαντικό ρόλο των πολλών συντεχνιών της κ.λπ. Έπειτα, εξετάζει τις διαδικασίες σχηματισμού της αστικής τάξης της πόλης και τις ενδοκοινοτικές συγκρούσεις, οι οποίες είχαν πολύ αρνητικές κοινωνικές επιπτώσεις, ζητήματα που δεν βρίσκονται στο κέντρο του ερευνητικού του στόχου και που νομίζω πως αξίζει να μελετηθούν πιο συστηματικά στο μέλλον. Εύστοχα επισημαίνει ότι η ανάπτυξη του εμπορίου της Κοζάνης αρχίζει από τον 18ο αι. – παράλληλα με τη δημογραφική της ενδυνάμωση. Οι βάσεις του εμπορίου που διεξαγόταν στην Κοζάνη τέθηκαν από εμπόρους της πόλης, οι οποίοι κατά τον 18ο αι. επεξέτειναν τις δραστηριότητές τους στην Ουγγαρία και αλλού. Ορισμένοι θα επιστρέψουν στη γενέτειρά τους και, χάρη στα κεφάλαια που είχαν αποκτήσει, δραστηριοποιήθηκαν στο εμπόριο και σε άλλες χρηματιστηριακού τύπου επενδύσεις. Τέτοια είναι και η περίπτωση των δύο εμπόρων, που αποτελούν το αντικείμενο της έρευνάς του.

Τρεις μόνο οικογένειες από την οικογένεια των Τακιατζήδων ασχολήθηκαν με το εμπόριο: οι οικογένειες του Νικολάου, του Γεωργίου και του Δημητρίου Τακιατζή, πατέρα του Κων. Τακιατζή (1812-1896), τελευταίου επιφανούς απογόνου αυτής της οικογένειας. Οι Τακιατζήδες αναδείχθηκαν, αρχικά, ως έμποροι στην Πέστη της Ουγγαρίας, από όπου επεξέτειναν τις εμπορικές τους δραστηριότητες στη Βιέννη και στη Λιψία. Ο εμπορικός οίκος που ίδρυσαν στην πρωτεύουσα της Ουγγαρίας με την επωνυμία «Αυτάδελφοι Τακιατζή» ήταν ένας από τους μεγαλύτερους ελληνικούς εμπορικούς οίκους της Διασποράς. Όπως τονίζει η Όλγα Κατσιαρδή-Hering, ήδη από τον 17ο αι. η δραστήρια παρουσία ελλήνων εμπόρων της Διασποράς μας επιτρέπει να διακρίνουμε τα κύρια χαρακτηριστικά αυτών των εμπορικών επιχειρήσεων: συνεργασία σε εταιρικό σχήμα μελών της ίδιας οικογένειας που επιτυγχανόταν και με τους γάμους με μέλη άλλων επιφανών εμπορικών οικογενειών, καθώς και δικτύωση της εταιρείας από τους τόπους καταγωγής των εμπόρων στα εμπορικά κέντρα της κεντρικής και της

Δυτικής Ευρώπης. Με την επέκταση των οικογενειακών δικτύων των εταιρειών που είχαν δημιουργήσει οι έμποροι ελαχιστοποιούσαν την παρέμβαση των μεσολαβητών και τηρούσαν αμεσότερη επαφή με την παραγωγή, μέσω αντιπροσώπων τους που ήταν εγκατεστημένοι στα κέντρα παραγωγής.² Αυτές οι επισημάνσεις ισχύουν και στην περίπτωση αυτών των εμπόρων.

Ο νεαρός Κων. Τακιατζής έζησε για λίγο στην Πέστη και όταν επέστρεψε στην Κοζάνη ασχολήθηκε με το εμπόριο, τις επενδύσεις σε ακίνητα κ.λπ.. Παράλληλα, αναμειχθηκε ενεργά στα κοινοτικά και εκπαιδευτικά ζητήματα της πόλης. Σε αυτό το πλαίσιο εξετάζεται και η συνεργασία του με τον Δ. Κοεμτζή και το πώς επηρέασαν τις οικονομικές του δραστηριότητες τα χρόνια προβλήματα υγείας που αντιμετώπιζε καθώς και ο πρόωρος θάνατος και των τριών γιων του. Πρόκειται για μία κρίσιμη πτυχή της ζωής αυτού του εμπόρου, τη σημασία της οποίας κατανόησε και εξέτασε ο κ. Αλευράς, με βάση το διαθέσιμο αρχειακό υλικό. Η υγεία, τόσο σε ατομικό και οικογενειακό επίπεδο, όσο και σε κοινωνικό, είναι αλληλένδετη με τις διάφορες μορφές της οικονομίας.

Η περίοδος κατά την οποία σημειώθηκαν οι εμπορικές δραστηριότητες του Κων. Δ. Τακιατζή ήταν η τριακονταετία 1840-1870. Είναι ακριβώς η περίοδος της ανάκαμψης του εμπορίου στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, σύμφωνα με τον D. Quataert.³ Ο Κων. Τακιατζής ασχολήθηκε με το εμπόριο, ακολουθώντας την παράδοση της οικογένειάς του και έχοντας ως οικονομική βάση τη μεγάλη ακίνητη περιουσία που κληρονόμησε από τον πατέρα του. Στα πρώτα χρόνια της επαγγελματικής του καριέρας ασχολήθηκε με το χονδρεμπόριο σιτηρών, αλευριού, κρόκου (σαφράν) και άλλων γεωργικών προϊόντων, καθώς και ειδών βιοτεχνίας (δερμάτων, γουναρικών κ.ά.), συνεργαζόμενος με εμπόρους της Θεσσαλονίκης, της Καστοριάς, των Σερβίων κ.ά., καθώς και με εμπόρους που ήταν εγκατεστημένοι σε πόλεις του εξωτερικού (Βιέννη κ.α.). Ο κ. Αλευράς λαμβάνει, πολύ ορθά, υπόψιν του τα διάφορα πολιτικά και στρατιωτικά γεγονότα, καθώς και τις κοινωνικές αλλαγές που συνέβησαν την περίοδο αυτή στον

2. Όλγα Κατσιαρδή-Hering, «Τα δίκτυα της ελληνικής εμπορικής διακίνησης», Σπ. Ι. Ασδραχάς κ.ά., *Ελληνική οικονομική ιστορία ιε'-ιθ' αιώνας*, τ. Α', [Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς], Αθήνα 2003, σ. 472-473.

3. D. Quataert, «Το εμπόριο», Η. Inalcik - D. Quataert (επιμ.), *Οικονομική και κοινωνική ιστορία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας*, τ. Β': 1600-1914, μτφρ. Μαρία Δημητριάδου, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2011, σ. 466.

χώρο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, που επηρέασαν σε μεγάλο βαθμό το εμπόριο μέσα στα όριά της: τον Κρμαϊκό πόλεμο, τη μεγάλη υποτίμηση του τουρκικού νομίσματος, τις οθωμανικές μεταρρυθμίσεις (Τανζιμάτ). Πολλοί ιστορικοί έχουν επισημάνει τα σοβαρά προβλήματα που δημιουργούσαν οι πόλεμοι στη διεξαγωγή του εμπορίου, εφόσον κατά τη διάρκειά τους ήταν επικίνδυνη η μεταφορά εμπορευμάτων.

Εν συνεχεία, εξετάζονται και οι άλλες οικονομικές δραστηριότητες του Τακιατζή: δανεισμός χρημάτων, συχνά με υψηλότοκα δάνεια, επένδυση κεφαλαίων σε ακίνητα κ.λπ. Έτσι, προσκομίζει στην ελληνική ιστοριογραφία στοιχεία, παραδειγματικού χαρακτήρα, που αναδεικνύουν νοοτροπίες, οικονομικές συμπεριφορές και μεθόδους οικονομικής –άρα και κοινωνικής– ισχυροποίησης ατόμων σε περιφερειακά κέντρα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας κατά τον μακρύ 19ο αιώνα. Εξετάζεται, επίσης, πάντα με βάση το ανέκδοτο αρχειακό υλικό, η ανάμειξη του Κων. Τακιατζή στα κοινοτικά ζητήματα της γενέτειράς του: το μεγάλο ενδιαφέρον που έδειξε για τη Σχολή της πόλης, η προσπάθειά του για ίδρυση «Μακεδονικού Γυμνασίου» στην Κοζάνη κ.ά.

Τα δύο επόμενα κεφάλαια της μελέτης είναι αφιερωμένα στις οικονομικές δραστηριότητες του Δημ. Κοεμτζή. Πρώτη μνεία των Κοεμτζήδων της Κοζάνης γίνεται στα μέσα του 18ου αι., με γενάρχη τον Γεώργιο Ι. Κοεμτζή. Και τα τέσσερα αγόρια ασχολήθηκαν με το εμπόριο. Ο Κωνσταντίνος, ίδρυσε το 1791 στην Πέστη μία οικογενειακή εμπορική εταιρεία, με υποκατάστημα στη Βιέννη, η οποία προσήλκυσε από τον 18ο αι. πολλούς έλληνες εμπόρους. Καθοριστικό ρόλο για την ανάδειξή της ως μεγάλου εμπορικού κέντρου έπαιξε ο Δούναβης, ως κύριος υδάτινος δρόμος για τη διεξαγωγή του εμπορίου, συνδέοντας τη Μαύρη Θάλασσα με τα εμπορικά κέντρα της Κεντρικής Ευρώπης. Άλλωστε, η λειτουργία από τις αρχές του 18ου αι. ενός χρηματιστηρίου και Τράπεζας σε αυτή τη μεγαλούπολη παρείχε στους εμπόρους τη δυνατότητα άμεσης χρηματικής ρευστότητας ή πίστωσης, ώστε να επεκτείνουν εκεί τις εμπορικές τους δραστηριότητες. Ένας άλλος πολύ σημαντικός παράγοντας ανάπτυξης των εμπορικών δραστηριοτήτων Ελλήνων στη Βιέννη ήταν τα προνόμια που παραχωρήθηκαν στους προερχόμενους από την Οθωμανική Αυτοκρατορία Ορθόδοξους εμπόρους.

Ένας από τους γιους του Κωνσταντίνου, ο Δημήτριος, ο οποίος γεννήθηκε το 1815, είναι ο δεύτερος κοζανίτης έμπορος για τον οποίο γί-

νεται λόγος στην παρούσα μελέτη. Πάντα με βάση έγγραφα από την Κοβεντάρειο Βιβλιοθήκη, εξετάζονται οι δραστηριότητες αυτού του εμπόρου, ο οποίος στα πρώτα χρόνια της σταδιοδρομίας του συνεργάστηκε με τους αδελφούς του, ιδρύοντας μία εμπορική εταιρεία στην Πέστη. Μετά τη διάλυσή της το 1840, θα επιστρέψει στη γενέτειρά του, όπου θα δραστηριοποιηθεί πάλι στο εμπόριο, ακολουθώντας και αυτός την οικογενειακή παράδοση. Η περίοδος ακμής των εμπορικών δραστηριοτήτων του τοποθετείται ανάμεσα στα έτη 1840 και 1880. Συνάπτει επικερδείς εμπορικές συμφωνίες με άλλους μεγάλεμπορους της Δυτικής Μακεδονίας και της Θεσσαλονίκης. Ασχολήθηκε και αυτός – όπως ο Τακιατζής, με τον οποίο συνεργαζόταν – με το χονδρεμπόριο σιτηρών, κρασιού, κρόκου, δερμάτων και άλλων γεωργικών προϊόντων και μεταποιημένων υλών της τοπικής βιοτεχνίας. Παράλληλα, ασχολήθηκε και με τον δανεισμό χρημάτων σε εμπόρους ή κτηματίες της περιοχής, κερδίζοντας σημαντικά ποσά από τους σχετικά υψηλούς τόκους. Επίσης, επένδυσε σημαντικό μέρος των κερδών στην αγορά ακινήτων. Παράλληλα, ο Δημ. Κομετζής, όπως και ο γυναικάδελφός του Κων. Τακιατζής, αναμείχθηκε στα κοινοτικά ζητήματα της Κοζάνης, καταλαμβάνοντας υψηλά αξιώματα, λόγω της οικονομικής και κοινωνικής του επιφάνειας. Χρημάτισε, μεταξύ άλλων, έφορος της Σχολής, ταμίας των αφιερωμάτων για τα εκπαιδευτήρια της πόλης και διαχειριστής της κοινοτικής περιουσίας. Όπως παρατηρεί εύστοχα ο κ. Αλευράς, η συμμετοχή του στα κοινά της πόλης ευνόησε την επιχειρηματική του δραστηριότητα και το αντίστροφο.

Η μελέτη ολοκληρώνεται με ένα κεφάλαιο στο οποίο εξετάζονται συγκριτικά οι οικονομικές δραστηριότητες των δύο αυτών εμπόρων, προκειμένου να εντοπιστούν οι κοινοί τόποι, δηλαδή τον αν και κατά πόσον είχαν κοινές δραστηριότητες, κοινές στρατηγικές, κοινά εμπορικά δίκτυα κ.λπ. Όσον αφορά στην ενασχόλησή τους με το εμπόριο και στην επένδυση χρημάτων, ο Γ. Αλευράς εντοπίζει πολλά κοινά σημεία μεταξύ των δύο αυτών ομοπατριων εμπόρων. Ίδια ήταν τα αγαθά που εμπορεύονταν, κοινές οι στρατηγικές που ακολουθούσαν και κοινά, εν πολλοίς, τα εμπορικά δίκτυα που είχαν δημιουργήσει. Επίσης, εντοπίζει και τους τομείς της συνεργασίας τους (κυρίως στο εμπόριο και στον δανεισμό χρημάτων), με στόχο το αμοιβαίο οικονομικό όφελος. Όπως προκύπτει από την αλληλογραφία τους, στις οικονομικές τους συναλλαγές

λειτουργούσαν με βάση την αμοιβαία εμπιστοσύνη και το αμοιβαίο συμφέρον, δημιουργώντας ένα ευρύ εμπορικό δίκτυο, που τους επέφερε μεγάλα κέρδη. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι το εμπορικό τους δίκτυο εξελίχθηκε σε ένα «κλειστό εμπορικό κύκλωμα», εντός του οποίου η κινητικότητα των ατόμων που το συγκροτούσαν ήταν περιορισμένη. Δέχεται όμως –νομίζω ορθά– ότι οι δύο αυτοί έμποροι δεν μπορούν να ενταχθούν στους μεγάλου βεληνεκούς εμπόρους του οθωμανοκρατούμενου ελληνικού χώρου, με κριτήριο κυρίως τον όγκο των εμπορικών τους συναλλαγών. Αντίθετα, αποφαίνεται ότι επρόκειτο για εμπόρους μεσαίου οικονομικού αναστήματος. Σταθερή στρατηγική τους ήταν οι στοχευμένες εμπορικές συναλλαγές και γενικά οι επενδύσεις που θα επέφεραν εύκολο και βέβαιο κέρδος. Γι' αυτόν τον λόγο δρούσαν οργανωμένοι σε εμπορικά δίκτυα, με ανεπτυγμένο το αίσθημα της συντροφικότητας. Παράλληλα δε, φρόντιζαν να χτίζουν ένα καλό και κοινά αποδεκτό κοινωνικό προφίλ, με τις προσφορές στα σχολεία της πόλης, με την ανάμειξη στα κοινοτικά ζητήματα, με τα χρήματα που πρόσφεραν για την εκτέλεση έργων κοινής ωφελείας, με τις καλές σχέσεις που φρόντιζαν να διατηρούν με τους εκάστοτε μητροπολίτες κ.ά. Γι' αυτούς τους λόγους, αξιοποιώντας και τα μεθοδολογικά εργαλεία της κοινωνιολογίας, ο συγγραφέας δέχεται ότι αυτοί οι δύο έμποροι μπορούν να τοποθετηθούν στην κορυφή της οικονομικής και κοινωνικής πυραμίδας της Κοζάνης και ότι, κατά συνέπεια, μπορούν να ενταχθούν στην κατηγορία των τοπικών ελίτ, καθώς συγκέντρωναν πλούτο, έλεγχο γης και των προϊόντων της, οικονομική και κοινωνική δύναμη, υψηλό κοινωνικό status, καθώς και, τέλος, εμπορική και πελατειακή δικτύωση.

Ολοκληρώνοντας την παρουσίαση, θα ήθελα να τονίσω τα κύρια στοιχεία αυτού του βιβλίου. Επιτυχημένη δομή, καλή αξιοποίηση των πηγών, πρωτίστως ανέκδοτων εγγράφων της Κοβενταρείου Βιβλιοθήκης, σε διαρκή και γόνιμο διάλογο με την υπάρχουσα για τα ζητήματα αυτά βιβλιογραφία, η οποία δεν περιορίζεται στον χώρο της Δυτικής Μακεδονίας, ολόπλευρη προσέγγιση του ζητήματος που πραγματεύεται, προσεκτικές και εύστοχες κρίσεις για πρόσωπα και πράγματα καθώς και γλαφυρή αφήγηση. Το μόνο που ίσως θα χρειαζόταν να τονιστεί περισσότερο θα ήταν η συγκριτική θεώρηση της δράσης των δύο αυτών εμπόρων με τη δράση άλλων εμπόρων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

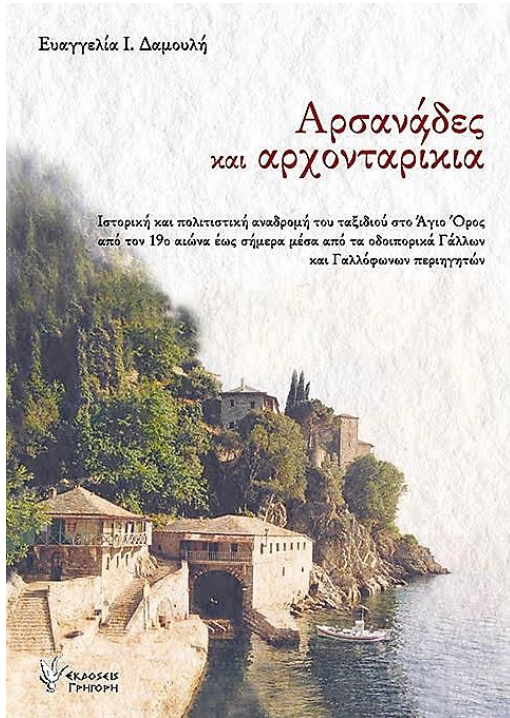
ΗΛΙΑΣ ΣΠΥΡΙΔΩΝΙΔΗΣ
δρ. ιταλικής φιλολογίας

Βιβλιοκρισία:

Ευαγγελία Ι. Δαμουλή, *Αρσανάδες και αρχονταρίκια*, εκδ.
Γρηγόρη, Αθήνα 2022 (σχ. 8ο, σελ. 602)

Το βιβλίο με τίτλο *Αρσανάδες και αρχονταρίκια* και υπότιτλο: *Ιστορική και πολιτιστική αναδρομή του ταξιδιού στο Άγιο Όρος από τον 19ο αιώνα έως σήμερα μέσα από τα οδοιπορικά Γάλλων και Γαλλόφωνων περιηγητών*, αποτελεί αφενός μια σπουδαία μελέτη συγκριτικής γραμματολογίας για τα κείμενα Γάλλων και Γαλλόφωνων συγγραφέων με επίκεντρο το Άγιον Όρος και αφετέρου ένα βαθυστόχαστο ταξίδι στο χρόνο, στους χώρους και στο πνευματικό μεγαλείο του Άθωνα.

Η συγγραφέας Ευαγγελία Ι. Δαμουλή γεννήθηκε και μεγάλωσε στην Αθήνα. Σπούδασε Γαλλική Φιλολογία στα Πανεπιστήμια της Προβηγκίας (Aix Marseille I), Σορβόνης (Paris IV) και Νέας Σορβόνης (Paris III), Ελληνική Φιλολογία στο Εθνικό Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών και το 2008 αναγορεύτηκε Διδάκτωρ Γενικής και Συγκριτικής Γραμματολογίας του Ιονίου Πανεπιστημίου. Οι σπουδές της Ευαγγελίας Δαμουλή, η βαθιά γνώση της ταξιδιωτικής λογοτεχνίας και οι πνευματικές της αποσκευές εγγυώνται το εξαιρετικό αποτέλεσμα του

πονήματός της. Δεν είναι καθόλου τυχαίο το γεγονός ότι το βιβλίο της είναι αποτέλεσμα πολυετούς συστηματικής έρευνας και πνευματικού μόχθου.

Το βιβλίο *Αρσανάδες και αρχονταρίκια* αποτελεί ακριβώς μια πρότυπη μελέτη ταξιδιωτικής λογοτεχνίας υπό τη μορφή μιας ιστορικής και πολιτιστικής αναδρομής στο Άγιον Όρος από τον 19ο αιώνα έως σήμερα μέσα από τα μάτια και τα κείμενα Γάλλων και Γαλλόφωνων περιηγητών. Είχαμε σημειώσει παλαιότερα ότι η μελέτη και η μετάφραση κειμένων της Περιηγητικής Γραμματείας αποτελούν συχνά μια ενδιαφέρουσα και πολύτιμη πηγή ιστορικών, πολιτισμικών και γεωγραφικών στοιχείων και πληροφοριών ενίοτε απαραίτητων για την ανασύνθεση του χώρου και της μνήμης, για τους ανθρώπους και τον πολιτισμό, για το φυσικό και τεχνητό περιβάλλον.¹ Επίσης, τα κείμενα της Ταξιδιωτικής Λογοτεχνίας αποκτούν ξεχωριστή βαρύτητα, ειδικά όταν αφορούν περιόδους της ιστορίας για τις οποίες οι πηγές είναι σπάνιες ή ανύπαρκτες.² Από την άλλη πλευρά, είναι ευρέως γνωστό ότι η Ταξιδιωτική Λογοτεχνία γνώρισε άνθηση ειδικά από τον 18ο αιώνα, παράλληλα με την έντονη ανάπτυξη του περιηγητικού ενδιαφέροντος των Ευρωπαίων λογίων για τις ελληνικές περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ενώ οι σχετικές δημοσιεύσεις αυξάνονταν με γεωμετρική πρόοδο. Τα περισσότερα κείμενα επομένως ανήκουν στην εποχή του *Grand Tour*, όπου κατά το 18ο και 19ο αιώνα, κυρίως Άγγλοι, Γάλλοι και Γερμανοί, νεαροί αριστοκράτες, συνήθως εύρωστοι οικονομικά, ταξίδευαν στην Ιταλία και στην Ελλάδα, αναζητώντας τις ρίζες του Δυτικού πολιτισμού, της κλασικής αρχαιότητας και της Αναγέννησης. Φυσικά, οι περισσότεροι ξένοι περιηγητές κατευθύνθηκαν στην Αθήνα και στην Πελοπόννησο, περιοχές οι οποίες συγκέντρωναν έντονο αρχαιολογικό και αρχαιοκαπηλικό ενδιαφέρον. Χαρακτηριστικότερο παράδειγμα αυτής της μερίδας περιηγητών δεν είναι άλλο από την περίπτωση της κλοπής των μαρμάρων του Παρθενώνα από τον Έλγιν. Αντίστοιχη περίπτωση για τη Θεσσαλονίκη είναι η αρπαγή κατά το 1864 των πεσών της στοάς των «Ειδώλων», των «Μαγεμένων»,

1. Ηλίας Σπυριδωνίδης, «Η Δυτική Μακεδονία κατά το 1669 μέσα από το οδοιπορικό του Άγγλου περιηγητή Edward Brown», *Αλιάκμονος ρους* 2 (2018), 13.

2. Ο.π., σ. 13.

γνωστών και ως «Las Incantadas», από το Γάλλο παλαιογράφο Emmanuel Miller.³

Χωρίς αμφιβολία, οι μελέτες της Ίλια Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister έχουν αποτελέσει σταθμό για το περιηγητικό φαινόμενο στον ελληνικό χώρο.⁴ Πιο συγκεκριμένα, όσον αφορά τη γαλλική ταξιδιωτική λογοτεχνία στην Ελλάδα, αξίζει να αναφέρουμε ενδεικτικά την μελέτη της Ιόλης Βιγγοπούλου (2004) με τίτλο *Le monde grec vu par les voyageurs du XVIIe siècle*, η οποία περιλαμβάνει μαρτυρίες Γάλλων ταξιδιωτών στον ελληνικό χώρο του 16ου αιώνα. Όσον αφορά την Μακεδονία, το περισσότερο ενδιαφέρον συγκεντρώνει η Θεσσαλονίκη με σημαντικότερες μελέτες τη διατριβή της Σαπφούς Ταμπάκη για τα μνημεία της Θεσσαλονίκης με τίτλο *Η Θεσσαλονίκη στις περιγραφές των περιηγητών 12ος-19ος αιώνας μ.Χ.: Λατρευτικά μνημεία και του Αλέξανδρου Γρηγορίου «Περιγραφές της Θεσσαλονίκης μέσα από τα κείμενα Γάλλων ταξιδιωτών»*.⁵ Ο τόμος *Η Θεσσαλονίκη των περιηγητών 1430-1930* (2008), τον οποίο έγραψαν για την Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών οι Αλέξανδρος Γρηγορίου και Ευάγγελος Χεκίμογλου, αποτελεί σταθμό για τη μελέτη της Ταξιδιωτικής Λογοτεχνίας στη Θεσσαλονίκη. Επίσης, το επιστημονικό πρόγραμμα «Περιηγητές της Μακεδονίας», το οποίο υλοποιείται από την Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, αποδεικνύει τη σημασία και τη σπουδαιότητα των κειμένων των Ευρωπαίων περιηγητών για τη βαθύτερη γνωριμία μας με τους τόπους, τους ανθρώπους, τον πολιτισμό και την ιστορία της Μακεδονίας.

Πιο συγκεκριμένα, το περιηγητικό φαινόμενο –κυρίως Γερμανών και γερμανόφωνων ταξιδιωτών- στο Άγιο Όρος αποτέλεσε αντικείμενο μελέτης του Σάββα Μαυρίδη και της Carla Primavera-Μαυρίδου με τίτλο

3. Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης. *Οι Μαγεμένες – εγκαίνια μόνιμης έκθεσης* [<https://www.amth.gr/news/oi-magemenes-egkainia-monimis-ekthesis>] (ημερ. ανάκτησης 29.12.2018).

4. Julia Chatzipanagiotti-Sangmeister, *Griechenland, Zypern, Balkan und Levante. Eine kommentierte Bibliographie der Reiseliteratur des 18 Jahrhunderts*, 2 τ., εκδ. Lumpeter & Lasel, Eutin 2006· η ίδια, *Graecia Mendax. Das Bild der Griechen in der französischen Reiseliteratur des 18. Jahrhunderts*, WUV Universitätsverlag, Βιέννη 2002· Ίλια Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister (επιμ.), *Ταξίδι, γραφή, αναπαράσταση. Μελέτες για την ταξιδιωτική γραμματεία του 18ου αιώνα*, Πανεπ. Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2015.

5. Α. Γρηγορίου, «Περιγραφές της Θεσσαλονίκης μέσα από τα κείμενα Γάλλων ταξιδιωτών», *Θεσσαλονικέων Πόλις* 21 (2007), 96-133.

Ξένοι περιηγητές στη Θεσσαλονίκη και το Άγιον Όρος από το 1550-1892. Η μελέτη της κας Δαμουλή έρχεται να καλύψει το κενό των Γάλλων και γαλλόφωνων περιηγητών από το 1850 έως τις μέρες μας, περιλαμβάνοντας ένα τεράστιο αριθμό κειμένων και μεταφρασμένων αποσπασμάτων, δεδομένου ότι τα περισσότερα γαλλικά οδοιπορικά παραμένουν αμετάφραστα. Σχετικά με την αξία των περιηγητικών κειμένων είχαμε σημειώσει το γεγονός ότι:⁶

Τα ξενόγλωσσα κείμενα περιηγητικής λογοτεχνίας, τα οδοιπορικά, οι γεωγραφίες, οι ιστορικές γεωγραφίες, τα ημερολόγια, οι καταγραφές ταξιδιωτικών αναμνήσεων σε αυτοβιογραφίες, οι επιστολές και άλλες σχετικές κειμενικές μορφές, οι οποίες αποτυπώνουν με ρεαλιστικό τρόπο την πραγματικότητα ενός τόπου σε ένα συγκεκριμένο χρόνο ή χρονικό διάστημα από την οπτική γωνία και κουλτούρα του συγγραφέα, έχουν ως κοινό παρονομαστή το γεγονός ότι αποτελούν αυθεντικές μαρτυρίες και πρωτογενείς πηγές αναφορικά με το φυσικό, ανθρώπινο και τεχνητό περιβάλλον, τα οποία καταγράφουν. Η δυνατότητα πρόσβασης σε τέτοια κείμενα δεν είναι πάντα δεδομένη, καθώς πολλά από αυτά απευθύνονταν σε ένα στενό οικογενειακό και φιλικό κύκλο με αποτέλεσμα είτε να μην έχουν εκδοθεί, είτε να έχουν κυκλοφορήσει σε ελάχιστα αντίτυπα ή απλά να μην έχουν μεταφραστεί στην ελληνική.

Σε αυτό το σημείο έγκειται η πολύτιμη συνεισφορά της μονογραφίας της κας Δαμουλή με τίτλο *Αρσανάδες και αρχονταρξία* καθώς η συγγραφέας μεταφράζει και παρουσιάζει άγνωστα κείμενα Γάλλων και γαλλόφωνων συγγραφέων που ταξίδεψαν στο Άγιο Όρος, ενώ ταυτόχρονα αποτελεί μια υποδειγματική μελέτη της Γαλλικής Ταξιδιωτικής Λογοτεχνίας με επίκεντρο το Άγιον Όρος, το περιβόλι της Παναγιάς μας. Οι αρετές και τα πλεονεκτήματα του έργου της κας Δαμουλή είναι πάρα πολλά. Θα αναφέρω ενδεικτικά τα εξής:

- την εκτενή βιβλιογραφία,
- την σε βάθος επισκόπηση του περιηγητικού φαινομένου,
- την αναλυτική παρουσίαση των γαλλικών περιηγητικών κειμένων και ειδικότερα τα κείμενα της υπό εξέταση χρονικής περιόδου (από τον 19ο αιώνα έως σήμερα),
- την τεράστια σε έκταση και βάθος μεταφραστική εργασία, μέσα από την οποία μας δίνεται η μοναδική ευκαιρία να γνωρίσουμε άγνωστα και αμετάφραστα μέχρι σήμερα γαλλικά κείμενα,

6. Σπυριδωνίδης, «Η Δυτική Μακεδονία κατά το 1880», σ. 38.

– τα εκτενή και λειτουργικά σχόλια, που βοηθούν τον αναγνώστη στην κατανόηση και αποσαφήνιση ακόμη και των πιο πολύπλοκων ζητημάτων.

Ωστόσο, η μεγαλύτερη αρετή της μελέτης της Ευαγγελίας Δαμουλή έγκειται στο γεγονός ότι όλη αυτή η εξαιρετική δουλειά εντάσσεται σε ένα συγκεκριμένο χρονικό, χωρικό και ιστορικό πλαίσιο. Ο αναγνώστης έχει με τον τρόπο αυτό την μοναδική ευκαιρία να βιώσει πραγματικά το ιστορικό γίνεσθαι και την πνευματικότητα του Αγίου Όρους, μέσα στο γεωγραφικό και πολιτισμικό πλαίσιο της Μακεδονίας, στην εξέλιξή του από το 1850 έως σήμερα μέσα από τις, πολλές φορές συγκλονιστικές, μαρτυρίες των Γάλλων ταξιδιωτών, περιηγητών, συγγραφέων και διανοούμενων.

Το βιβλίο προλογίζει η Ιφιγένεια Μποτουροπούλου, Ομότιμη Καθηγήτρια της Ιστορίας του Γαλλικού Πολιτισμού του ΕΚΠΑ. Στην Εισαγωγή η κα Δαμουλή αναφέρει ότι «το Άγιο Όρος αποτελούσε και αποτελεί πόλο έλξης Ελλήνων και ξένων περιηγητών απ' όλο τον κόσμο. Συνιστά δε πηγή έμπνευσης για πολλούς ανθρώπους...», εισάγοντας τον σύγχρονο αναγνώστη στη μοναδικότητα του Αγίου Όρους και προσφέροντας του την ευκαιρία για ένα πνευματικό ταξίδι, το οποίο παράλληλα αποτελεί μια ξεχωριστή γνωσιακή εμπειρία. Το πρώτο κεφάλαιο είναι μια σύντομη, αλλά συνάμα απαραίτητη, επισκόπηση της ιστορίας του Αγίου Όρους και του ανατολικού και δυτικού μοναχισμού. Το δεύτερο κεφάλαιο μας εισάγει στον περιηγητισμό και ειδικότερα στον θρησκευτικό περιηγητισμό. Το τρίτο κεφάλαιο καλύπτει την περίοδο 1850-1919, κατά την οποία, μεταξύ άλλων σημαντικών προσωπικοτήτων, επισκέφθηκαν το Άγιον Όρος ο Προυστ, ο Κάρολος Ντηλ, ο Λε Κορμπουζιέ. Το τέταρτο κεφάλαιο καλύπτει τον μεσοπόλεμο (1920-1940) με διάσημους επισκέπτες όπως ο Francesco Perilla, ο Frederic Boissonnas, ο Antoine Bon και άλλοι. Το πέμπτο κεφάλαιο καλύπτει την περίοδο 1940-1967, κατά την οποία οι Γάλλοι επισκέπτες αναδεικνύουν το βυζαντινό μεγαλείο και την πνευματικότητα του Αγίου Όρους, παρά τις δυσκολίες του Β' Παγκοσμίου πολέμου και του ελληνικού εμφυλίου. Ανάμεσα στους σημαντικότερους περιηγητές αυτής της περιόδου είναι ο φιλέλληνας Jacques Lacarrière, ο διπλωμάτης Randoll Coate, αλλά και πολλοί Βενεδεκτίνοι μοναχοί. Το 1963, λόγω των πανηγυρικών εορτασμών των χιλίων χρόνων, το Άγιον Όρος συ-

γκεντρώνει το ενδιαφέρον όλης της Ελλάδας και της πνευματικής Ευρώπης. Το έκτο κεφάλαιο καλύπτει τα χρόνια της Δικτατορίας 1967-1974, ενώ το έβδομο τη μεταπολίτευση και τη δεκαετία του '80 (1975-1990) με σημαντικούς επισκέπτες όπως ο Lorenzo Diletto και ο Jean Blot, ενώ καταγράφεται και η επιστροφή, ξανά στον Άθωνα, του Lacarriere. Η συγγραφέας σημειώνει ότι «ο P. Jouguet είπε ότι κάθε άνθρωπος που σκέπτεται, ανακαλύπτει μια μέρα την Ελλάδα και ότι για να την γνωρίσεις πρέπει να κοινωνήσεις το έδαφός της, όχι να τη γνωρίσεις μέσα από τα βιβλία και επίσης ότι η Ελλάδα δεν είναι μόνο μια χώρα όπου πηγαίνεις αλλά και στην οποία επιστρέφεις».⁷ Η παραπάνω άποψη ταιριάζει θα λέγαμε ιδανικά στην περίπτωση του Αγίου Όρους, ως τόπος προσευχής, πνευματικότητας και αναζήτησης της ψυχής, του εαυτού και του Θεού, έξω και πέραν από το χρόνο. Το όγδοο κεφάλαιο καλύπτει τη δεκαετία του 1990, ενώ το τελευταίο τα πρώτα χρόνια του 21ου αιώνα έως σήμερα με την παρουσίαση σύγχρονων Γάλλων και γαλλόφωνων συγγραφέων που επισκέφθηκαν τον Άθωνα και άφησαν το αποτύπωμά τους όπως ενδεικτικά οι Jean Claude Larchet, Jean Frère, Cristophe Farnaud, Alain Durel και πολλών άλλων.

Εν κατακλείδι, το βιβλίο της κας Δαμουλή αποτελεί μια εξαιρετική μελέτη για τον περιηγητισμό στο Άγιον Όρος, αναδεικνύοντας την πνευματικότητα του Άθωνα αλλά ταυτόχρονα και το ιστορικό και πολιτισμικό πλαίσιο κάθε ξεχωριστής χρονικής περιόδου, συνθήκη απαραίτητη για την καλύτερη κατανόηση των κειμένων και των αντιλήψεων των Γάλλων και γαλλόφωνων συγγραφέων μέσα στο χωροχρόνο.

7. Δαμουλή, *Αρσανάδες και αρχονταρίκια*, σ. 240.

Βιβλιοπαρουσίαση:

Από τη Μικρά Ασία, τον Πόντο και την Ανατολική Θράκη στη Δυτική Μακεδονία, 1922-2022, [Δ' Συνέδριο Τοπικής Ιστορίας Δήμου Κοζάνης, Κοζάνη 24-25.9.2022, Πρακτικά], επιστ. επιμ. Γιάννης Γκλαβίνας, [Δήμος Κοζάνης – Εταιρεία Δυτικομακεδονικών Μελετών], Κοζάνη 2023, σ. 411

Το Δ' Συνέδριο Ιστορίας, που διεξήχθη στην Κοζάνη τον Σεπτέμβριο του 2022, με τίτλο «Από τη Μικρά Ασία, τον Πόντο και την Ανατολική Θράκη στη Δυτική Μακεδονία, 1922-2022» και συνδιοργανώθηκε από τον Δήμο Κοζάνης και την «Εταιρεία Δυτικομακεδονικών Μελετών», αποσκοπούσε να προσεγγίσει τον μικρασιατικό κόσμο πριν από την Καταστροφή του 1922, να αποδώσει μια νέα αφήγηση και ερμηνεία των ιστορικών γεγονότων και να καταγράψει το νέο τοπίο που διαμορφώθηκε με την ανταλλαγή των πληθυσμών και την εγκατάσταση των προσφύγων στην Δυτική Μακεδονία.

Ο τόμος των Πρακτικών είναι ένα καλαίσθητο βιβλίο 411 σελίδων, δομημένο κατά τις επτά θεματικές του Συνεδρίου, που επιμελήθηκε εξαιρετικά ο Γιάννης Γκλαβίνας, πρόεδρος της Επιστημονικής Επιτροπής. Και επειδή η νοηματοδότηση και η καλαισθησία ενός βιβλίου ξεκινάει από την επιλογή του εξωφύλλου του, το εξώφυλλο κοσμεί μια φωτογραφία οικογένειας Μικρασιατών προσφύγων στην προκουμαία της Θεσσαλονίκης του 1922 από τη φωτογραφική συλλογή του αμερικανικού Ερυθρού Σταυρού. Μια φωτογραφία που απεικονίζει τον πόνο και την απόγνωση των ξεριζωμένων, αλλά και ένα βλέμμα αποφασιστικότητας για το μέλλον.

Οι Επτά Θεματικές

ι. Στη χορεία της θεματικής για το συγκοινωνιακό δίκτυο στη Μικρά Ασία, την παιδεία, τον αθλητισμό και την γλώσσα εντάσσονται οι μελέ-

τες των Γεωργίου Τσότσου, Χαρίτωνα Καρανάσιου, Ανδρέα Μπαλτά και Θεόδωρου Κωνσταντινίδη.

Το οδικό και σιδηροδρομικό δίκτυο και τα λιμάνια της Μικράς Ασίας και της Ανατολικής Θράκης παρουσιάζονται με λεπτομέρεια στη μελέτη του Γεωργίου Τσότσου.¹ Ειδικότερα, προβάλλονται το γεωγραφικό και ιστορικό πλαίσιο του συγκοινωνιακού δικτύου, η γεωγραφική κατανομή του ελληνικού στοιχείου στην Ανατολική Θράκη και τη Μικρά Ασία και το ανά περιοχή συγκοινωνιακό δίκτυο. Παράλληλα, αναδεικνύεται η σχέση οικιστικού και συγκοινωνιακού δικτύου και πώς αυτή επηρέασε την οικονομική ανάπτυξη του ελληνικού στοιχείου, το οποίο από τα μέσα του 19ου αιώνα έως τον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο είχε μετακινηθεί προς κάθε κατεύθυνση του μικρασιατικού χώρου σε τέτοιο βαθμό, ώστε, όπως επισημαίνει ο συγγραφέας, να προβλέπεται η πλήρης επικράτησή του στο μέλλον, η οποία ανακόπηκε από τη Μικρασιατική Καταστροφή.

Τη μέριμνα του ελληνισμού της Μικράς Ασίας για την παιδεία, η οποία γνώρισε σημαντική άνθηση, προβάλλει η μελέτη του Χαρίτωνα Καρανάσιου.² Όπως αναφέρει ο συγγραφέας, η εκκίνηση της παιδείας χρονολογείται από το 1682, όταν ο Τραπεζούντιος δάσκαλος Σεβαστός Κυμινήτης, ο οποίος επέδειξε σημαντικό εκπαιδευτικό έργο, δίδαξε στο Φροντιστήριο της Τραπεζούντας, που λειτούργησε με μικρές παύσεις έως το 1922. Ο συγγραφέας παρουσιάζει το έργο του Κυμινήτη, καθώς και την πορεία του Φροντιστηρίου, ενώ δίνει στοιχεία για τα σχολεία και τους καθηγητές των σχολείων του Πόντου, της Καππαδοκίας και της Ανατολικής Θράκης. Όπως επισημαίνει ο συγγραφέας στις πορισματικές αναφορές του, στον Πόντο, την Καππαδοκία και την Θράκη λειτούργησαν παραδοσιακά σχολεία, υπό την επιρροή της εκκλησίας και του Πατριαρχείου, όπου δίδαξαν παραδοσιακοί και όχι νεωτερικοί διδάσκαλοι και τα προγράμματα σπουδών επέμεναν στα γλωσσικά και θεολογικά μαθήματα. Αντίθετα, στη Σμύρνη και τις Κυδωνίες λειτούργησαν νεωτερικά σχολεία, στα οποία δίδαξαν εξέχουσες

1. Γ. Τσότσος, «Το συγκοινωνιακό δίκτυο στη Μικρά Ασία και Ανατολική Θράκη, σε συσχετισμό με τον ρόλο του ελληνικού στοιχείου, στις αρχές του 20ού αιώνα», σ. 23-55. Η μελέτη συνοδεύεται από χάρτες της Ανατολικής Θράκης και της Μ. Ασίας, οι οποίοι συμβάλλουν ουσιαστικά στην κατανόηση της θεματικής.

2. Χαρ. Καρανάσιος, «Ελληνική Παιδεία στη Μικρά Ασία, τον Πόντο και την Ανατολική Θράκη κατά την Τουρκοκρατία έως την Επανάσταση», σ. 55-70.

προσωπικότητες του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, διδάσκονταν θετικές επιστήμες και πραγματοποιούνταν πειράματα. Ο συγγραφέας επισημαίνει τους λόγους αυτής της διαφοροποίησης στην παιδεία, που ανάγονται στη γεωγραφική θέση των περιοχών αυτών, τις κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες που επικρατούσαν και την ιστορική αναγκαιότητα που βίωνε ο Ελληνισμός, οι οποίες και ωθούσαν στην επαφή με τις νεωτερικές ιδέες ή την απέκλειαν.

Το χρονικό ενσωμάτωσης των σύγχρονων σπορ στις ελληνορθόδοξες κοινότητες της Μικράς Ασίας και της Κωνσταντινούπολης πριν από το 1922 και τον ρόλο των τοπικών αστικών τάξεων στην εισαγωγή αθλητικών νεωτερισμών παρουσιάζει η μελέτη του Ανδρέα Μπαλάτ.³ Τα σωματεία που ιδρύθηκαν ανέπτυξαν διακριτή δράση, σε σχέση με τις άλλες εθνότητες, και σφυρηλάτησαν στενούς δεσμούς με τις ελλαδικές αθλητικές και εθνικές αρχές. Με την πάροδο του χρόνου, τα σωματεία αυτά μετατράπηκαν σε φορείς της ελληνικής εθνικής ιδεολογίας, μέσα από τη σύνδεσή τους με την αρχαία Ελλάδα. Την αθλητική αυτή παράδοση συνέχισαν οι πρόσφυγες και στην Ελλάδα, καθώς, όπως επισημαίνει ο συγγραφέας, «μετέφεραν αυτό το άυλο αθλητικό κεφάλαιο στην Ελλάδα μετά το 1922 και το επένδυσαν στις πόλεις του ελλαδικού χώρου, διαμορφώνοντας το οικοδόμημα του προσφυγικού αθλητισμού», που άφησε το στίγμα του στον σύγχρονο ελληνικό αθλητισμό.

Την πλαστικότητα και εκφραστικότητα της ποντιακής διαλέκτου, τον ποντιακό ανθρωπισμό και το πνεύμα της ουτοπίας, που αναφέρεται αποκλειστικά στο όραμα της επιστροφής στις χαμένες πατρίδες, όπως αποδίδονται μέσα από τις γλωσσικές εκφάνσεις της, τις παροιμίες, τις ρήσεις και την ποίηση, διερευνά στη μελέτη του ο Θεόδωρος Κωνσταντινίδης,⁴ επιλέγοντας χαρακτηριστικές παροιμίες και εκφράσεις από ποντιακά τραγούδια και την ποντιακή παντομίμα των Μωμόγερων. Ο συγγραφέας, συμπερασματικά, καταλήγει ότι «η ποντιακή διάλεκτος αποτελεί την πιο πειστική απόδειξη του ενιαίου της ελληνικής γλώσσας, της διαχρονίας και συγχρονίας της, αφού μπορεί να α-

3. Α. Μπαλάτ, «Ο αθλητισμός των ελληνορθόδοξων κοινοτήτων της Μικράς Ασίας και της Κωνσταντινούπολης (19ος αιώνας – 1922)», σ. 71-87.

4. Θ. Κωνσταντινίδης, «Η ποντιακή διάλεκτος ως εργαστήριο ανεύρεσης της ταυτότητας και του Ανθρωπισμού των Ποντίων», σ. 89-108.

ποτελέσει γέφυρα υπαγωγής και αναγωγής, αντίστοιχα, από την επίσημη Κοινή Νεοελληνική στην Αρχαία Ελληνική και από αυτήν στη Νεοελληνική, και είναι φορέας ενός ολοκληρωμένου και δυναμικού ελληνικού ανθρωπισμού».

ii. Στη χορεία της θεματικής για την οργάνωση, την Παιδεία, τους διωγμούς των Ελλήνων του Πόντου και τη συλλογική ποντιακή μνήμη, εντάσσονται οι μελέτες των Σοφίας Ηλιάδου-Τάχου, Θωμά Αλεξιάδη, Ιωάννας Χρυσοχοΐδου και η κοινή μελέτη των Σοφίας Ηλιάδου-Τάχου, Βλάση Βλασίδη και Ρένας Κουρεμένου.

Η οργάνωση και λειτουργία της εκπαίδευσης και η σχέση της με την κοινοτική οργάνωση προβάλλονται στη μελέτη της Σοφίας Ηλιάδου-Τάχου.⁵ Η συγγραφέας, καταρχάς, παρουσιάζει το θεσμικό πλαίσιο λειτουργίας των ελληνορθόξων κοινοτήτων του Πόντου, τους φορείς που επωμίζονταν τη διαχείριση της εκπαίδευσης και τις αρμοδιότητές τους, καθώς και τον σημαίνοντα ρόλο του Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου Κωνσταντινούπολης. Ως προς τις κοινότητες που γνώρισαν εκπαιδευτική άνθηση, αναφέρεται στην εκπαίδευση στην Τραπεζούντα και τα σπουδαία εκπαιδευτικά της ιδρύματα, στην εκπαίδευση στην Αργυρούπολη, στην Οινόη, στα σχολεία των Κρωμαίων, της Κερασούντος, της Αμασειάς και των Κοτυώρων και, τέλος, στο Παρθενάγωγείο της Σινώπης.

Οι ενέργειες του Μουσταφά Κεμάλ, με τις οποίες μεθόδευσε να εκκαθαρίσει την περιοχή της Αμισού από εσωτερικούς και εξωτερικούς εχθρούς, καταγράφονται στη μελέτη του Θωμά Αλεξιάδη.⁶ Ο συνταγματάρχης τότε Κεμάλ εστάλη στις 16 Μαΐου 1919 από την οθωμανική κυβέρνηση στη Αμισό, υπό την ιδιότητα του γενικού επιθεωρητή της Παραινετικής Επιτροπής, προκειμένου να μεσολαβήσει για να ειρηνεύσει η περιοχή. Ο Κεμάλ, αφιχθείς με εμπίστους του στην περιοχή, κάλεσε σε αντίσταση τον στρατό και τον μουσουλμανικό πληθυσμό κατά του αφοπλισμού που είχαν απαιτήσει οι Σύμμαχοι. Έχοντας ως

5. Σοφία Ηλιάδου-Τάχου, «Η κοινοτική οργάνωση, οι οικονομικές δραστηριότητες, η παιδεία και ο πολιτισμός των ελληνορθόξων κοινοτήτων στον Πόντο», σ. 109-128.

6. Θωμάς Αλεξιάδης, «Η έλευση του Μουσταφά Κεμάλ στην Αμισό του Πόντου στις 19 Μαΐου 1919 και οι διωγμοί των Ελλήνων μεταξύ των ετών 1919-1922», σ. 129-154.

ορμητήριο την Κάβζα, με τις συμμορίες του επιδόθηκε σε ληστείες και δολοφονίες, δημιουργώντας κλίμα ανασφάλειας και φόβου στους ντόπιους πληθυσμούς. Ο συγγραφέας αναφέρεται στη στάση των Άγγλων, οι οποίοι μεσολάβησαν στον σουλτάνο να ανακαλέσει τον Κεμάλ στην Κωνσταντινούπολη, αλλά ο Κεμάλ δεν υπάκουσε. Στη συνέχεια παρατίθενται όλα τα γεγονότα που ακολούθησαν και κατέστησαν την ζωή των κατοίκων λίαν επισφαλή, με αποτέλεσμα οι Άγγλοι και οι Γάλλοι που βρίσκονταν στην περιοχή να απομακρυνθούν με οδηγία των κυβερνήσεών τους. Αποτέλεσμα της κατάστασης αυτής ήταν οι Πόντιοι της περιοχής να βρεθούν έρμαιο στα χέρια των Κεμαλικών και να υποστούν τις σφαγές που λεηλασίες, τις οποίες καταγράφει λεπτομερώς ο συγγραφέας, αποκαλύπτοντας το στυγνό και βίαιο πρόσωπο του κεμαλισμού.

Μια ακμάζουσα κοινότητα, σε απόσταση 80 χλμ από την Τραπεζούντα και θέρετρο εύπορων Τραπεζούντιων, ήταν η ελληνορθόδοξη κοινότητα της Ιμέρας της επαρχίας Χαλδίας, στην οποία επικεντρώνεται η μελέτη της Ιωάννας Χρυσοχοΐδου.⁷ Η συγγραφέας παρουσιάζει το γεωγραφικό ανάγλυφο και την κοινωνική και οικονομική κατάσταση της ελληνορθόδοξης κοινότητας της Ιμέρας και την πνευματική-εκπαιδευτική της κίνηση, μέσα από τη συμβολή της Μονής του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου και των εκπαιδευτηρίων της. Η πορεία της Ιμέρας προς την πρόοδο ανακόπηκε από τον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο, επειδή εφαρμόστηκαν πολιτικές εκτοπισμού του ανδρικού πληθυσμού από τις τουρκικές αρχές, αγγαρείες σε στρατιωτικά έργα και οικονομικές απαιτήσεις, που τερματίστηκαν το 1916 με την άφιξη ρωσικών στρατευμάτων. Πλην όμως, με τη Ρωσική Επανάσταση, η Ίμερα εγκαταλείφθηκε από τους Ρώσους και επανήλθαν οι Τούρκοι. Οι Ιμεραίοι βίωσαν τις διώξεις του ποντιακού Ελληνισμού και το 1924 η Επιτροπή Ανταλλαγής έστειλε τους Ιμεραίους στην Ελλάδα, όπου εγκαταστάθηκαν σε διάφορες περιοχές.

Οι έννοιες και το περιεχόμενο της συλλογικής μνήμης και της γενεαγονίας είναι το θεωρητικό υπόβαθρο στο οποίο εδράζεται η συλλογική μελέτη των Σοφίας Ηλιάδου-Τάχου, Βλάση Βλασίδη και Ρένας Κουρε-

7. Ιωάννα Χρυσοχοΐδου, «Η ελληνοχριστιανική κοινότητα της Ιμέρας του Πόντου από τα μέσα του 19ου αιώνα μέχρι την τελική Έξοδο (1923)», σ. 155-170.

μένου,⁸ για να παρουσιάσουν τις δράσεις και ενέργειες φορέων της Φλώρινας για τη διατήρηση της συλλογικής μνήμης. Οι συγγραφείς αναφέρονται στην «Εύξεινο Λέσχη της Φλώρινας» και στον ρόλο της ως θεματοφύλακα της πολιτιστικής παράδοσης των Ποντίων, με την προβολή των ηθών και των εθίμων τους μέσω πολυποίκιλων δράσεων και εκδηλώσεων. Προβάλλουν επίσης το μνημείο της γενοκτονίας των Ποντίων, που φιλοτεχνήθηκε από τον γλύπτη Χάρη Χατζηβασιλειάδη και τοποθετήθηκε στην «Πλατεία Χρυσάνθου μητροπολίτου Τραπεζούντος», το οποίο έκτοτε αποτέλεσε σημείο αναφοράς για την αποδοχή της προσφυγικής ταυτότητας και της παραγωγής δημόσιας ιστορίας.

iii. Στη χορεία των μελετών για τις σχέσεις γηγενών και προσφύγων στη Δυτική Μακεδονία εντάσσονται οι μελέτες των Στυλιανού Ιωαννίδη, Ευσταθίου Πελαγίδη και Κλεάνθη Πολατίδη.

Ένα από τα σημαντικά προβλήματα που δημιουργήθηκαν από την ένταξη των Νέων Χωρών στον εθνικό κορμό ήταν το γαιοκτησιακό ζήτημα, δηλαδή η διανομή σε πρόσφυγες και σε ακτήμονες γηγενείς των γαιών που ανήκαν σε ανταλλάξιμους Έλληνες μουσουλμάνους. Το ζήτημα αυτό πραγματεύεται στη μελέτη του ο Στυλιανός Ιωαννίδης,⁹ παρουσιάζοντας ενδεικτικές περιπτώσεις που καταγράφηκαν κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου στην περιφέρεια της Δυτικής Μακεδονίας. Ο συγγραφέας αναφέρεται στην έννοια και το περιεχόμενο των ανωμάτων δικαιοπραξιών, καθώς και στο νομικό πλαίσιο που τις διέπει. Στη συνέχεια, μέσα από ενδεικτικές περιπτώσεις που αποθησαυρίζει από το αρχειακό υλικό που διασώζεται στα ΓΑΚ Κοζάνης, προβαίνει σε αξιολογικές εκτιμήσεις σχετικά με τις κοινωνικές προεκτάσεις του θέματος, καθώς, όπως εκτιμά ο συγγραφέας, επρόκειτο για ένα ζήτημα καθοριστικό για την ομαλή ένταξη των νέων πληθυσμών και τη μετέπειτα συνύπαρξή τους με τους γηγενείς.

Η εγκατάσταση των προσφύγων επέφερε σημαντικές κοινωνικές επιπτώσεις στον νομό Κοζάνης, τις οποίες διερευνά ο Ευστάθιος Πε-

8. Σοφία Ηλιάδου-Τάχου – Βλάσης Βλασίδης – Ρένα Κουρεμένου, «Η δημόσια ιστορία στη Φλώρινα: Το μνημείο της γενοκτονίας και η κατασκευή της συλλογικής ποντιακής μνήμης», σ. 171-182.

9. Στ. Ιωαννίδης, «Ανώμαλες δικαιοπραξίες. Η περίπτωση της Δυτικής Μακεδονίας», σ. 183-103.

λαγίδης στη μελέτη του που περιλαμβάνεται στον τόμο των Πρακτικών.¹⁰ Ο συγγραφέας αναφέρεται στην κοινωνική και πολιτιστική κατάσταση του νομού Κοζάνης, στις προσπάθειες που έκανε η Διοίκηση για να επιτύχει την συμφιλίωση προσφύγων και γηγενών και, κυρίως, στον ρόλο που διαδραμάτισε η παιδεία στο ζήτημα αυτό. Καταγράφει επίσης τις δημογραφικές εξελίξεις, τη συμβολή των προσφύγων στην αγροτική ανάπτυξη και στο εμπόριο, την οργάνωσή τους για τη διεκδίκηση κοινωνικών και πολιτικών αιτημάτων και την πνευματική ακτινοβολία των προσφύγων εκπαιδευτικών, καταδεικνύοντας τις πολύπλευρες επιπτώσεις της εγκατάστασής τους στη Δυτική Μακεδονία, που δρομολόγησαν την σύγχρονη ιστορία της περιοχής.

Η μελέτη του Κλεάνθη Πολατίδη επικεντρώνεται στη στάση των τοπικών πολιτευτών έναντι των προσφύγων και στη διαμόρφωση της σχέσης γηγενών και προσφύγων στη Δυτική Μακεδονία.¹¹ Με την έλευση και εγκατάσταση των προσφύγων, τα πολιτικά δεδομένα της περιοχής άλλαξαν. Το Ν.Δ. της 21.8.1923, με το οποίο μεγάλο ποσοστό των προσφύγων απαλλάσσονταν από τη στρατιωτική στράτευση και πολιτογραφούνταν άμεσα, πυροδότησε την αντιπαράθεση μεταξύ βενιζελικών και των αντιβενιζελικών. Στις εκλογικές διαδικασίες έως το 1936 με την επιβολή του μεταξικού καθεστώτος οι πρόσφυγες υποστήριξαν μαζικά την βενιζελική παράταξη. Αυτό το πολιτικό κλίμα αντικατοπτρίζεται και στα πολιτικά δρώμενα της εποχής, τα οποία εκθέτει λεπτομερώς ο συγγραφέας, με τη δράση των πολιτευτών και την πολιτική συμπεριφορά των προσφύγων της Δυτικής Μακεδονίας, στην οποία εμφανίζεται η μαζική υποστήριξη του Κόμματος των Φιλελευθέρων από τους πρόσφυγες, η οποία ώθησε τους γηγενείς να ταχθούν με τα αντιβενιζελικά κόμματα. Οι τοπικοί πολιτευτές εργαλειοποίησαν την ψήφο των προσφύγων και τη δυνατότητα πολιτογράφησής τους, με άξονα τα συμφέροντά τους. Μάλιστα, δεν έλειψαν οι περιπτώσεις που δυναμίτισαν το κλίμα, για να εξυπηρετήσουν τα δικά τους συμφέροντα, χρησιμοποιώντας ακόμη και άλλες εθνοτικές ομάδες. Αντίθετα,

10. Ευστ. Πελαγίδης, «Γηγενείς και πρόσφυγες στον Νομό Κοζάνης», σ. 195-205.

11. Κλ. Πολατίδης, «Ο ρόλος των τοπικών πολιτευτών και αντιπροσώπων στη διαμόρφωση των σχέσεων γηγενών και προσφύγων στη Δυτική Μακεδονία», σ. 207-221.

οι τοπικοί άρχοντες λειτούργησαν πυροσβεστικά στις συγκρούσεις μεταξύ προσφύγων και γηγενών και στον λόγο τους δέσποζε η παρότρυνση για αλληλεγγύη και συναδέλφωση.

iv. Στη χορεία των μελετών για την προσφυγική αποκατάσταση στη Δυτική Μακεδονία και τη ζώσα προσφυγική πολιτισμική κληρονομιά ανήκουν οι μελέτες των Λουκά Χριστοδούλου, Σοφοκλή Κωτσόπουλου, Βασιλικής Διάφα-Καμπουρίδου και Ζωής Ν. Μάργαρη.

Ο Λουκάς Χριστοδούλου στη μελέτη του αναφέρεται στους συνοικισμούς της ΕΑΠ που καταγράφονται στις καταστάσεις της νομαρχίας Κοζάνης την περίοδο 1923-1930.¹² Ο συγγραφέας παραθέτει πίνακες των οικισμών με την πληθυσμιακή τους σύνθεση, παρουσιάζει μαρτυρίες των προσφύγων για τις πατρίδες τους, αναφέρεται στις πολιτικές πεποιθήσεις τους και κλείνει τη μελέτη του με αναφορά στους πρόσφυγες της Σπάρτης Πισιδίας και στην εγκατάστασή τους στη Νέα Σπάρτη Τσοτυλίου.

Ένα από τα καθοριστικά γεγονότα στην εξέλιξη των ελληνικών πόλεων κατά τη νεότερη ιστορική περίοδο αποτέλεσε η αστική αποκατάσταση των προσφύγων, διότι έθεσε σε αμφισβήτηση τις προϋπάρχουσες οικιστικές συνθήκες και ώθησε το ελληνικό κράτος ώστε να ενεργοποιηθεί προς αυτή την κατεύθυνση με πρωτοφανή αποτελεσματικότητα, όπως επισημαίνει ο Σοφοκλής Κωτσόπουλος στη μελέτη του που περιλαμβάνεται στον τόμο των Πρακτικών.¹³ Στη μελέτη παρατίθενται ο σχεδιασμός της ΕΑΠ για την προσφυγική στέγη, οι φορείς υλοποίησής του στη Δυτική Μακεδονία και στοιχεία για την χωροθέτηση των συνοικισμών και την αρχιτεκτονική των προσφυγικών κατοικιών. Τα πορίσματα του συγγραφέα αφορούν σε γενικές και ειδικότερες διαπιστώσεις: α) Η προσφυγική αποκατάσταση δεν κατάφερε να ενεργοποιήσει την ελληνική οικονομία μέσω της βιομηχανίας και δεν εξασφαλίστηκε κατοικία για όλα τα κοινωνικά στρώματα, όπως ήταν ο στόχος της ΕΑΠ, ωστόσο δεν μπορεί να υποτιμηθεί το έργο της, καθώς

12. Λουκάς Χριστοδούλου, «Οι προσφυγικοί συνοικισμοί της Ε.ΑΠ. που αναφέρονται στα γραφεία εποικισμού Κοζάνης και Εορδαίας, την περίοδο 1923-1930», σ. 223-247.

13. Σοφ. Κωτσόπουλος, «Προσφυγικοί συνοικισμοί στις πόλεις της Δυτικής Μακεδονίας. Κοινωνική κατοικία και αστικός εκσυγχρονισμός», σ. 249-268.

τα στεγαστικά προγράμματα κάλυψαν σημαντικό μέρος της ανάγκης για προσφυγικές κατοικίες στη Δυτική Μακεδονία, καθώς στεγάστηκε το 69% των προσφύγων της πόλης. β) Η παρουσία των προσφύγων προκάλεσε μεμονωμένες αντιδράσεις στους γηγενείς, η πλειοψηφία των οποίων εύρισκε θετική την παρουσία τους. γ) Η οικιστική ανάπτυξη και οι επεκτάσεις των πόλεων βασίστηκαν σε σημαντικό βαθμό στους προσφυγικούς συνοικισμούς, καθώς με αυτούς προωθήθηκε ουσιαστικά ο αστικός εκσυγχρονισμός των πόλεων της Δυτικής Μακεδονίας, τόσο σε επίπεδο κτηριακό και πολεοδομικό όσο και σε κοινωνικό.

Η μελέτη της Βασιλικής Διάφα-Καμπουρίδου¹⁴ κινείται στο ίδιο πνεύμα, με την προηγούμενη και εστιάζει στην ίδρυση του προσφυγικού συνοικισμού της πόλης της Κοζάνης. Η συγγραφέας αναφέρεται στο νομικό πλαίσιο της αστικής αποκατάστασης και ακολούθως παραθέτει τα στοιχεία που αποθησαύρισε από το αρχείο της Νομαρχίας που φυλάσσονται στα ΓΑΚ Κοζάνης και αφορούν στη διάθεση οικοπέδων και κατοικιών. Ερευνήθηκαν η πολύπλοκη διαδικασία διάθεσης, (τίμημα, κριτήρια παραχώρησης, τήρηση νομιμότητας), καθώς και οι αντιδράσεις των προσφύγων που δεν αποκαταστάθηκαν. Επίσης, διερευνήθηκε η ταυτότητα των προσφύγων –οικογενειακή σύνθεση και επαγγελματική κατάσταση–, ενώ παρατίθενται πίνακες ονομάτων των προσφύγων που αποκαταστάθηκαν.

Τη ζώσα προσφυγική πολιτισμική κληρονομιά της περιοχής Κοζάνης διεξήλθε η μελέτη της Ζωής Ν. Μάργαρη.¹⁵ Η συγγραφέας διαπίστωσε ότι οι πρόσφυγες, μέσα από πολιτισμικές διαγενεακές πρακτικές, κατόρθωσαν να ανανοηματοδοτήσουν την άυλη προσφυγική κληρονομιά, να κεφαλαιοποιήσουν τις εμπειρίες του τραυματικού παρελθόντος και να τις μετατρέψουν σε πηγές σύγχρονης πολιτισμικής επικοινωνίας και έκφρασης. Έτσι, παρά την απομάκρυνση από τα ιστορικά γεγονότα, η μνήμη διατηρήθηκε και αποτελεί πλέον μια καθοριστική σταθερά, η οποία τους συνέχει και αντανακλάται στο σύνολο των μετανεωτερικών πολιτισμικών πρακτικών τους.

14. Βασιλική Διάφα-Καμπουρίδου, «Η αποκατάσταση των προσφύγων στην πόλη της Κοζάνης», σ. 269-294.

15. Ζωή Ν. Μάργαρη, «Διαγενεακότητα και ζώσα προσφυγική πολιτισμική κληρονομιά. Η περίπτωση της περιοχής Κοζάνης: Μνήμη, ταυτότητα, πολιτισμός, παρελθόν, παρόν και μέλλον του μικρασιατικού προσφυγικού ελληνισμού», σ. 295-313.

ν. Τα θέματα της ανταλλαγής των πληθυσμών εντάσσονται στην ενότητα για τους ανταλλάξιμους μουσουλμάνους της Κοζάνης με τις μελέτες των Γιάννη Γκλαβίνα και Αϊτζάν Γιλμάζ, που έδωσαν τη δική τους οπτική των γεγονότων.

Πλευρές των σχέσεων μεταξύ μουσουλμάνων και χριστιανών πραγματεύεται η μελέτη του Γιάννη Γκλαβίνα.¹⁶ Ο συγγραφέας, αφού διεξήλθε των ιστορικών γεγονότων της ανταλλαγής των πληθυσμών, εστίασε την έρευνά του στην περίπτωση της Κοζάνης, παραθέτοντας, μέσα από πηγές, όλες τις πλευρές των σχέσεων μεταξύ μουσουλμάνων και χριστιανών. Παρατίθενται στη μελέτη: α) δημογραφικά στοιχεία για τους μουσουλμάνους της περιοχής και τους τόπους διαμονής τους και στοιχεία της ταυτότητάς τους (γλώσσα-επαγγέλματα)· β) τα μεγάλα ιστορικά γεγονότα που επηρέασαν τις σχέσεις αυτές και κυρίως ο Α΄ Βαλκανικός πόλεμος· γ) τα ζητήματα της μουσουλμανικής παρουσίας που προκάλεσαν πλείστα νομικά ζητήματα· δ) οι εκλογικές αναμετρήσεις που επίσης υπήρξαν πεδίο δοκιμασίας για τις σχέσεις μουσουλμάνων και χριστιανών· και ε) οι σχέσεις μουσουλμάνων και προσφύγων, για τις οποίες ο συγγραφέας δεν αναφέρεται μόνο στην πλευρά των Ελλήνων προσφύγων αλλά και στους Έλληνες μουσουλμάνους που εγκατέλειψαν και αυτοί τις εστίες τους, καθώς και στα αισθήματα που τους προκάλεσαν οι νέες συνθήκες ζωής τους.

Τις βιωματικές του εμπειρίες, ως απόγονου Βαλαάδων που έφυγαν με την Ανταλλαγή το 1924 και εγκαταστάθηκαν στην Καππαδοκία, καταθέτει ο Αϊτζάν Γιλμάζ στη συμβολή του.¹⁷ Ο συγγραφέας καταγράφει τις μνήμες που του μετέφεραν οι συγγενείς του από την Ελλάδα, τις εμπειρίες της εγκατάστασης στη νέα γη, αλλά και στοιχεία της κοινωνικής και πολιτιστικής ζωής των μουσουλμάνων προσφύγων όταν ζούσαν στην Ελλάδα, καθώς και τα αισθήματα που προκάλεσε η πρώτη επίσκεψη της οικογένειάς του στις εστίες των προγόνων του στην Ελλάδα.

16. Γιάννης Γκλαβίνας, «Η άλλη πλευρά της ανταλλαγής, οι μουσουλμανικοί πληθυσμοί της περιοχής της Κοζάνης (1912 – 1924)», σ. 315-343.

17. Αϊτζάν Γιλμάζ, «Από το Κρίφτσι (Κιβωτό) Γρεβενών στο Γεσίλμπουρτζ (Τένεϊ) Καππαδοκίας: Μια Ιστορία Ανταλλαγής», σ. 331-343.

vi. Η στάση του Τύπου στη Μικρασιατική Εκστρατεία και στο προσφυγικό ζήτημα ερευνήθηκε στις μελέτη του Στέφανου Πουγαρίδη,¹⁸ στην οποία ο συγγραφέας πραγματεύτηκε πώς διαμεσολαβείται και κατασκευάζεται από τις εφημερίδες της Δυτικής Μακεδονίας το 1922 ο εθνικός «εαυτός», ο εθνικός «άλλος», καθώς επίσης το παρόν και το μέλλον του εθνικού εαυτού. Αναφορικά με τον εθνικό «εαυτό», ο Τύπος κατασκεύασε στρατηγικές της μοναδικότητάς του σε αντίθεση με τον «άλλο», που σχιαγραφήθηκε με υποτιμητικά χαρακτηριστικά, όπως αναφέρει ο συγγραφέας. Ο λόγος των εφημερίδων διαπνεόταν από το κλίμα του Εθνικού Διχασμού, με αποδόμηση των επιχειρημάτων των αντιπάλων, ενώ ενόψει του φόβου της κατάρρευσης του ελληνικού κράτους, όλοι οι αρθρογράφοι, ανεξαρτήτως πολιτικού προσανατολισμού, όπως επισημαίνει ο συγγραφέας, προέβαλλαν τη θέση ότι είναι εξασφαλισμένη η συνέχιση της ύπαρξης του έθνους, επιστρατεύοντας στρατηγικές ενοποίησης με την προβολή της Μακεδονίας ως χώρο αναγέννησης για όλο το έθνος.

vii. Τα αίτια της ήττας, τους πρόσφυγες στη Σοβιετική Ένωση και τα ζητήματα περίθαλψης προσφύγων πραγματεύτηκαν με τις μελέτες τους οι Σπυρίδων Πλουμίδης, Βλάσης Αγτζίδης και Θεοδόσης Κυριακίδης.

Ο Σπυρίδων Γ. Πλουμίδης στη μελέτη του¹⁹ αξιολογεί τη Μικρασιαστική καταστροφή ως μια αρχετυπική εθνική Καταστροφή, τεκμηριώνοντας τη δική του θέαση στα γεγονότα μέσα από μια πλειάδα γραπτών και προφορικών κειμένων. Ο συγγραφέας τεκμηριώνει την εκτίμησή του για το μέγεθος της καταστροφής μέσα από τη θεώρηση των ίδιων των πρωταγωνιστών των γεγονότων. Η Ελλάδα ξεκίνησε με ορμή – παρατηρεί ο συγγραφέας– την εξόρμηση στη Μικρά Ασία, αλλά αποδείχτηκε ότι, έναν αιώνα μετά την εθνική της παλιγγενεσία, δεν κατόρθωσε να δημιουργήσει ένα κράτος μεγάλης κλίμακας. Απόδειξη αυτής της διαπίστωσης είναι το στρατιωτικό και πολιτικό πλήγμα που δέχτηκε με τη Μικρασιατική Καταστροφή. Βαρύτατο υπήρξε επίσης και το ανθρώπινο κόστος με τους 1.300.000 πρόσφυγες και τους

18. Στ. Πουγαρίδης, «Η παρουσίαση της μικρασιατικής περιπέτειας το 1922 στον τοπικό Τύπο της Δυτικής Μακεδονίας», σ. 345-364.

19. Σπ. Γ. Πλουμίδης, «1922: Μια αρχετυπική Εθνική Καταστροφή», σ. 365-372.

35.000 έλληνες αιχμαλώτους πολέμου, που αποτελούν μια ακόμη τραγική πτυχή αυτής της συμφοράς. Παρότι η ήττα της Ελλάδας ήταν συντριπτική, ο συγγραφέας διαπιστώνει ότι στη χώρα μας αναπτύχθηκε μια «υβριδική κουλτούρα της νίκης». Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου η χώρα ήταν ένα συντηρητικό κράτος, που τασσόταν υπέρ της διατήρησης του status quo που είχαν διαμορφώσει οι συνθήκες των Παρισίων (1919-1920) και της Λωζάννης (24/7/1923). Στη χώρα αναπτύχθηκε πνεύμα φιλειρηνικότητας και συνεννόησης και ένας ορθολογισμός στην άσκηση της εξωτερικής πολιτικής, ενώ αναπτύχθηκε μια πνευματική διάσταση της ελληνικότητας από τους διανοούμενους της γενιάς του '30, που εκφράστηκε από το κόμμα των Φιλελευθέρων. Τα παραπάνω συνηγορούν στην άποψη – διαπιστώνει ο συγγραφέας– ότι εν τέλει οι Έλληνες απέδειξαν ότι είναι ένας λαός δεόντως ρεαλιστικός και προσαρμόσιμος στις εκάστοτε συνθήκες, γεγονός που επιτρέπει μια πιο θετική θέαση του μέλλοντος του Ελληνισμού, πέρα από νίκες και καταστροφές.

Σε μια άλλη σημαντική πτυχή της Μικρασιατικής Καταστροφής επικεντρώνεται η μελέτη του Βλάση Αγτζίδη:²⁰ την τύχη των προσφύγων στη Ρωσία και την ΕΣΣΔ. Ο συγγραφέας θεωρεί την Ελλάδα ως υπεύθυνη για την τύχη των προσφύγων της Ρωσίας, επειδή παραβίασε τη συνθήκη της Λωζάννης και αρνήθηκε να δεχθεί το σύνολο των προσφύγων από τον μικρασιατικό Πόντο και τις περιοχές του Νοτίου Καυκάσου. Με την έναρξη των σταλινικών διώξεων τον Δεκέμβριο του 1937, ο πληθυσμός αυτός θα μπει στο στόχαστρο των διώξεων με εκατόμβες θυμάτων και θα κορυφωθούν με τη βίαιη μετακίνησή του στην Κεντρ. Ασία. Οι αντιδράσεις της Ελλάδας ήταν υποτονικές και περισσότερο συμβολικές εκτιμά ο συγγραφέας. Η Ελλάδα δέχτηκε τελικά μόνο 20.000 πρόσφυγες, ενώ το πρόβλημα εξακολουθεί να είναι παρόν.

Κλείνουμε με τη μελέτη του Θεοδόση Κυριακίδη, η οποία πραγματεύεται το ζήτημα της τύχης των ορφανών, τόσο στις εστίες του Ελληνισμού στην καθ' ημάς Ανατολή όσο και μετά τη μεταφορά τους στην

20. Βλάσης Αγτζίδης, «Μικρασιατική Καταστροφή και Έλληνες πρόσφυγες στη Ρωσία και στην ΕΣΣΔ», σ. 373-394.

Ελλάδα.²¹ Η μελέτη διεξέρχεται το ζήτημα σε όλες τις διαστάσεις του: Μετά την κατάταξη των ορφανών σε κατηγορίες, ο συγγραφέας παρέχει στοιχεία για τα ορφανοτροφεία των ορθοδόξων και της Ρωμαιοκαθολικής εκκλησίας, καθώς και για τη θέση της Τουρκίας για τα ορφανά. Στη συνέχεια, καταγράφει τη στάση του ελληνικού κράτους, του Οικουμενικού Πατριαρχείου και του διεθνούς παράγοντα έναντι των ορφανών και την τύχη όσων έμειναν στην Τουρκία και αυτών που αφήχθησαν στην Ελλάδα και πώς, χάρη στη δράση ανθρώπων και οργανισμών, διασώθηκαν εκατοντάδες χιλιάδες ορφανά.

Οι μελέτες που παρουσιάστηκαν είναι πρωτότυπες, βασισμένες είτε σε ανέκδοτο αρχειακό υλικό είτε σε εμπεριστατωμένη ερμηνεία και ανάλυση των γεγονότων, μέσα από τις νέες οπτικές στις οποίες έχει καταλήξει η έρευνα και αξιολόγησή τους. Οι συγγραφείς δεν προσέγγισαν το αντικείμενό τους ως ιστορική καταγραφή, αλλά υπεισήλθαν διεισδυτικά στην ουσία της θεματικής τους και φώτισαν το μεγάλο ιστορικό γεγονός της Μικρασιατικής Καταστροφής. Κυρίως όμως ανέδειξαν τις επιπτώσεις της ανταλλαγής και εγκατάστασης των πληθυσμών στη Δυτική Μακεδονία, οι οποίες ήταν πολύπλευρες, καθώς άλλαξαν τον χαρακτήρα της και προσέδωσαν νέα χαρακτηριστικά στην πληθυσμιακή της σύνθεση, στον κοινωνικό της ιστό, στην οικονομία της και στον λαϊκό της πολιτισμό, ενώ αποτέλεσαν αναζωογονητικό μοχλό για την περιοχή.

Υπ' αυτό το πρίσμα, τα Πρακτικά του Δ' Συνεδρίου Ιστορίας του Δήμου Κοζάνης αποτελούν πλέον μια πολύτιμη έγγραφη παρακαταθήκη όχι μόνο της τοπικής ιστορίας, αλλά και μια τεκμηριωμένη συμβολή στη θεώρηση και στις απαιτήσεις της προβληματικής που παράγει το μεγάλο γεγονός της Μικρασιατικής Καταστροφής. Η καταγραφόμενη μνήμη δεν οράται ως καταγραμμένο τραύμα αλλά και ως μια πολιτισμική εμπειρία, που δεν προκαλεί μόνο την αίσθηση του παρελθόντος, αλλά συγκροτεί ένα νέο συνεκτικό αφήγημα για την συλλογική μας προοπτική.

21. Θεοδ. Κυριακίδης, «Η περίθαλψη των ορφανών της ελληνικής κοινότητας από τον Α' Παγκόσμιο πόλεμο μέχρι και την Μικρασιατική Καταστροφή», σ. 395-411.

ΣΥΝΕΔΡΟΙ-ΣΥΓΓΡΑΦΕΙΣ

- Αγτζίδης Βλάσης, *δρ. Σύγχρονης Ιστορίας ΑΠΘ, συγγραφέας*
 Αλεξιάδης Θωμάς, *δρ. Ιστορίας Νέου Ελληνισμού ΑΠΘ*
 Αϊτζάν Γιλμάζ, *οικονομολόγος, συγγραφέας*
 Βασιλειάδης Λάζαρος, *καθηγητής Κοινωνικών Επιστημών, υποψ. δρ. Βαλκανικών, Σλαβικών και Ανατολικών Σπουδών Πανεπ. Μακεδονίας*
 Βλασίδης Βλάσης, *αναπληρωτής καθηγητής Σύγχρονης Βαλκανικής Ιστορίας Πανεπ. Μακεδονίας*
 Γκλαβίνας Γιάννης, *δρ. Νεότερης Ιστορίας ΑΠΘ, αρχιεινόμος Κεντρικής Υπηρεσίας ΓΑΚ*
 Διάφα-Καμπουρίδου Βασιλική, *δρ. Ιστορίας του Δικαίου Νομικής Σχολής ΑΠΘ, Πρόεδρος της ΕΔΥΜΜΕ, δικηγόρος*
 Ηλιάδου-Τάχου Σοφία, *καθηγήτρια Νέας ελληνικής Ιστορίας και Ιστορίας της Εκπαίδευσης Πανεπ. Δυτικής Μακεδονίας*
 Ιωαννίδης Στυλιανός, *βαλκανιολόγος, υποψ. δρ. Ιστορίας Νεοτέρων Χρόνων ΑΠΘ, αξιωματικός ΣΕ*
 Καρανάσιος Χαρίτων, *διευθυντής του Κέντρου Ερεύνης του Μεσαιωνικού και Νέου Ελληνισμού της Ακαδημίας Αθηνών*
 Κουρεμένου Ρένα, *φιλόλογος, διδάκτωρ Τοπικής Ιστορίας και Ιστορίας της Εκπαίδευσης Πανεπ. Δυτικής Μακεδονίας*
 Κυριακίδης Θεοδόσης, *επιστημονικός συνεργάτης έδρας Ποντιακών Σπουδών Α.Π.Θ., διδάσκων ΕΑΠ και Διεθνούς Πανεπ. Ελλάδας*
 Κωνσταντινίδης Θεόδωρος, *δρ. Κοινωνιολογίας και Επιστημών Συμπεριφοράς Esslingen, επίτιμος σχολικός σύμβουλος φιλολόγων*
 Κωτσόπουλος Σοφοκλής, *επίκουρος καθηγητής Τμήματος Αρχιτεκτόνων Μηχανικών ΑΠΘ*
 Μάργαρη Ν. Ζωή, *κύρια ερευνήτρια Κέντρου Ερεύνης Ελληνικής Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών*
 Μπαλτάς Ανδρέας, *δρ. Ιστορίας Παντείου Πανεπιστημίου*
 Πελαγίδης Ευστάθιος, *τ. αναπληρωτής καθηγητής Πανεπιστημίου Δυτ. Μακεδονίας*
 Πλουμίδης Σπυρίδων, *αναπλ. καθηγητής Τμήματος Ιστορίας ΕΚΠΑ*
 Πολατίδης Κλεάνθης, *υποψ. δρ. Ιστορίας Πανεπ. Δυτ. Μακεδονίας*
 Πουγαρίδης Στέφανος, *δρ. Τοπικής Ιστορίας*
 Τσότσος Γιώργος, *δρ. Πολεοδομίας-Χωροταξίας ΑΠΘ, μεταδρ. Ιστορικής Γεωγραφίας Πανεπιστημίου Μακεδονίας*
 Χριστοδούλου Λουκάς, *ερευνήτης, συγγραφέας, Πρόεδρος ΚΕ.ΜΙ.ΠΟ. Δήμου Νέας Ιωνίας και Ένωσης Σπάρτης Μικράς Ασίας*
 Χρυσόχοϊδου Ιωάννα, *φιλόλογος, Ms Επιστημών της Αγωγής και Νέων Τεχνολογιών*

ΓΙΑΝΝΗΣ ΓΚΛΑΒΙΝΑΣ

δρ. Νεότερης Ιστορίας ΑΠΘ, αρχιονόμος Κεντρικής Υπηρεσίας ΓΑΚ

Βιβλιοπαρουσίαση:

Από τη Μικρά Ασία, τον Πόντο και την Ανατολική Θράκη στη Δυτική Μακεδονία, 1922-2022, [Δ΄ Συνέδριο Τοπικής Ιστορίας Δήμου Κοζάνης, Κοζάνη 24-25.9.2022, Πρακτικά], επιστ. επιμ. Γιάννης Γκλαβίνας, [Δήμος Κοζάνης – Εταιρεία Δυτικομακεδονικών Μελετών], Κοζάνη 2023, σ. 411

Η συμπλήρωση 100 χρόνων από τη Μικρασιατική Καταστροφή, την υπογραφή της Ελληνοτουρκικής Σύμβασης περί υποχρεωτικής ανταλλαγής πληθυσμών τον Ιανουάριο του 1923, αλλά και της Συνθήκης Ειρήνης της Λωζάννης τον Ιούλιο της ίδιας χρονιάς, αποτελούν επετειακά γεγονότα ανάλογης βαρύτητας με τον εορτασμό των 200 χρόνων από την Επανάσταση του 1821. Βέβαια στην περίπτωση της πρώτης επετείου δεν μπορεί κανείς να χρησιμοποιήσει τον όρο «εορτασμό», αφού τα γεγονότα του 1922-1923 είναι συνυφασμένα με άφατο πόνο, σφαγές και ξεριζώμα. Όμως, αν το 1821 σήμανε την απαρχή της εθνεγερσίας και της συγκρότησης ενός ανεξάρτητου ελληνικού κράτους, το 1922 σηματοδότησε τον μετασχηματισμό του και την πολλαπλή μετεξέλιξη της ελληνικής κοινωνίας.

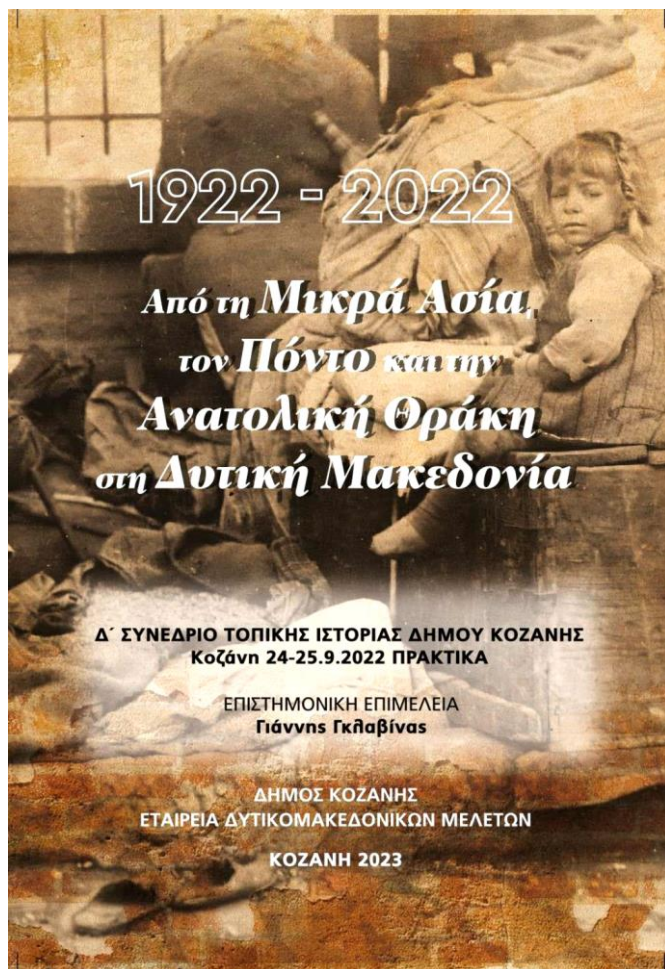
Η Μικρασιατική Καταστροφή και η ανταλλαγή των πληθυσμών αποτέλεσε τη ληξιαρχική πράξη θανάτου της Μεγάλης Ιδέας και άλλαξε τον προσανατολισμό της εσωτερικής και εξωτερικής πολιτικής της Ελλάδας, τον προσανατολισμό ενός ολόκληρου έθνους, αφού πια το κράτος δεν επιδίωκε την εδαφική του επέκταση, για να συμπεριλάβει στα όρια του το έθνος, άλλα το έθνος συρρικνώνεται στα όρια του κράτους. Η Ελλάδα θα αυξήσει τον πληθυσμό της κατά 1/5 και με την εγκατάσταση των προσφύγων, ιδίως στη Μακεδονία, θα εξασφαλίσει μια εθνική ομοιογένεια μοναδική για κράτος των Βαλκανίων, ομοιογένεια που διασφάλιζε και την απαραίτητη για την ανασυγκρότηση του κράτους ηρεμία.

Η εισροή 1.000.000 και πλέον προσφύγων δημιούργησε τεράστια προβλήματα στέγασής τους από την έλλειψη χώρου και τη μη επαρκή ανταλλάξιμη μουσουλμανική περιουσία. Η Αθήνα, ο Πειραιάς και η Θεσσαλονίκη επεκτάθηκαν ραγδαία με την ανέγερση προσφυγικών συνοικισμών και σχεδόν διπλασίασαν τον πληθυσμό τους. Στην ύπαιθρο η αποκατάσταση των προσφύγων επιτάχυνε το πρόγραμμα αγροτικής μεταρρύθμισης, την απαλλοτρίωση μεγάλων ιδιοκτησιών και τη διανομή της σε πρόσφυγες και ακτήμονες, δημιουργήθηκαν σχεδόν 1.000 νέοι οικισμοί, ενώ η έλλειψη χώρου οδήγησε τις ελληνικές κυβερνήσεις σε μεγάλα αποξηραντικά έργα, ιδίως, στη Μακεδονία. Η εικόνα των ελληνικών πόλεων και της ελληνικής υπαίθρου θα αλλάξει άρδην μετά το 1923.

Σε κοινωνικό επίπεδο στην Ελλάδα η εγκατάσταση των προσφύγων σε αγροτικούς κλήρους και προσφυγικούς συνοικισμούς θα τους μετατρέψει σε μικροϊδιοκτήτες της πόλης και του χωριού επιτυγχάνοντας έτσι να γίνουν υποστηρικτές του αστικού κοινωνικού καθεστώτος και όχι προλετάριοι ανατροπείς. Βέβαια, η ένταξη των προσφύγων στην ελληνική κοινωνία έγινε με πολλά προβλήματα, υπήρχε χάσμα και εχθρότητα ανάμεσα σε γηγενείς και πρόσφυγες, εχθρότητα που οξύνθηκε από τον οικονομικό ανταγωνισμό, τη διεκδίκηση ανταλλάξιμων εκτάσεων και από την αμφισβήτηση από τους γηγενείς της ελληνικής ταυτότητας των προσφύγων. Άλλωστε οι βρισιές τουρκόσπορος και γιαουρτοβαφτισμένος που απηύθυναν οι ντόπιοι στους πρόσφυγες είχαν στόχο την αμφισβήτηση της εθνικής ταυτότητας και της θρησκευτικής πίστης.

Το χάσμα μεταφέρθηκε και στην ελληνική πολιτική σκηνή με την ταύτιση του προσφυγικού κόσμου με τον βενιζελισμό. Οι οικονομικές επιπτώσεις της ανταλλαγής στην Ελλάδα ήταν σημαντικές όχι όμως καταλυτικές σε σχέση τουλάχιστον με τον πληθυσμιακό όγκο των προσφύγων, αφού οι βασικές στοχεύσεις της εγκατάστασής τους ήταν η εθνική ομοιογένεια στα βόρεια της χώρας και η διασφάλιση του αστικού κοινωνικού καθεστώτος. Οι πρόσφυγες αποτελούσαν σαφώς μια μάζα που αύξησαν το αγοραστικό και εργατικό δυναμικό της χώρας, είχαν εμπειρία στον χώρο του εμπορίου, ενώ ήταν φορείς τεχνολογίας για την ελληνική βιομηχανία, ιδίως στους τομείς της ταπητουργίας, υφαντουργίας, στην παραγωγή κεραμικών, μεταξιού κ.λπ.

Από την άλλη η εγκατάστασή τους αποτελούσε ένα τεράστιο οικονομικό βάρος για το κράτος. Παράλληλα, οι πρόσφυγες εμπλούτισαν τον νεοελληνικό πολιτισμό και τη λαϊκή κουλτούρα με τις παραδόσεις τους, το φαγητό τους, επηρέασαν το λαϊκό αστικό τραγούδι, το ρεμπέτικο, και εμπλούτισαν τη νεοελληνική λογοτεχνία.

Περισσότερο όμως από τις βραχυπρόθεσμες ή μακροπρόθεσμες πληθυσμιακές, πολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές επιπτώσεις της Μικρασιατικής Καταστροφής και της Σύμβασης της Λωζάννης, τα γε-

γονότα του 1922-1923 προσλαμβάνονται ως μια χαίνουσα πληγή για τη συλλογική μας μνήμη. Το αποτύπωμά τους άλλωστε στην Ελλάδα, ιδίως στον βορειοελλαδικό χώρο, είναι έντονο και ορατό μέχρι σήμερα. Αρκεί κανείς να αναλογιστεί ότι περίπου το ένα πέμπτο του πληθυσμού της Ελλάδας το 1928 ήταν πρόσφυγες, να δει στον χάρτη πόσα ονόματα χωριών και πόλεων φέρουν το όνομα του τόπου καταγωγής των προσφύγων στη Μικρά Ασία, τον Πόντο και την Ανατολική Θράκη με τον χαρακτηριστικό προσδιορισμό «Νέος», «Νέα», να παρατηρήσει τα κτήρια που διασώζονται από την προσφυγική αποκατάσταση, να δει τα ονόματα δρόμων που θυμίζουν τη μικρασιατική πατρίδα, να προσέξει τα σύμβολα αθλητικών σωματείων που αποτυπώνουν με περηφάνια την προσφυγική τους καταγωγή, να ακολουθήσει τις δράσεις των πολυάριθμων προσφυγικών συλλόγων που διασώζουν τη μνήμη και τον πολιτισμό των ξεριζωμένων ελληνορθόδοξων κοινοτήτων, να παρευρεθεί σε έναν γάμο σε ένα χωριό της Μακεδονίας και να ακούσει τη μουσική από την ποντιακή λύρα, να δει το λαϊκό δρώμενο των Μωμόγερων το δωδεκαήμερο, να γευτεί σ' ένα τραπέζι σουτζουκάκια συμυρναίικα ή να τραγουδήσει τους στίχους ενός ρεμπέτικου.

Τα γεγονότα λοιπόν του 1922-1923 δεν είναι γεγονότα που απλώς καταγράφονται σε ένα εγχειρίδιο Ιστορίας, αλλά είναι γεγονότα των οποίων οι επιπτώσεις είναι ορατές και σήμερα, όχι μόνο στον δημόσιο χώρο ή στην εξωτερική πολιτική της χώρας, ο ακρογωνιαίος λίθος της οποίας είναι ο διακανονισμός της Συνθήκης Ειρήνης της Λωζάννης, αλλά χαρακτηρίζουν και τις προσωπικές και οικογενειακές μας ιστορίες. Ο ξεριζωμός από την πατρίδα, ο θάνατος των συγγενών, οι άθλιες συνθήκες εγκατάστασης και διαβίωσης στην Ελλάδα, η εχθρότητα των γηγενών δημιούργησαν συναισθήματα λύπης, πίκρας, αδικίας και ένα έντονο ψυχικό «τραύμα» στους πρόσφυγες της Μικράς Ασίας. Για την επούλωση του «τραύματος» οι πρόσφυγες χρησιμοποίησαν τη νοσταλγία των εξιδανικευμένων μικρασιατικών πατρίδων, το καθήκον διατήρησης της μνήμης της ζωής τους στη Μικρά Ασία και τη συγκρότηση μιας προσφυγικής ταυτότητας ως φορέα περηφάνιας. Το «τραύμα» αυτό των προσφύγων και η διακριτή προσφυγική ταυτότητα μεταφέρεται από γενιά σε γενιά ως ζώσα μνήμη, χαρακτηρίζοντας οικογενειακές ιστορίες, επιβιώνοντας σε κειμήλια, φωτογραφίες, ημερολόγια και μαρτυρίες.

Η ανταλλαγή των πληθυσμών μετασχημάτισε και την περιοχή της Κοζάνης, όπως άλλωστε ολόκληρη τη Μακεδονία, όπου εγκαταστάθηκαν 638.253 πρόσφυγες, σύμφωνα με την απογραφή του 1928. Στον Νομό Κοζάνης το 1928 (περιλαμβάνεται και η σημερινή περιφερειακή ενότητα Γρεβενών) απογράφηκαν 51.756 πρόσφυγες σε σύνολο πληθυσμού 166.523 ατόμων, με τους πρόσφυγες να αποτελούν το 31,8% του συνολικού πληθυσμού του Νομού. Από τους 51.756 πρόσφυγες που εγκαταστάθηκαν στον Νομό Κοζάνης οι 5.765 γεννήθηκαν στη Θράκη, οι 287 στην Κωνσταντινούπολη, οι 2.449 στον Καύκασο, οι 15.448 στη Μικρά Ασία και οι 17.709 στον Πόντο. Η εθνολογική σύνθεση του πληθυσμού του Νομού αλλάζει μετά το 1922 και την εγκατάσταση των προσφύγων. Σύμφωνα με στοιχεία της Επιτροπής Αποκατάστασης Προσφύγων, το 1912 οι κάτοικοι της επαρχίας Κοζάνης ήταν κατά 60% ελληνικός πληθυσμός, το 1926 το ποσοστό αυτό ανήλθε σε 100%. Αντίστοιχα η επαρχία Καϊλαριών (Εορδαίας) το 1912 είχε μόλις 20% ελληνικό πληθυσμό και το 1926 93%, η επαρχία Ανασέλιτσας (Βοΐου) το 1912 κατοικούνταν κατά 75% από ελληνικό πληθυσμό και το 1926 κατά 100%, ενώ ο πληθυσμός της επαρχίας Γρεβενών ήταν το 1912 κατά 78% ελληνικός και το 1926 κατά 96%. Εκτός από την πληθυσμιακή σύνθεση, η εγκατάσταση των προσφύγων αλλάζει στον Νομό Κοζάνης και την εικόνα της υπαίθρου, οι πρόσφυγες κατοικούν σε 112 αμιγείς προσφυγικούς οικισμούς και 50 μικτούς, οι καλλιεργήσιμες εκτάσεις αυξήθηκαν σε 681.888 στρέμματα το 1929 από 400.135 το 1923.

Ο αστικός χώρος αλλάζει, επίσης, με την ίδρυση προσφυγικού συνοικισμού στην Κοζάνη και τα υπόλοιπα αστικά κέντρα της Δυτικής Μακεδονίας, νέα επαγγέλματα εμφανίζονται στην οικονομία της περιοχής, όπως οι εραπλωματοποιοί. Βέβαια υπάρχουν και στην περιοχή μας τα προβλήματα των προσφύγων με τους γηγενείς που αφορούν ιδίως τη διεκδίκηση της ανταλλάξιμης μουσουλμανικής περιουσίας που είχαν αποκτήσει οι ντόπιοι με ανώμαλες δικαιοπραξίες ή με καταπατήσεις. Για παράδειγμα, ντόπιοι των χωριών Καρυδίτσας και Αγία Παρασκευής διεκδικούσαν έκταση 1.800 στρεμμάτων στη περιοχή που διανεμήθηκε στους πρόσφυγες σε Λευκόβρυση, Πρωτοχώρι και Άργιλο. Η δικαστική διαμάχη συνεχιζόταν μέχρι τη δεκαετία του 1960, ενώ υπήρχαν και συμπλοκές ανάμεσα στα χωριά. Ανάλογες εντάσεις ση-

μειώθηκαν στα Πετρανά, στα Κρανίδια, τις Αυλές, τα Σέρβια, το Μηλοχώρι κ.ά. Σήμερα η προσφυγική ταυτότητα μεγάλου μέρους του πληθυσμού της Κοζάνης αποτελεί αναπόσπαστο στοιχείο του σύγχρονου χαρακτήρα της περιοχής.

Το Δ' Συνέδριο Τοπικής Ιστορίας του Δήμου Κοζάνης «Από τη Μικρά Ασία, τον Πόντο και την Ανατολική Θράκη στη Δυτική Μακεδονία 1922-2022», αν και έχει στον τίτλο του τον χαρακτηρισμό «συνέδριο τοπικής Ιστορίας» δεν αφορούσε μόνο την περιοχή της Κοζάνης και της Δυτικής Μακεδονίας, κάτι που έγινε εσκεμμένα από όσους οργανώσαμε το συνέδριο, αφού θέματα τοπικής Ιστορίας δεν μπορούν να πραγματευτούν, δεν μπορούν να κατανοηθούν χωρίς να συνδέονται, χωρίς να εντάσσονται στο ευρύτερο ιστορικό, πολιτικό και κοινωνικό πλαίσιο της εποχής.

Στο συνέδριο λοιπόν και στον τόμο των πρακτικών υπάρχουν εισηγήσεις που αφορούν την παιδεία, την κοινοτική οργάνωση, τον πολιτισμό, τη σωματειακή οργάνωση και τον αθλητισμό των ελληνορθόδοξων της Μικράς Ασίας και του Πόντου, το συγκοινωνιακό δίκτυο της Μικράς Ασίας και της Ανατολικής Θράκης σε σχέση με την ανάπτυξη του ελληνορθόδοξου στοιχείου, αλλά και εισηγήσεις για την ποντιακή γλώσσα. Για την περίοδο 1919-1922 οι εισηγητές του συνεδρίου πραγματεύτηκαν ζητήματα των πολιτικών γενοκτονίας της τουρκικής πλευράς εις βάρος των ελληνορθόδοξων του Πόντου και της Μικράς Ασίας.

Για την περίοδο μετά το 1922 στο συνέδριο και στα πρακτικά υπάρχουν ανακοινώσεις σχετικά με τον τρόπο που ερμήνευσε η ελληνική κοινωνία τα αίτια της μικρασιατικής ήττας, για τα προσφυγικά ρεύματα από τη Σοβιετική Ένωση, για το πώς αντιμετώπισε ο Τύπος την άφιξη των προσφύγων στην Ελλάδα, για την περίθαλψη και αποκατάσταση των ορφανών της Μικρασιατικής Καταστροφής, αλλά και για την εικόνα της αμερικανικής Near East Foundation για τη ζωή των προσφύγων στη Μακεδονία.

Περνώντας σε θέματα τοπικής Ιστορίας της περιοχής της Κοζάνης και της Δυτικής Μακεδονίας, το συνέδριο ασχολήθηκε με την παρουσίαση των γεγονότων του 1922 από τον τοπικό Τύπο, με τις σχέσεις των γηγενών και των προσφύγων, με τους μουσουλμάνους ανταλλάξιμους της περιοχής, με τη γεωγραφική κατανομή των προσφυγικών

οικισμών στην Κοζάνη και την Εορδαία, με την αστική αποκατάσταση των προσφύγων στην Κοζάνη και τη Δυτική Μακεδονία και φτάνοντας στο σήμερα συζητήθηκαν πτυχές της δημόσιας Ιστορίας και της συγκρότησης της ποντιακής συλλογικής μνήμης στη Φλώρινα, αλλά και της ζώσας προσφυγικής πολιτισμικής κληρονομιάς στην περιοχή της Κοζάνης. Αναλύθηκαν έτσι ποικίλες πτυχές του βίου των ελληνορθόδοξων της Μικράς Ασίας, της Μικρασιατικής Καταστροφής και της περιθάλψης και αποκατάστασης των προσφύγων σε ευρύτερο και τοπικό επίπεδο.

Παράλληλα, επιστήμονες που ασχολούνται χρόνια με το ζήτημα του Μικρασιατικού Ελληνισμού και των προσφύγων και έθεσαν τις βάσεις του ως ερευνητικό αντικείμενο συνέπραξαν στο συνέδριο με νέους ερευνητές οι οποίοι με τη νέα και διαφορετική ματιά τους ανανεώνουν και διευρύνουν τη θεματική.

Βέβαια, ένα συνέδριο που ασχολείται με τη Μικρασιατική Καταστροφή και την προσφυγιά του 1922, εκτός από τα ερευνητικά ερωτήματα, μοιραία έρχεται αντιμέτωπο και με το ανοιχτό «τραύμα» της συλλογικής μας μνήμης, με το έντονο αποτύπωμα των γεγονότων του 1922 στην ελληνική κοινωνία. Η συναισθηματική φόρτιση των γεγονότων του 1922 είναι τόσο έντονη που ελλοχεύει ο κίνδυνος ένα συνέδριο να μετατραπεί σε μνημόσυνο και θρήνο. Δεν ήταν αυτός ο σκοπός του συνεδρίου. Το συνέδριο και τα αποτελέσματά του στον παρόντα τόμο των πρακτικών αποσκοπούν στην επιστημονική γνώση, αποσκοπούν στο να «θυμόμαστε, τιμούμε, προχωρούμε», όπως ήταν και η χαρακτηριστική φράση που συνόδευε το σύνολο των εκδηλώσεων που διοργάνωσε ο Δήμος Κοζάνης για τα 100 χρόνια μνήμης του προσφυγικού Ελληνισμού.

